

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 32 (35)

УДК 32:159.9 (082)
ББК 88.5 я 43
Н 34

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 8/13 від 29 серпня 2013 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
В. Г. Кремень (м. Київ), С. Д. Максименко (м. Київ),
Р. Клуве (м. Гамбург, ФРН), Л. Е. Орбан-Лембрик (м. Івано-
Франківськ), Т. С. Яценко (м. Ялта)*

Редакційна колегія:

*Т. М. Титаренко – д-р психол. наук (голова);
В. О. Васютинський, П. П. Горностай, В. П. Казміренко,
В. О. Татенко, Н. В. Хазратова – доктори психол. наук;
О. А. Донченко – д-р соціол. наук;
Л. А. Найдьонова – канд. психол. наук (заст. голови);
П. Д. Фролов – канд. психол. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (постанова президії ВАК України № 1–05/4 від 26.05.2010 р.)

Черговий випуск збірника ознайомлює читача з результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за 2012 рік. Обговорюються питання розвитку теоретичного знання в соціальній психології, актуальні проблеми соціальної психології особистості, психології груп та міжособових відносин, психології спілкування, медіапсихології. Значну увагу приділено трансформаційним процесам в українському суспільстві та психотехнологіям їх супроводу, питанням політичної соціалізації молоді та її готовності до політичної участі. Окремий розділ, до підготовки якого долучилися вчені Інституту соціології НАН України, присвячено міждисциплінарній проблемі смислу в гуманітарному пізнанні та культурних практиках.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2013

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

М. М. Слюсаревський

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ РОЗРОБЛЕННЯ І КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ

Уперше в узагальненому вигляді описано методологічні принципи соціально-психологічного теоретизування: принцип контексту, принцип спадкоємності, принцип “онтологічної скромності”, принцип рефлексивності, принцип економності (чи економічності), принцип збагачення доказової бази теорії, принцип відкритості, принцип операціональної/технологічної перспективи. Поширення цих принципів у науковому дискурсі, на думку автора, може сприяти розробленню нових соціально-психологічних теорій, підвищенню їхньої якості. Обґрунтовано поняття “життєспроможність теорій”. Запропоновано систему критеріїв оцінювання соціально-психологічних теорій з погляду їхньої життєспроможності. Як основні в запропонованій системі розглядаються критерії евристичності, інтерпретаційності, прогностичності, ідеологічності, операціоналізованості та естетичності.

Ключові слова: соціальна психологія, теорія, методологічні принципи теоретизування, життєспроможність теорій, критерії оцінювання теорій.

Проблема. Як відомо, теорія є найрозвинутішою і найдосконалішою формою організації наукового знання [1]. Тож його еволюцію розглядають як послідовну зміну теорій, кожна з яких постає більш точною і більш придатною до застосування, ніж попередні, хоча жодна не може претендувати на вичерпне й остаточне відображення описуваних явищ, жодна не містить абсолютної істини [2, с. 75].

На жаль, соціальна психологія належить до наукових дисциплін з істотно послабленою теоретичною складовою, що зумовлено особливостями її дисциплінарного самовизначення, яке припало на часи, коли у світовому соціогуманітарному мейнстрімі практично неподільно владарювала позитивістська філософія і методологія, причому в найжорсткішому – біхевіористському тлумаченні. Це надовго спричинило зневажливе ставлення переважної більшості соціальних психологів до будь-яких теоретизувань.

Погляди на роль теорії в соціальній психології та суміжних з нею науках почали було докорінно змінюватись у 1960–1970-х роках. На хвилі боротьби з позитивізмом і притаманним йому “голим емпіризмом”, соціологи, а затим і соціальні психологи та представники інших соціогуманітарних дисциплін у ті роки виявляли дедалі більший

інтерес до теоретичного знання, що вилився в бурхливі теоретичні дискусії. “Будь-якій людині, знайомій з історією ідей, зрозуміло, що справжній прогрес відбувається на основі теоретичної конфронтації, а факти і методи відіграють відносно меншу роль”, – у полемічному запалі заявляв С. Московічі, розпочинаючи разом з іншими західноєвропейськими соціальними психологами так званий антиамериканський, а за своєю сутністю антипозитивістський, бунт [3, с. 225]. Він тоді закликав ні більше ні менше, як створити *систему теоретичних досліджень* [там само, с. 218]. Нині, з відстані років, очевидно, що таку систему створити не вдалося та й навряд чи вона була можлива, але західні соціальні психологи справді запропонували немало теорій (теорія каузальної атрибуції, теорія справедливості, соціальний конструкціонізм К. Дж. Джерджена, теорія дискурсу та інші теоретико-методологічні напрацювання Р. Харре, а також низка теорій самого Московічі), які здобули визнання як у соціальній психології, так і в психології загалом. Проте на рубежі ХХ–ХХІ століть цей, за визначенням соціологів Дж. Александера та А. Ріда, зсув угору (тобто в напрямі теорії) змінився на симптоматику зсуву вниз (повернення до емпірії) [4, с. 8]. Настрої атеоретизму швидко поширилися і в пострадянській психології. Уже в 1990-х роках деякі російські філософи та психологи під час дискусій про співвідношення природничо-наукової і гуманітарної парадигм стали розглядати психологічні теорії як рудимент, а саме теоретичне знання без достатніх на те підстав пов’язувати з маркером природничо-наукового [див. 5, с. 232]. Праці доволі відомих російських і західних авторів рясніють мусуваннями теми спекулятивності будь-якої теорії, вправами на кшталт доведення оповідності психологічних теорій (психологічна теорія як story), несумісності теоретичного узагальнення з пізнанням унікальності людини тощо [див. 6, с. 52, 62].

Однак не треба бути великим футурологом, щоб передбачити: цей зсув униз раніше чи пізніше закінчиться – як і півстоліття тому, наукова “мода” зрештою зміниться. Отже, чим швидше і чим повнішою мірою осягнуть українські соціальні психологи потребу випереджувального розвитку теоретичного знання, тим кращі перспективи матиме вітчизняна соціальна психологія.

Зробити посильний внесок в осягнення та задоволення цієї потреби й покликана наша стаття. Її *мету* вбачаємо в ознайомленні колег із розробленими нами методологічними принципами, запровадження котрих, на нашу думку, може сприяти інтенсифікації соціально-психологічного теоретизування, підвищенню його якості, а також у тому, щоб запропонувати критерії оцінювання існуючих теорій і тих, на появу яких ми сподіваємося.

Почнемо з методологічних принципів. Маємо на увазі не принципи на кшталт тих, якими колись так пишалася радянська психологія (принцип детермінізму, принцип відображення, принцип діяльності, принцип єдності свідомості і діяльності та ін.) і які тепер часом піддаються нищівній критиці [див. 7, с. 114]. Ті принципи задавали скоріше певний спосіб пояснення психічного, ніж його пізнання, тобто мали більше онтологічний, ніж гносеологічний сенс. Натомість ми пропонуємо принципи, що стосуються суто процесу розроблення теорій. За формальними ознаками вони належать до сфери так званої *нормативної методології* [5, с. 25]. Проте нам менш за все хотілось би, щоб ці принципи сприймалися як обов'язкові до виконання вимоги. Добре пам'ятаємо слова Е. Г. Юдіна про марність намагань проводити методологічні реформи зверху. На його думку, наукове пізнання залишається дивовижно індиферентним до нав'язуваної йому іззовні методологічної допомоги; вона може в кращому разі виступати каталізатором внутрішніх процесів, які визрівають у самій науці, певною мірою інтенсифікувати, але не підмінювати її самосвідомість [8, с. 122]. Тож саме в плані каталізації процесу творення нових теорій, котрих сьогодні гостро не вистачає соціальної психології, ми й розглядаємо пропоновані принципи, що викладені нижче.

Принцип контексту. Під ним розуміємо врахування родових зв'язків предмета теоретизування, зокрема експлікованих іншими мовами психологічної науки (іншою термінологією). Цей принцип покликаний убезпечувати розробників нових теорій від побудови останніх, так би мовити, у теоретичному вакуумі, що, на жаль, вельми характерно для соціальної психології. Розроблення нової теорії має супроводжуватися – і в цьому суть принципу контексту – визначенням її місця в предметному полі того напрямку соціально-психологічної науки, якого розроблювана теорія стосується. Тільки таким чином вдається створити передумови для поступової розбудови знизу, тобто спільними зусиллями багатьох соціальних психологів, розвинутої системи соціально-психологічного знання, котру, як сьогодні зрозуміло практично всім, неможливо створити зверху.

Принцип спадкоємності. Його можна розглядати почасти як доповнення, почасти як важливу передумову реалізації попереднього принципу – принципу контексту. Докладно принцип спадкоємності розкрито В. М. Аллахвердовим зі співавторами [9]. Вони розрізняють два види спадкоємності – конвергентну і дивергентну. Конвергентна має місце тоді, коли нова теорія розробляється на основі існуючої, по суті, як її складова чи “дочірнє утворення” [10]. У цьому разі дотримання спадкоємності відбувається автоматично і спеціального обговорення не потребує. Інша річ – дивергентна спадкоємність. Потреба в ній виникає, коли нова теорія постає на противагу існуючій загалом у тому ж самому предметному полі науки, хоч і може його

розширювати, видозмінювати. У такій методологічній ситуації нова теорія має не ігнорувати стару (що часто трапляється у психологічній науці і призводить до перебільшених уявлень про неспівмірність психологічних теорій¹), а підійматися на вищий рівень узагальнення, розглядаючи її як свій окремих випадок.

Принцип “онтологічної скромності”. На нашу думку, ця, безперечно, метафорична назва² дає змогу поєднати в одному принципі низку змістовно близьких методологічних вимог до соціально-психологічних теорій, що їх різні автори висловлюють у термінах релевантності, адекватності, “обмеження теорією своєї центральної царини” тощо [5, с. 123; 12; 13]. “Від психологів, з нашого погляду, вимагається чітке розуміння того, що універсальні концепції розробити сьогодні навряд чи вдасться, – наголошує В. О. Мазилів. – Тому, створюючи нову теорію, варто пам’ятати про те, що вона повинна мати свою сферу застосування, “зону адекватності” [13, с. 216]. Із цим слід повністю погодитись, оскільки історія психологічної науки і соціальної психології зокрема переповнена прикладами абсолютизації описуваних феноменів, тих чи тих їхніх сторін, надмірною генералізацією окремих понять і категорій, “розтягуванням” їх [14, с. 180] якщо не на всю психологічну реальність, то на таку її частину, яку вочевидь не під силу охопити пізнавальними засобами конкретної теорії. Надмірна генералізація категорій, що окреслює центральну царину певної теорії, не лише збіднює уявлення про соціально-психологічну реальність, а й виявляється контрпродуктивною для самої теорії, раніше чи пізніше спричинюється до її виродження. Адже, згідно з афористично точною тезою Л. С. Виготського, коли “обсяг поняття росте і тяжіє до безконечності, то за відомим логічним законом зміст його так само стрімко падає до нуля” [15, с. 308].

Принцип рефлексивності. По-перше, йдеться про рефлексію вченим власної суб’єктивності як умову об’єктивності наукового пізнання, просування в напрямку “раціонально обґрунтованої істини” [16, с. 20]. По-друге, принцип рефлексивності передбачає мисленнєве утримання впродовж усього процесу розроблення чи, радше, творення теорії її *логічної будови*, що має втілюватися в певній *структурі*. Потребу такого утримання не слід сприймати просто як заклик викладати соціально-психологічні теорії чіткіше, що, до речі, теж було

---

¹ Насправді цю “неспівмірність” за певних теоретичних зусиль вдасться усунути. Так, В. М. Аллахвердов вивів єдиний закон Фрейда – Фестінгера, що поєднує витіснення суперечностей (за Фрейдом) із неусвідомлюваним згладжуванням когнітивного дисонансу (за Фестінгером) [9, с. 178].

² Назву принципу запозичено в А. В. Лубського, однак він тлумачить цю метафору дещо інакше [11].

б не зайвим. Вони, як і переважна більшість соціогуманітарних теорій, викладаються, як правило, в довільній і вельми аморфній формі [див. 14, с. 178]. Ми свідомі того, що перевчити гуманітаріїв писати тексти інакше – марна справа. Однак важливо, щоб текстова форма теоретизування бодай імпліцитно містила мінімально необхідні структурні елементи теорії, що піддаються розпізнаванню. При цьому, гадаємо, не обов'язково орієнтуватися на занадто складні структури, розроблені для аналізу теорій, котрі переросли в парадигми, наукові школи, у так звані дослідницькі програми, теоретичні напрями, глобальні психологічні ідеології тощо [10; 14; 17]. Достатньо усвідомлювати, що теорія має складатися з певного “твердого ядра”, яке охоплює кількісно невелику сукупність вихідних понять і тверджень, із яких випливає розгалужена система похідних тверджень (висновків, умовиводів, гіпотез, визначень тощо) [1].

Принцип економності, чи економічності. На відміну від викладених вище, цей принцип можна вважати таким, що належить до загальноновизнаних у методології соціальної психології, принаймні в західній. Р. Сієрс визначає економічність теорії як “її здатність підпорядковувати багато спостережуваних відношень єдиному систематичному принципу” [18, р. 466]. В інших джерелах у значенні такого “систематичного принципу” послуговуються термінами “єдине об'єднавче начало”, “узагальнювальна ідея” тощо [1].

Принцип збагачення доказової бази теорії. У традиційному науковому дискурсі поняття збагачення доказової бази, мабуть, не мало б особливого сенсу, оскільки відповідно до класичних уявлень (їх часом трактують нині як “міфологію науки” [14, с. 162]) наукові теорії завжди виводяться із твердих (достовірних) емпіричних фактів і залишаються не більше як гіпотезами, доки не витримають перевірку експериментом. Спираючись на ці уявлення, треба було б виокремлювати принцип не збагачення доказової бази теорії, а верифікації гіпотез або, за К. Поппером, їх фальсифікації [19; 20]. Однак постмодерністський дискурс різко змінив ситуацію: риторику верифікації та фальсифікації в соціогуманітарних науках почала витіснявати “риторика генерування теорії” [21, с. 97], найбільш відомим репрезентантом якої стала методологія “обґрунтованої (чи заземленої, корінної тощо) теорії” [21–23]. Тим, хто давно працює у сфері науки, очевидно, що хоч як би радикально не маніфестувала ця методологія свою новизну, вона лише легітимізує та вибудовує в струнку систему способи пізнання, якими завжди послуговувалися вчені. Здійснивши логічну реконструкцію реального процесу наукового пізнання, І. Лакатос дійшов висновку, що він у кожному разі розпочинається з руху від деякого “наївного здогаду” (правильного щодо вельми простих випадків) до досить складної формули, котра охоплює великий спектр об'єктів. Така формула вибудовується не

індуктивним і не однобічно дедуктивним шляхом, а в процесі конструктивного збагачення змісту теорії [17].

Отже, “наївних здогадів” даремно соромитися. “... Окрема історія з людського життя чи експеримент, проведений на занадто малій вибірці, не можуть слугувати підставою для констатації психологічних закономірностей, але підставами для формулювання дослідницького завдання або для висунення гіпотези вони цілком можуть бути. Тим часом включати такого типу матеріали, скажімо, в дисертації зазвичай побоюються. Напевно, такі побоювання безпідставні – якщо ясно сказано, у якій функції використовуються такі матеріали, і якщо наукові роботи оцінюються компетентно” [24, с. 6]. Випускаючи “наївний здогад”, маскуючи його, розробник теорії ризикує втратити щось істотне в логіці її обґрунтування. Але не можна й обмежуватися цим здогадом, міркування, що з нього випливають, потрібно підперти новим фактажем. Іншого шляху немає, оскільки соціально-психологічні теорії зазвичай належать до недедуктивних, “істинність тверджень яких доводять за допомогою фактів” [1, с. 633]. Ці факти можна нагромаджувати шляхом як верифікації/фальсифікації гіпотез, так і генерування теорії. Але не тільки. У межах гуманітарної парадигми для збагачення доказової бази теорії можуть придатися й факти із психотерапевтичної практики соціального психолога, й ілюстрації з художньої літератури, і навіть відповідно опрацьована офіційна статистика. Треба лише, щоб залучуваних фактів було достатньо і вони були достатньо переконливими.

Принцип відкритості. На цьому аспекті наукових теорій акцентує увагу Т. Кун. Славетні класичні праці (Арістотеля, Птолемея, Ньютона, Лавуазьє та багатьох інших), наголошує він, “були достатньо відкритими, щоб нові покоління вчених могли в їхніх межах віднайти для себе невирішені проблеми будь-якого різновиду” [25, с. 34]. Універсальним прикладом відкритості може слугувати періодична система елементів Д. І. Менделєєва. Отож, якщо соціальний психолог дбає про майбутнє розроблюваної теорії, її структура не має бути занадто жорсткою, такою, що не допускає розвитку, побудови. Добре також, якщо нова соціально-психологічна теорія буде своєрідним “запрошенням до діалогу”, комунікативною пропозицією, перекидатиме – бодай і в полемічному плані – змістові й термінологічні “містки” до інших, суміжних, теорій, шукаючи в них передусім схожості, а вже потім – відмінності. Ці властивості наукової теорії вкладаються в уведені В. О. Мазилівим поняття *комунікативної методології* [26].

Принцип операціональної/технологічної перспективи. Якою б оригінальною і глибокою не видавалися авторові та його найближчому оточенню розроблена теорія, її появу зрештою виправдовує чи не виправдовує можливість реалізації положень цієї теорії в подальших наукових дослідженнях і в суспільній практиці, зокрема в практиці

психологічного консультування. Перспективу наукового та практичного застосування теорії пов'язують, як правило, з *операціоналізацією* її понять і положень [10; 14, с. 156–157], під якою розуміють надання теоретичним змістом емпіричних значень, котрі в принципі піддаються спостереженню (у більш жорсткому варіанті – вимірюванню) і з котрими, відповідно, може “працювати” дослідник або практик. Зрозуміло, операціоналізація вимагає від автора теорії спеціальних зусиль, на які в нього не завжди є час і до яких він не завжди готовий. Крім того, буває, що соціально-психологічна теорія “забігає наперед” [5, с. 50], стосується явища, до котрого поки взагалі невідомо з яким інструментарієм підступитися. Через те було б не виправданою крайністю домагатися, щоб кожне соціально-психологічне теоретизування завершувалось операційними визначеннями. Але водночас бажано, щоб автор теорії вказав хоча б гіпотетичні способи чи напрями наближення до операціоналізації, бо інакше доля теорії цілком залежатиме від примх соціальної затребуваності, а вони у свою чергу – від рівня компетентності ймовірного користувача, на який особливо покладатися не випадає.

Напевне, не всі з наведених вище принципів можна розглядати як специфічні саме для соціально-психологічного теоретизування. Але ми й не прагнули, щоб усі вони конче відбивали цю специфіку як таку. Натомість, виокремлюючи той чи той принцип, виходили з наявного стану теоретичного знання в соціальній психології і заснованого на його аналізі розуміння завдань та перспектив не лише примноження теоретичних надбань вітчизняних соціальних психологів, а й підвищення їх якості, наукового та практично-перетворювального потенціалу.

Наступний крок у цьому напрямку вбачаємо в тому, щоб запропонувати певні критерії оцінювання соціально-психологічних теорій – як тих, що вже є, так і тих, на які очікуємо і процес напрацювання яких хотіли б стимулювати. Почасти такі критерії можна взяти з наукознавчих джерел і праць, присвячених проблемам методології психологічної науки, зокрема соціальної психології [5; 12; 27–29]. Однак можливості прямих запозичень у нашому випадку вельми обмежені, адже критерії, на котрі натрапляємо у згаданих джерелах, або ж надміру універсальні (призначені для оцінювання різних видів наукового знання, а не лише теорій), або ж, навпаки, занадто спеціалізовані (передбачають оцінювання, приміром, лише таких найбільших “блоків” теоретичного знання, як біхевіоризм і когнітивізм, пояснювальна і розуміюча психологія тощо). До того ж автори праць із методологічних проблем психології зазвичай тяжіють до порівняння теорій за змістовими ознаками [12, с. 39–41; 29, с. 13–14]. Ми ж маємо на меті виробити критерії оцінювання соціально-психологічних теорій безвідносно до їх предметного змісту, а також незалежно від того, в якій парадигмі і коли та чи та теорія була розроблена.

Чи можлива така система надпарадигмальних і позачасових критеріїв? На це запитання відповімо словами Т. В. Корнілової: так, бо здорового глузду поки ще ніхто не віднімав [30, с. 120].

Підхід, що передбачає опис різних фрагментів знання безвідносно до предметного змісту, широко використовує наукознавство, яке виробило для цього спеціальну мову так званих метапредметних термінів [27], але він, зрозуміло, потребує адаптації до цілей оцінювання саме соціально-психологічних і саме теорій. На нашу думку, підставою для формулювання критеріїв їх оцінювання може слугувати *життєспроможність теорії*. Це поняття час від часу трапляється в методологічній літературі, ним послуговується, скажімо, А. В. Юревич [14, с. 181], але, наскільки нам відомо, ніколи не піддавалося концептуалізації. Тому зауважимо, що життєспроможність теорії ми розуміємо не як її консервацію в незмінному вигляді, а як здатність до розвитку, експансії і в перспективі – до діалектичного заперечення, адже, згідно з К. Поппером, функція теорій полягає в тому, щоб, акцентувавши низку важливих гносеологічних проблем, згодом бути спростованими і заміненими новими, більш досконаліми теоріями [див. там само, с. 266]. Поняття життєспроможності, з нашого погляду, є інтегральною характеристикою наукового і практично-перетворювального потенціалу соціально-психологічної теорії, а також її самодостатності, що є особливо значущим, зважаючи на потребу становлення вітчизняної соціальної психології як науки з потенціалом “самодостатнього розвитку” [31, с. 43]. При цьому самодостатність теорії потрібно тлумачити не в сенсі штучної ізоляції від теорій, котрі вона має за попередниць, а в тому розумінні, що на її основі науковці та/або практики дістають змогу розгортати власну діяльність, не апелюючи до теорій-попередниць.

Пропоновані нами критерії оцінювання соціально-психологічних теорій можна вести в систему, яку описано нижче. Її утворюють три критеріальні групи, а саме: первинні критерії (тобто ті, оцінки за якими уможливають подальше оцінювання теорії в аспекті власне життєспроможності), основні та допоміжні критерії.

Система критеріїв оцінювання соціально-психологічних теорій

Первинні критерії

Критерій ідентифікації. Текст, у якому описано теорію, не має зводитися до емпіричних узагальнень [10], але, з другого боку, не повинен бути й вільними інтелектуальними вправами “на тему”, що не містять аналізу фактів та їх узагальнення. Теорія має піддаватися розпізнаванню бодай за мінімальними ознаками – як система взаємопов’язаних тверджень стосовно якогось феномена чи групи

феноменів [див. 14, с. 143], що дає цілісне і систематизоване уявлення про їх сутнісні характеристики та притаманні їм закономірності [1].

Критерій обґрунтованості. Поняття обґрунтованості ми розглядаємо як пов'язане з поняттям достовірності теорії, але в певному сенсі ширше і менш забов'язуюче. Достовірність можна було мати за неодмінний, “твердий” критерій не лише оцінювання, а й первинного розпізнавання теорій, коли ними визнавалися лише ті, що пройшли перевірку за допомогою строго визначених процедур верифікації/фальсифікації. Однак загострення потреби у випереджувальному розвитку теоретичного знання та постмодерністські уявлення про множинність істини, і отже про лише відносну достовірність будь-якої теорії, суттєво змінили ситуацію. Так, П. Феєрабанд висунув принцип проліферації (розмноження) теорій, що узаконює створення нових теорій, які суперечать уже існуючим і загально-визнаним з метою їх критики ще до зіткнення з контрприкладом [32]. Тож тепер навряд чи когось шокують заяви про те, що “відсутність “емпіричних підтверджень” не є заборонаю на введення нового поняття і тим паче на розроблення нової теорії” [33].

Усе це дає підстави говорити не стільки про достовірність теорії, особливо нової, скільки про її обґрунтованість. Але ретельно обґрунтованою вона має бути обов'язково, позаяк не слід забувати крилатого вислову А. Маслоу про те, що наука – єдиний спосіб змусити нас проковтнути невгодну істину [34, с. 18]. Вихідні твердження теорії зазвичай обґрунтовують посиланнями на положення інших теорій, що вважаються достовірними (мають аксіоматичний статус), логічними доведеннями тощо. Головним же способом обґрунтування соціально-психологічних теорій, які, нагадаємо, зазвичай належать до типу недедуктивних, залишається аргументація фактами – бодай і не здобутими самим автором чи колективом, де він працює, шляхом спеціальної (дослідної) перевірки, але принаймні такими, що не викликають відвертого сумніву.

Критерій рівня теорії. За усталеними уявленнями кожна соціально-психологічну теорію можна віднести до теорій нижнього, середнього чи верхнього рівня. Природно, що вищий рівень теорії, то ширшу царину предметного поля науки вона охоплює. З огляду на це рівневий критерій дає змогу оцінити в першому наближенні наукову та практичну значущість теорії. Але, наполягаємо, тільки в першому наближенні, адже саме по собі віднесення теорії до будь-якого рівня ще нічого не говорить про її якість і відповідно про життєспроможність. Через те така первинна, рівнева, оцінка теорії потребує конкретизації за допомогою більш локальних якісних критеріїв, які ми називаємо основними. На нашу думку, саме вони характеризують потенціал життєспроможності та самодостатності теорії.

Основні критерії

Критерій евристичності. Оцінювання соціально-психологічної теорії за критерієм евристичності передбачає встановлення її здатності породжувати так звані задачі-головоломки (вони, за Т. Куном, приваблюють учених, оскільки дають їм змогу продемонструвати свій талант і дослідницьку майстерність [25, с. 65]), бути опертям для наукового пошуку, спрямованого на виявлення невідомих раніше властивостей і закономірностей тих чи тих процесів і явищ, а також/або орієнтиром для соціального втручання в ці явища та процеси, напрацювання нових рішень і підходів у сфері практичної діяльності, психологічного консультування, психотерапевтичної роботи тощо. При цьому, встановлюючи ступінь евристичності теорії, належить розрізнити *негативні і позитивні евристики* [5, с. 57]. Перші мають швидше оборонний характер, захищають від руйнування тверде ядро теорії, тоді як другі є наступальними – спонукають до її розвитку, вдосконалення і втілення в життя постульованих нею положень. Природно, цінність якої б не було теорії визначають передусім позитивні евристики.

Критерій інтерпретаційності. Під інтерпретаційністю тут маються на увазі пояснювальні можливості соціально-психологічних теорій, які істотною, а подеколи й вирішальною мірою впливають на їхню долю. Трапляються навіть твердження, що “теорії гуманітарного профілю є суто інтерпретаторськими: вони надають сенсу вже відомим фактам, але нічого не говорять про невідомі” [35, с. 24]. Це, звичайно, не так. Є скільки завгодно прикладів, коли соціогуманітарні теорії відкривали не лише нові факти, а й закономірності розвитку людства, зміни цивілізації тощо. Проте й пояснювальні, інтерпретаційні можливості цих теорій мають величезне наукове та практичне значення. Інтерпретації, які дає соціогуманітарна, зокрема соціально-психологічна, теорія тим явищам, що становлять її предмет, важливі не тільки для вчених, а й, можливо насамперед, для широкого суспільного загалу. Вони допомагають людям зрозуміти навколишній соціальний світ і самих себе, наповнити життя ціннісним сенсом. Тож і не дивно, що соціогуманітарні теорії часом отримували суспільний резонанс іще до визнання в науковому середовищі або й усупереч їх невизнанню, як було, приміром, з теоріями Г. Лебона, З. Фройда, К. Г. Юнга. З огляду на це критерій інтерпретаційності, безперечно, належить до основних і виконує самостійну роль у процесі оцінювання соціально-психологічних теорій.

Критерій прогностичності. Науковим теоріям прогностичність має бути притаманна, так би мовити, за визначенням. Більшість авторів, які розглядають психологічні й зокрема соціально-психологічні теорії, або вводять ознаку прогностичності в саму дефініцію теорії

[див. 14, с. 143], або ж виокремлюють її як обов'язковий атрибут чи критерій “хорошої теорії” [12, с. 38]. Нерідко, правда, прогностичність тлумачать завузько – лише як здатність теорії передбачувати результати здійснених на її основі емпіричних, передусім експериментальних, досліджень. Тому С. Московічі ще на початку 1970-х років ратував за “більшу незалежність прогностичної функції теорії” [3, с. 226]. За такого, ширшого, розуміння прогностичності соціально-психологічні теорії правомірно оцінювати також із погляду можливостей їх використання для цілей *соціального прогнозування*.

Критерій ідеологічності. На його виокремлення наштовхує позиція соціального конструкціонізму, згідно з якою головним критерієм оцінювання соціально-психологічних теорій слугує не ступінь їхньої відповідності справжньому світові, а їхня соціальна інтелегібельність і здатність генерувати нові поведінкові феномени [36, с. 175]. Не поділяючи категоричності такої позиції, що, до речі, відмітає прогностичну функцію теорій, слід, однак, визнати її певну слушність. За К. Дж. Джердженом, соціально-психологічна теорія покликана каталізувати в суспільстві соціальну сприйнятливість і чутливість, надавати людям концептуальні та методичні засоби поглиблення їхніх суджень, постачати інформацію про доцільні в певних умовах поведінкові акти [37, с. 44–45]. Неважко помітити, що такого роду уявлення про результати соціально-психологічного теоретизування цілком укладаються в поняття *ідеології*, яку Н. Луман тлумачив як “практично скеровуюче знання”, своєрідне “серединне утворення” між наукою і практикою [38, с. 199]. Критерій ідеологічності соціально-психологічних теорій відповідає також вітчизняному концептові включення психології в більш загальну сферу “ідеологічних композицій”, висунутому В. А. Роменцем [39, с. 826].

Критерій операціоналізованості. За ним соціально-психологічна теорія підлягає оцінюванню в континуумі від окресленої в найзагальніших рисах перспективи операціоналізації її понять і положень до наявності операційних визначень як таких. При цьому теорії середнього рівня, а також верхнього (якщо такі будуть), за відсутності очевидних ознак операціоналізації доцільно оцінювати з погляду пропозицій (гіпотез), які можуть бути покладені в основу теорій нижнього рівня і відповідно на цьому рівні операціоналізовані. Та хоч як би там було, операціоналізація чи хоча б її перспектива виступає важливою умовою продуктивності соціально-психологічної теорії, що вимірюється за критеріями евристичності, прогностичності і, з певними застереженнями, ідеологічності.

Критерій естетичності. Порівняно з іншими критеріями його визначити найважче, хоча кожному вченому, думається, загалом зрозуміло, що він означає. Попри те, що естетичні чинники, здавалось би, не мають безпосереднього стосунку ні до змістових, ні до

формальних характеристик наукової теорії, популярність її в середовищі науковців і, отже, життєспроможність істотно від них залежать. Через те в наукознавстві сьогодні цілком серйозно обговорюють естетичні засади методології науки [40, с. 53-55]. Навіть такий незаперечний авторитет у галузі точних наук, як А. Ейнштейн, котрого не запідозриш у гуманітарних слабкостях, надавав оцінюванню наукових теорій за критерієм естетичності великого значення, тлумачачи її як витонченість, красу та гармонійність теорії [див. 5, с. 65].

Допоміжні критерії

Критерій актуальності. Ми усвідомлюємо всю “єретичність” віднесення найбільш офіційно пошановуваного критерію актуальності до групи допоміжних, але вважаємо його саме таким. Актуальність як відповідність наукового знання злободенним суспільним запитам – явище минуше і з погляду життєспроможності теорії не визначальне, оскільки котрась із них, яка видається неактуальною сьогодні, цілком може виявитися гостро затребуваною якщо не в найближчому, то віддаленішому майбутньому. Таке неодноразово траплялося в історії науки. Тому в аспекті актуальності соціально-психологічні теорії треба оцінювати розумною мірою.

Критерій новизни. Новизна теорії, подібно до її актуальності, теж є ознакою хоч і вельми привабливою, але нестійкою та “примхливою”, а головне – несамодостатньою. За С. Московічі, нова теорія виправдана лише тоді, коли допомагає виявити невідомі раніше факти чи відношення між ними; через те, відповідно, стару теорію не годиться відкидати, доки нова не доведе своєї більшої продуктивності [28, с. 234-235]. Отже, оцінюючи певний теоретичний підхід, його новизну, звісно, варто враховувати, але не підмінювати нею основних критеріїв і не отожднювати цю новизну із оригінальним чи таким, що претендує на оригінальність, описом відомих явищ.

Критерій структурності. Ідеться не стільки про зовнішню (текстову) структурованість теорії, скільки про її внутрішню структурність. Це питання не потребує дальшого уточнення, оскільки воно було достатньо висвітлене під час обґрунтування принципу рефлексивності як однієї із засад соціально-психологічного теоретизування (див. вище). Критерій структурності допоможе оцінити соціально-психологічну теорію як під кутом зору її продуктивності, тобто евристичності, прогностичності тощо (тут формальним показником може слугувати, наприклад, співвідношення вихідних і похідних тверджень теорії), так і з погляду її естетичних властивостей (більш структурна теорія за інших однакових умов справляє приємніше естетичне враження).

Критерій несуперечливості. Мається на увазі формально-логічна узгодженість положень теорії. На тлі інших цей критерій може

видатися якимось примітивним, дріб'язковим і навіть таким, що зачіпає самолюбство вченого (мовляв, ставлять під сумнів мою здатність мислити логічно!). Проте досвід аналізу наукових текстів засвідчує, що формально-логічні суперечності трапляються в соціо-гуманітарних теоретизуваннях не так уже й рідко. Тому критерій несуперечливості потрібен оцінювачу теорії, щоб очистити від такого роду нашарувань розгляд її евристичності. Іншими словами, щоб розібратися, де продуктивні запитання (головоломки), які вона породжує, а де ті, до котрих спричинюються тривіальні непорозуміння, банальна плутанина в судженнях автора.

Слід підкреслити, що, напевно, немає і, мабуть, не буде в соціальній психології теорій, які могли б отримати найвищі оцінки за всіма виокремленими критеріями. Та це й непотрібно, адже різні теорії мають різне призначення, адресуються різним споживачам чи найменш характеризуються різним авторським розумінням покладеної на них місії. Проте водночас уважаємо за правомірне стверджувати, що реально чи потенційно життєспроможною є/буде найбільшою мірою та соціально-психологічна теорія, котру можна позитивно оцінити за якомога більшою кількістю критеріїв.

Висновки

Виходячи з наявного стану теоретичного знання в соціальній психології, завдань та перспектив його поліпшення, можна виокремити методологічні принципи, спрямовані на вдосконалення процесу розроблення соціально-психологічних теорій. До таких принципів правомірно віднести: принцип контексту, принцип спадкоємності, принцип "онтологічної скромності", принцип рефлексивності, принцип економності (чи економічності), принцип збагачення доказової бази теорії, принцип відкритості та принцип операціональної/технологічної перспективи.

Інтегральною характеристикою наукового і практично-перетворювального потенціалу соціально-психологічної теорії та її самодостатності може слугувати поняття "життєспроможність теорії". Це поняття відображає здатність теорії до розвитку, експансії і в перспективі – до діалектичного заперечення (поставання на її місці нової, більш досконалої теорії).

Оцінювання соціально-психологічних теорій з погляду їхньої життєспроможності доцільно здійснювати за системою критеріїв, яку складають три критеріальні групи: а) первинні критерії (ідентифікації, обґрунтованості, рівня теорії), б) основні критерії (евристичності, інтерпретаційності, прогностичності, ідеологічності, операціоналізованості, естетичності), в) допоміжні критерії (актуальності, новизни, структурності, несуперечливості).

Не варто вимагати від соціально-психологічних теорій, щоб кожна з них повною мірою відповідала всім запропонованим критеріям, проте, оцінюючи ту чи іншу теорію, слід виходити з того, що ступінь її життєспроможності визначається можливістю позитивного оцінювання цієї теорії за якомога більшою кількістю критеріїв, передусім тих, які віднесено до групи основних.

Література

1. *Йолон П.* Теорія / П. Йолон // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 633–634.
2. *Марцинковская Т. Д.* К вопросу о прогрессе современной психологии / Т. Д. Марцинковская // Прогресс психологии: Критерии и признаки / под ред. А. Л. Журавлева, Т. Д. Марцинковской, А. В. Юревича. – М. : Ин-т психологии РАН, 2009. – С. 63–76.
3. *Московичи С.* Общество и теория в социальной психологии / С. Московичи // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 208–228.
4. *Александр Дж.* Социальная наука как чтение и перформанс: культурно-социологическое понимание эпистемологии / Дж. Александр, А. Рид // Социс. – 2011. – № 8. – С. 3–17.
5. *Корнилова Т. В.* Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов. – СПб. : Питер, 2007. – 320 с. – (Серия “Учебное пособие”).
6. *Гусельцева М. С.* Постмодернистские перспективы развития психологии / М. С. Гусельцева // Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2007. – С. 45–73.
7. *Зинченко В. П.* Преходящие и вечные проблемы психологии / В. П. Зинченко // Методология психологии : труды Ярославского методол. семинара. – Ярославль, 2003. – С. 98–134.
8. *Юдин Э. Г.* Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки / Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1978. – 391 с.
9. *Аллахвердов В. М.* Принцип преемственности, или как возможны научные открытия / В. М. Аллахвердов, А. С. Кармин, Ю. М. Шилков / Методология и история психологии. – 2008. – Т. 3. – Вып. 3. – С. 167–180.
10. *Стёпин В. С.* Теоретическое знание / В. С. Стёпин. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
11. *Лубский А. В.* Неоклассическая модель исторического исследования в культурно-эпистемологическом контексте начала XXI века / А. В. Лубский // Общественные науки и современность. – 2009. – № 3. – С. 158–168.
12. *Андреева Г. М.* Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы : учеб. пособие для вузов / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 288 с.
13. *Мазилев В. А.* Научная психология: тернистый путь к интеграции / В. А. Мазилев // Методология истории : труды Ярославского методол. семинара. – Ярославль, 2003. – Т. 1. – С. 205–237.

14. *Юревич А. В.* Психология и методология / А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2005. – 312 с. – (Методология, теория и история психологии).
15. *Выготский Л. С.* Исторический смысл психологического кризиса. Методологическое исследование // Л. С. Выготский. Собрание сочинений в 6-ти томах / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – С. 291–436.
16. *Балл Г. А.* Нормативный профессиональный идеал ученого / Г. А. Балл // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32, № 3. – С. 17–26.
17. *Лакатос И.* История науки и ее рациональные реконструкции / Имре Лакатос // Структура научной революции : [пер. с англ.] / Томас Кун ; [сост. В. Ю. Кузнецов]. – М. : АСТ, 2003. – С. 455–524.
18. *Sears R.* Social behavior and personality development / Robert R. Sears // Toward a general theory of action / Parsons T., Shils E. (eds). – Cambridge : Harvard University Press, 1962. – 506 p.
19. *Поппер К.* Объективное знание. Эволюционный поход / Карл Поппер. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 384 с.
20. *Поппер К.* Логика и рост научного знания / Карл Поппер. – М. : Прогресс, 1983. – 605 с.
21. *Клюшклина О. Б.* Построение теории на основе качественных данных / О. Б. Клюшклина // Социс. – 2000. – № 10. – С. 92–101.
22. *Жеребцов М. В.* Метод “Grounded theory” как метод качественного анализа данных / М. В. Жеребцов // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2004. – № 1. – С. 89–104.
23. *Кочубейник О. М.* Автентичність особистості у її життєвому світі: модули, процеси, статуси / О. М. Кочубейник. – К. : Вид-во пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 272 с.
24. *Балл Г. А.* “Психология” методологии: радиогуманистический взгляд / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 2011. – № 2. – С. 3–13.
25. *Кун Т.* Структура научных революций / Томас Кун // Структура научных революций : [пер. с англ.] / Томас Кун ; [сост. В. Ю. Кузнецов]. – М. : АСТ, 2003. – С. 9–268.
26. *Мазилев В. А.* Методология современной отечественной психологии / В. А. Мазилев // Методология и история психологии. – 2008. – Т. 3. – Вып. 3. – С. 9–24.
27. *Воронова Е. Ю.* Полисистемный подход в исследовании научной школы / Е. Ю. Воронова // История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее : материалы междунар. конф. по истории психологии “IV московские встречи”, 26–29 июня 2006 г. – М. : Ин-т психологии РАН, 2006. – С. 35–40.
28. *Московичи С.* Предпосылки объяснения в социальной психологии / С. Московичи // Социальная психология: саморефлексия маргинальности : Хрестоматия / РАН. ИНИОН ; Лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 213–248.
29. *Шихирев П. Н.* Современная социальная психология / П. Н. Шихирев. – М. : ИП РАН; КСП+; Деловая книга, 2000. – 448 с.
30. *Корнилова Т. В.* Означает ли свободная конкуренция идей отказ от критериев научности в психологии? / Т. В. Корнилова // Прогресс психологии: Критерии и признаки / под ред. А. Л. Журавлева, Т. Д. Марцинковской, А. В. Юревича. – М. : Ин-т психологии РАН, 2009. – С. 111–125.

31. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 446 с.
32. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / П. Фейерабенд. – М. : Прогресс, 1986. – 543 с.
33. Холодная М. А. Проблема духовного интеллекта (отклик на статью Г. В. Ожигановой “Психологические аспекты духовности. Ч. 1. Духовный интеллект” и на комментарии к ней А. А. Федорова) / М. А. Холодная // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32, № 5. – С. 100.
34. Маслоу А. Психология бытия / Абрахам Маслоу. – М. : Рефл-бук, 1997. – 304 с.
35. Подшивалкина В. И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики / В. И. Подшивалкина. – Кишинев : Центр. тип., 1997. – 352 с.
36. Онучин А. Н. “Новая парадигма” в социальной психологии / А. Н. Онучин // Методологічні та теоретичні проблеми психології: програмний конспективний довідник / Л. К. Велитченко, В. І. Подшивалкіна. – О. : Черкасов, 2009. – С. 174–181.
37. Джерджен К. Дж. Движение социального конструкционизма в современной психологии / К. Дж. Джерджен // Социальная психология: саморефлексия маргинальности : Хрестоматия / РАН. ИНИОН ; Лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 51–73.
38. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества / Т. Луман // Социо-Логос: Социология. Антропология. Метафизика. – М., 1991. – Вып. 1. Общество и сферы смысла. – С. 194–216.
39. Роменець В. А. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 992 с.
40. Новиков А. М. Методология научного исследования / А. М. Новиков, Д. А. Новиков. – М. : Книж. дом “ЛИБРОКОМ”, 2010. – 280 с.

Слюсаревский Н. Н. Методологические принципы разработки и критерии оценки социально-психологических теорий

Впервые в обобщенном виде описаны методологические принципы социально-психологического теоретизирования: принцип контекста, принцип преемственности, принцип “онтологической скромности”, принцип рефлексивности, принцип экономности (или экономичности), принцип обогащения доказательной базы теории, принцип открытости, принцип операциональной/технологической перспективы. Распространение этих принципов в научном дискурсе, по мнению автора, может способствовать разработке новых социально-психологических теорий, повышению их качества. Обосновано понятие “жизнеспособность теории”. Предложена система критериев оценивания социально-психологических теорий с точки зрения их жизнеспособности. Как основные в предложенной системе рассматриваются критерии эвристичности, интерпретационности, прогностичности, идеологичности, операционализированности и эстетичности.

Ключевые слова: социальная психология, теория, методологические принципы теоретизирования, жизнеспособность теории, критерии оценивания теорий.

Slyusarevsky M. M. Methodological development principles and assessment criteria for social psychological theories

In the paper the author provides an integrated description of methodological principles of social psychological theorizing, namely: a principle of context, a principle of genetic heredity, a principle of “ontological simplicity”, a principle of reflexivity, a principle of frugality (economical feasibility), a principle of enrichment of theory’s evidential base, a principle of openness, a principle of operational/technological perspective. The expansion of these principles in the scientific discourse, in author’s opinion, might facilitate the development of the new social psychological theories and improve their quality. The notion of “viability of the theory” is established. The system of assessment criteria for social psychological theories is proposed from the standpoint of their viability. The main criteria in the proposed system are considered to be the following: criteria of heuristicity, interpretativeness, prognosticity, ideologicity, operationalibility, aesthetic qualities.

Key words: social psychology, theory, methodological principles of theorizing, viability of the theory, assessment criteria for the theories.

© Слюсаревський М. М.

В. В. Жовтянська

**РОЗВИТОК ТЕОРЕТИЧНОГО ЗНАННЯ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ**

На матеріалі докторських дисертаційних досліджень розглянуто епістемологічні особливості сучасної української соціальної психології. Проаналізовано характер представлених у дисертаціях теоретичних узагальнень, методологічні засади розбудови досліджень та основні теоретичні здобутки. Виділено два базові принципи побудови теоретичних розробок у дисертаційних дослідженнях: принцип методологічного представлення і принцип теоретичного пояснення.

Ключові слова: теоретичне знання, соціальна психологія.

Проблема. З’ясувати епістемологічні особливості сучасної української соціальної психології нам допоможе аналіз тих теоретичних міркувань, у межах яких здійснюються узагальнення і концептуалізація її основних наукових здобутків. При цьому пропонуємо розглядати не лише досягнуті результати (теорії, концепції, погляди), а й сам характер наукового пошуку, який зумовлює їх появу і до певної міри визначає їхню специфіку. Зрозуміло, опрацювати весь генеральний масив цих робіт, усю джерельну базу, яка може містити зазначені напрацювання, у межах стислого огляду навряд чи можливо. Справді, це вимагає комплексного аналізу теоретичних здобутків, представлених у всій різноманітності текстових форм. На щастя, цього робити й не потрібно, оскільки ми ставили за мету визначити лише загальні тенденції, що характеризують розвиток сучасної української соціально-

психологічної думки. Тому, виходячи із заявленого характеру нашого дослідження, ми зосередимо увагу на тих роботах, які репрезентують базові вектори руху наявного знання у дисциплінарному мейнстрімі.

Мета статті: у загальних рисах окреслити тенденції, що домінують у вітчизняній соціально-психологічній думці й визначають напрям її розвитку.

За масив досліджень було взято докторські дисертації, захищені за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. При цьому розглядалися лише роботи, виконані і захищені в Україні у період з 1991-го по 2011-й рік. Цей вибір зумовлений низкою причин. По-перше, серед вимог, що офіційно висуваються до дисертацій докторського рівня, визначальною є та, що вони повинні містити нову наукову концепцію або формувати новий науковий напрям. У всякому разі ці дослідження обов'язково мають представляти значущі теоретичні здобутки. По-друге, докторські дисертації, які ми розглядаємо, є захищеними науковими працями. Тобто вони визнаються науковим співтовариством, що певною мірою підтверджує вагомість й обґрунтованість представлених результатів. Більше того: кращі із цих праць самі здатні задавати напрями розвитку соціально-психологічної думки.

З огляду на сказане захищені докторські дисертації цілком можуть репрезентувати дослідницьке поле сучасної академічної науки, тобто мейнстрім розвитку останньої, і мусять водночас містити вагомий теоретичний або методологічний доробок. При цьому цілком імовірно, що ідеї, які колись, можливо, спричиняють якісний зсув у розумінні соціально-психологічної реальності, сьогодні перебувають на маргінесі і не мають офіційного визнання. Але ми наразі намагаємося відтворити ту картину, що реально існує у вітчизняній соціальній психології, і для цієї мети описана вище вибірка видається цілком прийнятною.

Нарешті, є ще одна, суто технічна, причина обрання саме такого підходу. Докторська дисертація, як відомо, передбачає реферативну форму подання матеріалу. Це дає можливість розглянути в концентрованому вигляді основні положення роботи, зокрема й теоретичні викладки, а також загальний характер їх обґрунтування. А головне: можна опертися на узагальнення самого автора, що забезпечує від довільного трактування тих чи тих положень. Звичайно, реферативний виклад не дає змоги глибоко проаналізувати конкретику побудови дисертаційного дослідження чи детально відстежити всі аспекти його змісту. Але оскільки нас передусім цікавлять якраз загальні характеристики, саме автореферати дисертацій стали основним матеріалом нашого розгляду.

Для аналізу дисертаційних досліджень було виділено такі ознаки:

- характер теоретичного узагальнення;
- тематичні напрями робіт;
- теоретико-методологічні засади досліджень;
- основні теоретичні здобутки та їхні епістемологічні особливості.

Під *характером теоретичних узагальнень* слід розуміти ступінь конкретності-загальності заявленої в дисертації проблеми. Умовно розрізнятимемо три рівні теоретичного узагальнення. *Вищий рівень* представлено проблематикою, що пов'язана із самою природою людини чи соціуму в соціально-психологічному вимірі. Прикладом такого рівня узагальнення може слугувати дисертаційне дослідження В. О. Васютинського “Інтераційна психологія влади” [1]. Феномен влади характеризує стосунки людини із соціумом як такі й становить одну з фундаментальних проблем соціальної психології. З усього масиву дисертаційних досліджень ми виділили сім тем вищого рівня теоретичного узагальнення.

До *середнього рівня* теоретичного узагальнення було віднесено проблематику робіт, у яких розглядаються загальні соціально-психологічні закономірності, але в конкретних суспільних чи подієвих умовах. Як приклад можна навести дисертацію О. В. Петрунко “Соціалізація дитини в агресивному медіасередовищі” [2]. Тут розглядається досить фундаментальна проблема соціалізації дитини, але в певному вимірі, за конкретних суспільних обставин. Усього вдалося виділити вісім тем такого рівня узагальнення.

З відносно *низьким рівнем* теоретичного узагальнення було асоційовано проблематику тих досліджень, які спрямовані більше на вирішення конкретно-практичних, аніж загальнотеоретичних задач. Приклад – дисертація В. В. Стасюка “Система соціально-психологічного забезпечення функціонування аеромобільних військових підрозділів в умовах збройних конфліктів” [3]. Усього ми виявили шість робіт із тематикою такого рівня теоретичного узагальнення. Одразу уточнимо, що йдеться не про те, що ці роботи позбавлені теоретичної значущості, а про те, що вони пов'язані з локальними завданнями і безпосередньо стосуються практики.

Теоретико-методологічні засади досліджень. Проаналізуємо тепер ті вихідні положення, на фундаменті яких будується подальша логіка розробок у вітчизняній соціальній психології, задіявши для цього процедуру контент-аналізу. За одиницю аналізу було обрано текстовий елемент автореферату (слово або словосполучення), що містив референцію до того або іншого теоретико-методологічного напрямку, застосовуваного в дисертаційному дослідженні. Якщо в одному авторефераті кілька разів згадувався один і той самий підхід, то враховува-

лася лише перша згадка. Виділені категорії та сумарну кількість їх представленості наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Результати контент-аналізу дисертаційних робіт докторського рівня (спеціальність 19.00.05) за ознакою “Теоретико-методологічні засади дослідження”

Назва категорії	Кількість згадок у тексті
системний підхід	5
діяльнісний підхід	3
генетичний підхід	2
постмодерністська парадигма	1
інтераціоналізм	2
феноменологія	1
гуманістична парадигма	1
суб’єктний підхід	1
вчинковий підхід	1
проектний підхід	1
принципи детермінізму, відображення, активності, розвитку	1

Цілком очевидно, що панівною методологією для сучасної української соціальної психології є ті підходи, котрі залишилися їй у спадок від радянських часів (що зовсім не обов’язково слід розцінювати як щось негативне). Це системний і діяльнісний підходи, а також так звані загальні принципи психологічної науки (детермінізму, відображення, активності й розвитку), які в такому вигляді були сформульовані саме за радянських часів. Меншою мірою задіяно підходи, розроблені переважно у західній психології та філософії. Ще рідше фігурують підходи, які хоч і були започатковані раніше, але активно розробляються саме в українській психології та можуть почасти вважатися її сучасним надбанням (генетичний, вчинковий і суб’єктний підходи).

Основні теоретичні здобутки та їхні епістемологічні особливості. Тут доцільно ще раз нагадати, що нашою головною метою було виявлення загальних тенденцій розвитку соціально-психологічного знання в Україні, тому ми не намагалися точно описати внесок кожного автора в наукову скарбницю дисципліни, тим паче що повне і точне відтворення всього доробку потребувало б більш глибокого і детальнішого ознайомлення з кожною роботою. За великим рахунком нас більше цікавили: а) наявність авторських теорій або концепцій ра-

зом із зонами їхньої релевантності; б) епістемна (науково-пізнавальна) стратегія побудови дослідження.

Наш аналіз розпочнемо з робіт, проблематика яких належить до вищого рівня теоретичного узагальнення, тобто спрямована на вирішення фундаментальних питань соціальної психології. Як уже зазначалося, однією з таких праць є дисертація В. О. Васютинського “Інтеракційна психологія влади” [1]. Як свідчить сама назва, робота спрямована на реалізацію інтеракційно-символічного підходу до аналізу влади, котра розглядається як іманентно притаманний аспект міжсуб’єктної взаємодії. На основі цього підходу розглянуто різні особливості розвитку і прояву владно-підвладних стосунків (взаємовплив владно-підвладних і ставеворольових характеристик особистості, владні дискурси інтерсуб’єктної взаємодії, кратологічні цикли особистісного розвитку та ін.).

Таку саму епістемну послідовність досягнення наукового результату представлено і в роботі О. М. Кочубейник “Автентичність особистості в інтерсуб’єктивному просторі” [4]. Ідеться про залучення певного наукового підходу до пояснення досліджуваного соціально-психологічного (а в даному випадку і загальнопсихологічного) феномена. До феномена автентичності застосовано постмодерністську парадигму, чим і визначається головне теоретичне навантаження цього дослідження. Задіяння обраного авторкою підходу дало їй змогу подолати певні методологічні труднощі, пов’язані з розумінням поняття особистості і безпосередньо причетні до концептуалізації такого конструкта, як автентичність, а також дозволило під обраним кутом зору здійснити аналіз деяких проблем особистісного розвитку.

Подібна дослідницька логіка простежується і в роботі Н. В. Хазратової “Психологія відносин особистості й держави”¹ [5]. Авторка розробляє власний підхід, який, на її думку, є найбільш адекватним для аналізу заявленої в дисертації проблеми. Відносини між особистістю і державою пропонуються розглядати як міжсуб’єктну взаємодію, яка базується на смисловому обміні та регулюється образом держави і концептом особистості. На основі такого підходу докторантка виділяє і класифікує способи встановлення відносин між особистістю і державою, позиціонує ірраціональні, раціональні та надраціональні чинники сприймання особистістю держави, виявляє особливості побудови її індивідуально-психологічного образу.

---

¹ Проблематику цієї роботи можна віднести і до вищого, і до середнього рівня узагальнення – залежно від того, чи вбачати у відносинах особистості й держави перманентну соціально-психологічну проблему, чи лише ситуативну, пов’язану з певним етапом розвитку суспільства. Зрештою, це не так важливо з огляду на умовність поділу тем між зазначеними категоріями.

На перший погляд, схожа епістемна логіка має місце і в дослідженні П. П. Горностая “Психологія ролівої самореалізації особистості” [6]. Справді, тут представлено спробу розробити психологічну модель особистості на основі драматургічно-рольового підходу, який і застосовується до заявленої в дисертації проблеми. Але сам спосіб проблематизації у цьому випадку дещо інший. Ідеться не просто про деякий психологічний феномен як предмет дослідження, який піддається інтерпретації в межах обраного методологічного принципу і в результаті постає через перелік тих чи тих своїх властивостей. Проблема тут містить у собі конкретну зону незрозумілого, певне запитання, яке вимагає такої ж конкретної відповіді. І саме це вивільняє місце для теорії як наукового способу пояснення [7], оскільки пояснювати можна лише те, що незрозуміло. У даному разі зоною незрозумілого є причини виникнення життєвих криз, а також класична тема базових чинників розвитку особистості.

Може виникнути запитання: у чому ж полягає відмінність, адже і в останньому, і в попередньому випадках здійснюється інтерпретація феномена з позиції певного теоретико-методологічного підходу? Спробуємо зробити цю тонку відмінність більш виразною. Справа в тому, що залежно від способу проблематизації феномена його подальша інтерпретація набуває різного епістемологічного сенсу. Якщо йдеться про конкретну зону незрозумілого, яка потребує *пояснення*, то дослідження має віднайти певне “тому що”, певний причиново-наслідковий зв’язок, який і становитиме змістовий каркас теорії чи концепції. Якщо ж немає вихідного проблемного запитання, то інтерпретація виступає як спосіб *представлення* того чи того феномена. Вона не оприявнює причиново-наслідкові зв’язки, а проблематизація полягає лише в самому способі бачення явища. Так, інтерпретація влади через міжсуб’єктну взаємодію не вимагає ніяких “тому що” – натомість обговорюються іманентна ознака феномена, спосіб його визначення.

Так само витлумачення розвитку особистості за принципом ризику не вимагає “тому що”, оскільки безпосередньо базується на іншому (постмодерністському) визначенні особистості. Те саме стосується і тлумачення відносин особистості й держави через поняття словесного обміну між ними – це просто авторський підхід до того, що таке відносини між двома суб’єктами і що є сутнісним для цього явища із психологічного погляду. В усіх цих випадках йдеться про концептуалізацію феномена, а не про встановлення причиново-наслідкових зв’язків для з’ясування його природи. Це не значить, що дані зв’язки не можна виявити на більш локальному рівні, – скажімо, для визначення окремих властивостей досліджуваних феноменів, – просто вони не потрібні для отримання того результату, який становить основне теоретико-методологічне надбання роботи. Власне, у такому випадку

було б правильніше говорити про методологічне надбання, оскільки йдеться про аргументацію можливості застосування наукового апарату (готового або розроблюваного) до якоїсь проблематики; самим фактом дослідження обстоюється можливість розглядати феномен у певний спосіб. Певне явище тут концептуалізується в певну наукову проблему, постає як предмет наукової розвідки. Надалі ця концептуалізація дає змогу описувати явище, виділяти різні його властивості, створювати різні класифікації тощо. Іншими словами, дає змогу всебічно представити явище в межах наукового аналізу: *виділити й описати його прояви*. Якщо ж проблема від початку містить у собі явне або латентне запитання, відповідь на яке формулює теорія, тобто йдеться про виявлення причин досліджуваного феномена, то це означає, що дослідження визначає *механізми, які спричинюють явище*.

Проте, повторюємо, грань між розглянутими епістемними стратегіями є вельми тонкою. Тому те чи те дослідження може поєднувати в собі і принцип методологічного представлення, і принцип теоретичного пояснення. Прикладом може слугувати дисертація К. В. Коростеліної “Структура і динаміка системи соціальної ідентичності” [8], де застосовано системний підхід. Результатом є аналітичний опис соціальної ідентичності в динамічному взаємозв’язку її складових і проявів. Але тут цікавий не сам факт застосування цього підходу, а його доволі значущі наслідки. Авторці вдалося виявити психологічні механізми входження нової соціальної ідентичності до системи ідентичностей, що дає підстави говорити якщо не про наукову теорію, то принаймні про концепцію. Крім того, в роботі виявлено зв’язки між такими базовими соціально-психологічними конструктами, як ідентичність, атиюд, стереотип, з урахуванням опосередковувального впливу на ці зв’язки типу культури (традиційної чи індивідуалістської).

Певною мірою обидві епістемні стратегії реалізовано також у дисертації С. О. Гарькавця “Психологічні засади змінювання соціально-нормативної поведінки особистості” [9], де представлено інтенції визначення саме психологічних механізмів досліджуваного явища. Засади змінювання соціально-нормативної поведінки автор убачає в такому феномені, як конформізм, який виникає у процесі соціалізації індивіда і покликаний задовольняти його потреби в безпеці, існуванні й розвитку та зумовлений біологічними і соціальними потребами. Відповідно рівень конформізму визначається силою потреб і можливостями, які існують у конкретному соціальному середовищі для їх реалізації. Тобто в дослідженні обґрунтовується детермінація соціально-нормативної поведінки особистості за логікою генетичного підходу. Слід, однак, зазначити, що пояснення поведінки через потреби і можливості їх задоволення в конкретних ситуаціях є однією з класичних базових схем інтерпретації поведінки у психології. Це, мабуть, загаль-

ний принцип, а не конкретний механізм, який до того ж нечутливий до можливості індетермінізму поведінки.

Існує низка дисертаційних робіт, теоретико-методологічний потенціал яких пов'язаний передусім з уведенням в обіг нової сфери дослідження, тобто з обґрунтуванням нового (принаймні для української науки) предмета соціально-психологічних розвідок, або з його системним аналізом. Як приклад можна розглянути дисертацію О. М. Лозової “Психосемантична структура етнічної свідомості” [10]. Прикметною рисою цієї роботи є те, що предмет дослідження не вводиться просто як понятійний конструкт, а доводиться сам факт його існування як самостійного феномена. Така внутрішня послідовність дослідження конгруентна логіці здійснення наукового відкриття, тобто засвідчення раніше невідомого феномена. Це вельми відродно, позаяк така постановка питання загалом не характерна для вітчизняної соціальної психології. Інша річ, що тут можна сперечатися щодо самого характеру доведення, тим паче що гіпотезу про зумовленість етнічного образу світу історико-культурним досвідом народу обґрунтовує сама авторка дисертації. Але це вже інша площина обговорення, пов'язана зі складністю змістового навантаження дослідження і безумовною науковою новизною порушених у ньому питань.

Відносно новий предмет дослідження представлено та обґрунтовано в дисертації В. О. Скребця “Особливості екологічної свідомості в умовах наслідків техногенної катастрофи” [11] (тут ми переходимо до групи робіт, проблематику яких можна умовно віднести до середнього рівня теоретичного узагальнення). У цій праці визначається поняття екологічної свідомості та емпірично досліджуються її властивості.

Схожу епістемну логіку можна побачити і в дисертаційному дослідженні В. П. Казміренка “Соціально-психологічна регуляція діяльності організацій”, оскільки тут ідеться “про необхідність формулювання деякої узагальненої концепції предмета соціальної психології організацій” [12, с. 4], тобто проблематизується сам предмет дослідження, який має увійти в коло соціально-психологічного аналізу. Важливою рисою цієї роботи є те, що пропонується спосіб пізнання регуляції організацій, котрий спирається на таку властивість, як неадитивність, що становить саму передумову виділення соціально-психологічних феноменів в окремий об'єкт дослідження, оскільки йдеться про те, що соціально-психологічні закономірності не зводяться до узагальнення закономірностей індивідуально-психологічних. Відтак можна говорити, що аналіз досліджуваного феномена зроблено під кутом зору сутнісних його характеристик, що, зокрема, визначає теоретичну значущість роботи.

У дисертації В. В. Третьяченко “Соціально-психологічні механізми формування й розвитку колективних суб'єктів управління” теж

обґрунтовується проблема колективних систем управління як предмет фундаментальних наукових досліджень; пропонується колективні системи управління розглядати як модифікації соціальних систем; здійснюється аналіз предмета дослідження з позицій системного підходу [13]. Тобто тут знову ж таки представлено обґрунтування самого предмета дослідження, а також способу його вивчення крізь призму певної методології.

Іншу епістемну стратегію можна простежити в дисертації О. В. Петрунько “Соціалізація дитини в агресивному медіасередовищі” [2]. Хоча в дисертації заявлена досить конкретна наукова проблема, яка стосується специфіки дитячої соціалізації за певних життєвих умов, авторка для її вирішення підносить на більш високий щабель теоретичного узагальнення, розглядаючи проблему дитячої соціалізації як таку і виділяючи психологічні механізми, що спричинюють це явище. У роботі представлено так звану пропозиційну модель соціалізації: головним інструментом останньої є формування у дитини нових потреб в інтерсуб’єктній взаємодії. І хоча значущість формування потребою сфери для розвитку особистості, а також конкретні шляхи її формування широко обговорювалися й раніше, скажімо, в межах діяльнісного підходу, експліцитне їх виділення саме як базових механізмів соціалізації свідчить про появу самостійної наукової концепції.

Так само більш високий щабель узагальнення дає авторка дисертації “Соціально-психологічні механізми культової психічної залежності особистості в деструктивних тоталітарних організаціях” О. А. Ліщинська [14]. Аби вирішити заявлену проблему, вона звертається до аналізу механізмів психічної залежності особистості в цілому. Передумови виникнення адикції дисертантка вбачає у фрустрації базових потреб певного вікового періоду. Зокрема, узалежненість від деструктивних культів пов’язується з неналежним задоволенням духовних потреб людини в юнацькому віці. Крім того, О. А. Ліщинська виділяє комплекс чинників культової адикції, які категоризуються як психічні, особистісні, організаційні та етнокультурні.

Науковий доробок, який виходить за межі безпосередньо заявленої теми, представлено і в дисертації М. І. Найдьонова “Формування рефлексивного управління в організаціях”. Для вирішення досить загальних методологічних проблем, пов’язаних із парадоксами формування суб’єктності, дослідник уводить постулат так званого супротивного існування індивідуальної та групової суб’єктності та мішаних її форм, який стверджує, що суб’єктність індивідуальних і колективних суб’єктів є супротивною у спільній значущій події. Це, на думку автора, дає змогу ввести дослідника в інтерактивну систему і здійснити “перехід від аналізу взаємодії супротивників до аналізу складності координації партнерів взаємодії” [15, с. 14].

У дисертації “Трудова міграція населення України: соціально-психологічні механізми” О. С. Блинова не ставить собі за мету вирішити питання, що виходять за межі безпосереднього предмета дослідження. Водночас системний аналіз визначальних чинників трудової міграції виводить її на коло глибинних соціально-психологічних проблем, аналіз яких дає можливість визначити механізми досліджуваного явища. У межах авторської концепції вони пов’язані з кризою особистості та соціальної ідентичності в основних сферах самоздійснення – професійній, сімейній, етнокультурній [16].

Аналогічну дослідницьку стратегію застосовано в дисертації Н. С. Завацької “Психологічні основи соціальної реадaptaції особистості зрілого віку” [17]. Авторка виділяє комплекс чинників, які є умовами успішної адаптації особистості (так званий адаптаційний потенціал); вони поділяються на інтраперсональні та інтерперсональні.

Наголосимо, що коли йдеться про множину чинників, перевірка яких на релевантність здійснюється суто емпірично (як в останньому дослідженні), то завжди залишається питання про вичерпність цієї множинності, оскільки за таких умов можна говорити лише про необхідність, а не про достатність виділених параметрів. Коли ж йдеться про механізми того чи того явища, якраз передбачається виділення достатніх умов його здійснення, позаяк механізм базується на сутнісних причиново-наслідкових зв’язках. Вони принципово не можуть бути виділені лише з аналізу самого явища (що є цілком можливим для необхідних ознак), а потребують його введення в контекст загальних закономірностей. Тоді явище постає на тлі певної онтології, тобто тих абстрагованих чинників, які й зумовлюють його появу. Саме тому механізм і теорія являють собою епістемологічні конструкти, щільно пов’язані між собою. Теорія є поясненням, а пояснення базується на виділенні причиново-наслідкових зв’язків.

Утім, як впливає з розглянутого вище, аналіз явища крізь призму парадигмальних підходів теж сам по собі ще не означає наявності наукової теорії, оскільки тут відсутнє пояснення. Останнє передбачає попередньо проголошену невирішену проблему. Без неї такий аналіз дає змогу описувати феномен у контексті тих його властивостей, які виявляє в ньому задекларована парадигма, і цей опис має свою специфіку. На відміну від суто емпіричного способу виділення особливостей явища він має заздалегідь системний характер, але в даному випадку ця системність пояснюється вже існуючою взаємоузгодженістю категорій усередині застосовуваної парадигми. Само по собі здійснення такого аналізу нічого не додає до розуміння цієї системності. Якщо ж наукову проблему сформульовано як запитання, як елемент нерозуміння, то вдале застосування до неї наукового підходу, яке дає змогу наявне нерозуміння усунути і відповісти на запитання, – це зокрема й можливість проявити і перевірити пізнавальний потенціал самого під-

ходу. Тож коли проблема такого запитання не містить, то застосування підходу стає простою можливістю здійснити реконструкцію досліджуваного предмета в заданих парадигмальних властивостях (що, звісно, теж може бути окремим науковим завданням).

Як ми вже зазначали, докторська дисертація завжди має містити теоретичні або методологічні викладки, які претендують на наукову новизну. Якщо вихідним пунктом дослідження не є запитання, то наукова новизна обумовлюватиметься або новим предметом дослідження, або застосуванням нового підходу. Але для того, щоб аналітичне представлення предмета дослідження було доведено до рівня теоретичної конструкції, необхідно дати його цілісне наукове тлумачення [7], тобто знову-таки застосувати щодо нього той підхід, який допоміг би представити його властивості з позицій певної впорядкованої системи. Причому в даному разі систематизація буде зумовлена теоретичною розробленістю і внутрішньою структурою та цілісністю самого підходу, а не системою об'єктивних зв'язків. Тут можна заперечити, що наукова систематизація завжди базується на об'єктивних зв'язках і забезпечується використанням відповідних методів, валідність яких завжди обґрунтовується. Власне, сама наука як метод спирається на поняття об'єктивності. Але в цьому випадку йдеться про застосування парадигмальних підходів, які обґрунтовані вельми умовно і які йснують як умовність, пов'язана з необхідністю вибору певної аксіоматики. За таких обставин коректніше говорити про системність мови науки, а не про системність світу, хоча зрозуміло, що перша завжди намагається репрезентувати другу.

І, власне, на розроблення системності мови науки здебільшого спрямовані зусилля сучасних вітчизняних соціальних психологів, що ми зауважували, зокрема, коли з'ясовували відмінності між теоретичним поясненням і методологічним представленням. Розроблення саме методологічного забезпечення наукового поступу можна розглядати як мейнстрім когнітивного новаторства в межах проаналізованих дисертаційних досліджень. Це можна підтвердити результатами проведеного нами контент-аналізу наукової новизни результатів досліджень. На нашу думку, за допомогою контент-аналітичної процедури вдалося зробити наочнішими ті тенденції, які були попередньо означені під час розгляду теоретичних здобутків дисертацій та їхніх епістемологічних особливостей.

Цей пункт авторефератів було обрано як об'єкт контент-аналізу з огляду на те, що він, по-перше, виступає найбільш концентрованим текстовим репрезентантом головних наукових досягнень, а по-друге, дає змогу реконструювати уявлення автора дисертації про те, що є найбільш істотним у дослідженні з його особистого погляду чи з погляду тієї спільноти, в межах якої захищатиметься робота. Тобто по-

няття “наукова новизна” визначає не лише загальний доробок, а й соціальні наукові стандарти щодо цінності результатів досліджень.

За одиницю аналізу було взято елемент тексту, який містить твердження автора щодо змісту його наукового доробку. Категоріями аналізу слугували найбільш поширені способи узагальнення змісту проведеного дослідження. Ці категорії разом із частотними показниками їх появи у вибірковій сукупності текстів наведено в табл. 2.

Таблиця 2

**Результати контент-аналізу дисертаційних робіт
докторського рівня (спеціальність 19.00.05) за ознакою
“Наукова новизна результатів дослідження”**

Назва категорії	Кількість згадок у тексті
розроблення або застосування наукового підходу до вивчення феномена	16
аналіз наявних теоретичних і методологічних підходів	2
представлення авторської теорії, концепції або моделі	22
уведення нового поняття або нового розуміння чинного терміна	15
визначення особливостей досліджуваного феномена	25
розроблення наукової класифікації	1
визначення механізмів або детермінант досліджуваних явищ	9
нова постановка проблеми	3
фіксація нового феномена	2

Як видно з табл. 2, найбільш поширеним пунктом наукової новизни є визначення особливостей досліджуваних феноменів (сюди віднесено також установлення зв'язків з іншими феноменами, порівняння з ними, характеристики розвитку феномена тощо). Значно рідше трапляється виділення причиново-наслідкових зв'язків, які можуть бути представлені як механізми або детермінанти розглядуваних явищ. Поширеним елементом є також розроблення авторських теорій, концепцій та моделей (це, як ми вже зазначали, є якщо не обов'язковим, то принаймні вельми бажаним напрацюванням дисертанта). Проте такі напрацювання здебільшого пов'язані з концептуалізацією виділених особливостей у межах існуючих методологічних підходів, аналіз яких також є частотною категорією наукових здобутків. Майже так само часто вводиться нове поняття або нове розуміння чинного терміна. Разом з тим майже не подибуємо відкриття нових феноменів.

Усе це свідчить про те, що саме *методологічна складова разом із розробленням термінологічного апарату і розширенням сфери застосування напрацьованих підходів наразі є основним змістом наукового поступу в академічній соціальній психології*. Акценти в дослідженнях перенесені зі сфери відкриттів у сферу самих наукових технологій; зовнішні явища при цьому цікаві суто як предмет застосування та своєрідної об'єктивації цих технологій (ми тут свідомо оминаємо суто емпіричні напрацювання). Коротше кажучи, найбільш активно розвиваються мова науки і способи застосування цієї мови. Отже, мейнстрим теоретичного пізнання у вітчизняній соціальній психології правомірно розглядати як *дискурсивну практику*, тобто як розвиток семіотичної системи – самодостатньої і самообумовленої.

Зрозуміло, остання теза у когось викличе заперечення, засновані на тому аргументі, що методологія є неодмінним засобом наукових розвідок, їхнім підґрунтям і виробничим потенціалом. Не будемо дискутувати. Розширення предметного поля науки, збагачення її термінологічного тезауруса, встановлення внутрішніх інтер- та інтрапарадигмальних зв'язків і справді можна віднести до серйозних здобутків науки. Проте брак наукових відкриттів і принципово нових поглядів засвідчує замикання цих зв'язків самих на себе, що й дає підстави говорити про дискурсивну практику, яка не детермінується ззовні. Адже розвиток дискурсу пов'язаний не з референтними функціями знака, тобто ступенем його відповідності або невідповідності об'єктивним реаліям, а переважно внутрішньосистемними парадигмальними зв'язками.

Це зовсім не означає, що дискурс спотворює дійсність, – він просто не має з нею справи, принаймні безпосередньо. Він працює не з об'єктами, а з предметами – способами обговорення речей, фіксованими в дискурсивних практиках. Це проявляється і в епістемних розробках, аналізованих вище: їхня вихідна проблема і “спусковий гачок” – не в самих по собі зовнішніх реаліях, а в тому, як їх правильно обговорювати. Зауважимо, що ця “правильність” також є не властивістю феномена, а функцією застосовуваної парадигми: у межах однієї парадигми феномен ідентифікується й обговорюється одним чином, у межах іншої – іншим. Причому за межами парадигми, як і за межами дискурсу, немає сенсу говорити про об'єктивність. Відтак сам факт звернення до того чи того методологічного підходу вже вважається науковим здобутком, хоча, здавалося б, такими здобутками мають бути результати його застосування.

Але оскільки результативність оцінюється самою парадигмою, то її прикладне застосування стає самодостатнім. За таких умов введення феномена до семіотичної системи, тобто виокремлення способу його ідентифікації в межах наявного або спеціально розробленого категоріального апарату, уже є науковою новизною. Тут уже сам факт

називання слугує науковим здобутком, як ми це й спостерігали вище. У межах дискурсивних практик монополія на пояснення належить семіотичній системі, яка містить усі зумовлення в собі. За такими правилами *назвати* – це те саме, що й *пояснити*. А зробити щось предметом обговорення означає зробити дискурсивний поступ. Тому введення нової теми або проблеми також сприймається як науковий здобуток і значущий результат.

Окреслені тенденції почасти зумовлює сам спосіб наукового мислення і побудови дослідницьких стратегій. Передусім це стосується того, що розуміється під проблемою дослідження (яка в дисертаціях зазвичай представлена в “актуальності”). Якщо вона постає не із запитання, то її виникнення, принаймні в теоретичній площині, обґрунтовують недостатньою кількістю розробок, тобто тим, що вона ще не була предметом обговорення хоча б у тому чи тому ракурсі. Тобто сам факт опису в межах певного підходу сприймається як наукове надбання, а примноження дискурсу – як примноження знань. При цьому предметне поле науки розширюється безвідносно проблем, пов’язаних з її об’єктом. За таких умов ентропія (невизначеність) у системі знань не зменшується (що може відбуватися за рахунок установлення причиново-наслідкових зв’язків), а навпаки, спостерігається її зростання через приріст та ускладнення предмета дослідження. Це, звісно, можна трактувати як розвиток науки, котрий породжує дедалі більше запитань і розширює предметне поле. Але якраз запитань, які потребують відповідей і тим самим стимулюють науковий пошук, у цій системі немає, а розвиток відбувається не за рахунок установлення нових фактів, а за рахунок ускладнення дискурсивного апарату.

Причини, які пояснюють специфіку епістемних стратегій української соціальної психології, можна розглядати і в більш широкому контексті. До них можна віднести особливості гуманітарного пізнання в цілому – з його складними стосунками з вимогами строгої доказовості, які стають ще більш проблемними в контексті постмодерністських тлумачень, і водночас із надто великою увагою до тексту, який видається альфою і омегою наукового доробку. Сюди ж додамо й особливості саме психологічної науки з її перманентною поліпарадигмальною кризою, з огляду на що будь-яке знання специфікується тим чи тим підходом, а істина завжди постає умовною і залежить від методології. Зрештою, до цього причетні й традиції нинішньої української психології, яка зводилася на радянському фундаменті з його жорсткими прив’язками до офіційно затвердженої ідеології, що, зрештою, призводило до вихолощення вільної творчості та розвитку схоластичності в гуманітарних науках. Отже, стан та основні тенденції розвитку вітчизняної соціальної психології значною мірою відображають ту непросту і неоднозначну ситуацію, що склалася в сучасному гуманітарному пізнанні не без опосередкованого впливу суспільних реалій. Як же ста-

витися до тих специфічних особливостей наукового пізнання, що пов'язані з його розвитком як дискурсивної практики? З погляду крайніх соціально-конструктивістських позицій – це абсолютно нормальне явище, оскільки воно взагалі являє собою єдиний можливий варіант індивідуального і суспільного відображення дійсності. Однак ми все ж не поділяємо позицій дискурсивного агностицизму і тому схильні розглядати згадані тенденції лише як один із можливих варіантів розвитку подій. Хоча, можливо, й досить поширений варіант, адже свого часу М. Фуко розгледів його і в іншій науковій практиці, яка стосувалася іншої дисципліни й іншого часу [18]. На щастя, у розвиткові сучасної вітчизняної соціальної психології можна помітити й альтернативні тенденції. Їх засвідчують описані вище результати досліджень, які мають безумовну теоретичну значущість і стосуються не тільки і не тільки розвитку дискурсу, а передусім можливості вийти за його межі – у те феноменальне поле, яке становить об'єкт соціально-психологічної науки. Інша річ, що досі у вітчизняному доробку чисельно превалюють не власне теорії, а теоретичні конструкції з відносно вузькою зоною релевантності. Але пріоритети можна й змінити. Для цього потрібна лише добра воля вчених.

Висновки. Аналіз дисертаційних досліджень докторського рівня дає підстави виділити два базових принципи побудови теоретичних розробок у вітчизняній соціальній психології: принцип методологічного представлення і принцип теоретичного пояснення. При цьому розроблення методологічного забезпечення наукового поступу можна розглядати як мейнстрим когнітивного новаторства в межах розглянутих дисертаційних робіт. Зокрема розширення предметного поля науки, збагачення її термінологічного тезауруса, виявлення внутрішніх інтер- та інтрапарадигмальних зв'язків можна віднести до серйозних здобутків вітчизняної соціальної психології. Разом з тим брак наукових відкриттів і принципово нових поглядів свідчить про замикання цих зв'язків самих на себе, що й дає підстави говорити про дискурсивну практику, яка не детермінується іззовні, про розвиток теоретичного пізнання як семіотичної системи – самодостатньої і самообумовленої.

Література

1. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К.: Київ. славіст. ун-т, 2005. – 492 с.
2. *Петрунько О. В.* Соціалізація дитини в агресивному медіасередовищі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / О. В. Петрунько. – К., 2010. – 32 с.
3. *Стасюк В. В.* Система соціально-психологічного забезпечення функціонування аеромобільних військових підрозділів в умовах збройних конфліктів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: спец.

- 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / В. В. Стасюк. – К., 2005. – 34 с.
4. *Кочубейник О. М.* Автентичність особистості в інтерсуб’єктивному просторі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / О. М. Кочубейник. – К., 2011. – 32 с.
  5. *Хазратова Н. В.* Психологія відносин особистості й держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / Н. В. Хазратова. – К., 2005. – 33 с.
  6. *Горностай П. П.* Психологія ролі самореалізації особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / П. П. Горностай. – К., 2009. – 32 с.
  7. Теория научная [Электронный ресурс] // Философская энциклопедия. – Режим доступа : dic.academic.ru/dic.nsf/eng_rus/168109/научная
  8. *Коростеліна К. В.* Структура і динаміка системи соціальної ідентичності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / К. В. Коростеліна. – К., 2003. – 28 с.
  9. *Гарькавець С. О.* Психологічні засади змінювання соціально-нормативної поведінки особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / С. О. Гарькавець. – К., 2011. – 41 с.
  10. *Лозова О. М.* Психосемантична структура етнічної свідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / О. М. Лозова. – К., 2008. – 36 с.
  11. *Скребець В. О.* Особливості екологічної свідомості в умовах наслідків техногенної катастрофи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / В. О. Скребець. – К., 2006. – 32 с.
  12. *Казміренко В. П.* Соціально-психологічна регуляція діяльності організацій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / В. П. Казміренко. – К., 1994. – 42 с.
  13. *Третьяченко В. В.* Соціально-психологічні механізми формування й розвитку колективних суб’єктів управління : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / В. В. Третьяченко. – К., 2009. – 32 с.
  14. *Ліщинська О. А.* Соціально-психологічні механізми культової психічної залежності особистості в деструктивних тоталітарних організаціях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / О. А. Ліщинська. – К., 2010. – 31 с.
  15. *Найдьонов М. І.* Формування рефлексивного управління в організаціях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / М. І. Найдьонов. – К., 2010. – 36 с.

16. *Блинова О. С.* Трудова міграція населення України: соціально-психологічні механізми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / О. С. Блинова. – К., 2011. – 30 с.
17. *Завацька Н. С.* Психологічні основи соціальної реадaptaції особистості зрілого віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / Н. С. Завацька. – К., 2010. – 44 с.
18. *Фуко М.* Археологія знання: пер. с фр. / Мишель Фуко; общ. ред. Бр. Левченко. – К.: Ника-Центр, 1996. – 208 с. – (Серія “OPERA APARTA”; Вып. 1).

Жовтянская В. В. Развитие теоретического знания в современной украинской социальной психологии

На матеріалі докторських дисертаційних досліджень розглянуті епістемологічні особливості сучасної української соціальної психології. Проаналізовані характер представлених в дисертаціях теоретических обобщеній, методологічні принципи розвитку досліджень і основні теоретическі досягнення. Виділені два базових принципа построения теоретических разработок в дисертаційних дослідженнях: принцип методологічного представлення і принцип теоретического объяснения.

Ключевые слова: теоретическое знание, социальная психология.

Zhovtianska V. V. The development of theoretical knowledge in modern Ukrainian social psychology

The epistemological features of contemporary Ukrainian social psychology were studied on the material of doctoral dissertation research. The modus of theoretical generalization, comprised in the dissertations, as well as methodological basis of research and the main theoretical achievements were analyzed. Two basic principles of theoretical developments in the dissertational research were defined: a principle of methodological presentation and a principle of theoretical explanation.

Key words: theoretical knowledge, social psychology.

© **Жовтянська В. В.**

Т. М. Титаренко

**МОДУСИ І РИТМИ ЖИТТЕКОНСТРУЮВАННЯ
У ПОСТНЕКЛАСИЧНОМУ ДИСКУРСІ**

Виокремлено такі модули особистісного життєконструювання: ідентифікування, автономізацію, діалогування та практикування. Цикли життєконструювання визначено як ритмічно організовані патерни коливальних процесів, що мають тенденцію повторюватися за принципом маятника, тяжіючи чи то до хаосу життя, чи до порядку культури. Показано можливості синхронізації модулів практикування та автономізації для вирішення насамперед буденних життєвих завдань, а

також модусів діалогування та ідентифікування, які, входячи у резонанс, забезпечують вирішення ризикованих, творчих завдань.

Ключові слова: постнекласична парадигма, модус життєконструювання, особистість як процес, ритмічний патерн життєконструювання.

*Немає нічого більш владного
у житті людини, ніж ритм.*

І. П. Павлов

Проблема. Постмодерна культура антропоморфна на відміну від культури модерної, техноморфної [1, с. 46], і увага до людини в епоху постсучасності зростає. У психологічній науці, відповідно, все більшої значущості набувають дослідження особистості, яка зі сталого цілісного феномена перетворюється на відкриту динамічну систему, на стрімкий процес побудови власного життя. Системи, які історично розвиваються, незрівнянно складніші навіть порівняно із системами, що саморегулюються; а особистість, безумовно, належить до таких систем. З плином часу вибудовуються нові рівні її організації, змінюється ризоморфна структура. Складні зміни відбуваються зі зворотністю-незворотністю самих процесів розвитку. Дослідження специфіки часу в системах, що історично еволюціонують, є вельми складним науковим завданням, і тому актуальність визначення модусів і ритмів життєконструювання не викликає сумнівів.

Щоб говорити про життєконструювання в постнекласичному дискурсі, потрібно проблематизувати сам цей процес, перейшовши від розпливчастої метафорики до більш аналітичних категорій особистості та її життя часів постнекласичної раціональності. Погоджуючись із тим, що “визначити – означає обмежити, не брати до уваги відтінки, спростити” [2, с. 3], усе ж звернімося до семантичних полів основних понять.

У дослідженнях співробітників лабораторії соціальної психології особистості, що перебувають у гострій науковій полеміці з цього приводу, представлені досить різні погляди і на особистість, і на соціально-психологічні практики, і на життєконструювання. Поступово відходячи від класичних підходів, де особистість постає як цілісна суб'єктивна структура, яка рецептивно відгукується на впливи з боку оточення, сім'ї, психотерапевта, деякі співробітники залишаються на етапі некласичної раціональності, тоді як інші з різною швидкістю дрейфують у бік постнекласики.

Сьогодні в одному сегменті семантичного поля особистість розглядають як цілісність, що має більш-менш виражену суб'єктивність, цілеспрямованість, відповідальність. В іншому сегменті особистості як такої взагалі немає, оскільки вона з її ризоморфною динамікою і відсутністю меж розчиняється в тотальній інтертекстуальності. Тоді

для психолога залишається можливість говорити, наприклад, про індивідуальні способи конструювання Я-тексту, або про номада, який блукає територіями численних реальностей. Вважаючи, що комплексна тема лише виграє від такої поліфонії поглядів, і водночас прагнучи залишитися в межах персонології, спробую запропонувати певний компроміс.

Метою статті є визначення можливостей постнекласичного дискурсу в розумінні сучасної особистості з її коливальними режимами життєконструювання.

На етапі постнекласичної раціональності особистість не зникає, а набуває нових якостей завдяки перманентному рівноправному діалогові зі світом. Вона враховує виклики світу і власні відповіді, постійно змінюючись, перезавантажуючись, самоорганізуючись. Між особистістю і світом, які перестають бути опозиційною діадою, відбувається перманентне взаємоконфігурування. Таке конфігурування себе разом із конфігуруванням різних реальностей стає основним модусом існування особистості. Як змінюються властивості реальності, що стає все більш рухливою, плинною, динамічною, так само трансформуються й атрибутивні характеристики особистості, втрачаючи колишню однозначність, сталість, нерухомість.

Які саме атрибутивні характеристики має постнекласична особистість?

По-перше, вона втрачає ідентичність як збереження тотожності із собою. Тепер слід говорити, і це буде значно точніше, не про ідентичність як про щось уже досягнуте і стале, а про ідентифікацію, що відбувається безперервно. Щоб ще більше підкреслити її процесуальність, назвемо цей процес ідентифікуванням, оскільки особистість з іменника перетворюється на дієслово, стаючи рухом, постійним переходом-в-інше. Саме ідентифікування як властивість і водночас стан особистості ніколи не зупиняється, не завершується, не добігає кінця.

По-друге, особистість уже не є, та й не може стати повністю автономною, але в неї залишається властивість автономізації. Отже, слід говорити не про автономність як властивість особистості, як це було в екзистенційно-гуманістичній психології, а про стійкі і взаємні, зустрічні тенденції щодо автономізації, про вміння вибірково встановлювати і руйнувати кордони, поважати та зберігати власну територію, водночас дбаючи про території інших.

Процес автономізації неможливий без процесу ідентифікування, і навпаки. Адже, не оформивши власну життєву ситуацію з урахуванням інших ситуацій, що перетинаються з нею, нереально автономізуватися від тих аспектів реальності, з якими особистість не схильна взаємодіяти.

По-третє, особистість проявляє і конструює себе в діалозі із сусідами по екзистенції, тобто на власних “кордонах”. Вона почувається собою, лише відкриваючись для контакту, стаючи діалогічною, перетворюючись на сам цей діалог, на діалогування. Контактуючи, вона видозмінюється відповідно до плинного діалогування, спільного творення довіри і взаєморозуміння.

Трансформується також особистісна соціальність. Соціальне, на думку теоретика прагматичного повороту А. Реквіца, існує не в головах людей, не в дискурсі і не в інтерсуб’єктивній взаємодії, а в практиках, які передбачають інтуїтивне розуміння того, що можна осмислено говорити і робити, враховуючи певні правила, принципи, інструкції [3, с. 32–33]. Отже, *по-четверте*, особистість як соціальне створіння має властивість практикування. Вона живе і розвивається практикуючи, проявляючись насамперед у повторюваних формах поведінки, нерелексованих символічних структурах.

Безумовно, графічне зображення особистості як процесу життєконструювання, що складається з ідентифікування, автономізації, діалогування і практикування (рис.), не відтворює послідовності активізації кожного із цих процесів, які розгортаються чи то одночасно, чи послідовно, чи за іншими ритмами. Кожен процес зазвичай характеризується стадіальністю, і переходи від стану до стану передбачені порядком стадій, що можливо лише в штучних умовах [4]. Насправді несподівані повороти подій, якими так багате кожне життя, виштовхують особистість з процесуального ланцюга. І тоді позначені на схемі стадії життєконструювання змінюють послідовність чи здійснюються одночасно.

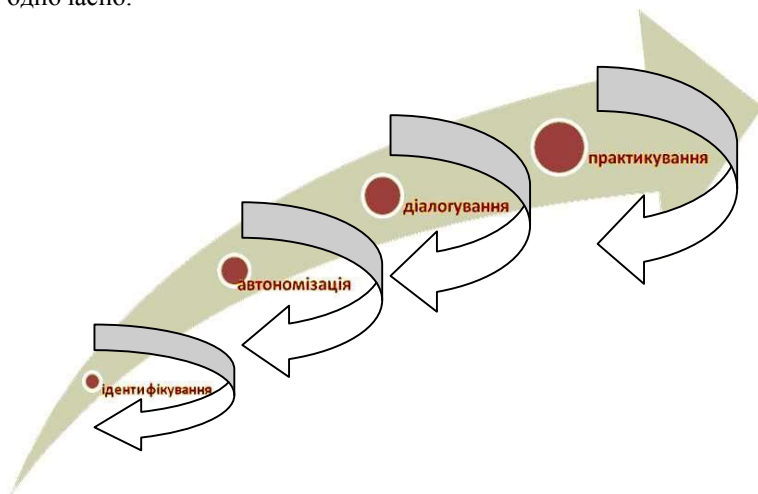

Рис. Особистість як процес життєконструювання

Складна взаємодія ідентифікування, автономізації, діалогування та практикування, рефлексуючись і текстуалізуючись у масштабах цілого життя, забезпечує не лише численні переходи з теперішнього в минуле і майбутнє, а й перетворення цих часових модусів одне в одне. Те, що вчора вважалося завершеним, незмінним і остаточно минулим, у результаті застосування нових інтерпретативних схем, залучення свіжих значущих контекстів стає набагато “більш теперішнім”, ніж сьогоднішня повсякденна життєдіяльність.

Множинність інтерпретацій минулого-теперішнього-майбутнього інколи сприймається особистістю як хаос і, зрозуміло, викликає острах, тривогу, невпевненість. На інших життєвих етапах така неоднозначність досвіду не викликає напруження і стає джерелом позитивних переживань новизни, свободи, відкритості. Адже динамічний невпорядкований хаос має чудову властивість – надчутливість, відкриваючи систему зовнішньому світові [5], готуючи особистість до змін, сприяючи пошукові смислів.

Життєконструювання не є однозначно еволюційним чи революційним. Як зазначає Л. О. Маркова, “революції немає, але немає й еволюції, яка “перемелювала” б усі результати революційної діяльності, вбудовуючи їх в еволюційний ряд, а тим самим і в логіку” [6, с. 372].

Отже, не йдеться про жорсткі детермінації траєкторії життєвого шляху попереднім станом. Нові життєві етапи вже не обумовлені попередніми, а вибудовуються зі стихії культурних, історичних, економічних, персональних контекстів. Чергова траєкторія руху вперед інколи обирається цілком випадково з численних ризоматично сплєтених життєвих обставин. Несподівані флуктуації в різних сферах життя забезпечуються какофонією повсякденності. Минуле не треба революційно відкидати чи заперечувати для того, щоб виникло нове майбутнє. Так само нове майбутнє механічно не виводиться з пережитого минулого за поступальною, еволюційною логікою. Воно радше актуалізується, проступає, вимальовується з хаосу буднів, і в цій актуалізації відчутні як відцентрові, так і доцентрові інтонації.

Оскільки психологія поки що не має власного дослідницького апарату для дослідження життєконструювання, звернімося до координатної сітки для аналізу історико-літературних систем, запропонованої Н. Л. Лейдерманом. Він розглядає системи діахронні, що відтворюють динаміку літературного процесу в хронологічних масштабах, і системи синхронні, що характеризують “якість” літературного процесу, його естетичну своєрідність [7, с. 10-11].

Таку саму сітку координат можна накинати на особистісну історію, відстежуючи співвідносність хронології особистісної динаміки та рівнів індивідуальної своєрідності, шаблі якості життєконструювання, що досягаються на кожному етапі. У діахронній

мегасистемі кожний наступний вік включає в себе попередній за принципом “мотрійки”, і все життя можна умовно поділити на великі ери, менші епохи, ще дрібніші етапи та маленькі періоди. Синхронна мегасистема фіксує якісні зміни життєпобудови, відповідні кожній ері, епосі, етапові чи періодові особистісного руху.

Зосередьмося на діахронній, *процесуальній* координаті руху особистості власним життєвим шляхом.

Прямолінійний, прогресивний, послідовний рух життєвим шляхом від нижчого до вищого, від гіршого до кращого навряд чи можливий. Особистість змінюється відповідно до змін численних контекстів, у яких перебуває. Людське життя передбачає зупинки, повернення назад, апробування нових шляхів, і тут виникає спокуса звернутися до популярної в мистецтвознавстві, соціології, філології ідеї *циклізації*.

Певний цикл в історії особистості можна розглядати як сукупність відповідних процесів життєконструювання, що утворюють відносно завершене коло розвитку, яке триває протягом певного проміжку часу. Можливо, це період від однієї особистісної кризи до іншої з власною траєкторією розвитку від зародження через кульмінацію до завершення. У кожному циклі продукуються життєво важливі для особистості смисли, нові способи інтерпретації набутого досвіду.

Згідно з гіпотезою американського славіста Д. Чижевського, до праць якого активно зверталися Д. С. Ліхачов, Ю. М. Лотман, Г. С. Кнабе, певні мегасистеми, які він назвав “великими стилями”, змінюються циклічно [7, с. 18-19]. Існують досить чітко виражені ритми повторення, що домінують чергуючись: від пошуку єдності до пошуку складності, від тяжіння до завершених форм до пошуку свободи, що проявляється у повній відсутності форми – безформовості. За великим рахунком особистість також є згустком стилю, насамперед стилю життєконструювання, і певні ритми ідентифікування, автономізації, діалогування, практикування також мають повторюватися.

Згадаймо Ю. М. Лотмана, який, аналізуючи розвиток літератури, виділяв статичні періоди і періоди динамізації. У статичні періоди гіпертрофується зв’язок з позатекстовою реальністю, семіозис якої звернений на семантику, а в періоди динамізації панує тенденція до замикавання в певному ізольованому семантичному світі, що відкриває свободу для гри моделями і класифікаціями [8].

Безсумнівно, відносно статичні й упорядковані періоди життя особистості змінюються періодами більш-менш динамічними, трансформаційними, які не завжди стають кризовими. Що ж лежить в основі цих особистісних ритмів? Відбувається зміна циклів випадково чи готується попереднім етапом життєконструювання?

Щоб пояснити це, пропонуємо ввести нові контексти. Відомо, що функціонування людини і соціуму, біосфери і Сонячної системи, як це не дивно, підпорядковується дуже схожим циклічним процесам.

Одні й ті самі ритми простежуються щодо різних масштабів реальності, зауважує В. Г. Буданов [5]. Отже, людське життя також можна уявити як ритмічну тканину, якщо під ритмом розуміти певну досить усталену програму, патерн функціонування складної системи, що еволюціонує. Структура особистості на будь-якому етапі її розвитку постає як прояв ритмічного процесу, а життєвий шлях – як динамічне переплетення взаємопов'язаних, ритмічно організованих і відповідно інтерпретованих подій.

На думку Н. Л. Лейдермана, семантичною основою зміни циклів є фундаментальна опозиція Космосу – Хаосу [7, с. 25]. Відомий культуролог Г. С. Кнабе говорить про два протилежних магнітних полюси, якими є Життя і Культура. Життя, за Кнабе, це стихійне, неформалізоване існування, тоді як культура є відрефлексованим й упорядкованим досвідом, переведеним у систему норм, канонів і кліше (див. [там само, с. 20-21]).

Певні стадії особистісного руху видаються більш консервативними, усталеними, прогнозованими, а інші – більш імпульсивними, неорганізованими, хаотичними. Проходячи перші, особистість орієнтується на вже набутий досвід, на нормативи, правила, закони, тоді як, рухаючись другими, вона відкрита несподіваним впливам, випадковим ситуаціям. Якщо для перших стадій домінантним часом життя стає узвичаєне минуле, то для других – неочікуване теперішнє з його “тут-і-тепер”-ефектами.

Таку дихотомію можна побачити в життєконструванні з пульсацією хаосу, що його безперервно продукує живий субстрат життя, і порядку, який концентрується в більш застиглий і відчужений, унормованій культурі. Особистість постійно рухається між цими двома крайностями, що домінують, змінюючи одна одну. Лише час від часу вона може ставити перед собою ясні, конкретні, досяжні цілі, а потім ця продуктивність змінюється на невизначеність, тимчасову пасивність, навіть апатію, розчарування. І без такої пульсації неможливими були б напружені пошуки нових смислів, цінностей, траєкторій руху вперед. Якщо класична особистість освоює полюс порядку, а некласична підкорює полюс хаосу, то постнекласична вже не цікавиться жодним із цих полюсів поза його взаємодією з протилежним. Лише діалог життя і культури, хаосу і порядку стає полем особистісного життєконстрування.

В особистісній історії можна простежити періоди, коли переважають чіткі, тверді, симетричні рамки життєпобудови, задані певними загальноприйнятими культурними нормами, і періоди, коли симетрія зміщується і починають домінувати невизначеність, хаотична багатозначність повсякденності. Спокійні періоди терпіння і збалансованості змінюються бурхливими періодами ризикованого пошуку нових балансів. Почуття відносної завершеності професійних, сімейних чи

якихось інших пошуків, почуття суб'єктивної задоволеності життям переростають в енергійне заперечення звичного минулого і ризикований пошук нових практик, обривів, перспектив.

Говорячи про життєконструювання, слід, напевно, відстежувати, крім хронологічної послідовності певних циклів, і відносну їх повторюваність за принципом чи то маятника, чи кола, чи спіралі. Хаос-космос, життя-культура, гламур-дискурс миготять, пульсують у певному індивідуалізованому ритмі. Відповідно чергуються і практики життєконструювання.

Від чого залежить чергування цих ритмів? В. Г. Буданов, наприклад, вважає, що на кожному етапі життєконструювання протягом певного часу домінує виразний ритм-водій. Цей параметр порядку, що має спочатку досить гармонійний характер, поступово вичерпується і стає переривчастим. Ритм змінюється, коли особистість входить у зону криз-трансформацій, у якій відкриваються нові можливості життєконструювання. Перед бурхливою, швидкою фазою фіксується так звана "напівхвиля" входження у кризу і симетрична "напівхвиля" виходу з неї. Таке передкризове гальмування ритмів перед точкою біфуркації описане в теорії катастроф.

Коли ми прагнемо у власному житті порядку, гармонії, ладу, в наших самоідентифікаціях, комунікаціях, інтерпретаціях панують спокійно-зважено-усталений космос, культура, порядок з їх стабільними смислами. У такі періоди особистість інтегрується, накопичує ресурси, набуває більшої цілісності, адаптивності і тут домінують процеси практикування та автономізації. Коли ж прокидається бурхливо-радісно-тривожний хаос, ми починаємо шукати розкутості, спонтанності, свободи від регламентацій, і наші самоідентифікації, комунікації, інтерпретації спрямовуються на руйнацію старих і пошук нових смислів. На цих етапах особистість стає динамічнішою, креативнішою, відкритішою, контекстуальнішою. Тут ритми змінюються і починають домінувати процеси діалогування та ідентифікування.

Висновки. За основні модули побудови життя, що і є модулями існування особистості та її атрибутивними характеристиками в межах постнекласичної раціональності, визначено модули ідентифікування, автономізації, діалогування та практикування. Послідовність цих взаємодоповнювальних процесів, що задають контекстні, змістові межі, може бути довільною, а може набувати вираженої стадіальності.

На кожній стадії життєконструювання особистість спрямовується або на посилення власної індивідуальності через досягнення оновленої ідентичності, або на посилення власної соціальності через освоєння нових практик взаємодії. Залежно від ситуації, що склалася, особистість орієнтується або на відстоювання власних меж і автономізацію від безцеремонного, небезпечного для її цілісності ото-

чення, або на активізацію режиму діалогу зі світом, що передбачає більшу відкритість і довіру до нього.

Життєконструювання має ритмічно організований характер. Кожен цикл є сукупністю взаємопов'язаних коливальних процесів життєконструювання, що утворюють відносно завершені кола побудови особистістю себе і свого життя. Цикли мають тенденцію повторюватися за принципом маятника, тяжіючи або до хаосу життя як шансу появи новизни, або до порядку культури як шансу засвоєння, закріплення досвіду.

Відповідно до особистісного стилю модуси практикування та автономізації, синхронізуючись для вирішення насамперед адаптаційних життєвих завдань, можуть забезпечувати досить гармонійний ритм життєконструювання, який, вичерпуючись, стає все більш переривчастим. Надалі фаза змінюється, і домінувати починають діалогівання в парі з ідентифікуванням, які, входячи у резонанс і забезпечуючи вирішення нових, ризикованих, творчих життєвих завдань, підсилюють одне одного.

Л і т е р а т у р а

1. Козловски П. Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия технического развития : пер. с нем. / Петр Козловски. – М. : Республика, 1997. – 240 с.
2. Гиренок Ф. Удовольствие мыслить иначе / Ф. Гиренок. – М. : Академический проект ; Фонд “Мир”, 2010. – 235 с.
3. Волков В. В. Теория практик / В. В. Волков, О. В. Хархордин. – СПб. : Изд. Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.
4. Тюпа В. И. Эвристический потенциал нарратологии / В. И. Тюпа // Теория и методология гуманитарного знания. Гуманитарное знание и образование : материалы гуманитар. чтений РГГУ. – 2009. – М., 2009. – Т. 2. – С. 78–86.
5. Буданов В. Г. Метод ритмокаскадов: о фрактальной природе времени эволюционирующих систем [Электронный ресурс] / В. Г. Буданов // Московский международный синергетический форум. – Режим доступа : www.intelros.ru.
6. Маркова Л. А. Философия из хаоса. Ж. Делез и постмодернизм в философии, науке, религии / Л. А. Маркова. – М. : Канон, 2004. – 384 с.
7. Лейдерман Н. Л. Проблема жанра в модернизме и авангарде (Испытание жанра или испытание жанром?) / Н. Л. Лейдерман // *Studi Slavistici*. – 2009. – № 1, Т. 5. – С. 147–177.
8. Лотман Ю. М. Асимметрия и диалог / Ю. М. Лотман // *Семиосфера*. – СПб., 2000. – С. 591–603.
9. Вахромов Е. Е. К постановке проблемы психологии ритма / Е. Е. Вахромов // *Мир психологии*. – 2002. – № 3. – С. 40–55.

Титаренко Т. М. Модусы и ритмы жизнеконструирования в постнеклассическом дискурсе

Выделены следующие модусы личностного жизнеконструирования: идентифицирование, автономизацию, диалогирование и практикование. Цик-

лы жизнеконструирования определены как ритмично организованные паттерны колебательных процессов, имеющих тенденцию повторяться по принципу маятника, тяготея то к хаосу жизни, то к порядку культуры. Показаны возможности синхронизации модусов практикования и автономизации для решения в первую очередь будничных жизненных задач, а также модусов диалогирования и идентифицирования, которые, входя в резонанс, обеспечивают решение рискованных, творческих задач.

Ключевые слова: постнеклассическая парадигма, модус жизнеконструирования, личность как процесс, ритмичный паттерн жизнеконструирования.

Tytarenko T. M. Modes and rhythms of life-constructing in post-nonclassical discourse

In the article the author determines such modes of the personal life-constructing as identifying, autonomy, dialoging and practicing. Cycles of life-constructing are considered as rhythmically organized patterns of oscillatory processes that have a tendency to recur by the principle of pendulum tending to the chaos of life or to the order of culture. The author shows the possibilities of synchronization of practicing modes and autonomy for resolving primarily the everyday life tasks, as well as the dialog modes and identifying, which, coming into resonance, provide a solution to risky, creative tasks.

Key words: post-nonclassical paradigm, mode of life-constructing, personality as a process, a rhythmic pattern of life-constructing.

© Титаренко Т. М.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Т. І. Бєлавіна

УЯВЛЕННЯ ОСІБ З РІЗНИМ ЕКОНОМІЧНИМ СТАТУСОМ ЩОДО ПРАВОВИХ ТА ЕТИЧНИХ НОРМ

Розглядаються уявлення осіб з різним економічним статусом, які належать до певного типу субкультури невдоволеності, щодо закону, моральних норм та рівень їхнього правового розвитку. На основі вивчення уявлень про основні функції закону, можливість його зміни, умови дотримання та ймовірність порушення виокремлено раціоналістичний, ідеалістичний, песимістичний і нігілістичний типи ставлення до закону залежно від оцінки його цілей та його ефективності.

Ключові слова: правове самовизначення, морально-етичні та правові норми, закон, соціально-економічний статус, бідність, субкультури невдоволеності.

Проблема. Розвиток правосвідомості особи детермінований численними факторами загальносоціального рівня та мікросередовища, що її оточує. Вона розвивається в процесі соціалізації під впливом конкретної економічної ситуації і виступає, власне, суб'єктивним віддзеркаленням об'єктивних економічних явищ; тобто параметри розвитку правосвідомості та правового самовизначення зумовлені соціо-економічним, соціополітичним контекстом, а також станом правової сфери та змінами в ній. Але перетворення в різних сферах суспільного буття протягом останніх 20 років не привели до підвищення добробуту і соціальної захищеності, зростання правосвідомості. Значна частина населення виявилася психологічно не готовою до таких перетворень, які викликають здебільшого відчуття соціальної незахищеності, дезорієнтації та поглиблення криміналізації соціуму. Слід також звернути увагу на майже революційну лібералізацію етичних норм, масове поширення лібералізованих морально-правових орієнтацій, руйнування попередніх моральних настановлень. Тому формування нормативних правових поглядів, моральних та етичних цінностей сучасної молоді відбувається в умовах майже повної всюдозволеності [1, с. 88]. Забезпечити соціально адекватну, законслухняну поведінку особи в соціумі можна лише шляхом формування моральної і правової свідомості одночасно. Саме моральна свідомість як елемент моральної культури служить безпосереднім внутрішнім, особовим поштовхом до визна-

чення правової позиції, наприклад обрання правомірної або, навпаки, неправомірної поведінки.

Мета статті: дослідити уявлення осіб з різним економічним статусом, які належать до певного типу субкультури невдоволеності, щодо етичних норм та основних функцій закону, можливостей його зміни, умов дотримання або порушення.

Проблема успішної соціалізації особи, її інтеграції в соціальний простір потребує наукового осмислення питання правового самовизначення осіб, які або об'єктивно перебувають у незадовільному матеріальному становищі, або суб'єктивно невдоволені власним економічним статусом, для яких майбутнє постає як безрадісне очікування невідворотного стану бідності. Поняття “бідність” характеризує неоднозначне, багатоаспектне явище, пов'язане з економічною депривацією, в якій знаходять відображення характеристики матеріальних ресурсів і все те, що визначає якість життя.

Якщо виходити із широкого визначення бідності, то відсутність доступу до влади та управління, неможливість впливати на політичні рішення також можна вважати однією з форм прояву бідності. А “умови, життя в ареалах бідності, – зазначає Н. В. Толстих, – не створюють ані економічних, ані культурних, ані психологічних передумов для подолання бідності зусиллями самих знедолених” [2, с. 55–56].

За результатами спостережень К. Муздибаєва, у респондентів із забезпечених груп усі індикатори суб'єктивного благополуччя вищі за середні показники. Водночас бідні більшою мірою, ніж заможні, виражають незадоволеність усіма аспектами життя; вони відчують себе нещасливими, частіше піддаються втомі, менше задоволені станом свого здоров'я; їм здається, що вони не потрібні суспільству; вони частіше відчують пригніченість тощо [3, с. 36]. Дослідник також зазначає, що “незаможні” гостро переживають соціальну невдачу. У них переважають такі стани і настановлення, як безпорадність, залежність, приниженість, що пов'язано з низькою мотивацією до праці і досягнень, орієнтація на сьогоднішній день, зниження мотивації до планування. Бідні не поділяють суспільних цінностей і навіть якщо усвідомлюють їх, то не діють відповідно до них, а тому подолання тільки фізичної бідності не може бути достатньою підставою для подолання культури бідності. Інакше кажучи, вона стає самостійною силою, що існує незалежно від умов, які її породжують. Але, зазначає С. С. Ярошенко, не кожен, кого за статистичними ознаками прийнято відносити до бідних, поділяє цінності цієї субкультури, тому що певною частиною осіб низький матеріальний статус сприймається лише як тимчасовий або ж він не відіграє значної ролі в ціннісному світі особи [4]. Тобто субкультура бідності має бути пов'язана насамперед із хронічним станом “позбавленості”.

На думку Н. Ф. Каліної, у концепції субкультури невдоволеності усвідомлення “позбавленості” як особливої умови пристосування до бідності є ключовим. У цьому контексті розуміння субкультури невдоволеності пов’язане із способом життя, який притаманний представникам певної соціально замкнутої спільноти, а також із сукупністю етичних та правових норм, відповідно до яких потрібно діяти, щоб бути зрозумілим для “своїх” [5, с. 113]. Бідність у цьому випадку пов’язується не лише з обмеженістю ресурсів, а й з обмеженістю доступу до них, а саме з культурою пристосування, тому субкультурний підхід дає змогу більш глибоко проаналізувати проблеми бідності та її утворення.

Для дослідження специфіки способу життя бідних і небідних за об’єктивними ознаками та визначення їхнього психологічного стану “позбавленості”, тобто суб’єктивного відчуття належності до цієї субкультури, поряд з іншими методиками було використано методику Н. Ф. Каліної “Типологія субкультур невдоволеності” [там само, с. 172–175]. У дослідженні взяли участь 117 осіб віком від 18 до 59 років з невеликою перевагою жінок пенсійного віку. Це мешканці міст Києва і Бердянська, за соціальним статусом – представники різних професій, безробітні і пенсіонери. За результатами застосування методики відповідно до використаних шкал розроблено *типологію субкультур невдоволеності*, яка охоплює шість соціотипів, а саме: “щасливчик”, “майстер-щасливий”, “зайвий-войовничий”, “майстер-ударений”, “зайвий-сумуючий”, “абсурдист” [там само, с. 113–117]. На підставі двох універсальних характеристик діяльності – інтенсивності і продуктивності – та їхніх комбінацій ці соціотипи було об’єднано в три групи.

Перша група, до якої увійшли “щасливчик” і “майстер-щасливий”, дістала назву “**Вдоволеність**” на підставі таких визначальних характеристик діяльності, як “інтенсивна” і “продуктивна”. Соціотип “щасливчик” сприймає себе як успішну особу, задоволеність життям є результатом конструктивного осмислення досвіду; “майстер-щасливий”, або професіонал, співвідносить життєвий успіх із задоволеністю роботою, високою оцінкою з боку оточення або самодостатністю.

Друга група, об’єднана за ознаками інтенсивної, але непродуктивної діяльності, дістала назву “**Психологічний захист**” та представляє соціотипи “зайвий-войовничий” і “майстер-ударений”. Соціотип “зайвий-войовничий” у відповідь на відсторонення від життя, втрату роботи, перспектив тощо вдається до захисної реакції за типом захисних механізмів – заперечення, раціоналізації тощо; для “майстра-удареного” характерним є те, що від його праці безпосередньо залежать життєвий успіх та якість буття, але він травмований недооціненістю оточенням. Цим соціотипам притаманні несамодостатність, переживання гіркоти, образи, навіть задрощів.

Третю групу утворено за ознаками неінтенсивної і непродуктивної діяльності та названо “**Песимізм**”. До неї увійшли два соціоти-

пи – “зайвий-сумуючий” і “абсурдист”. Вони повною мірою належать до субкультури невдоволеності. “Зайвий-сумуючий” переживає власну нікчемність, неспроможність, нестерпне тужливе життя тощо; він “плекає” власну бездіяльність. “Абсурдист” сприймає власне життя як низку невдач, якихось фатальних подій; його світосприйняття побудовано на страху успіху, неспроможності потішитися удачею тощо. Представники цієї групи потенційно не безнадійні, але їхнє світосприйняття стає бар’єром на шляху вирішення проблем.

У результаті дослідження було визначено частотний розподіл описаних вище груп соціотипів (рис.): 28% респондентів становлять ті, що увійшли в групу “Вдоволеність” (ім притаманна загальна вдоволеність життям); 29% – представники групи “Психологічний захист” (переважно амбівалентні у своїх переживаннях); 43% склали групу “Песимізм” (виявляють переважно глобальну невдоволеність).

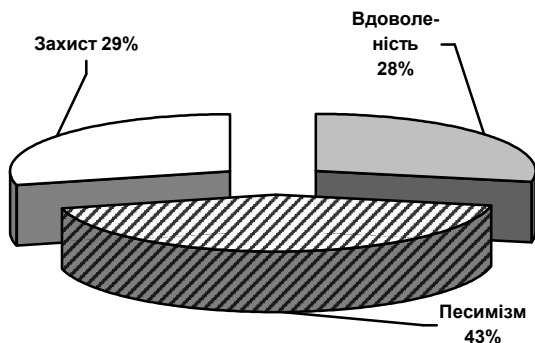

Рис. Частотний розподіл представників субкультур невдоволеності

Привертає увагу той факт, що очевидного взаємозв’язку між психологічним тяжінням до певної субкультури невдоволеності та віком, родом заняття і навіть рівнем доходів досліджуваних не виявлено. Отже, належність до субкультури невдоволеності відображається у відчутті “позбавленості” незалежно від цих показників. Наявність вищої освіти впливає на різницю в показниках лише в межах групи “Психологічний захист”, де переважна більшість респондентів (76%) саме з вищою освітою. Це професіонали, які опинилися за межею достойного життя, мають низький економічний статус, не бачать перед собою обнадійливих перспектив, відчувають “позбавленість” у схваленні, соціальній підтримці оточення тощо.

Представники певних субкультур, будучи неспроможними досягти успіху в межах загальноприйнятих норм, виробляють свою нормативну систему; їхня реальна поведінка нівелює загальноприйняті

правила, хоча вони й далі перебувають під їхнім впливом, намагаючись морально виправдати власні настановлення. До того ж значна частина населення виявляється психологічно не готовою до перетворень у суспільстві, які викликають радше відчуття соціальної незахищеності, правову і моральну дезорієнтацію та зростання рівня криміналізації соціуму. Навіть підвищення якості життя не веде при цьому до зниження рівня загальної криміналізації суспільства: серед людей заможних злочинність поширена так само, як і серед бідних, хоча зміст і способи здійснення злочинів дещо різняться між собою.

Для вивчення уявлень про основні функції закону, можливість його зміни, умови дотримання та ймовірність порушення в соціальних страхах осіб з різним економічним статусом, які належать до означених субкультур невдоволеності, зокрема бідних, був застосований тест незакінчених висловів, створений О. О. Гуревич та О. О. Голинчик на основі моделі правового розвитку. Згідно з цією моделлю існують три типи (рівні) правового розвитку: правослухняність, правопідтримка і правотворчість [6, с. 114–127]. Перехід на більш високий рівень відбувається в результаті засвоєння законів та дотримання відповідних норм. Особи, що перебувають на першому, нижчому рівні правового розвитку, сприймають поняття “закон” і “моральність” як одне ціле. Дотримання норм за такого розуміння відбувається не на основі свідомого прийняття принципів, а через емоційно-ціннісне ставлення до закону і правових санкцій.

Тест складався з чотирьох незакінчених висловів щодо розуміння основних функцій закону, можливості його зміни, причини дотримання закону кожною людиною, допустимості порушень закону; до кожного з них надавалося по чотири варіанти відповідей, які відповідали певному рівню правового розвитку особи. Відтак було застосовано процедуру порівняння отриманих результатів, після чого зведені дані таблиць сполучення було подано у вигляді графіків.

Перший вислів “Основна функція закону це – ...” мав такі варіанти відповідей: а) покарання людей, що порушують соціальні норми і небезпечні для оточення; б) підтримка життєздатності держави, запобігання поведінці, спрямованій на її руйнування; в) поліпшення життя окремих людей і стану держави в цілому; г) власний варіант відповіді.

Розподіл відповідей свідчить про те, що більше ніж третина представників усіх трьох груп субкультур невдоволеності (“Вдоволеність” – 38,2%, “Песимізм” – 35,3%, “Захист” – 33,3%) вважають, що основною функцією закону є покарання і що запобігання злочинів можливе лише шляхом заборони; вони не мають сумнівів щодо досконалості закону і впевнені, що люди дотримуються закону через страх покарання. Їхній рівень правового розвитку – *правослухняність*.

Підтримку основ держави як основну функцію закону визнає переважна більшість (44%) представників групи “Вдоволеність”. Що ж

до правових вимог, то існує настановлення, що вони є результатом домовленості людей, конформізму, бажання відповідати соціальним очікуванням. Представники груп “Психологічний захист” (33,3%), “Песимізм” (37,3%) щодо показників вибору другого варіанта відрізняються від представників групи “Вдоволеність” на рівні тенденції. Така позиція характеризує тих, хто досяг рівня *правопідтримки*.

Сприймання закону як засобу поліпшення життя окремих людей викликає певний скепсис в основній частині представників усіх трьох груп. Лише 17,6% респондентів групи “Вдоволеність”, 23,5% – групи “Песимізм” та 30,3% респондентів, віднесених до субкультури “Психологічний захист”, припускають, що це і є основна функція закону. Досить високий рівень правового розвитку порівняно з іншими в групі “Психологічний захист” пояснюється високою часткою (76%) осіб з вищою освітою, які більш обізнані в тому числі і в правових питаннях, саме в цій групі.

Другий вислів “Зміна закону ...” мав такі варіанти відповідей: а) неприпустима ні за яких умов; б) можлива в тому випадку, якщо закон руйнує основи держави, перешкоджає її розвитку; в) можлива в тому випадку, якщо закон несправедливий, не відповідає основним моральним нормам; г) власний варіант. Питання зіставлялися за аналогією з першим і відбивали три типи правового розвитку: правослухняність, правопідтримку та правотворчість.

Перший варіант відповіді обрали 6,1% респондентів групи “Вдоволеність”, 20,0% – групи “Песимізм”, 6,2% – групи “Захист”. Більш як половина респондентів груп “Вдоволеність” (54,5%) і “Захист” (53,1%), а також понад третину респондентів (36%) групи “Песимізм” вважають можливою зміну закону, якщо він руйнує основи держави, перешкоджає її розвитку, та відповідно (39,4%; 40,6% та 42%) припускають можливість зміни закону, якщо з їхнього погляду він несправедливий. Такі результати свідчать про певну кризу правосвідомості. Вона проявляється у невизнанні правових норм, їхніх вимог та санкцій, оскільки суб’єкти правослухняної поведінки сумніваються в здатності закону захистити їхні права і свободи або зовсім не вірять у його справедливість.

У процесі правового самовизначення особливого значення набуває проблема взаємозв’язку права і моральності. Виявляється, що у правовій свідомості респондентів поняття “справедливість” посідає більш важливе місце, ніж правові норми. Водночас зменшення імовірності некритичного ставлення до правових вимог та санкцій співвідноситься зі ступенем згоди на основі відповідності їх загальним принципам моральності і справедливості. У своїй поведінці респонденти керуються здебільшого системою моральних принципів та етичних норм, які співвідносяться із чинними законами; якщо ж принципи правової

системи не відповідають етичним та моральним нормам, такі закони, на думку респондентів, слід змінювати.

Третій незакінчений вислів “У більшості випадків люди дотримуються закону, оскільки...” передбачає вибір відповіді з таких варіантів: а) бояться покарання за порушення закону або бажають отримати вигоду завдяки його виконанню; б) намагаються бути схожими на оточення, не бажають порушувати встановлені правила або намагаються уникнути хаосу, який може настати внаслідок порушення закону; в) визнають, що в цілому закон справедливий, відповідає основним моральним нормам; г) інше.

Понад половину респондентів усіх трьох груп – “Вдоволеність” (54,5%), “Песимізм” (51%) і “Психологічний захист” (54,5%) обрали перший варіант, тобто вони вважають, що люди бояться покарання за порушення закону або бажають отримати вигоду завдяки його виконанню. Ще 27,3% представників субкультури “Вдоволеність”, 21,6% – субкультури “Песимізм” та 15,2% – субкультури “Психологічний захист” вважають, що люди намагаються бути схожими на оточення, не хочуть порушувати встановлені правила або намагаються уникнути хаосу, який може виникнути внаслідок порушення закону. Прикметно, що з віком зростає частка досліджуваних з таким настановленням. Відповідно 18,2%, 27,5% і 30,3% опитаних визнають, що в цілому закон справедливий і відповідає основним моральним нормам.

На четвертий незавершений вислів – “Порушення закону...” – запропоновано також чотири можливих відповіді, з яких треба було вибрати одну: а) неприпустиме ні за яких умов; б) допустиме в тому випадку, якщо закон руйнує основи держави, перешкоджає її розвитку; в) допустиме в тому випадку, якщо закон несправедливий, не відповідає основним моральним нормам; г) інше. Отримані результати свідчать, що 27,3% представників субкультури “Вдоволеність”, 51% – субкультури “Песимізм”, 36,4% – субкультури “Психологічний захист” визнають пріоритет закону в регулюванні суспільного життя, орієнтуються на нього у своїй поведінці, виконують правові вимоги за будь-яких обставин, але, на їхню думку, актуальний стан правового регулювання суспільства не відповідає суспільним очікуванням, традиціям тощо, причому серед “Песимістів” половина опитаних визнають закон за необхідний стандарт. Незначна частина респондентів усіх трьох груп (відповідно 15,2%, 11,8% і 3%) припускають можливість порушення правових стандартів задля підтримки основ держави та її розвитку. Але значно більша частина опитаних (57,6%, 37,3% і 60,6% відповідно) вбачають у правових вимогах необхідність тільки в тих випадках, якщо вони відповідають суспільним традиціям або їхнім власним уявленням про справедливість.

Висновки. Проблема динаміки етичних, моральних уявлень та настановлень, а також їхньої сталості до впливів стресових періодів є

надзвичайно актуальною. Зміни політичної і соціальної системи соціуму знаходять безпосереднє відображення в правовому житті суспільства і можуть проявлятися в знеціненні правових цінностей та етичних норм. Стійке поєднання правових цінностей із певним способом прийняття рішень та їх реалізації в процесі життєдіяльності є соціально-психологічною характеристикою представників різних субкультур.

Уявлення осіб з різним економічним статусом щодо правових та етичних норм не є однорідними. Існує кілька типів сприйняття правових та етичних норм, а також рівнів розвитку правосвідомості: раціоналістичний, песимістичний, нігілістичний, ідеалістичний.

Переважає більшість респондентів субкультури невдоволеності, віднесених до групи “Песимізм”, і третина представників групи “Психологічний захист” визнають пріоритет закону в регуляції громадського життя і навіть висловлюють твердий намір орієнтуватися на морально-правові принципи у своїй поведінці, що характеризує їхній рівень правового розвитку як правослухняність. При цьому тільки одна третина респондентів вважає, що закону потрібно дотримуватися за будь-яких обставин.

Раціоналістичне ставлення до закону приманне переважно представникам субкультур, віднесених до груп “Вдоволеність” та “Психологічний захист”, що свідчить про досягнення ними рівня правопідтримки. Третина респондентів як у тій, так і в тій групі виявляють вищий рівень правового розвитку – правотворчість. Респондентів цих груп об’єднує думка, що загроза розвитку держави потребує зміни законодавства.

Третина від загальної кількості респондентів, серед яких переважають також представники субкультур “Вдоволеність” та “Психологічний захист”, демонструють нігілістичне ставлення до закону – на користь емоційно-оцінних норм, вважаючи, що його можна “обійти”, якщо він несправедливий. Уявлення про закон відповідає нормативним цінностям, але переважає недовіра до можливості його справедливої реалізації. Нігілістичне сприйняття свідчить про нівелювання цінності закону і невіру в можливість досягти справедливості в спільноті.

Песимістично сприймають закон представники групи “Песимізм”, які мають про нього безкомпромісне уявлення, що поєднує загальне негативне ставлення і зневіру щодо можливості справедливого рішення. Вони вважають порушення закону неможливим, а виконання норм – обов’язковим. Причому дотримання закону впливає не зі свідомого прийняття принципів моралі і права, а з огляду на емоційно-ціннісне ставлення до санкцій.

Ідеалістичний, але дещо пасивний погляд характеризує тих (переважають представники груп “Психологічний захист” та “Песимізм”), хто сприймає закон і його інститути як засіб поліпшення життя окре-

мих людей, але вони не вважають за потрібне брати участь в удосконаленні правової системи і законодавства.

Л і т е р а т у р а

1. Давыдова Н. М. Депривационный подход в оценках бедности / Н. М. Давыдова // Социологические исследования. – 2003. – № 6. – С. 88–96.
2. Толстих Н. Формування ареалів бідності / Н. Толстих // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 55–57.
3. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации / Куанышбек Муздыбаев // Социологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 5–32.
4. Ярошенко С. С. Четыре социологических объяснения бедности (Опыт анализа зарубежной литературы) / С. С. Ярошенко // Социологические исследования. – 2006. – № 7. – С. 34–42.
5. Калина Н. Ф. Лики ментальности и поле политики: монография / Н. Ф. Калина, Е. В. Черный, А. Д. Шоркин. – К. : Агрпромовидав України, 1999. – 184 с.
6. Гулевич О. А. Правосознание и правовая социализация : учеб. пособие для студ. ф-тов психологии вузов по спец. “Психология” / О. А. Гулевич, Е. О. Голынчик. – М. : Междунар. об-во им. Л. С. Выготского, 2003. – 270 с. – (Психология и право).

Белавина Т. И. Представления лиц с разным экономическим статусом о правовых и этических нормах

Рассматриваются представления лиц с разным экономическим статусом, которые принадлежат к определенному типу субкультуры неудовлетворенности, о законе, моральных нормах и уровень их правового развития. На основании изучения представлений об основных функциях закона, возможности его изменения, условий его соблюдения и вероятности нарушения выделены рационалистический, идеалистический, пессимистический и нигилистический типы отношения к закону в зависимости от оценки его целей и его эффективности.

Ключевые слова: правовое самоопределение, морально-этические и правовые нормы, закон, социально-экономический статус, бедность, субкультуры неудовлетворенности.

Belavina T. I. Representations of people with a different economic status concerning the legal and ethical norms

The article is devoted to the problem of the research of images about law, moral norms and level of legal development of people with different economic status who belong to the certain type of dissatisfaction subculture. The study of ideas about the basic functions of law, possibility of its change, condition of complying with the law and the likelihood of its violation demonstrates rationalistic, idealistic, pessimistic, and nihilistic types of attitude towards the law depending on the estimation of its aims and efficiency.

Key words: legal self-determination, ethical and legal norms, law, socio-economic status, poverty, subcultures of dissatisfaction.

© Белавина Т. И.

В. О. Васютинський

ПИТАЛЬНИК “ПСИХОЛОГІЧНЕ ТЯЖІННЯ ДО БІДНОСТІ”: МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ, ПРОЦЕДУРА РОЗРОБКИ, ЗМІСТ

Психологічну природу бідності розкрито на основі її суб’єктивних складових. Показано, що найбільш ефективними методами вимірювання бідності в психології є суб’єктивні методи, які ґрунтуються на самооцінці респондентів та їхніх уявленнях про себе. У результаті тривалої процедури розроблено українсько-і російськомовний варіанти питальника “Психологічне тяжіння до бідності”, який відображає готовність особи ставати, залишатися або, навпаки, переставати бути носієм культури бідності.

Ключові слова: культура бідності, об’єктивна бідність, суб’єктивна бідність, психологічне тяжіння до бідності.

Проблема. У процесі соціально-психологічного дослідження бідності як стилю життя, що його здійснює лабораторія психології мас і спільнот, показано значення суб’єктивних методів вимірювання бідності, які ґрунтуються на самооцінці респондентів та їхньому уявленні про себе. У психології склалася велика традиція досліджень на основі особистісних питальників, за допомогою яких фіксують такі актуальні з погляду проблем бідності показники, як задоволеність із життя, соціальне самопочуття, психологічний комфорт, оптимізм, соціальна активність, локус контролю, егоїзм та альтруїзм, індивідуалізм і колективізм, емпатія.

Так, описуючи психологічні характеристики “бідних” і “багатих” як соціальних груп, Р. З. Кузіна використала низку особистісних методик, серед яких питальники з оцінки якості життя З. Ф. Дудченко, сенсожиттєвих орієнтацій Д. О. Леонтєва, рівня суб’єктивного контролю Дж. Роттера, діагностики мотивації успіху і боязні невдач А. Реана, термінальних цінностей І. Г. Сеніна, діагностики мотиваторів соціально-психологічної активності, самооцінки соціально-психологічної адаптивності [1].

Щоб виявити особливості економічної свідомості осіб із різними життєвими орієнтаціями, І. О. Корокошко застосував питальники суб’єкт-об’єктних орієнтацій у життєвих ситуаціях Є. Ю. Коржової, сенсожиттєвих орієнтацій Д. О. Леонтєва, термінальних цінностей І. Г. Сеніна, самоактуалізації особи А. В. Лазукіна і Н. Ф. Каліної, шкали диспозиційної надії, шкали суб’єктивного благополуччя М. В. Соколової, шкали диспозиційного егоїзму К. Муздибаєва [2].

Збирання емпіричних даних у дослідженні психологічних типів соціального самовизначення російського середнього класу А. С. Моїсєєв здійснив на основі методик “Базові цінності та антицінності росіян”, визначення середнього класу Інституту соціології РАН, стратегій подолання стресових ситуацій (Питальник SACS у модифікації Н. С. Водоп’янової та О. С. Старченкової), кількох власних методичних прийомів самооцінки економічного статусу, його індикаторів, рівня та динаміки, оцінки готовності до соціальної активності, задоволеності з різних сфер життя та напрямів життєдіяльності [3].

Усі основні змінні переживання бідності як соціальної невдачі К. Муздибаєв вивчав за допомогою спеціальних шкал і психологічних тестів. Для вивчення атрибуції відповідальності за бідність було адаптовано методику Дж. Фейгіна. Щоб виявити стратегії зараджування матеріальним труднощам, розроблено шкалу на 40 запитань, які відображають 14 основних стратегій. Використано також індикатори депривації і достатку, життєвих змін, загальну оцінку життя, особистісні шкали оптимізму, диспозиційної надії, локусу контролю, віри в справедливий світ, егоїзму, самоповаги [4].

Ефективний інструмент вимірювання суб’єктивного економічного добробуту запропонував В. О. Хащенко. Розроблений ним питальник містить шкали економічного оптимізму/песимізму, економічної тривожності, суб’єктивної адекватності доходу, фінансової депривованості, поточного добробуту сім’ї [5].

Польські психологи М. Жемойтель-Пьотровська, Т. Баран і Я. Пьотровський за допомогою інтернет-анкети опитали 1900 осіб різного віку, статі, місця проживання, освіти. Респондентам було запропоновано питальники цінностей Ш. Шварца та рентної поведінки авторів дослідження. Виявлено й описано помірну залежність між цінностями за Шварцом і типами рентної поведінки – активною, пасивною, компенсаторною [6].

На тлі великої кількості питальників, спрямованих на оцінювання респондентами власного матеріального добробуту, гостро відчувається брак конкретних засобів вимірювання власне психологічної готовності особи бути, ставати, залишатися або переставати бути бідною. Для подолання цієї проблеми у 2012 р. здійснено процедуру розроблення питальника з визначення психологічного тяжіння до бідності – схильності дотримуватися бідності як стилю життя. Обґрунтування відповідної методології, опис процедури та результатів становлять *мету цієї статті*.

Відповідно до виявлених у результаті теоретичного аналізу літературних джерел психологічних характеристик культури і субкультури бідності здійснено добір 350 індикаторів із 17 методик. Використано показники таких методик: Методика багатофакторного дослі-

дження особи Р. Кеттелла (повний і скорочений варіанти), Питальник Міні-мулт – скорочений варіант ММРІ, Методика визначення акцентуацій характеру К. Леонгарда, Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера, Методика діагностики комунікативної постави і Методика діагностики рівня емпатійних здатностей В. В. Бойка, Методика визначення типу особистості та ймовірнісних розладів цього типу Дж. Олдгема і Л. Морріса, Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда, Методика діагностики типу поведінкової активності Л. І. Вассермана і Н. В. Гуменюка, Методика діагностики спрямованості особи Б. Басса, Методика діагностики особи на мотивацію до успіху Т. Елерса, Методика діагностики соціально-психологічних постав особи в мотиваційно-потребовій сфері О. Ф. Потьомкіної [7, с. 192–269, 274–281, 288–384, 457–465, 486–490, 531–543, 563–569, 626–629, 641–648], Шкала грошової етики Т. Тенга, Атитюди фінансової поведінки А. Фернама, Питальник “розважливого ставлення до грошей” А. Фернама, Тест анального характеру П. Клайна [8, с. 74, 85–87, 206, 211]. Показники і шкали цих методик віддзеркалюють особливості свідомості та поведінки осіб із різними орієнтаціями в економічній сфері життєдіяльності. Вибрані індикатори було частково відредаговано: запитання переформульовано у вигляді тверджень, окремі складно сформульовані висловлювання спрощено.

На основі перелічених індикаторів було скомпоновано 14 варіантів питальника – по 25 пунктів у кожному. Питальник доповнено запитаннями про суб'єктивну та об'єктивну оцінку власної бідності, а також про вік, стать, освіту респондентів. Опитування проводили в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі та Луганську. Вибірку було структуровано за ознаками віку і статі. Усього опитано 2096 респондентів – від 131 до 169 осіб за кожним варіантом анкети.

За показник суб'єктивної бідності взято оцінку респондентом рівня свого матеріального забезпечення порівняно з більшістю людей, які його оточують (набагато нижчий, трохи нижчий, такий самий, трохи вищий, набагато вищий). Об'єктивну бідність визначали за середнім рівнем місячного прибутку в гривнях на одного члена сім'ї респондента. За рівнем суб'єктивної та об'єктивної бідності респондентів було поділено на групи “бідних” і “небідних”. Загалом частка суб'єктивно “бідних” становила 32,2%, об'єктивно “бідних” – 45% усієї вибірки.

За результатами порівняння показників “бідних” і “небідних” респондентів зафіксовано 119 індикаторів, за якими проявилися статистично значущі відмінності між цими групами. Важливо зазначити, що жодна з методик не показала виразної переваги ознак суб'єктивної або

об'єктивної бідності, що є свідченням тісного зв'язку між обома сторонами бідності.

У межах ознак, що виділилися за кожною анкетною як такі, що розрізняють “бідних” і “небідних” респондентів, було проведено факторний аналіз із varimax-обертанням. Виділилося від двох до п'яти значущих факторів із сукупною дисперсією понад 50%. Зміст факторів зосередився навколо таких характеристик, як ставлення до успіхів і невдач, цілеспрямованість, активність, упевненість, працьовитість, оцінка матеріального становища, незалежність, схильність конкурувати, креативність, практичність, відповідальність, сумлінність, щедрість.

На основі цих ознак було скомпоновано ще два варіанти питальника – окремо за показниками суб'єктивної та об'єктивної бідності – й опитано 180 мешканців Києва. У результаті факторного аналізу відібрано 32 ознаки-вислови, на які припало найбільше навантаження за факторами, що виділилися. Зміст 11 висловів відображає суб'єктивне тяжіння до бідності, 21 – протилежну тенденцію.

Наступним кроком стало порівняння українсько- і російськомовного варіантів питальника. Із цією метою кожний мовний варіант було доповнено 18 висловами (різними в обох варіантах) з інших методик та наведено всі 50 висловів у випадковій послідовності. Ці варіанти було запропоновано для оцінки 64 студентам факультету психології та Інституту післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка як нібито два різні питальники, окремі пункти яких є схожими.

Порівняння оцінок 32 “справжніх” висловів питальника виявило високий рівень узгодженості між їхніми українсько- і російськомовними варіантами: загальний коефіцієнт Пірсона становив 0,91 ($p \leq 0,001$), а рівень відмінностей за кожним окремим пунктом не був нижчим за $p \leq 0,05$.

Для перевірки надійності питальника через два тижні його українськомовний варіант було повторно запропоновано 55 опитаним. Рівень узгодженості оцінок за сімома з 32 висловів виявився недостатнім, і відповідні пункти було вилучено з тексту питальника. Вирахуваний після цього коефіцієнт Пірсона становив 0,68, що показує високий рівень відповідності між початковими і повторними оцінками висловів ($p \leq 0,01$).

Подальшу роботу над питальником було спрямовано на його валідацію на основі кореляції з показниками інших методик. Із цією метою опитано 251 студента (58,2% чоловіків, 41,8% жінок) 1 і 3 курсів Житомирського національного агроекологічного університету.

За методики, кореляція з якими могла стати підтвердженням валідності питальника, було взято питальник суб'єктивного економічно-

го добробуту В. О. Хащенко [5] і тест “Задоволеність із життя” В. Коулмана [9]. Ми припустили, що індикатори методики Хащенко, які відображають суб’єктивні оцінки об’єктивного економічного становища особи, матимуть сильніший зв’язок із характеристиками, спричиненими об’єктивною бідністю респондентів, а показники тесту Коулмана сильніше реагуватимуть на складові суб’єктивної бідності.

Проведені обрахунки показали, що коефіцієнт Пірсона між питальниками нашим і Хащенко становив $-0,22$. Цей обернений статистичний зв’язок не є прикметно високим, а проте виявився значущим на рівні $p \leq 0,01$. Таку залежність можна пояснити тим, що ознаки, які ввійшли до нашого питальника на підставі відмінностей, виділених між групами об’єктивно “бідних” і “небідних” респондентів, виконують у його змісті радше додатково-допоміжну функцію, тоді як провідними є ознаки, що ґрунтуються на бідності суб’єктивній.

Останнє положення дістало підтвердження в дещо вищому коефіцієнті Пірсона $-0,35$ ($p \leq 0,01$) між нашим питальником і тестом Коулмана: суб’єктивні складові психологічного тяжіння до бідності виявилися істотно вагомішими за об’єктивні й обернено реагують на переживання загального стану життєвого комфорту.

У результаті проведеної роботи було скомпоновано остаточний варіант питальника – його українськомовну (дод. 1) та російськомовну (дод. 2) форми. Використання цього інструменту дасть змогу диференціювати респондентів за рівнем їхнього психологічного тяжіння до бідності, а відтак формувати вибірку, потрібну для подальших соціально-психологічних досліджень бідності як стилю життя.

На основі розподілу отриманих оцінок питальник споряджено шкалою рівнів психологічного тяжіння до бідності: показник від 0 до 6 балів означає низький рівень такого тяжіння; від 7 до 9 балів – це рівень, нижчий від середнього; від 10 до 12 балів – середній рівень; від 13 до 15 балів – рівень, вищий від середнього; 16 і більше балів – високий рівень психологічного тяжіння до бідності.

Узагальнення теоретичних підходів до розуміння психологічної природи бідності дало підстави для висновків про значення її суб’єктивних складових. Відповідно в процесі соціально-психологічних досліджень бідності як стилю життя особливо ефективними мають бути суб’єктивні методи вимірювання, що ґрунтуються на самооцінці респондентів та їхніх уявленнях про себе. Завдяки тривалій і ретельній процедурі розроблення запропоновано нову методику – питальник “Психологічне тяжіння до бідності”, що відображає суб’єктивний зміст готовності особи залишатися, ставати або переставати бути носієм культури бідності.

Питальник “Психологічне тяжіння до бідності”

Дайте, будь ласка, відповідь, чи згодні Ви з наведеними висловами, поставивши позначку в колонці “Так” або “Ні”. Якщо можливими є обидві відповіді, виберіть ту, яка здається Вам більш підходящою.

Вислови	Так	Ні
1. Я людина наполеглива й працююча, але не надто успішна		
2. Я здатен керувати великим колективом		
3. Я прагну в усьому і всюди дотримувати порядку		
4. Якби я мав багато грошей, то жив би, не обмежуючи себе ні в чому		
5. Я майже весь час непокоюся через своє фінансове становище		
6. Найбільше я ціную успіх		
7. Я інколи купую речі просто тому, що вони модні		
8. Я маю достатньо сил, щоб розраховувати на успіх у житті		
9. Зазвичай я повільний і не досить активний		
10. Мені приємно, коли я викликаю захват і всім подобаюся		
11. Я в усьому люблю змагання й боротьбу		
12. Зазвичай я можу працювати ретельно, не звертаючи уваги на шум, який створюють інші		
13. Я часто кажу, що не можу собі чогось купити, навіть якщо це не так		
14. Я майже завжди досягаю поставлених цілей		
15. Я людина діяльна, енергійна, сповнена ініціатив		
16. Інколи я використовую гроші, щоб впливати на людей		
17. Я віддаю перевагу роботі, де треба діяти швидко, але не потрібна висока якість		
18. Я людина підприємлива		
19. Зазвичай мені вдається наскладати потрібну суму грошей		
20. Я вмію наполегливо працювати		
21. Я намагаюся не планувати далеко вперед, бо багато що залежить від того, як складуться обставини		
22. Мої друзі в матеріальному відношенні – люди заможні		
23. Я пишаюся своїми фінансовими успіхами		
24. Я здатен за короткий час виконати великий обсяг роботи		
25. Я часто почуваюся безпорадним		

Ключ: нараховуємо 1 бал за відповідь “так” у висловах 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25 та 1 бал за відповідь “ні” – у висловах 2, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24. Сума балів від 16 до 25 – високий рівень психологічного тяжіння до бідності; від 13 до 15 – вищий від середнього; від 10 до 12 – середній; від 7 до 9 – нижчий від середнього; від 0 до 6 – низький рівень.

Опросник “Психологическое тяготение к бедности”

Ответьте, пожалуйста, согласны ли Вы с приведенными высказываниями, поставив пометку в колонке “Да” либо “Нет”. Если возможны оба ответа, выберите тот, который кажется Вам более подходящим.

Высказывания	Да	Нет
1. Я человек упорный и трудолюбивый, но не слишком преуспевающий		
2. Я способен руководить большим коллективом		
3. Я стремлюсь во всем и всюду соблюдать порядок		
4. Если бы у меня было много денег, я жил бы, не стесняя себя ни в чем		
5. Я почти все время беспокоюсь о своем финансовом положении		
6. Больше всего я ценю успех		
7. Я иногда покупаю вещи просто потому, что они модные		
8. Я имею достаточно сил, чтобы рассчитывать на успех в жизни		
9. Обычно я медлителен и недостаточно активен		
10. Мне приятно, когда я вызываю восхищение и всем нравлюсь		
11. Я во всем люблю соревнование и борьбу		
12. Обычно я могу работать тщательно, не обращая внимания на шум, создаваемый другими		
13. Я часто говорю, что не могу себе чего-то купить, даже если это не так		
14. Я почти всегда достигаю поставленных целей		
15. Я человек деятельный, энергичный, полный инициатив		
16. Иногда я использую деньги, чтобы влиять на людей		
17. Я предпочитаю работу, где нужно действовать быстро, но не требуется высокого качества		
18. Я человек предприимчивый		
19. Обычно мне удается накопить нужную сумму денег		
20. Я умею упорно работать		
21. Я стараюсь не планировать далеко вперед, потому что многое зависит от того, как сложатся обстоятельства		
22. Мои друзья в материальном отношении – люди состоятельные		
23. Я горжусь своими финансовыми успехами		
24. Я способен за короткое время выполнить большой объем работы		
25. Я часто чувствую себя беспомощным		

Ключ: насчитывается 1 балл за ответ “да” в высказываниях 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25 и 1 балл за ответ “нет” – в высказываниях 2, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24. Сумма баллов от 16 до 25 – высокий уровень психологического тяготения к бедности; от 13 до 15 – выше среднего; от 10 до 12 – средний; от 7 до 9 – ниже среднего; от 0 до 6 – низкий уровень.

Література

1. Кузина Р. З. Сравнительная социально-психологическая характеристика представителей “бедные” и “богатые” как социальных групп в условиях трансформации общества : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Социальная психология” / Р. З. Кузина. – Ярославль, 2007. – 26 с.
2. Корокошко И. О. Особенности экономического сознания у лиц с разными жизненными ориентациями : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Социальная психология” / И. О. Корокошко. – Саратов, 2011. – 25 с.
3. Моисеев А. С. Психологические типы социального самоопределения российского среднего класса (на выборке московского региона) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Социальная психология” / А. С. Моисеев. – М., 2011. – 20 с.
4. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации [Электронный ресурс] / К. Муздыбаев. – Режим доступа : <http://www.nir.ru/sj/sj/sj1-01muz.html>.
5. Хащенко В. А. Субъективное экономическое благополучие и его измерение: построение опросника и его валидизация / В. А. Хащенко // Экспериментальная психология. – 2011. – Т. 4. – № 1. – С. 106–127.
6. Żemojtel-Piotrowska M. Postawy rozszczeniowe a system wartości w ujęciu Shaloma Schwartza / M. Żemojtel-Piotrowska, T. Baran, J. Piotrowski // Psychologia Społeczna. – 2011. – Т. 6. – № 2 (17). – S. 146–158.
7. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ, 1998. – 672 с.
8. Фернам А. Деньги. Секреты психологии денег и финансового поведения / А. Фернам, М. Аргайл. – СПб. : прайм Еврознак; М. : Олма-Пресс, 2005. – 352 с.
9. Коулман В. Тест “Удовлетворенность своей жизнью” [Электронный ресурс] / В. Коулман. – Режим доступа : http://ucheba-legko.ru/lections/viewlection/psihologiya/testyi/test_“udovletvorennost_svoey_ji”.

Васютинский В. А. Опросник “Психологическое тяготение к бедности”: методологическое обоснование, процедура разработки, содержание

Психологическая природа бедности раскрыта на основе её субъективных составляющих. Показано, что наиболее эффективными методами измерения бедности в психологии являются субъективные методы, основывающиеся на самооценке респондентов и их представлениях о себе. В результате длительной процедуры разработаны украинно- и русскоязычный варианты опросника “Психологическое тяготение к бедности”, отражающего готовность личности становиться, оставаться либо, наоборот, переставать быть носителем культуры бедности.

Ключевые слова: культура бедности, объективная бедность, субъективная бедность, психологическое тяготение к бедности.

Vasyutynskyy V. O. Questionnaire “Psychological inclination toward poverty”: methodological substantiation, development procedure, contents

Psychological nature of poverty is unveiled on a base of its subjective components. It is shown that the most effective tools for measuring poverty in psychology are the subjective ones, which are based on the respondents' self-estimation and self-concept. As a result of a long procedure, the Ukrainian and Russian versions of a questionnaire “Psychological inclination toward poverty” were worked out. It reflects a person's readiness to become, to remain or, in opposite, to cease to be a representative of culture of poverty.

Key words: culture of poverty, objective poverty, subjective poverty, psychological inclination toward poverty.

© Васютинський В. О.

I. М. Гусєв

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ І МОЖЛИВОСТІ КОРЕКЦІЇ
ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ,
ЩО НАЛЕЖИТЬ ДО СУБКУЛЬТУРИ БІДНОСТІ**

Статтю присвячено результатам емпіричного дослідження психологічних особливостей політичної поведінки молоді, що належить до субкультури бідності. Наголошується, що якщо для всієї молоді загалом характерні такі особливості політичної поведінки, як індивідуалізм, делегування повноважень професіоналам, прояв критики у близькому оточенні, епізодична участь у політиці, то представники субкультури бідності у своїй політичній поведінці вирізняються залежністю від соціального оточення, униканням політичної діяльності, імпульсивною політичною агресією, а також низькою мотивацією задоволення матеріальних і соціальних потреб у політиці. Продемонстровано успішність корекції двох із чотирьох розглянутих особливостей політичної поведінки молоді, що належить до субкультури бідності; при цьому корекційний вплив на уникання політичної діяльності показав посилення цієї особливості.

Ключові слова: політична поведінка, субкультура бідності, корекція особливостей політичної поведінки.

Проблема. Один з головних дослідників бідності О. Льюїс вважав її субкультурою, пов'язаною із загальною культурою, і серед причин потрапляння в таке становище називав, крім інших, ще й віковий фактор. Тому, з огляду на загальні положення, бідність більшою чи меншою мірою проявляється передусім серед молоді [1; 2]. Згідно з концепцією відносної бідності люди, що не мають або не хочуть мати у своєму розпорядженні достатньої кількості ресурсів для задоволення базових потреб, звикли вважати себе за бідних [3]. Описуючи поняття “бідність”, П. Таунсенд спирався перш за все на аналіз соціальних умов життя людей, що усвідомлювали себе як “бідний клас”, як насе-

лення, що не має достатньої кількості ресурсів для підтримання певних стандартів життя [4].

Категорію “поведінка” в такому понятті, як “політична поведінка”, слід розглядати не лише як політичну активність, а і як відстороненість від політичного життя, пасивне ставлення до політики. Виділяють два типи прояву особистісної активності: інстинктивний, заснований на навичках (мається на увазі поведінковий тип), і розумний [5]. З огляду на таке психологічне трактування можна говорити про різні особливості політичної поведінки бідної молоді: прояв солідарності або агресії, активності або пасивності, позиції пристосування або протесту тощо. У процесі політичної соціалізації молоді відбувається засвоєння нею певних форм політичної поведінки, пов’язаних з відповідним соціально-культурним середовищем [6, с. 118]. Отже, умови недостатнього матеріального забезпечення зумовлюють формування відмінних соціальних цінностей і настановлень, виступають стимулом для засвоєння молоддю певних форм політичної поведінки.

Предметом вітчизняних досліджень сьогодні найчастіше стають психологічні особливості свідомості та поведінки бідних верств населення, а також аналіз ціннісно-орієнтаційних уподобань молоді, пов’язаних зокрема з її політичною поведінкою. Так, на думку В. О. Васютинського, неможна молодь більшою мірою схильна до протестних настроїв, які характеризуються дифузністю, спрямованістю “проти всього”; вона менш задоволена життям, слабше виявляє громадські орієнтації, часто недооцінює значення освіти [7].

Мета статті: з’ясування психологічних особливостей політичної поведінки молоді та обґрунтування корекційних засобів, які дали б змогу зменшити прояви проблемної політичної поведінки серед представників субкультури бідності.

На констатувальному етапі було опитано молодь Сумської області, що навчається у професійно-технічних училищах. В опитуванні взяли участь 313 осіб віком від 15 до 24 років, серед яких дівчат було 53,7%, хлопців – 46,3%. Учасниками формувального етапу стали 35 дівчат і 24 хлопці – учні професійно-технічних училищ м. Житомир – усього 59 осіб, що належать до субкультури бідності.

Відповідно до мети дослідження було підібрано методичний інструментарій, який охоплював методики, що діагностують різні прояви політичної поведінки, а саме: методику СПК (самопочуття – поведінка – культура) А. В. Склярук, ОМПУ (Опитувальник мотивації політичної участі) А. О. Краснякової, стандартизований опитувальник ОРПС Г. В. Циганенко, Опитувальник особливостей політичної соціалізації Є. І. Чорного.

У своєму дослідженні ми виходили з теоретичної тези, що субкультура бідності – це поєднання суб’єктивного і об’єктивного рівнів

бідності. Для діагностування рівня суб'єктивної бідності респондентів було створено власну анкету з 15 тверджень. Відбираючи твердження, ми враховували, якою мірою ті чи ті характеристики прояву бідності сприймаються представниками молоді. Рівень об'єктивної бідності визначався за допомогою запитання закритого типу з п'ятьма варіантами відповіді (респондент повинен був вказати середньомісячний дохід на одного члена своєї сім'ї). У такий спосіб виокремлювалися дві складові субкультури бідності: об'єктивна і суб'єктивна. Тих респондентів, що демонстрували високий рівень за цими двома складовими, ми відносили до представників досліджуваної субкультури. Таких в усій вибірці виявилось 111 осіб.

Для дослідження особливостей політичної поведінки молоді, яка є носієм субкультури бідності, з усієї сукупності запитань було відібрано відповідні індикатори, що відображають прояви політичної поведінки в різних сферах життя молоді людини. Такими індикаторами можуть бути запитання, що демонструють статистично значущу різницю у відповідях на запитання між молоддю, що належить за нашим визначенням до субкультури бідності, та рештою молоді. Загалом таких індикаторів було виділено 21: вони демонструють різні варіанти прояву політичної поведінки в разі належності особи до субкультури бідності.

Визначивши індикатори, що відображають психологічні особливості політичної поведінки учнівської молоді залежно від прояву субкультури бідності, ми провели факторний аналіз, щоб з'ясувати зміст особливостей такої поведінки. Для процедури факторного аналізу було використано метод головних компонент з обертянням Varimax Normalized. Оптимальна кількість факторів, що виділилися, та їхня статистична значущість перевірялися за критерієм Кайзера. Після Varimax-обертання утворилися вісім значущих факторів, що описують 55,5% загальної дисперсії. Згідно з критерієм адекватності вибірки Кайзера – Мейера – Олкіна (КМО=0,691) вибірка є прийнятно адекватною для проведення факторного аналізу. За критерієм сферичності Барлетта отримані дані прийнятні для проведення факторного аналізу (0,000; $p \leq 0,01$).

У такий спосіб ми виявили вісім психологічних особливостей політичної поведінки молоді. З метою увиразнення прояву цих особливостей залежно від походження респондентів із субкультури бідності, а також для з'ясування факту статистичної залежності між виділеними психологічними особливостями і належністю до субкультури бідності було застосовано метод двовимірного аналізу на основі використання тесту χ^2 Пірсона.

Перша особливість політичної поведінки – *задоволення соціальних та матеріальних потреб за допомогою політики* – відображає схильність респондентів розглядати участь у політиці як можливість

зав'язати потрібні знайомства, задовольняти потребу в спілкуванні, а також реалізуватися професійно і при цьому обов'язково – покращити власне матеріальне становище. Молодь поза субкультурою бідності демонструє сильну тенденцію до реалізації саме цієї мотивації в політиці (65,4%), тоді як учнівська молодь із субкультури бідності виявляє, навпаки, слабку зацікавленість у політиці для реалізації зазначених потреб (34,9%); ідеться про різницю на статистично значущому рівні ($p \leq 0,001$).

Уникання політичної діяльності є такою політичною особливістю, коли молодь демонструє апатію до політичного процесу, усувається від участі в ньому, ігнорує свої громадянські обов'язки, відкидає втручання політики в особисте життя, часто виправдовуючи таку поведінку неможливістю щось змінити в цій сфері. У разі високого рівня належності до субкультури бідності цей показник максимальний – 68,3% опитаних, тоді як серед молоді з низьким і середнім рівнем належності, яка демонструє таку поведінку, він значно нижчий – 45,7% і 44% відповідно. Різниця статистично значуща на рівні 0,014 ($p \leq 0,05$).

Вияв *індивідуалізму* відображається на політичній поведінці молоді таким чином, що вона відмовляється від активного залучення в політичний процес (переважно обмежується переглядом політичних передач), центрується на безпеці особистого і сімейного просторів, багато часу приділяє розвиткові власних здібностей, але не пов'язує їх реалізацію тільки з політичною діяльністю. Зазначимо, що статистично значущої різниці у прояві цієї особливості серед молоді з різним рівнем належності до субкультури бідності не виявлено.

Така особливість політичної поведінки молоді, як *делегування повноважень професіоналам*, знаходить відображення в уявленні, що політика – це справа людей зі спеціальними навичками і знаннями. У цьому вбачаємо передусім спосіб уникнення участі в політичному процесі, зняття певної відповідальності із себе через делегування іншим власних повноважень. При цьому професійна діяльність у сфері політики не розглядається як прийнятна можливість кар'єрного зростання, адже для реалізації себе в політиці треба перекреслити певні принципи, життєві позиції тощо. Статистично значущої різниці у прояві цієї особливості серед молоді з різним рівнем належності до субкультури бідності також не виявлено.

Залежність від соціального оточення в політичній поведінці виявляється в тому, що особа не відчуває себе незалежною у прийнятті рішень; при цьому вона вважає, що контроль влади за соціальними інститутами повинен бути мінімальним, бо владне втручання у функціонування цих інститутів зазвичай має, на її думку, дестабілізуючий характер. Можемо припустити, що ця особливість політичної поведінки реалізується в переконанні, що влада не повинна втручатися в суспільні процеси, але в цих суспільних відносинах людина залежна від

громадської думки. У молодих людей з високим рівнем належності до субкультури бідності ця особливість проявляється особливо помітно (у 66,7% опитаних). Різниця статистично значуща на рівні 0,007 ($p \leq 0,01$).

Особливість *імпульсивної політичної агресії* в поведінці молоді полягає у тому, що завжди є підстави для агресивних дій з боку населення щодо представників влади, адже не існує таких політиків, які не викликали б у людей спалахів агресії. У такий спосіб виправдовуються незаконні дії, адже в цьому випадку людина не скоює злочин проти посадовця, а встановлює справедливості. Тут різниця статистичної значущості між групами молоді залежно від прояву субкультури бідності на рівні тенденції ($p \leq 0,1$).

Епізодична участь у політиці як особливість політичної поведінки молоді виявляється в тому, що політична активність зводиться лише до участі в масових акціях і тільки таких, які не потребують значних особистих і часових витрат. Сама ж політична діяльність вважається справою, не гідною добropорядної людини. Статистично значущої різниці у прояві цієї особливості серед молоді з різним рівнем належності до субкультури бідності не виявлено.

Така психологічна особливість політичної поведінки, як *прояв критики в близькому оточенні*, пов'язана з підвищеною нервовістю під час навчальної діяльності, що не сприяє висловленню критики щодо політиків та представників влади на широкий загал, а тому ця вербальна діяльність проявляється серед близького оточення і рідних. Утім, статистично значущої різниці у прояві цієї особливості молоддю залежно від вираженості субкультури бідності не зафіксовано.

Отже, представникам субкультури бідності притаманні зазвичай уникання політичної діяльності або імпульсивна політична агресія, при цьому – низька мотивація участі в політичному процесі та залежність від соціального оточення. Саме на ці чотири особливості політичної поведінки молоді, що належить до субкультури бідності, і був спрямований корекційний вплив. На основі зазначених психологічних особливостей політичної поведінки було сформовано відповідні експериментальні групи. У ході цілеспрямованого корекційного заняття, метою якого було послаблення негативних і посилення позитивних проявів однієї із чотирьох виділених особливостей у кожній групі, ми намагалися з'ясувати, чи можливо певною мірою змінити особливості політичної поведінки молоді, що належить до субкультури бідності. Порівняння результатів у кожній групі проводилося до і після експерименту. Контрольної групи корекційного впливу не було, адже, на наш погляд, недоцільно вимірювати те ж саме без корекційного заняття.

Було вирішено розробити тексти з уявними ситуаціями, які б демонстрували певні особливості політичної поведінки. В основу цих

текстів було покладено ті ознаки особливостей, які використовувалися для їх інтерпретації в ході констатувального етапу.

Запропоновані тексти мали відповідати таким вимогам: бути чітко спрямованими на розуміння, яка особливість політичної поведінки подається; бути контроверсійними, аби залучати до обговорення однієї із зазначених особливостей; не активізувати інших особливостей (тексти інших особливостей мали бути не схожими або мінімально схожими на цей текст); бути простими, зрозумілими і близькими за формулюваннями для молоді, що навчається у професійно-технічних училищах; відтворювати реалістичні й різнопланові ситуації із життя молодого людини.

Щоб визначити відповідність запропонованих текстів особливостям політичної поведінки, що вивчаються, ми провели експертну оцінку цих розповідей. Експертами стали 15 фахівців у сфері політичної психології: 13 науковців Інституту соціальної та політичної психології НАПН України і 2 магістри психології. Експертам було запропоновано співвіднести психологічні особливості політичної поведінки з уявними ситуаціями, а потім оцінити, якою мірою запропонований текст відображає зазначену особливість за 5-бальною шкалою. На кожну особливість було подано п'ять текстів з уявними ситуаціями, аби за результатами експертного оцінювання відібрати для корекційного заняття три, що найкраще демонструють ту чи ту особливість політичної поведінки.

Отже, за висновками експертної оцінки, запропоновані тексти в цілому відповідають зазначеним психологічним особливостям. Тексти, які мали на меті відображати психологічні особливості “залежність від соціального оточення” та “імпульсивна політична агресія”, було уточнено з урахуванням зауважень експертів, а саме: були додані додаткові характерні ознаки цих психологічних особливостей і відповідно підкреслені в текстах задля уникнення наявної двозначності. Тексти, що відображали психологічні особливості “задоволення соціальних та матеріальних потреб за допомогою політики” та “уникання політичної діяльності”, було скоректовано в бік яскравішого увиразнення певних ознак із метою збільшення їхньої відповідності щодо цих особливостей.

За результатами попереднього опитування представників субкультури бідності було поділено на чотири групи залежно від того, яка психологічна особливість проявлялася найбільше. Три групи налічували по 15 учасників, одна – 14. У кожній групі було проведено по одному корекційному заняттю тривалістю півтори години. Кожне корекційне заняття мало однакову структуру і реалізовувалося в такий спосіб: корекційний вплив (виконання трьох завдань, спрямованих на відповідну особливість політичної поведінки); контрольне опитування; обговорення напрацювань групи, підбиття підсумків.

Як засіб корекційного впливу ми використали заняття з елементами соціально-психологічного тренінгу, що в найширшому розу-

мінні є практикою психологічного впливу, яка базується на методах групової роботи. Ми обрали саме цей метод впливу, оскільки групова взаємодія порівняно з індивідуальною роботою сприяє виникненню дієвих змін у поведінці особистості [8]. Наша робота певною мірою мала на меті формування адекватного рівня і характеру прояву політичної поведінки, а отже, головним завданням була корекція конкретних психологічних особливостей і, як результат, контроль змін, які відбуваються з цими особливостями.

Кожна група отримувала почергово завдання загального характеру, спрямовані на посилення її активності, більш глибоке знайомство членів групи між собою; і безпосередньо завдання на корекцію тієї особливості політичної поведінки, за якою було відібрано учасників саме в цю групу. Варто зазначити, що тексти, які було відібрано після експертної оцінки, подавалися перед корекційними завданнями і виконували стимулювальну функцію, оскільки мали активізувати роздуми молоді щодо певної ситуації. При цьому вони ілюстрували прояви політичної поведінки і були підґрунтям для спільного обговорення. Побудова запропонованого заняття сприяла проявам різноманітності і природності поведінки членів груп, спонукала їх до самовираження і змушувала замислитися в запропонованих ситуаціях над власною поведінкою та аналізувати те, що відбувається. Таким чином, усі вправи корекційного заняття умовно можна поділити на вправи загального і специфічного характеру (спрямовані на політичну поведінку). Серед вправ загального характеру були такі: “снігова грудка”, “броунівський рух”, “нехай пересяде той, хто...”, “острів”, “малювання вдох”, “вишикуватися за...”, “ромашковий луг”, а серед вправ специфічного – групове обговорення, моделювання, аналіз ситуації тощо.

Після проведення корекційного заняття учасники брали участь у контрольному опитуванні. Його мета – простежити ймовірні зміни у прояві психологічних особливостей політичної поведінки та їхній характер і на основі цього зробити висновок про ефективність корекційного впливу. За такий показник ми визначили зміни на статистично значущому рівні в прояві тієї психологічної особливості політичної поведінки, над якою працювала кожна група. Для порівняння даних та визначення статистично значущих відмінностей у прояві кожної особливості до і після експерименту ми скористалися t-критерієм Стьюдента для залежних вибірок.

Унаслідок корекційного впливу у молоді, що належала до субкультури бідності, зменшився прояв такої особливості політичної поведінки, як “імпульсивна політична агресія” ($p \leq 0,05$), а також означилася тенденція до посилення такої мотиваційної складової політичної поведінки, як “задоволення соціальних та матеріальних потреб за допомогою політики” ($p \leq 0,1$). Але при цьому наслідки корекційного впливу на таку особливість політичної поведінки, як “уникання політичної діяльності”, виявилися прямо протилежними – прояв цієї особ-

ливості лише збільшився ($p \leq 0,01$); а прояв ще однієї особливості не змінився на статистично значущому рівні.

Висновок. Отже, отримані результати дають підстави вважати, що молоді із субкультури бідності притаманні певні форми політичної поведінки. Так, для її представників характерними особливостями є “уникання політичної діяльності” та “імпульсивна політична агресія” і при цьому водночас – “залежність від соціального оточення” та “слабка мотивація участі в політичному процесі”. Такі негативні особливості політичної поведінки молоді із субкультури бідності вимагають створення відповідних корекційних програм та впровадження їх у виховну діяльність навчальних закладів. Результати корекційного впливу продемонстрували значні можливості щодо послаблення політичної агресії молоді і посилення мотивації її участі в політичних процесах. Але для корекції такої особливості політичної поведінки молоді із субкультури бідності, як “уникання політичної діяльності”, необхідно провести додаткові дослідження та розробити більш ефективну програму корекції.

Література

1. *Кормич Л. І.* Державна соціальна політика та майнове розшарування в Україні [Електронний ресурс] / Л. І. Кормич, Е. А. Гансова. – Режим доступу : http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_17/Gansova.Kormich.doc
2. *Ярошенко С. С.* Синдром бідности [Електронний ресурс] / С. С. Ярошенко // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – Режим доступа : <http://www.socjournal.ru/article/57>
3. *Давыдова Н. М.* Депривационный подход в оценках бедности / Н. М. Давыдова // Социологические исследования. – 2003. – № 6. – С. 88–96.
4. *Townsend P.* Poverty in the United Kingdom / P. Townsend. – Los-Angeles : Berkely, 1979. – 253 p.
5. *Dollard J.* Personality and Psychotherapy: An Analysis in Terms of Learning, Thinking and Culture / J. Dollard, N. Miller. – New York, 1950. – 380 p.
6. *Lane R. E.* Political Life: Why People Get Involved in Politics / R. E. Lane. – London : Glencoe, 1959. – 204 p.
7. *Васютинський В. О.* Ціннісно-орієнтаційні уподобання молоді з різним рівнем матеріальної забезпеченості / В. О. Васютинський // Психологічні перспективи. – Луцьк, 2012. – Вип. 19. – С. 78–84.
8. *Левин К.* Теория поля в социальных науках : [пер. с англ.] / Курт Левин. – СПб. : Речь, 2000. – 365 с.

Гусев И. Н. Психологическое содержание и возможности коррекции особенностей политического поведения молодежи, принадлежащей к субкультуре бедности

Стаття посвящена результатам емпіричного дослідження психологічних особливостей політичного поведіння молоді, приналежної к субкультуре бідности. Підкривається, що если для всей молоді в целом характерны такие особенности политического поведения, как индивидуализм,

делегирование полномочий профессионалам, проявление критики в близком окружении, эпизодическое участие в политике, то представители субкультуры бедности в своем политическом поведении отличаются зависимостью от социального окружения, избеганием политической деятельности, импульсивной политической агрессией, а также низкой мотивацией удовлетворения материальных и социальных потребностей в политике. Продемонстрировано успешность коррекции двух из четырех особенностей политического поведения молодежи, принадлежащей к субкультуре бедности; при этом коррекционное воздействие на избегание политической деятельности показало усиление этой особенности.

Ключевые слова: политическое поведение, субкультура бедности, коррекция особенностей политического поведения.

Gusiev I. M. Psychological content and correction possibilities for the peculiarities of young people's political behavior that belong to the subculture of poverty

The article is devoted the results of empirical study of psychological peculiarities of the youth political behavior who belong to the subculture of poverty. In general, all youth political behavior shows such peculiarities as individualism, delegating authority to professionals, criticisms in a close social environment, inconstant participation in politics. For the representatives of the subculture of poverty more prevalent in the political behavior are dependence of the social environment, avoidance of political activity, impulsive political aggression, and low motivation to satisfy one's material and social needs in the politics. Successful correction of two among these four peculiarities of political behavior of the young people who belong to subculture of poverty was demonstrated. However, the correctional effect on the avoidance of political activity led to intensification of this peculiarity.

Key words: political behavior, subculture of poverty, correction of peculiarities of political behavior.

© Гусєв І. М.

М. В. Панга

**РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ СТАВЛЕННЯ
СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ УКРАЇНИ ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ
ВАЛЮТИ**

Розглянуто і проаналізовано структуру ставлення представників середнього класу різних регіонів України до національної валюти. Дослідження проводилося методом семантичного диференціала з використанням матеріалів попереднього асоціативного експерименту. На основі факторного аналізу результатів семантичного диференціала виокремлено три основні (зафіксовані в усіх досліджуваних регіонах) компоненти ставлення до національної валюти: “функціональність національної валюти”, “довіра до національної валюти” та “символізація національної валюти”. Проаналізовано регіональні і семантичні відмінності між цими компонентами.

Ключові слова: середній клас, ставлення до національної валюти, функціональність національної валюти, символізація національної валюти, довіра до національної валюти.

Проблема. Сучасні психологічні дослідження вітчизняних і західних учених переконливо доводять обмеженість трактування й розуміння ставлення людини до грошей лише з позиції об'єктивних економічних показників та параметрів. На думку низки дослідників, з якими ми погоджуємося, цілком логічним методологічним підґрунтям психологічних досліджень ставлення до грошей (зокрема до національної валюти) є розгляд суб'єктивно-особистісного наповнення ставлення особистості до грошей в загальній системі ставлень особистості, у яких відображені значущі характеристики самої особистості [1–3].

Ставлення до національної валюти є окрегим випадком ставлення до грошей. Під ставленням до національної валюти слід розуміти емоційно забарвлені та раціонально наповнені оціночні диспозиції (з різним ступенем усвідомленості) громадянина певної держави щодо офіційно визнаної національної грошової одиниці. Ці диспозиції формують певну особистісно-смыслову позицію щодо національної валюти, яка (тобто позиція) виявляється у фінансово-економічній поведінці людини (накопичення, витрачання, інфляційна поведінка тощо).

Ставлення до валюти позначається на економічній поведінці національного споживача і таким чином – на національній економіці в цілому [4]. Існує певна емпірична доцільність вивчення ставлення до національної валюти саме середнього класу, який є важливим учасником економіко-політичного життя держави з такими специфічними соціальними функціями, як підтримка соціальної стабільності в суспільстві, забезпечення вертикальної мобільності, фінансове донорство щодо державної бюджетної системи, створення нових зразків соціально-економічної та соціокультурної поведінки.

Мета статті: емпіричне дослідження ставлення представників середнього класу різних регіонів України до національної валюти, висвітлення та аналіз його результатів.

Щоб сформована вибірка представників середнього класу була адекватною і відповідала меті та завданням дослідження, ми скористалися методом анкетування. Цей метод дістав значне поширення як у соціології, так і в психології та зазвичай використовується не тільки для виокремлення конкретної соціальної групи, а й для опису стратифікаційної структури суспільства в цілому. Базою для розроблення анкети, що призначалася для виокремлення представників середнього класу, став набір стратифікаційних критеріїв, відповідно до яких і було сформовано та підібрано запитання анкети. Загалом ми виокремили вісім критеріїв: матеріальний статус, професія (рід занять), соціальний статус, автономність (інтернальний локус контролю), психологічна

самоідентифікація, особливості фінансової поведінки, індивідуальний оптимізм, низький рівень патерналізму. Видно, що це критерії різного характеру, тобто серед них є як об'єктивні, так і суб'єктивні.

Використання суб'єктивних критеріїв у нашому дослідженні зумовлене ще й тим, що середній клас в Україні наразі перебуває в процесі свого формування. Перехідний тип суспільства, а саме таким є сьогодні українське, становить істотну перешкоду на шляху до чіткої ідентифікації власне середнього класу [5]. На цей час дослідники називають різні значення відсоткової частки середнього класу в Україні, але загалом вони лежать у діапазоні від 5 до 25% [6; 7]. Багатьох громадян України потенційно можна було б зарахувати до складу середнього класу, але за об'єктивними критеріями їх не можна ідентифікувати як його повнозначних представників. Власне, коли йдеться про середній клас в Україні та пострадянському просторі загалом, дехто з дослідників застосовує категорію “потенційний середній клас” [5]. Такі розбіжності можна пояснити різними методологічними та методичними підходами в трактуванні, виокремленні та вивченні середнього класу в нашій країні.

Анкета ґрунтується на розробках Інституту соціальної та політичної психології НАПН України [8; 9], які постійно використовуються в його моніторингових дослідженнях, а також напрацюваннях Інституту соціології НАН України [10]. Результатом здійсненого пілотного дослідження є кінцевий варіант анкети, що містить 13 запитань, які ідентифікують респондента як представника середнього класу. Загалом у дослідженні взяли участь 127 респондентів (69 чоловіків і 58 жінок), віковий діапазон учасників 23–59 років. Для опрацювання результатів ми скористалися так званим методом концентрації ознак, який уже знайшов широке застосування в подібних до нашого дослідженнях структури та особливостей пострадянських середніх класів. Після “відсіювання” за допомогою ідентифікаційних запитань зі 127 респондентів у кінцеву вибірку потрапили 66 осіб, з них 37 чоловіків і 29 жінок, середній вік яких становив 25–56 років.

Щоб дослідити ставлення до національної валюти, ми скористалися методом семантичного диференціала, який було попередньо сконструйовано за допомогою іншого психосемантичного методу – асоціативного експерименту. У ході проведення асоціативного експерименту досліджуваному пропонували написати асоціації на словосполучення “українська гривня”. Як уже зазначалося, за результатами анкетування для виокремлення представників середнього класу в кінцеву вибірку потрапило 66 осіб. Прикметно, що респонденти, які потрапили в кінцеву вибірку пілотного дослідження, називали у 2-3 рази більше слів-асоціацій, ніж ті, які за результатами анкетування в цю групу не потрапили. На нашу думку, це свідчить про більш чітку представленість слова-стимула в семантичних просторах цих респондентів

(представників потенційного середнього класу). Отже, це певною мірою підтверджує доцільність дослідження ставлення до національної валюти саме в середовищі представників середнього класу.

Ми проаналізували релевантність та частоту, з якою трапляються ті чи ті слова-асоціації. Складаючи перелік дескрипторів, перевагу віддавали часто і першочергово згадуваним словам-асоціаціям, до яких було підібрано антоніми. Слова-асоціації ранжувалися відповідно до частоти їхньої появи у висловлюваннях асоціацій.

Отже, було сформовано перелік з 25 біполярних ознак, який, на нашу думку, цілком придатний для вимірювання ставлення до національної валюти. Семантичний диференціал охоплює такі біполярні шкали: сильна – слабка, стабільна – нестабільна, популярна – непопулярна, престижна – непрестижна, своя – чужа, прибуткова – збиткова, втілює національні цінності – не втілює демократичних цінностей, впливова – невпливова, перспективна – безперспективна, корисна – шкідлива, втілює демократичні цінності – не втілює національних цінностей, безпечна – загрозлива, залежна – незалежна, надійна – ненадійна (ризикована), є національним символом – не є національним символом, практична – непрактична, валюта з майбутнім – валюта без майбутнього, валюта для споживання – валюта для заощадження, активна – пасивна, втілює державну самостійність – не втілює державної самостійності, втілює незалежність – не втілює незалежності, інфляційна – зростаюча, втілює свободу – не втілює свободи, обігова – необігова (застійна), ізольована – відкрита. Умовно всі дескриптори можна об'єднати в три групи характеристик, які, на нашу думку, є основними у вивченні ставлення до національної валюти: 1) функціональність (нефункціональність) – конативний, або поведінковий, компонент ставлення; 2) стабільність (нестабільність) – когнітивний компонент ставлення; 3) ступінь утілення національних цінностей – ціннісно-афективний компонент ставлення.

Дослідження ставлення до національної валюти проводилося впродовж 2011–2012 років у Київській, Львівській, Одеській та Харківській областях. Такий набір областей зумовлений науковим інтересом щодо можливості міжрегіонального порівняння вибірових сукупностей із цих областей між собою. Загальний обсяг вибірки становив 203 особи (з них 129 чоловіків та 74 жінки, віковий діапазон 27–58 років), яких попередньо за допомогою анкети було ідентифіковано як представників середнього класу зазначених областей.

Щоб виявити структуру ставлення представників середнього класу різних регіонів до національної валюти, було проведено факторизацію даних за відповідними блоками семантичного диференціала, призначеними для вивчення саме цих образів за методом головних компонент з обертанням Varimax Normalized. Для перевірки міри використання факторного аналізу щодо цієї вибірки ми вдалися до кри-

терію адекватності вибірки Кайзера–Мейєра–Олкіна (КМО) та критерію сферичності Барлетта, що визначає нормальність розподілу змінних. Факторний аналіз було проведено за допомогою статистичного пакету SPSS 20.0. Факторні структури ставлення до національної валюти в різних регіонах України містили по п'ять факторів кожний. Нижче наведено результати факторизації. Інтерпретація даних проводилася з урахуванням середніх значень.

У результаті факторизації в просторі ознак семантичного диференціала “Ставлення до національної валюти” представників середнього класу *Київської області* виокремилася п'ять факторів, що пояснюють 90,6% дисперсії (КМО = 0,790, критерій Барлетта = 0,000).

Перший фактор, загальний внесок якого в сумарну дисперсію становить 20,4%, утворили такі ознаки: “перспективна – неперспективна” (0,81), “валюта з майбутнім – валюта без майбутнього” (0,73), “практична – непрактична” (0,71), “інфляційна – зростаюча” (0,71), “втілює державну самостійність – не втілює державної самостійності” (0,70), “прибуткова – збиткова” (0,67). Цей фактор ми ідентифікували як “представленість функціональності валюти в майбутньому”.

У другому факторі, що був названий “символізація національної валюти” (18,3%), об'єдналися такі показники: “втілює національні цінності – не втілює національних цінностей” (0,87), “ізольована – відкрита” (-0,85), “корисна – шкідлива” (0,81) та “втілює демократичні цінності – не втілює демократичних цінностей” (0,71).

До **третього фактору** “довіра до національної валюти” (15,6%) увійшли такі змінні: “безпечна – загрозна” (0,86), “втілює свободу – не втілює свободи” (0,76), “стабільна – нестабільна” (0,72) та “популярна – непопулярна” (0,7).

Ознаки “впливова – невливова” (0,91), “надійна – ненадійна” (0,87), “престижна – непрестижна” утворили **четвертий фактор**, який було інтерпретовано як “фінансова позиція національної валюти”. Його внесок у сумарну дисперсію становить 14,4%.

П'ятий фактор, що дістав назву “національний символ” (12,9%), було утворено ознаками: “є національним символом – не є національним символом” (0,96), “своя – чужа” (0,87).

Загалом представники середнього класу Київської області ставляться до національної грошової одиниці як до практичної, обігової та активної. Мабуть, така активність, або швидкість обігу, гривні пояснюється тим, що вона водночас є нестабільною та інфляційною. Для представників київського середнього класу гривня є і валютою споживання, і валютою заощадження. З їхнього погляду, гривня не втілює демократичних цінностей, але втілює цінності національні.

У результаті факторизації в просторі ознак семантичного диференціала “Ставлення до національної валюти” представників середньо-

го класу *Львівської області* виокремилоса також п'ять факторів, що пояснюють 75,5% дисперсії (КМО = 0,800, критерій Барлетта = 0,000).

Перший фактор, загальний внесок якого в сумарну дисперсію становить 26,2%, утворили такі ознаки: “своя – чужа” (0,88), “корисна – шкідлива” (0,83), втілює національні цінності – не втілює національних цінностей” (0,81), “втілює свободу – не втілює свободу” (0,70), “ізольована – відкрита” (-0,68), “валюта з майбутнім – валюта без майбутнього” (0,65). Цей фактор ми ідентифікували як “*символізація національної валюти*”.

У **другому факторі**, що був названий “*функціональність національної валюти*” (14,49%), об'єдналися такі показники: “прибуткова – збиткова” (0,89), “обігова – застійна” (0,87), “впливова – не впливова” (0,78), “практична – непрактична” (0,70), “валюта для споживання – валюта для заощадження” (-0,65).

До **третього фактору** “*довіра до національної валюти*” (13,8%) увійшли такі змінні: “залежна – незалежна” (0,75), “стабільна – нестабільна” (0,72), “безпечна – загрозна” (0,74).

Ознаки “престижна – непрестижна” (0,76), “популярна – непопулярна” (0,68) утворили **четвертий фактор**, який було інтерпретовано як “*популярність національної валюти*”. Його внесок у сумарну дисперсію становить 8,3%.

У **п'ятому факторі** (6,8%) поєдналися ознаки: “втілює державну самостійність – не втілює державної самостійності” (0,84), “незалежність – залежність” (0,79). Цей фактор ми ідентифікували як “*утілення ідей державності*”.

Аналіз середніх значень дескрипторних шкал дав змогу визначити такі найбільш істотні та важливі характеристики гривні з погляду представників середнього класу Львівської області. Зокрема львів'яни схильні значною мірою символізувати гривню. Вони приписують їй статус національного символу, який утілює незалежність і державну самостійність, а також національні цінності. Разом з тим гривня в їхніх очах є слабкою, залежною, застійною, пасивною, інфляційною, невпливовою та шкідливою.

Факторизація в просторі ознак семантичного диференціала “Ставлення до національної валюти” представників середнього класу *Одеської області* дала в результаті п'ять факторів, що пояснюють 73,7% дисперсії (КМО = 0,772, критерій Барлетта = 0,000).

Перший фактор, загальний внесок якого в сумарну дисперсію становить 22,6%, утворили такі ознаки: “обігова – застійна” (0,82), “престижна – непрестижна” (0,78), “перспективна – безперспективна” (0,70), “прибуткова – збиткова” (0,68), “популярна – непопулярна” (0,64). Цей фактор ми ідентифікували як “*функціональність національної валюти*”.

У **другому факторі**, що був названий “символізація національної валюти” (14,57%), об’єдналися такі показники: “втілює державну самостійність – не втілює державної самостійності” (0,72), “безпечна – загрозна” (0,70), “втілює національні цінності – не втілює національних цінностей” (0,68), “є національним символом – не є національним символом”.

До **третього фактору** “довіра до національної валюти” (12,7%) увійшли такі змінні: “стабільна – нестабільна” (0,87), “надійна – ризикована, ненадійна” (0,79), “своя – чужа” (0,65).

Ознаки “ізолювана – відкрита” (0,87) та “активна – пасивна” (-0,68) утворили **четвертий фактор**, який було інтерпретовано як “ізолюваність”. Його внесок у сумарну дисперсію становить 8,8%.

У **п’ятому факторі** (8,5%) поєдналися ознаки: “валюта для споживання – валюта для заощадження” (0,84), “корисна – шкідлива” (0,73). Ми ідентифікували цей фактор як “особливості фінансової поведінки”.

Отже, отримані середні значення шкал показали, що представники середнього класу Одеської області сприймають гривню як корисну, обігову, як таку, що втілює державну самостійність і є національним символом; гривня, на їхнє переконання, більшою мірою придатна для споживання, а не для заощадження, адже в очах одеситів вона є слабкою, нестабільною, непрактичною та збитковою. Гривня ідентифікується ними, утім, як “своя”.

У результаті факторизації в просторі ознак семантичного диференціала “Ставлення до національної валюти” представників середнього класу **Харківської області** виокремилася п’ять факторів, що пояснюють 65,3% дисперсії (КМО = 0,799, критерій Барлетта = 0,000).

Перший фактор, загальний внесок якого в сумарну дисперсію становить 20,1%, утворили такі ознаки: “надійна – ризикована” (0,75), “стабільна – нестабільна” (0,71), “безпечна – загрозна” (0,70), “корисна – шкідлива” (0,68), “прибуткова – неприбуткова” (0,66), “валюта з майбутнім – валюта без майбутнього” (0,65). Цей фактор ми ідентифікували як “довіра до національної валюти”.

У **другому факторі**, що був названий “символізація національної валюти” (16,4%), об’єдналися такі показники: “своя – чужа” (0,86), “втілює державну самостійність – не втілює державної самостійності” (0,83), “втілює національні цінності – не втілює національних цінностей” (0,79), “валюта для споживання – валюта для заощадження” (-0,68).

До **третього фактору** “функціональність національної валюти” (12,1%) увійшли такі змінні: “обігова – застійна” (0,82), “практична – непрактична” (0,75), “активна – пасивна” (0,69).

Ознаки “залежна – незалежна” (0,79), “популярна – непопулярна” (0,70) та “впливова – невпливова” (0,68) утворили **четвертий**

фактор, який було інтерпретовано як “*фінансова позиція національної валюти*”. Його внесок у сумарну дисперсію становить 8,6%.

П'ятий фактор (8,1%) було утворено ознаками: “інфляційна – зростаюча” (-0,76), “сильна – слабка” (0,72). Він дістав назву “*стабільність національної валюти*”.

Представники середнього класу Харківської області сприймають гривню як загрозиву, ризиковану, нестабільну, неприбуткову і таку, що не має майбутнього. На їхню думку, гривня є валютою для споживання і не втілює державної самостійності та національних цінностей; вона інфляційна, слабка та непрактична, але обігова і “своя”.

Порівняння факторних структур показало, що ставлення до національної валюти у всіх чотирьох регіонах визначають три фактори: **функціональність національної валюти, довіра до національної валюти та символізація національної валюти** (табл.).

Таблиця

Регіональні відмінності факторного розподілу ставлення представників середнього класу до національної валюти

№ фактору	Київська обл.	Одеська обл.	Львівська обл.	Харківська обл.
1	Функціональність національної валюти	Функціональність національної валюти	Символізація національної валюти	Довіра до національної валюти
2	Символізація національної валюти	Символізація національної валюти	Функціональність національної валюти	Символізація національної валюти
3	Довіра до національної валюти	Довіра до національної валюти	Довіра до національної валюти	Функціональність національної валюти

На перший погляд може здатися, що повністю збігаються факторні структури ставлення до національної валюти представників середнього класу Київської та Одеської областей. Проте якщо повернутися до ознак, тобто змінних, які утворили ці фактори, то можна бачити, що відмінності в наповненні цих факторів все ж таки є. Наприклад, наповнення фактору “функціональність національної валюти” в Одеській області така: “обігова – застійна”, “престижна – непрестижна”, “перспективна – безперспективна”, “прибуткова – збиткова”, “популярна – непопулярна”. Між змінними простежується прямиий зв’язок, тобто на негативному полюсі – поєднання ознак “обігова”, “престижна”, “перспективна”, “прибуткова” та “популярна”, а на позитивному полюсі – протилежних їм ознак: “застійна”, “непрестижна”, “безперспективна”, “збиткова” та “непопулярна”. Негативний полюс можна

назвати “функціональність національної валюти”, а позитивний полюс – “нефункціональність національної валюти”. Водночас фактор “функціональність національної валюти” для представників середнього класу Київської області має іншу структуру: “перспективна – неперспективна”, “валюта з майбутнім – валюта без майбутнього”, “практична – непрактична”, “інфляційна – зростаюча”, “втілює державну самостійність – не втілює державної самостійності”, “прибуткова – збиткова”. Тут також простежується прямий зв’язок між ознаками, очевидною є різниця між наповненням цих факторів. На нашу думку, представники середнього класу Одеської області оцінюють функціональність національної валюти під кутом зору емоційного компонента ставлення до гривні (ознаки “престижна – непрестижна”, “популярна – непопулярна”). У Київській же області представники середнього класу до характеристик функціональності “додають” антиципацію майбутнього гривні, а також ставляться до національної валюти більш раціонально і більш утилітарно.

У факторному розподілі ставлень представників середнього класу Харківської області фактор “функціональність національної валюти” посідає третє місце та охоплює такі ознаки: на негативному полюсі – “обігова”, “практична”, “активна”, а на позитивному полюсі – “застійна”, “непрактична”, “пасивна”. Для представників середнього класу Львівської області у факторі “функціональність національної валюти” поєднуються такі змінні: на одному полюсі – “прибуткова”, “обігова”, “впливова”, “практична”, “валюта для заощадження”, а на іншому – “збиткова”, “застійна”, “невпливова”, “непрактична”, “валюта для споживання”.

Аналогічна інтерпретація факторів “символізація національної валюти” та “довіра до національної валюти” свідчить, що зміст факторів, якими можна охарактеризувати ставлення до гривні, теж залежить від регіону. Аналіз середніх значень кожної змінної, які формують фактори ставлення до національної валюти в різних регіонах, дав нам змогу, по-перше, визначити полюс, який є домінуючим у тому чи тому факторі, і, по-друге, залежно від розподілу полюсів факторів виокремити характеристики, які й формують ставлення до національної валюти.

Отже, у ставленні до національної валюти представників середнього класу Київської області можна виокремити такі полюси факторів: “функціональність національної валюти”, “відсутність довіри до національної валюти” та “національну символізацію гривні”. Такий самий перелік справедливий і щодо представників середнього класу Одеської області. У ставленні до гривні представників середнього класу Львівської області поєднуються такі характеристики: “нефункціональність національної валюти”, “відсутність довіри до національної валюти” та “національна символізація національної валюти”. Ставлення представників середнього класу Харківської області характеризу-

ється “функціональністю гривні”, “відсутністю довіри до гривні” та “відсутністю національної символізації”.

На нашу думку, певною мірою суперечливим є ставлення до гривні представників середнього класу Львівської області. Адже, з одного боку, гривня для них має досить високий рівень позитивної символізації, а з другого, її не визнають за функціональну та надійну. Вважаємо, що тут ще потрібні додаткові дослідження. Слід, зокрема, з’ясувати чинники, які можуть впливати на формування такого типу ставлення. Аналогічна *перспектива досліджень* окреслюється і щодо всіх інших розглянутих вище типів ставлень до національної грошової одиниці.

Висновки. Перехідний тип суспільства, а саме таким є сьогодні українське, становить істотну перешкоду на шляху до чіткої ідентифікації середнього класу. Серед критеріїв віднесення громадян до середнього класу можна виокремити об’єктивні та суб’єктивні.

Ставлення до національної валюти, на нашу думку, найбільш доцільно досліджувати психосемантичними методами, а саме методом асоціативного експерименту та методом семантичного диференціала. Процедурно асоціативний експеримент передує семантичному диференціалу, адже саме асоціативний експеримент формує перелік дескрипторів для семантичного диференціала. Методом семантичного диференціала ми скористалися відтак для визначення типів ставлення представників середнього класу до національної валюти.

На основі порівняння власне факторних структур було встановлено, що ставлення до національної валюти у всіх чотирьох досліджених нами регіонах визначається в цілому трьома факторами: “функціональність національної валюти”, “довіра до національної валюти” та “символізація національної валюти”.

Література

1. *Кожевнікова І. І.* Психологічний аналіз ставлення до грошей економічно успішних людей / І. І. Кожевнікова // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2006. – № 3(14). – С. 120–125.
2. *Горбачева Е. И.* Отношение личности к деньгам: нравственные противоречия в оценках и ассоциациях / Е. И. Горбачева, А. Б. Купрейченко // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27, № 4. – С. 26–37.
3. *Зубіашвілі І. К.* Ставлення до грошей як фактор економічної соціалізації старшокласників : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Зубіашвілі Ірина Костянтинівна. – К., 2009. – 270 с.
4. *Meier-Pesti K.* Nationalism and patriotism as determinants of European identity and attitudes towards the euro / K. Meier-Pesti, E. Kirchler // Journal of Socio-Economics. – 2003. – № 32. – P. 685–700.
5. *Александрова О. С.* Специфіка становлення та розвитку середнього класу в умовах перехідного періоду сучасного українського суспільства : [монографія] / Олена Станіславівна Александрова. – Суми : Унів. кн., 2008. – 394 с.
6. *Симончук Е. В.* Средний класс: люди и статусы / Е. В. Симончук. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.

7. Крикун О. І. Розвиток середнього класу в Україні: оцінка параметрів та тенденцій : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.07 / Крикун Ольга Ігорівна. – К., 2009. – 219 с.
8. Україна–2009: національні символи, соціальна напруженість, електоральні наміри : інформ. бюл. Липень'2009 / Ін-т соц. та політ. психології АПН України ; за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2009. – 72 с.
9. Слюсаревський М. М. Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Абрис, 2002. – Вип. 5(8). – С. 3–23.
10. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / Ін-т соціології НАН України ; за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К., 2010. – 636 с.

Панга М. В. Региональные различия в отношении среднего класса Украины к национальной валюте

Рассмотрена и проанализирована структура отношения представителей среднего класса разных регионов Украины к национальной валюте. Исследование проводилось по методу семантического дифференциала с использованием материалов предшествующего ассоциативного эксперимента. На основании факторного анализа результатов семантического дифференциала выделены три основные (зафиксированные во всех исследуемых регионах) компонента отношения к национальной валюте: “функциональность национальной валюты”, “доверие к национальной валюте” и “символизация национальной валюты”. Проанализированы региональные и семантические различия между этими компонентами.

Ключевые слова: средний класс, отношение к национальной валюте, функциональность национальной валюты, символизация национальной валюты, доверие к национальной валюте.

Panga M. V. Regional differences in attitudes towards the national currency of middleclass representatives

In article we reviewed and analyzed the structure of attitudes towards the national currency of the representatives of middle class from different regions of Ukraine. The attitude towards the national currency was studied using semantic differential, which preceded the implementation of the associative experiment. Based on factor analysis of the results of semantic differential, three basic components of the attitude towards the national currency were identified, namely “the functionality of the national currency”, “trust in the national currency” and “symbolization of the national currency”. These components have been detected in all the explored regions. The regional and semantic differences between these components were analyzed.

Key words: middle class, attitude towards national currency, functionality of the national currency, symbolization of the national currency, trust in the national currency.

© Панга М. В.

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖОСОБОВИХ ВІДНОСИН

П. П. Горностаї

КОНЦЕПЦІЯ ГРУПОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В МАЛИХ ГРУПАХ

Досліджуються закономірності групової ідентичності стосовно малих груп. Ставиться завдання визначити специфіку ідентичності малих груп з огляду на особливості відносин і групової структури в малій групі. Мала група трактується не лише як соціальний об'єкт, а і як суб'єкт соціальної взаємодії та носій "ідентичності групи". Досліджується зв'язок групової ідентичності із соціометричною структурою груп, а групова динаміка розглядається як динамічне вираження змін структури групової ідентичності. Групова ідентичність аналізується в контексті поняття групового несвідомого.

Ключові слова: мала група, мікрогрупа, групова ідентичність, ідентичність групи, групова динаміка, групова статика, соціометрична близькість соціальних об'єктів, межі ідентичності.

Проблема. Поняття "групова ідентичність" постало не одразу, а розвинулося з уявлень про певні психічні властивості індивіда, що зумовлюють його належність до групи. Спочатку пояснення групової ідентичності взяли на себе так звані теорії інстинктів соціальної поведінки, що панували в соціальних науках на початку ХХ століття. Термін "ідентичність" стосовно потреби в груповій належності увійшов у науковий ужиток пізніше. Одним із перших почав його використовувати засновник теорії ідентичності Е. Еріксон [1; 2]. Групова ідентичність, на його думку, пов'язана з груповими, насамперед географічними та історичними, уявленнями (колективний "его"- простір-час), а також з економічними завданнями (колективні життєві цілі). Групова ідентичність, що починає формуватися ще в ранньому дитинстві, пов'язана з ототожненням себе з певною групою або спільнотою.

Процес усвідомлення індивідом належності до групи вивчали автори теорії *соціальної ідентичності* Г. Теджфел і Дж. Тернер [3]. Цей процес, який вони назвали "груповою ідентифікацією", полягає в тому, що людина, ототожнюючи себе з якоюсь групою, прагне оцінювати її позитивно, піднімаючи в такий спосіб статус групи та власну самооцінку. Групова ідентифікація є диспозиційним утворенням, тобто настановленням на належність до певної групи, і регулює поведінку людини в групі. Складається з трьох компонентів – когнітивного (усвідомлення людиною належності до групи та порівняння своєї групи з іншими), емоційного (переживання своєї належності до групи у формі

різних почуттів) та поведінкового (реагування на інших людей з позицій свого групового членства, а не з позицій окремої особистості). На сучасному етапі проблеми соціальної ідентичності вивчає багато дослідників: Н. Л. Іванова [4], К. В. Коростеліна [5], А. В. Мікляєва [6], В. О. Ядов [7] та ін.

Що ж до *малої групи*, то вона вирізняється специфічними особливостями функціонування групової ідентичності, зумовленими властивостями цього соціального об'єкта. Малі групи є предметом численних досліджень (серед останніх можна назвати роботи М. І. Семечкіна [8], А. В. Сидоренкова [9] та ін.).

Мета статті: розкрити закономірності групової ідентичності стосовно малих груп.

У психології використовують різні поняття ідентичності, описують численні її види, типи, форми. Утім, у цій різноманітності досі не існує єдиного системного порядку, а співвідношення використовуваних понять між собою трактується по-різному. Розробляючи концепцію групової ідентичності в малих групах, ми хотіли б насамперед з'ясувати місце цього поняття серед споріднених із ним категорій. Слід обов'язково розмежувати поняття групової ідентичності та інші види ідентичностей – особистісної, соціальної, рольової тощо, які співвідносяться між собою певним чином (табл.).

Таблиця

Взасмовідношення понять ідентичності

Індивідуальна ідентичність		Групова ідентичність	
Особистісна ідентичність		Соціальна ідентичність	
??	Рольова ідентичність	??	
Статевो-гендерна ідентичність Лінгвоетнічна ідентичність Вікова ідентичність Професійна ідентичність Політична ідентичність		Сімейно-родова ідентичність Ідентичності членства Територіальна ідентичність Спільнотна ідентичність Державно-національна ідентичність	

Поняття “групова ідентичність”, що стосується групи, очевидно може бути протиставленим індивідуальним характеристикам, які описує “індивідуальна ідентичність”, хоча в психології частіше використовують поняття “особистісна ідентичність”. За аналогією альтернативною особистісній можна вважати соціальну ідентичність. “Соціальна ідентичність” і “групова ідентичність” є близькими, хоч і не тотожними поняттями.

Як окремий вид соціальної ідентичності виступає “ рольова ідентичність”, зумовлена соціальними ролями, або культурно прийнятними

ми соціальними очікуваннями щодо відповідних типів поведінки, характерних для певних соціальних позицій. Рольова ідентичність, що ґрунтується на усвідомленні себе суб'єктом психологічних ролей, тісніше пов'язана з поняттям самості, ніж соціальна ідентичність. Американський соціолог Ч. Гордон розглядає рольову ідентичність як важливу складову частину Я-концепції особистості [10]. Рольова ідентичність є важливим чинником функціонування особистості людини та її життєвого світу [11]. Вона не належить до якогось одного із наведених у табл. типів ідентичності, а певним чином поєднується і із соціальною, і з груповою, і з особистісною ідентичностями, утворюючи окремий, серединний, блок. (Що “прилягає” до неї зліва і справа, сказати поки що важко – можливо, це якісь поняття, котрі ще потребують свого визначення).

Поняття, розміщені в табл. “під” рольовою ідентичністю, – це більш конкретизовані види ідентичності, які теж не можна однозначно віднести ні до особистісної, ні до соціальної. Справа розташовані види ідентичності, які більшою мірою пов'язані саме з груповою ідентичністю, на противагу тим, що стоять у лівій, більш “індивідуалізованій”, позиції. Певним чином це стосується соціальної та особистісної ідентичностей.

Групова ідентичність пов'язана з реальними, конкретними групами. Гендер, етнос і вік також є соціальними групами, але вони не локалізовані в часі і просторі, не можуть бути контактними, а є певною мірою умовними спільнотами, тому їх розглядають в інших аспектах вивчення цього поняття. Групова ідентичність базується на ототожненні з конкретними людьми, яких ми називаємо соціальними об'єктами або соціальними суб'єктами [12] – залежно від того, яку позицію займаємо. А соціальні об'єкти/суб'єкти можуть бути різними – від індивіда, особистості, людини, які взаємодіють з іншими соціальними суб'єктами, до груп різного рівня (мікрогруп, малих груп, середніх і великих груп тощо), аж до найбільш глобального соціального суб'єкта/об'єкта, яким є людство. Вступаючи у взаємодію між собою, вони виступають як суб'єкти, а із зовнішньої позиції вони є об'єктами. З погляду дослідника йдеться про об'єкти дослідження цих соціальних процесів. Поняття групової ідентичності поширюється на всі реальні групи, тобто групи, в яких прямо чи опосередковано можливий контакт між їхніми членами.

У концепції використовуються й інші парні поняття. Одна з таких пар понять, що стосується соціальної, суб'єкт-об'єктної позиції, це “групова ідентичність” та “ідентичність групи” (нижче буде детальніше роз'яснено їх співвідношення і чому їх треба розмежовувати). Наступна пара понять – “групова інтеграція” і “групова дезінтеграція”. Групову інтеграцію не слід протиставляти груповій диференціації (як це інколи роблять), це різні процеси, які не належать одному контину-

уму. Протилежною “груповій диференціації” є “групова деструктуризація”. Група може одночасно й інтегруватися, і диференціюватися, і навпаки. Ще одну пару понять утворюють “групова згуртованість” і “групова дисоційованість”.

Звернімося до таких важливих у концепції понять, як “групова динаміка” і “групова статика”. Основоположником теорії групової динаміки став К. Левін [13; 14]. Це поняття вивчали й інші дослідники, на ньому побудовано не одну теорію. Проте варто говорити не лише про групову динаміку, а й про групову статику, яка, власне, доповнює цю систему. Групова статика – це рівновага відцентрових і доцентрових сил, що діють між соціальними об’єктами.

Крім парних, існують ще й непарні поняття, які змістовно характеризують групову ідентичність: “соціальне середовище”, “межі ідентичності”, “психологічний клімат групи”, “соціометрична близькість між соціальними об’єктами” тощо. Усі вони є поняттями робочої концепції. Багато хто з дослідників розробляє конкретні аспекти, пов’язані зі змістовими характеристиками групової ідентичності: референтністю, довірою, лояльністю, конформністю, гендерними ролями тощо.

Поняття *соціометричної близькості між соціальними об’єктами* є одним із базових у нашій концепції. Засновник соціометрії і психодрами Я. Л. Морено розглядав сили притягання та відштовхування між індивідами як основу побудови складної конфігурації соціальних мереж різного рівня [15; 16]. Хоч він і не використовував термін “ідентичність”, а спирався у своїй теорії на ідеї феномена “теле”, його погляди дуже близькі до уявлень про групову ідентичність у нашому трактуванні. Одна із важливих засад нашої концепції – це ідея про зв’язок між груповою ідентичністю і соціометричною структурою груп, точніше – ідентичність ми розглядаємо як певний аналог соціометричної близькості соціальних об’єктів і вважаємо ці поняття спорідненими. Ідентичність виступає психологічним змістовим наповненням соціометричної структури, а соціометрична близькість є кількісним вираженням групової ідентичності і соціометричної структури групи.

Розгляньмо як приклад певну малу групу, що складається із двох мікрогруп (рис. 1). Її утворюють сім елементів, або сім індивідів (чотири плюс три). Між ними є певні зв’язки, і тут соціальними суб’єктами можна вважати окремих індивідів, дві мікрогрупи (чотири і три індивіди відповідно) або всю цю малу групу в цілому. Одна з ідей групової ідентичності – психологічне наповнення поняття “соціометричної близькості”, тобто відчуття тотожності з найближчим оточенням – із людьми, з якими є тісне емоційне спілкування.

Неформальна *мікрогрупа* – дуже важливе для нас поняття, оскільки, будучи стійкою “молекулою” в структурі малої групи, вона є носієм найнижчого, базового рівня групової ідентичності, фактично – сполучною ланкою між особистісною та груповою ідентичностями. Ці

уявлення кореспондуються з ідеями мікрогрупової теорії А. В. Сидоренкова [17].

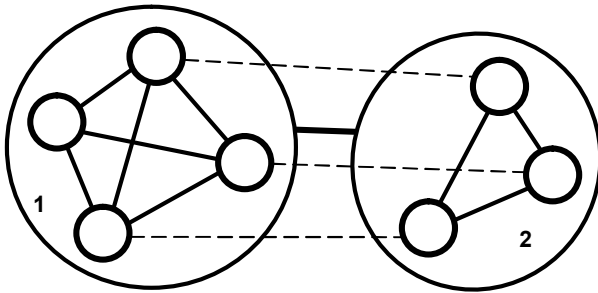

Рис. 1. Мікрогрупи як суб'єкти міжгрупової взаємодії

Можна говорити і про певну просторову *структуру групової ідентичності* (рис. 2, де найменшими колами позначено індивідів, а великим еліпсом – малу групу, яка складається з мікрогруп (малі еліпси) та аутсайдерів). Утім, кількісне вимірювання близькості індивідів між собою (чи рівня їхньої ідентичності) – це вже завдання наступних етапів дослідження, і воно методологічно набагато складніше, ніж це здається на перший погляд. Мікрогрупи, і це відображено на рис. 2, можуть перетинатися. Мало того, наведена нами схема двовимірна, але якщо йдеться про стосунки в групі, то треба використовувати навіть не тривимірну, а багатовимірну модель. Скажімо, кількість вимірів може дорівнювати кількості соціальних об'єктів мінус один.

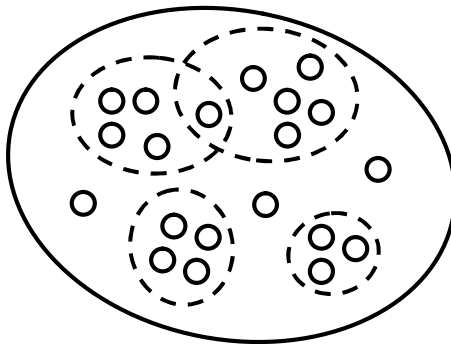

Рис. 2. Структура ідентичностей групових суб'єктів у малій групі

Що ж до співвідношення між поняттями “групова ідентичність” та “ідентичність групи”, то перше характеризує соціальне середовище, в якому перебувають соціальні об’єкти, а друге – ці самі об’єкти (суб’єкти), які взаємодіють між собою та із соціальним середовищем. Відмінність між поняттями “ідентичність групи” і “групова ідентичність” можна пояснити за допомогою певного соціального об’єкта, наприклад малої групи, до складу якої входить чотири мікрогрупи (рис. 3). Кожна мікрогрупа, взаємодіючи з іншими мікрогрупами (тобто з іншими суб’єктами), виступає як соціальний суб’єкт, що має власну ідентичність. Як індивід, що вступає у взаємодію з іншими людьми, має свою особистісну ідентичність, так само кожна група, взаємодіючи з іншими групами, має свою ідентичність, яка називається “ідентичністю групи”. Але кожний груповий суб’єкт відчуває свою належність до більшої групи, і це відчуття його тотожності з більшою групою, яка в цьому випадку виступає “соціальним середовищем” для зазначених об’єктів, називається “груповою ідентичністю”. Отже, групова ідентичність – це відчуття належності до якоїсь групи, чи спільноти, а ідентичність групи – це відчуття групою людей своєї спільності як групового суб’єкта, який може вступати у взаємодію з іншими соціальними суб’єктами.

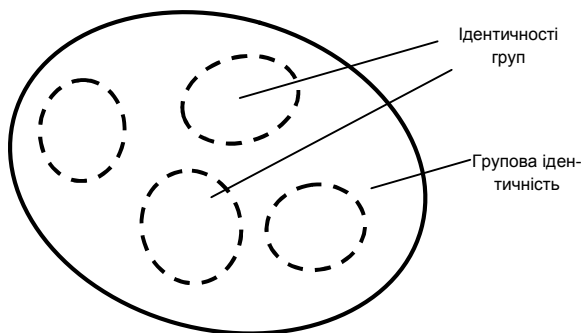

Рис. 3. Співвідношення понять “групова ідентичність” та “ідентичність групи”

Існує певна аналогія щодо взаємодії соціальних суб’єктів різного рівня і різних середовищ, а не лише малих груп. Вона добре простежується від індивіда, діади, мікрогруп, малих та середніх груп до великих і навіть глобальних груп. Їхній взаємозв’язок виявляється че-

рез співвідношення понять “групова ідентичність” та “ідентичність групи”.

Групова динаміка є динамічним вираженням змін структури групової ідентичності, а саме: зміна структури чи конфігурації групи (від малої до глобальної) приводить до втрати рівноваги в структурі групової ідентичності. Групова статика порушується, й активізуються процеси групової динаміки, які ведуть або до відновлення рівноваги, або до формування нової структури групової ідентичності, нової конфігурації групи.

У великих і глобальних групах також відбуваються процеси, які є аналогами групової динаміки та групової статика, спостерігаються явища, котрі можна вважати аналогами ідентичності. Так, на прикладі великих груп зміна конфігурації держав (зокрема коли почався розпад Радянського Союзу) була травматичною для цих великих груп, що ми відчули на власній новітній історії. Травматичними є як поділ, так і об'єднання (наприклад, возз'єднання України і Росії чи об'єднання Західної та Східної Німеччини). Усі ці події супроводжувалися, десь більшою, десь меншою мірою, досить помітними процесами зміни ідентичності. Їх можна розглядати як аналог процесів групової динаміки, яку ми звикли вивчати на малих групах.

Ще однією закономірністю перебігу групових процесів є той факт, що підвищення конфліктності міжгрупової взаємодії зазвичай зумовлює підвищення рівня внутрішньогрупової ідентичності. Тобто якщо між двома групами з якихось причин виникає ворожнеча, то кожна група всередині самої себе буде захищати власну ідентичність, яка почне зростати, а група відтак буде згуртовуватися.

У поведінці соціальних суб'єктів тією чи іншою мірою виявляються феномени, що належать до так званого групового психологічного поля, яке складається з групової свідомості та групового несвідомого [18–21]. Ці вияви тим помітніші, чим вищий розвиток групи і чим розвинутіші характеристики групової ідентичності. Перспективна мета нашого дослідження – створення теорії чи концепції групової психіки, зокрема групового несвідомого, на рівні малих груп, і ця закономірність якраз уписується в контекст майбутнього розроблення теоретичних положень.

Не можна оминати увагою з огляду на завдання нашого дослідження *типи меж ідентичності*. Проілюструємо цю ознаку за допомогою рис. 4, де зображено групи різного рівня, зокрема малі групи з трьох мікрогруп. У варіанті “А” кожний із цих внутрішніх групових суб'єктів має нечіткі щодо середовища зовнішні межі ідентичності (у цьому випадку мала група є середовищем для мікрогруп), а це означає, що загальногрупова ідентичність виявляється сильніше, ніж мікрогрупові ідентичності на рівні цих мікрогруп. У варіанті “Б” спостерігаємо

дуже сильно розвинуті ідентичності мікрогруп із чіткими внутрішніми межами і нечітку зовнішню межу ідентичності малої групи; отже, загальногруппова ідентичність невисока і поступається ідентичності мікрогруп. У першому випадку переважатимуть доцентрові процеси, а в другому – відцентрові, тобто, з позицій групової статички, у першому випадку ситуація буде стабільною, а в другому – нестабільною, тож ця група виявлятиме тенденцію до розпаду на окремі групи, що зрештою і може статися. До речі, схожі закономірності можна спостерігати і щодо груп вищого рівня: наприклад, щодо середньої групи, яка складається з малих груп, або щодо великої групи, котра об'єднує кілька середніх.

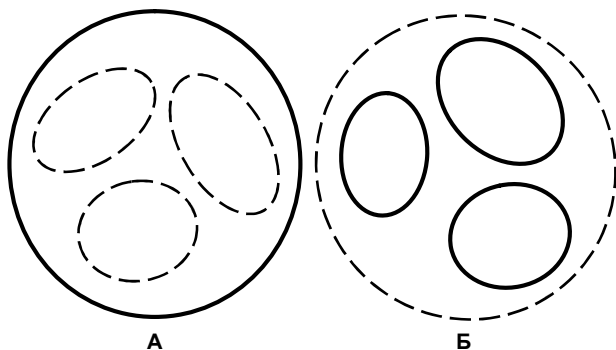

Рис. 4. Типи структури ідентичності групи або спільноти

Наступний приклад (рис. 5) ілюструє явища групової статички та групової динаміки. Стрілочки відображають доцентрові і відцентрові тенденції, що діють між соціальними об'єктами (суб'єктами) в соціальному середовищі. Що слабша ідентичність групи, то сильніші доцентрові сили і прагнення групи до асиміляції в соціальному середовищі (об'єкти "А" і "Б"). Групи з високою ідентичністю, навпаки, виявляють тенденцію до автономності (об'єкт "В"), хоча можлива ситуація, коли доцентрові й відцентрові сили однаково великі і перебувають у рівновазі (об'єкт "Г"), тобто група, незважаючи на сильну тенденцію до автономності, не прагне до сепарації і залишається в даному соціальному середовищі.

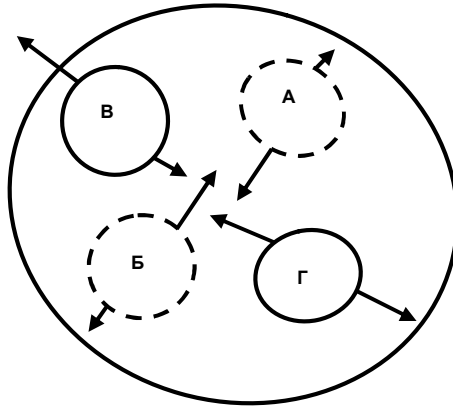

Рис. 5. Доцентрові та відцентрові сили між мікрогрупами в малій групі

Цікаво проаналізувати взаємодію більшої групи і менших об'єктів, які також можна розглядати під кутом зору вияву доцентрових і відцентрових сил (рис. 6). Залежно від їхньої вираженості групи будуть або дистанціюватися одна від одної, або об'єднуватись з утворенням нової структури групової ідентичності. Природу цих сил ми будемо досліджувати вже в рамках наступних тем, але наразі ясно, що ці процеси і сили існують, отже, можуть бути предметом соціально-психологічного дослідження.

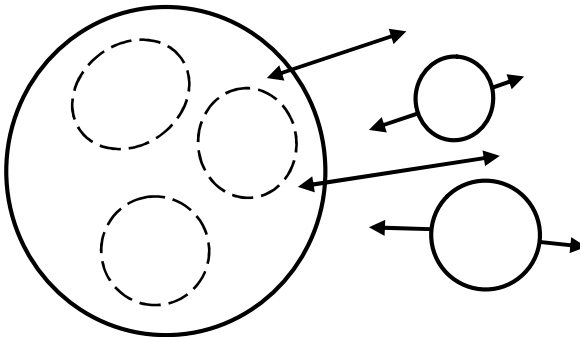

Рис. 6. Доцентрові та відцентрові сили між групами різного рівня

Соціометрична структура малої групи підкреслює відмінності між формальними і неформальними соціальними структурами. З гру-

повою ідентичністю пов'язані якраз неформальні соціальні об'єкти – групи, мікрогрупи, спільноти. Офіційні (формальні) соціальні об'єкти визначаються іншими видами групових характеристик: статусами, офіційними ролями, позиціями, нормами. Хоч офіційна структура помітно сприяє наповнюваності – формуванню ідентичності, але тут виявляється дія переважно інших факторів, насамперед емоційно-ціннісних.

Серед груп з високим рівнем групової ідентичності (до них належать і так звані енергетичні групи, на прикладі яких можна досліджувати всі згадані вище процеси) є *групи різного спрямування*:

соціального:

сімейна система;
терапевтична група (діада);
тренінгова група;
творчий науковий колектив;
професійний колектив (команда);
навчальний колектив;
спортивна команда;
військовий підрозділ;

асоціального:

тоталітарна секта;
кримінальне угруповання;
агресивний натовп;

група футбольних чи музичних фанатиків
(може мати і соціальне, і асоціальне спрямування)

Один із видів груп соціального спрямування – групи психотерапії [22], у межах яких усі описані вище процеси й закономірності проявляються дуже яскраво і на матеріалі вивчення яких автор вибудував своє емпіричне дослідження.

Кожному з наведених видів груп, крім загальних, властиві специфічні характеристики, що потребує окремого аналізу. Вивчення закономірностей групової ідентичності в цих групах породжує багато нових запитань, зокрема про співвідношення родинних зв'язків (у сімейно-родових системах) та ідентичності. Тут ми стикаємося з необхідністю врахування біологічних і соціальних факторів формування групової ідентичності та механізмів “теле”. Припускаємо, що сильніші родинні зв'язки, то вищий рівень ідентичності. Це поки що гіпотеза, проте є приклади, що її підтверджують (однойцеві близнюки, мати і дитина, які можуть відчувати одне одного на відстані, та ін.). Це відкриває нові перспективи в дослідженні групової ідентичності та дотичних до неї проблем.

Висновки. Концепція групової ідентичності охоплює розлогу систему соціально-психологічних понять: “соціальні об'єкти” і “соціальні суб'єкти”, “групова ідентичність” та “ідентичність групи”, “групова інтеграція” і “групова дезінтеграція”, “групова диференціація” та “групова деструктуризація”, “групова згуртованість” і “групова дисоційованість”, “групова динаміка” та “групова статика”, “соціальне се-

редовище”, “межі ідентичності”, “психологічний клімат групи”, “соціометрична близькість між соціальними об’єктами, що перебувають у взаємодії між собою”.

Групова ідентичність певним чином пов’язана із соціометричною структурою груп, адже ідентичність розглядають як певний аналог соціометричної близькості соціальних об’єктів; ідентичність виступає психологічним змістовим наповненням соціометричної структури, а соціометрична близькість є кількісним вираженням групової ідентичності і соціометричної структури групи.

Встановлено співвідношення між поняттями “групова ідентичність” та “ідентичність групи”: перше характеризує соціальне середовище, в якому перебувають соціальні об’єкти, а друге – ці самі об’єкти (суб’єкти), які взаємодіють між собою та із соціальним середовищем.

Показано, що групова динаміка є динамічним вираженням змін структури групової ідентичності; зміна структури чи конфігурації групи приводить до втрати рівноваги в структурі групової ідентичності. Групова статика порушується, й активізуються процеси групової динаміки, які зумовлюють або відновлення рівноваги, або формування нової структури групової ідентичності, нової конфігурації групи.

Література

1. *Эриксон Э. Г.* Детство и общество : пер. с англ. / Э. Г. Эриксон. – 2-е изд. – СПб. : Ленато; АСТ; Унив. кн., 1996. – 592 с.
2. *Эриксон Э.* Идентичность: Юность и кризис : пер. с англ. / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
3. Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel / W. P. Robinson (Ed.). – Oxford : Butterworth-Heinemann, 1996. – 386 p.
4. *Иванова Н. Л.* Психологическая структура социальной идентичности : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Социальная психология” / Н. Л. Иванова. – Ярославль, 2003. – 51 с.
5. *Коростеліна К. В.* Структура і динаміка системи соціальної ідентичності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / К. В. Коростеліна. – К., 2003. – 28 с.
6. *Микляева А. В.* Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования / А. В. Микляева, П. В. Румянцева. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. – 118 с.
7. *Ядов В. А.* Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. А. Ядов // Мир России. – 1995. – Т. 4. – № 3-4. – С. 158–181.
8. *Семечкин Н. И.* Психология малых групп : монография / Н. И. Семечкин. – Владивосток : ДВГУ, 2005. – 117 с.
9. *Сидоренков А. В.* Социально-психологические теории малой группы / А. В. Сидоренков, Н. А. Захарченко, И. И. Сидоренкова. – М. : Вузовская кн., 2011. – 174 с.

10. *Gordon Ch.* Development of evaluated role identities / Ch. Gordon // *Annual Review of Sociology*. – 1976. – Vol. 2. – P. 405–433.
11. *Горноста́й П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горноста́й. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
12. Психология индивидуального и группового субъекта / под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 368 с.
13. *Левин К.* Динамическая психология: Избранные труды / Курт Левин ; сост., пер. с нем. и англ. яз. и науч. ред. Д. А. Леонтьева и Е. Ю. Патяевой. – М. : Смысл, 2001. – 576 с.
14. *Левин К.* Теория поля в социальных науках / Курт Левин ; пер. с англ. Е. Сурпина. – СПб. : Речь, 2000. – 368 с.
15. *Морено Я. Л.* Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе : пер. с англ. / Я. Л. Морено. – М. : Академический проект, 2001. – 384 с.
16. *Moreno J. L.* Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama / J. L. Moreno. – Beacon, New York : Beacon House Inc., 1953. – sciv; 763 p.
17. *Сидоренков А. В.* Малая группа и неформальные подгруппы: микрогрупповая теория : монография / А. В. Сидоренков. – Ростов-на-Дону : Изд-во ЮФУ, 2010. – 272 с.
18. *Foulkes S. H.* Gruppenanalytische Psychotherapie / S. H. Foulkes. – Munchen : Kindler, 1974.
19. *Nichol B.* The Group Unconscious [Электронный ресурс] / B. Nichol. – Business Coach Institute, 2001. – Режим доступа : http://www.businesscoachinstitute.com/library/group_unconscious.shtml
20. *Singh A.* The Group Unconscious: A Synthesis Paper [Электронный ресурс] / A. Singh. – Режим доступа : <http://www.johnniemoore.com/blog/archives/synthesis.pdf>
21. *Wells L. Jr.* Feedback, the Group Unconscious, and the Unstated Effects of Experimental Methods / L. Jr. Wells // *The Journal of Applied Behavioral Science*. – 1992. – Vol. 28. – № 1. – P. 46–53.
22. *Витакер Д. С.* Группы как инструмент психологической помощи : пер. с англ. / Д. С. Витакер. – М. : Независимая фирма “Класс”, 2006. – 432 с.

Горноста́й П. П. Концепция групповой идентичности в малых группах

Исследуются закономерности групповой идентичности относительно малых групп. Ставится задача определить специфику идентичности малых групп через особенности отношений и групповой структуры в малой группе. Малая группа трактуется не только как социальный объект, но и как субъект социального взаимодействия и носитель “идентичности группы”. Исследуется связь групповой идентичности с социометрической структурой групп, а групповая динамика рассматривается как динамическое выражение изменений структуры групповой идентичности. Групповая идентичность анализируется в контексте понятия группового бессознательного.

Ключевые слова: малая группа, микрогруппа, групповая идентичность, идентичность группы, групповая динамика, групповая статика, социометрическая близость социальных объектов, границы идентичности.

Gornostay P. P. Concept of group identity in small groups

In article principles of group identity concerning small groups are investigated. The author puts forward a problem of defining the specifics of small groups' identity through specifics of relationship and group structure in small group. The small group is interpreted not only as a social object, but also as a subject of social interaction and the carrier of "identity of group". Connection of group identity with sociometric structure of groups is investigated, and group dynamics is considered as a dynamic expression of changes in group identity structure. Group identity is considered in a context of group unconscious.

Key words: small group, microgroup, group identity, identity of group, group dynamics, group statics, sociometric closeness of social objects, identity boundaries.

© Горноста́й П. П.

О. В. Скрипнік

**ЛОЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ ДО НАВЧАЛЬНОЇ ГРУПИ:
ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

Аналізується соціально-психологічний зміст лояльності до групи та вияв конформної поведінки в групі. З'ясовується роль лояльності до малої навчальної групи як чинника групоутворення в освітньому середовищі. Розглядається функціонування лояльності стосовно різних аспектів діяльності групи, зокрема освітніх. Пропонуються шляхи прогнозування розвитку малих навчальних груп.

Ключові слова: лояльність до групи, конформна поведінка, мала група.

Проблема. Сучасний етап розвитку освітньої сфери суспільства характеризується інноваціями практично в усіх її ланках. Високі стандарти, пов'язані із творчою ініціативою, самостійністю і відповідальністю, стають нормою у підготовці студентів, майбутніх спеціалістів, об'єднаних у різноманітних групах. Серед важливих вимог сьогодення – уміння групових суб'єктів досягати очікуваних результатів своєї діяльності, динамічно розвиватися [1–3].

Особливого значення набувають чинники, які впливають на групові процеси в освітньому просторі, під час конкретної навчальної діяльності. Осмислення й аналіз таких чинників, пов'язаних із функціонуванням навчальних груп, є досить-таки актуальним завданням. Тож належної уваги потребує формування у майбутніх спеціалістів відповідного рівня професійної ідентичності як однієї із складових групової ідентичності [1; 4].

Мета статті: визначення соціально-психологічного змісту лояльності, а також з'ясування ролі лояльності у становленні й розвитку малих навчальних груп. *Завдання* нашого дослідження полягає у

визначенні соціально-психологічного змісту такого чинника, як лояльність, та описі проявів цього феномена у функціонуванні навчальних груп та становленні ідентичності, зокрема майбутньої професійної.

Серед чинників становлення навчальної групи є такі, які досі вивчено недостатньо. Серед них, зокрема, і феномен лояльності. Саме вона, як зазначають вітчизняні і зарубіжні дослідники, потребує спеціального розгляду, що зумовлено цілою низкою обставин. Вивчення проявів лояльності досі було предметом інтересу переважно організаційної психології (М. І. Магура, К. В. Харський, В. І. Доміняк, Л. Г. Почебут, Д. Шульц, Л. Джуелл, Л. Розенштіль, Л. Портер, Р. Кантер та ін.). Ще одним теоретичним джерелом поглядів на походження і роль лояльності стала системна сімейна терапія (Б. Геллінгер, А. Шутценбергер, І. Бузормені-Надь та ін.). Незважаючи на те, що витоки концепцій лояльності формувалися здебільшого в цих галузях психологічної науки, феномен лояльності повсякчас привертав увагу й інших напрямів гуманітарного знання, зокрема філософії, юридичних та політичних наук [1; 5; 6]. Зазначимо, що єдиного розуміння феномена лояльності поки що не вироблено, а погляди дослідників щодо цього соціально-психологічного явища часом істотно відрізняються. Щоб глибше осмислити складні динамічні процеси, що відбуваються у групах, важливо проаналізувати різні підходи до вивчення цієї проблеми.

Багато хто з дослідників сумнівається, чи правильно взагалі сьогодні розуміють термін “лояльність”, адже він має кілька синонімів, які дуже близько передають відтінки терміна: прихильність, вірність, відданість, добродійність, обов’язок, патріотизм та ін. Чому б не сформулювати зміст цього поняття більш конкретно, наприклад, що справжня лояльність – це щира відданість певним цінностям і справам? [6; 7]. Утім, зовсім не йдеться про те, що лояльність – це константа, постійна величина. Вона може істотно змінюватись, але завдяки їй до створення груп може бути залучена значна кількість учасників, можуть бути реалізовані потужні ресурси. Лояльність здатна підтримувати реалізацію освітніх програм, сприяти створенню груп найрізноманітнішого спрямування [8–11].

Важливо також проаналізувати погляди на лояльність як на характеристику, рису особистості, де лояльність – психологічна риса, близька до доброзичливості, законослухняності, вірності, поступливості тощо. Безумовно, зазначені психологічні риси мають місце, коли йдеться про прояви особистості в групі [12]. Певні труднощі розуміння терміна “лояльність” криються, на нашу думку, у недостатній його з’ясованості на різних рівнях – від побутового до міжкультурального. Згадаймо, наприклад, бачення лояльності у країнах і культурах Сходу та Заходу, розповіді про так звану корпоративну лояльність та ін.

Утім, окремо доводиться говорити про лояльність як феномен, пов'язаний з діяльністю навчальних груп. Така ситуація видається важливою, особливо коли йдеться про сучасні навчальні (студентські) групи, які часто мають багатонаціональний склад, а також представляють сучасний рівень міжнародних контактів і міграцію в широкому розумінні.

Очевидно, лояльність певним чином пов'язана з проявами конформності і тому традиційно розглядалася разом із нею. Нагадаємо, що поведінка, викликана конформністю, дістала назву *конформізму*. Конформізм, або беззаперечна згода із групою, її нормами, – це підпорядкування особливого типу, у якому С. Мілграм виділяє низку чинників, що становлять специфіку конформізму [13].

Сукупність чинників, що спонукають людину до конформної поведінки, умовно поділяють на внутрішні і зовнішні. При цьому внутрішні діють як потреба, а зовнішні – як загроза. У повсякденному житті переважна більшість людей побоюється осуду спільноти, і це спонукає їх до проявів конформної поведінки. Індивіди вважають за краще відповідати нормам групи, аніж бути вигнаними, відторгнутими. Сам конформізм часто трактують як узагальнену соціальну норму людської поведінки (і навіть корисну!). Натомість індивід отримує прийняття, згоду, відчуття захищеності. Але існує не тільки зовнішній конформізм, часом можна спостерігати і внутрішню конформність. Цікаво, що нормативний чинник, якщо на нього подивитися під іншим кутом зору, постає як інформаційний у прояві конформізму. Дослідники давно вже звернули увагу на те, що часто-густо інформація в контексті поведінки стає нормою, а норма – інформацією [14; 15]. І справді, людина на практиці змушена покладатися на зовнішні джерела інформації. Отримуючи знання про те, як належить діяти в тій чи тій ситуації, ми починаємо сприймати такі відомості як норму і виявляти певну прихильність, певну лояльність до людей у цьому випадку. “Належна” поведінка дає індивідові відчуття безпеки і передбачуваності, а також упевненість, що він сам керує своїм життям [7; 10].

Як правило, людина є одночасно членом кількох або навіть багатьох груп. Унаслідок цього одна і та ж сама людина, належачи до різних груп, буде дотримуватися норм тієї групи, у якій вона “присутня” в даний момент. Так, у сім'ї людина поводитиметься конформно щодо сімейної групи, у студентській групі дотримуватиметься її норм. У кожному випадку більший вплив справлятимуть норми тих груп, членом яких індивід усвідомлює себе в поточний момент [15; 16]. А це, власне, є не що інше, як прояв лояльності до зазначених малих груп. Часом ці системи норм і цінностей через різні обставини суперечать одна одній, і людина постає перед складним внутрішнім вибором, іноді й кризою [2; 16].

Однією із форм соціальної взаємодії нерідко виступає первинна соціальна, і перш за все *мала навчальна, група*, до якої може належати молода людина. У такій групі поведінка і статус кожного члена значною мірою зумовлені взаємодією інших членів, але саме в ній здебільшого і відбувається становлення майбутнього спеціаліста. Для людини група є:

- засобом виживання;
- засобом соціалізації;
- способом виконання певної роботи (інструментальна функція групи);
- засобом задоволення потреби в спілкуванні, отриманні визнання, поваги, довіри тощо;
- засобом послаблення низки неприємних відчуттів (страху, занепокоєння та ін.);
- способом інформаційного та іншого обміну [6].

Дослідники зазначають, що основою лояльності є прагнення індивіда бути корисним, уникати того, що може зашкодити об'єктові лояльності [7; 8]. Часто таке ставлення передбачає почуття симпатії, співчуття, готовність жертвувати своїми інтересами. На думку К. В. Харського, обов'язковими атрибутами лояльності є:

- чесність у стосунках;
- прийняття спільних переконань і цінностей;
- турбота за успіх об'єкта лояльності;
- відкрита демонстрація лояльності, доброзичливе ставлення;
- готовність запобігти небезпеці;
- готовність у разі необхідності йти на певні жертви;
- почуття гордості за певну причетність;
- прагнення людини найкращим чином виконувати покладену на неї роль [6].

Лояльність визначають як доброзичливе, коректне, щире, шанобливе ставлення до членів групи, усвідомлене виконання ролей відповідно до цілей та завдань тієї чи тієї групи в її інтересах, а також дотримання норм та зобов'язань, зокрема коли йдеться і про неформальні стосунки із суб'єктами взаємодії. Для багатьох термін “лояльність” означає також відкритість, чесність, принциповість, дотримання правил, законів, відмову від шкідливих дій; вважається можливим використовувати терміни “лояльність”, “прихильність”, “відданість” як синоніми [9]. Схожу позицію обстоює і Л. Г. Почебут, розглядаючи лояльність як соціально-психологічне настановлення, що характеризується мотивацією працювати на благо і в інтересах своєї малої групи [5].

Дослідники вважають лояльність однією з головних передумов ефективної діяльності малих навчальних груп – і перш за все навчальної діяльності, визнаючи актуальність поглибленого дослідження фе-

номена лояльності [9; 10; 15]. Лояльність має різні рівні, а також розрізняється якісно. У цьому феномені можна виділити три складові:

1) емоційну, зумовлену прихильністю до групи, солідарністю з її членами, прийняттям її цінностей, настановлень та вимог і пов'язану з позитивним емоційним ставленням;

2) когнітивну, що спирається на позитивну раціональну оцінку та причетність до неї;

3) поведінкову, спричинену готовністю і прагненням здійснювати певні дії на користь групи [6; 9].

Наведені положення лягли в основу концептуальної схеми функціонування лояльності (модифікована схема Харського [6]). Суть модифікації полягає в побудові і виділенні окремого рівня-блоку, позначеного як “лояльність до групи”. Цей блок відображає рівень прояву лояльності, який не завжди усвідомлюється, але як контекст і тло виявляється у повсякденній взаємодії членів груп і пов'язаний із переконаннями, цінностями та іншими видами ідентичності (рис.). Схему розширено завдяки виділенню рівня цінностей та показу їхньої ієрархії, а також ієрархії переконань. Хочемо звернути увагу на те, що використовувана в моделі шкала має нульову точку, що позначається як “нульова лояльність”. Існування цієї відмітки є важливим моментом, оскільки демонструє, що відсутність лояльності не є нелояльністю. Нульова лояльність може бути в будь-якої, навіть сторонньої, людини, котра з якихось причин не сформувала свого ставлення до певного об'єкта, явища. Це буває, наприклад, тоді, коли бракує інформації. Більше того, багатьох учасників малих навчальних груп, що на певному етапі не мають чітко вираженої позитивної або негативної спрямованості, можна розглядати як учасників із нульовою лояльністю [6]. Часом вони можуть поводитися досить лояльно, а часом – демонструвати ознаки нелояльності. Посилення або послаблення їхньої лояльності істотно залежить від того, під чий безпосередній вплив потраплять ці члени групи. Зазначимо, що вище від “нульової” відмітки на схемі розміщуються рівні лояльності (за зростанням), а нижче – нелояльності.

Лояльність у навчальних групах важливо досліджувати ще й тому, що до їхнього складу входять викладачі-професіонали, які є носіями знань та досвіду, необхідних для досягнення групою певної навчальної мети або виконання освітніх програм. Дослідження зв'язку лояльності з процесами в групі, де група вже виступає суб'єктом [4; 15], є продуктивним, оскільки навчальні групи істотно різняться залежно від статусних, вікових і гендерних характеристик їхніх членів. Емпіричні дослідження, що супроводжують бесіди, семінари, тренінгову практику з молоддю і студентами, можуть дати багатий і різноплановий матеріал для з'ясування ролі лояльності, зокрема як отримати кращі результати, який рівень відданості, прихильності,

урешті, власне лояльності у навчальній групі як об'єднаної характеристики бажаний для досягнення потрібних результатів, передусім успішності в навчанні [17; 18].

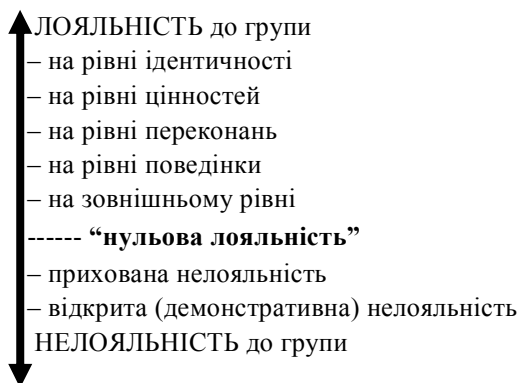

Рис. Схема функціонування лояльності до групи

Відповідно до поставленої мети ми провели емпіричне дослідження студентських навчальних груп Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У ньому взяли участь студенти 2 і 4-го курсів факультетів кібернетики та радіофізичного і студенти 2 і 4-го курсів Інституту філології університету. Було використано Методику соціально-психологічної орієнтації особистості в групі (Методику сприйняття індивідом групи). Анкета включала 14 суджень із трьома альтернативними відповідями (автори – В. Смекал, М. Кучер (1977); модифікація Є. В. Мосейко, Н. Є. Нелісова (1982) [19]).

Було опитано 127 осіб: група математиків і фізиків 2-го курсу – 32 студенти, група філологів – 35 студентів; група математиків і фізиків 4-го курсу – 31 студент, група філологів – 29 студентів.

Нашим завданням було з'ясувати, як індивід сприймає групу. Нагадаємо, що відповідно до обраної методики найбільш поширеними є три способи (типи) сприймання:

1) індивідуалістичний (І) – ставлення індивіда до групи нейтральне; при цьому його контакти і спілкування обмежені, група не становить для нього самостійну цінність, а часом сприймається навіть як перешкода;

2) прагматичний (ІІ) – пов'язаний із сприйняттям групи як джерела, засобу отримання потрібної інформації; характеризується вибіркоким сприйняттям і ставленням щодо членів групи;

3) колективістський (К) – передбачає, що індивід сприймає групу як самостійну цінність; на перший план для нього виходять проб-

леми групи і її членів, спостерігається зацікавленість як в успіхах кожного члена групи, так і групи в цілому.

Отримані результати відображають переважання того чи того типу сприймання індивідом групи протягом періоду навчання і можуть таким чином демонструвати ступінь прихильності й лояльності студентів до своїх навчальних груп. Зокрема, було виявлено, що колективістський тип сприймання більшою мірою притаманний студентам 4-го курсу обох спеціалізацій – як гуманітарного, так і природничого профілю. Так само характерним для них є прагматичний тип сприймання. Натомість студенти 2-го курсу вирізняються високими показниками індивідуалістичного типу сприймання.

Аналізуючи отримані дані, ми спиралися на рекомендації методики: $i-I + m-II + n-K$, де i, m, n – кількість балів, отриманих для відповідного типу.

2-й курс

філологи 214-I + 69-II + 207-K

фізики-математики 195-I + 114-II + 167-K

4-й курс

філологи 138-I + 65-II + 203-K

фізики-математики 157 I + 112-II + 165-K

Додатково було використано Методику вимірювання лояльності [20], яка засвідчила за кількома шкалами (зокрема за шкалою “лояльності-нелояльності”, а також за шкалою ставлення до навчального процесу і майбутньої професії) виразну тенденцію прихильності, відданості, лояльності студентів старших (4-х) курсів до своїх навчальних груп. Натомість у студентів молодших (2-х) курсів обох спеціалізацій (природничої і гуманітарної) ця тенденція ще не проявляється такою мірою. Зазначимо, що робота за обома методиками проводилася з одними й тими самими студентами 2 і 4-го курсів університету.

Досить цікавими в контексті практичного розгляду поведінки в групах є “типові” ролі, які мають місце практично у всіх групах, та притаманні їм прояви лояльності [2; 4]. Цей перелік зазвичай включає “незамінну особу”, “енергійного дядя”, “архіваруса”, “скептика” та ін. Така здебільшого прикладна, утім дещо приблизна, але загалом зрозуміла схема дає змогу проводити більш глибокий аналіз прояву лояльності і говорити про пов’язаність лояльності з певною “роллю”.

Висновки. У результаті емпіричного дослідження виявлено, що лояльність є багатовимірним конструктом, який має певну структуру і спрямування. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що між складовими лояльності і процесами групоутворення існує залежність. Лояльністю слід вважати, приміром, прийняття та інтегрування у

власний досвід норм, правил певної групи, дотримання яких є однією з умов належності особи до цієї групи.

Отже, лояльність у групах визначає зміст спільної діяльності, єдність цілей членів групи, а також ті ролі, що дають їм можливість успішно реалізуватися та професійно зростати. На прояв лояльності значною мірою впливають соціально-психологічний клімат у групі і рівень стосунків (повага, щирість, розуміння тощо). Лояльність як психологічна риса особистості, безумовно, проявляється у всіх групових процесах (особистий приклад, почуття цінності та визнання). На неї значною мірою впливають уявлення кожного студента, учасника малої навчальної групи, про себе, його ставлення до майбутньої професії, а також динаміка професійної мотивації, що за своїм характером мають як свідомий, так і неусвідомлюваний характер.

Л і т е р а т у р а

1. *Андреева Г. М.* Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 416 с.
2. *Горностай П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 310 с.
3. *Татенко В. О.* Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 316–358.
4. *Казмиренко В. П.* Социальная психология организаций : монография / В. П. Казмиренко. – К. : МЗУУП, 1993. – 384 с.
5. *Почебут Л. Г.* Организационная социальная психология / Л. Г. Почебут, В. А. Чикер. – СПб. : Речь, 2000. – 297 с.
6. *Харский К. В.* Благонадежность и лояльность персонала / К. В. Харский. – СПб. : Питер, 2003. – 496 с.
7. *Шутценбергер А. А.* Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциодрамы / А. А. Шутценбергер. – М. : Ин-т психотерапии, 2001. – 240 с.
8. *Мясищев В. Н.* Психология отношений: Избранные психологические труды / В. Н. Мясищев ; под ред. А. А. Бодалева ; вступ. ст. А. А. Бодалева. – М. : Изд-во МПЧН; Воронеж : МОДЭК, 2004. – 398 с. – (Психологи России).
9. *Доминяк В.* Лояльность персонала как социально-психологическая установка / В. Доминяк // Ананьевские чтения: (Тезисы научно-практической конференции “Ананьевские чтения-2000”) / под ред. А. А. Крылова. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – С. 211–213.
10. *Дик Р. ван.* Преданность и идентификация в организации : пер. нем. / Рольф ван Дик. – Х. : Гуманитар. центр, 2006. – 142 с.
11. *Основи соціальної психології: навч. посіб. / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології ; за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 496 с.*
12. *Шмелев А. Г.* Психодиагностика личностных черт / А. Г. Шмелев. – СПб. : Речь, 2002. – 472 с.

13. *Милграм С.* Эксперимент в социальной психологии / Стэнли Милграм. – СПб. : Питер, 2000. – 336 с.
14. *Фестингер Л.* Теория когнитивного диссонанса / Леон Фестингер. – СПб. : Ювента, 1999. – 318 с.
15. *Зимбардо Ф.* Социальное влияние / Филипп Зимбардо, Майкл Ляйппе. – СПб. : Питер, 2000. – 448 с. – (Мастера психологии).
16. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
17. *Шнейдер Л. Б.* Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т, 2007. – 128 с.
18. Психология личности: Словарь-справочник / под ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
19. *Мосейко Е. В.* Методика исследования социально-психологической ориентации личности в группе / Е. В. Мосейко, И. Е. Нелисова // Активизация учебной деятельности. – М., 1982. – Вып. 2. – С. 140–144.
20. *Баранская С. С.* Методика измерения лояльности [Электронный ресурс] / С. С. Баранская // Психологические исследования : электрон. науч. журн. – 2011. – № 1 (15). – Режим доступа : <http://psystudy.ru>

Скрипник А. В. Лояльность студентов к учебной группе: психологические аспекты

Анализируется социально-психологическое содержание лояльности к группе и проявление конформного поведения в группе. Выясняется роль лояльности к малой учебной группе как фактора группообразования в образовательной среде. Рассматривается функционирование лояльности применительно к различным аспектам деятельности группы, в частности образовательным. Указаны пути прогнозирования развития малых учебных групп.

Ключевые слова: лояльность к группе, конформное поведение, малая группа.

Skrypnik O. V. Students' loyalty to their study group: psychological aspects

The social psychological meaning of loyalty to groups and manifestation of conforming behavior in the group are analyzed in the article. The author explains the role of loyalty to small study group as a group forming factor in the educational environment. Functioning of loyalty is considered regarding various aspects of group activity, including educational one. The ways of predicting the development of small study groups are proposed.

Key words: loyalty to group, conforming behavior, small group.

© Скрипник О. В.

Ю. В. Товстокора

ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ ГРУПОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ ЯК ЧИННИКА ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Логіку дослідження групової рефлексії як чинника професійного самовизначення майбутніх психологів у ситуації невизначеності ринку праці викладено з огляду на припущення, що ефективність впливу групової рефлексії на якість професійного самовизначення і подальшу професійну самореалізацію залежить від локалізації рефлексії в часовому просторі професійної підготовки студентів-психологів. Обґрунтовано методи дослідження групової рефлексії, представлено проект програми емпіричного дослідження цього феномена.

Ключові слова: професійне самовизначення, групова рефлексія, показники, методи дослідження.

Проблема. Економічні та соціальні трансформації останніх двох десятиліть зумовили бурхливий розвиток на пострадянському просторі професії психолога і психології як сфери практичної діяльності, що стало відповіддю на суспільний запит щодо компенсації диспропорцій розвитку ринкових стосунків, пом'якшення тиску на людину, спричиненого її перебуванням у конкурентних умовах. Започаткування ринку психологічних послуг, розвиток галузевих психологічних служб, з одного боку, сприяли піднесенню престижності професії психолога, появи широкої освітньої пропозиції для отримання цього фаху. З другого ж боку, ці перетворення породили і низку викликів для професійного самовизначення психолога, зумовлених необхідністю вибудовування свого професійного шляху саме в умовах ринку з притаманною йому невизначеністю ситуації. Так, диспропорції між пропозицією навчання фаху і реальним ринковим попитом на фахових психологів мають своїм наслідком розмитість професійних перспектив, примарність гарантій працевлаштування за спеціальністю.

Ще однією складовою, яка поглиблює ситуацію невизначеності для майбутнього психолога, є можлива сфера його професійної самореалізації, нормативно визначена галузевим стандартом вищої освіти щодо освітньо-кваліфікаційної характеристики бакалавра за спеціальністю "0401 – Психологія". Згідно із цим стандартом психолог зазначеного кваліфікаційного рівня має право на роботу, здебільшого прямо не пов'язану із психологією, а саме: організатор з персоналу; фахівець з найму робочої сили; помічник керівника виробничого підрозділу; інспектор із соціальної допомоги; фахівець з вирішення конфліктів (побутова сфера); лаборант у галузі освіти. Отже, в нормативній частині маємо очевидну неповноту "покриття" освітньою послугою очі-

кувань її споживачів щодо можливості скористатися результатами навчання, що звужує поле професійної самореалізації, посилюючи тим самим ситуацію невизначеності.

Звісно, освітня система як частина нормативно-соціального змінного середовища життєдіяльності людини, перебуваючи під постійним впливом описаної вище ситуації на ринку праці, вступає в процес самоорганізації, тобто, на думку Р. Ф. Абдєєва, створює замкнуті контури саморегуляції для забезпечення самовизначення майбутнього фахівця, стихійно підтримуючи певний баланс між підготовкою фахівця і ринковим попитом [1]. Але для студента, який перебуває в стані переживання невизначеності, цей баланс не такий уже й очевидний і його персональне значення може бути встановлено тільки тоді, коли майбутній фахівець зможе оволодіти широким, вільним від стереотипів та обмежень поглядом на професійне самовизначення та подальшу професійну самореалізацію (його перспективи, засоби, шляхи, напрями тощо).

Отже, нагальним завданням практики підготовки майбутнього фахівця є зменшення негативного впливу спричиненої ринковими умовами ситуації невизначеності на якість професійного самовизначення, подальшу професійну самореалізацію. Це актуалізує потребу пошуку саморегуляційного інструменту для розширення відбиття реальності та подолання існуючих викликів. Перспективу її розв'язання ми бачимо у створенні груп-рефлексивного середовища, сприятливого для набуття студентами-психологами широкого погляду на професійну самореалізацію, появи у них психологічних новоутворень як складової професіоналізму. Таким чином, у пошуку засобів подолання невизначеності ми звертаємося до групової рефлексії як чинника професійного самовизначення майбутнього психолога.

Мета статті: презентація розробленої програми експериментального вивчення групової рефлексії як чинника професійного самовизначення майбутніх психологів та обґрунтування достатності передбачених нею ліній аналізу для виявлення локалізації групової рефлексії і впливу цієї локалізації на ефективність професійного самовизначення.

У сучасному науковому полі групову рефлексію розглядають як психологічний механізм переосмислення (І. М. Семенов, С. Ю. Степанов, М. І. Найдѐонов, Л. А. Найдѐонова, Л. В. Григоровська та ін.), невід'ємний елемент змістового, смислового та ресурсного відбиття суб'єктом реальності, варіативною складовою якого є обсяг відбиття [2]. Існують також проєктні, тобто спеціальні створені, можливості для виникнення і функціонування рефлексивних середовищ, підготовлені інтерпретаційними зусиллями спеціалістів різних напрямів (М. Г. Алексєєв, Ю. І. Машбиць, М. І. Найдѐонов, М. Л. Смульсон та

ін.). (Слід зазначити, що притаманні сучасній освіті групові дискусії, інтерактивні методи навчання, професійні конкурси, дружній характер міжособових взаємин у навчальному процесі сприяють виникненню стихійних можливостей для функціонування рефлексії та утворенню рефлексивних середовищ). При цьому наукову проблему становить помітний брак наукових знань про оптимальну локалізацію в часі групової рефлексії, щоб вона ефективно виконувала функцію чинника професійного самовизначення майбутніх психологів.

Перш ніж представити програму дослідження, хотіли б дати необхідні для розуміння її дизайну пояснення, пов'язані з трактуванням у наукових джерелах поняття професійного самовизначення та підходів до його вивчення. У річниці підходу К. О. Абульханової до професійного самовизначення як однієї зі сфер реалізації особистістю своєї життєвої перспективи [3] під професійним самовизначенням розуміють процес формування особистістю свого ставлення до професійного – трудового – середовища і спосіб самореалізації [4]. Велика кількість публікацій на цю тему пов'язана з проблематикою профорієнтації і, як правило, зводить професійне самовизначення до певних етапів: вибору професії, вступу до вищого навчального закладу (А. М. Кухарчук, Г. П. Ніков та ін.), вибору професійної діяльності (Є. М. Борисова, А. М. Столяренко, І. О. Савінкова, В. М. Поздняков та ін.). Утім, ряд авторів розглядають професійне самовизначення в більш широкому контексті – як складову процесу самовизначення особистісного, яке є новоутворенням періоду ранньої юності та пов'язане з появою внутрішньої позиції дорослої людини (Л. І. Божович, М. Р. Гінзбург, І. С. Кон, Г. В. Снегірьова та ін.). Деякі дослідники включають процес професійного самовизначення в процес розвитку особистості як його необхідну і невід'ємну частину (Є. І. Головаха, Т. В. Кудрявцев, Є. О. Климов, М. С. Пряжников, Є. Ю. Пряжникова та ін.).

Процесуальність поняття професійного самовизначення і відображеної ним реальності підкреслюється контекстом його дослідження в межах проблематики професійної самореалізації. У психологічній літературі зазначається, що професійне самовизначення є *тривалим процесом самореалізації* професіонала в обраній спеціальності (І. П. Андрійчук, Л. В. Долинська, Є. О. Климов, В. П. Панок, М. С. Пряжников, М. Ф. Шевченко), адже вибір професії – це не тільки вибір того чи іншого виду діяльності, а й незалежний від вікових рамок вибір відповідного життєвого шляху, місця в процесі суспільного виробництва, способу долучення до соціуму. Отже, питання професійного самовизначення важливо розглядати як з позиції проблеми самореалізації особистості, так і в аспекті проблеми вибору, беручи при цьому до уваги, що і сам процес вибору – не поодиноким актом, а тому

питання професійного самовизначення може неодноразово поставати впродовж життя людини.

З огляду на зазначене вище за період дослідження професійного самовизначення нами обрано час здобування спеціальності у вищому навчальному закладі. При цьому передбачається, що в емпіричному дослідженні братимуть участь студенти-психологи на різних етапах навчання. Вибірка включатиме студентів ВНЗ у кількох областях України, а саме Запорізькій, Донецькій, Київській. Планується, що загальна кількість учасників дослідження перебуватиме в межах 500 осіб і складатиметься із студентів не менш як чотирьох академічних груп та студентів – учасників масового опитування. Щоб з'ясувати вплив локалізації групової рефлексії на якість процесів самовизначення, експериментальні процедури планується проводити на початковому етапі навчання та на етапі опанування спеціальних предметів (навчальних дисциплін). Відповідно до цього дві із чотирьох академічних груп матимуть статус контрольних, дві – формувальних.

Згідно з метою дослідження нами сформульовано дві гіпотези щодо дослідження професійного самовизначення.

Гіпотеза 1 – нульова гіпотеза для контрольної групи – припускає відсутність відмінностей між замірами, що планується проводити на початковому етапі навчання та на етапі опанування спеціальних предметів.

Гіпотеза 2 – нульова гіпотеза для формувальної групи – припускає відсутність відмінностей між замірами у формувальних групах.

Наявність формувального ефекту має бути підтвердженням нульової гіпотези для контрольної і її спростуванням для формувальної групи. Такою системою міркувань можна послуговуватися для дослідження групової рефлексії на початку навчання і на етапі опанування спеціальних предметів. Поєднанням двох перевірок (замірів у контрольній і формувальній групах) контролюватиметься наявність і стихійного розвитку, і розвитку, що відбувається в результаті формувальних впливів. Порівняння всієї системи показників під кутом зору більшої чи меншої їх вираженості на початку навчання чи на етапі вивчення спеціальних предметів може дати відповідь на питання щодо оптимальної локалізації групової рефлексії в період професіоналізації.

Виходячи із зазначеного вище, спробуємо обґрунтувати та представити програму емпіричного дослідження, визначити його інструментарій, адекватний меті та сформульованим гіпотезам, виокремити етапи дослідження (табл.).

Таблиця

Програма емпіричного дослідження групової рефлексії

Етапи дослідження	Експериментальні групи		Методи дослідження
	Контрольні групи	Формувальні групи	
1	2	3	4
ПОЧАТОК НАВЧАННЯ	<p>1-й ЗАМІР Констатувальний експеримент <i>Мета</i> – фіксація особливостей професійного самовизначення на початку навчання</p>	<p>1-й ЗАМІР Констатувальний експеримент <i>Мета</i> – фіксація особливостей професійного самовизначення на початку навчання</p>	Тестування, анкетування, вирішення малих творчих завдань (МТЗ); аналіз продуктів діяльності
	<p>ПЕРЕРВА</p>	<p>ІНТЕСИФІКАЦІЯ процесу професіоналізації студентів через створення груп-рефлексивного середовища зі збереженням та використанням ресурсності індивідуальних і групового суб'єктів</p>	Тренінг-практикум як діагностичний та формувальний метод, аналіз продуктів діяльності
	<p>2-й ЗАМІР Фіксація результатів стихійного розвитку групової рефлексії та особливостей професійного самовизначення з локалізацією на початковому етапі навчання <i>Мета</i> – встановлення наявності/відсутності змін як результату стихійного розвитку</p>	<p>2-й ЗАМІР Фіксація результатів формувального експерименту з розвитку групової рефлексії (інтенсифікації процесу професіоналізації) та особливостей професійного самовизначення з локалізацією на початковому етапі навчання <i>Мета</i> – встановлення наявності/відсутності змін як результату формування</p>	Тестування, анкетування, вирішення малих творчих завдань (МТЗ), аналіз продуктів діяльності

1	2	3	4
МЕДИАНА НАВЧАННЯ (ЕТАП ОПАНУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПРЕДМЕТІВ)	3-й ЗАМІР Констатувальний експеримент з розвитку групової рефлексії з локалізацією на етапі опанування спеціальних предметів	3-й ЗАМІР Констатувальний експеримент з розвитку групової рефлексії з локалізацією на етапі опанування спеціальних предметів	Тестування, анкетування, вирішення МТЗ, аналіз продуктів діяльності
	ПЕРЕРВА	ІНТЕНСИФІКАЦІЯ процесу професіоналізації студентів через створення груп-рефлексивного середовища зі збереженням та використанням ресурсності індивідуальних і групового суб'єктів	Тренінг-практикум як діагностичний та формувальний метод, аналіз продуктів діяльності
	4-й ЗАМІР Фіксація результатів стихійного розвитку групової рефлексії з локалізацією на етапі опанування спеціальних предметів <i>Мета</i> – встановлення наявності/відсутності змін в особливостях професійного самовизначення як результату стихійного розвитку	4-й ЗАМІР Фіксація результатів формувального експерименту з розвитку групової рефлексії (інтенсифікації процесу професіоналізації) з локалізацією на етапі опанування спеціальних предметів <i>Мета</i> – встановлення наявності/відсутності змін в особливостях професійного самовизначення як результату формування	Тестування, анкетування, вирішення малих творчих завдань (МТЗ), аналіз продуктів діяльності
КІНЦЕВІ РЕЗУЛЬТАТИ	Зміни в якості професійного самовизначення внаслідок стихійного розвитку рефлексії	Зміни в якості професійного самовизначення через інтенсифікацію процесів групової рефлексії	Критерій знаків, статистика, призначена для забезпечення достовірності відмінностей
	Порівняння ефективності застосованих методів, розроблення нового інструментарію		

Планування загального дизайну дослідження передбачає підбір належного *інструментарію* [5; 6]. Визначаючи методи дослідження для його *констатувальної* частини, ми виходимо з необхідності враховувати, *по-перше*, те, що особистість спрямована на суб'єктивне досягнення власного професійного самовизначення в процесі навчання; *по-друге*, що на етапі навчання в майбутніх психологів відображення та уявлення про реалізацію себе в професії є скоріше ідеалізованими, ніж реальними; *по-третє*, що професійне самовизначення під час навчання розглядають передусім через чотири основні критерії: організаційний (характер цілей, мотивів, ціннісних орієнтацій та умов кар'єрного зростання тощо), діяльнісно-творчий (переважні засоби і способи реалізації професійної діяльності, професійна компетентність, професійна спрямованість, самоконтроль тощо); суб'єктно-особистісний (рівень сформованості суб'єктних якостей і особистісно-професійного розвитку); результативно-професійний (рівень результативності професійної діяльності, у тому числі реалізації професійних знань, умінь, навичок і практичних професійних дій) [7].

Визначаючи дослідницький *інструментарій* для *формуальної* частини дослідження, ми виходимо з необхідності враховувати, *по-перше*, те, що суб'єкт процесу професіоналізації є активним учасником освітнього процесу та організатором власної навчальної діяльності; *по-друге*, що розвиток у студентів продуктивного мислення, здатності брати під сумнів відомі істини сприятиме формуванню в них орієнтації на ресурси свої і групи як індивідуального і групового суб'єктів інтенсифікації професіоналізації; *по-третє*, що усвідомлення ролі і функцій освітнього середовища (освітня послуга, замовник освітньої послуги, університет, викладачі, академічна група) є основним ресурсом професіоналізації; *по-четверте*, що професійне самовизначення і дальша професійна самореалізація потребують усвідомлення власних потреб щодо ефективного самоменеджменту та визначення тематики тренінгового або коучингового опанування необхідних навичок ресурсного навчання для засвоєння стратегій “здорової” конкуренції на ринку праці.

Відповідно до мети дослідження в *комплекс дослідницьких методик* ми включили:

1) *тестування* (комплекс тестових методик) – для дослідження професійного самовизначення студентів-психологів (використовуватимуться зокрема СЖО; САТ; САН; РСК; УСК; “Морфологічний тест життєвих цінностей” В. Ф. Сопова, Л. В. Карпушиної; тест “Хто Я? 20 речень” Куна і Мак-Портленда, адаптований В. В. Століним, та ін.). Перераховані методики дають змогу отримати кількісні та якісні показники, що презентують структурні компоненти самовизначення як на рівні однієї людини, так і групи в цілому до початку проведення формування (тренінгу);

2) *анкетування* студентів-психологів – для вивчення ступеня готовності до професійного самовизначення на різних етапах навчання. З огляду на згадані раніше певні суперечності в нормативному визначенні галузевим стандартом вищої освіти освітньо-кваліфікаційної характеристики бакалавра за спеціальністю “0401 – Психологія” слід дослідити, чи усвідомлюють майбутні фахівці можливі сфери своєї професійної самореалізації за обраною професією;

3) вирішення *малих творчих завдань* – для вивчення групової рефлексії як чинника професійного самовизначення майбутніх психологів та її оптимальної локалізації в часі. МТЗ, в яких пошукуваним є професійне самовизначення, орієнтовані на створення ситуації, наближеної до реальної, та спрямовані на: *по-перше*, активізацію в процесі групового рішення стереотипів щодо професійного самовизначення в умовах ринку праці; *по-друге*, зниження бар’єрів, які заважають усвідомленню стереотипів щодо майбутньої професійної самореалізації; *по-третє*, усвідомлення стереотипу ситуації на ринку праці як сталої;

4) *тренінг-практикум* – для створення рефлексивного середовища і формування в ньому групової рефлексії студентів-психологів. Процедури тренінг-практикуму сприятимуть започаткуванню систематичної професійної рефлексії, спрямованої на переосмислення студентами уявлень про майбутню професійну діяльність (її мету, види, засоби, результати), шляхи досягнення професійної компетентності під час навчання, етичні та професійні вимоги до фахівця-психолога, особливості організації навчального процесу та стосунків в освітньому середовищі ВНЗ та професійній спільноті, власні можливості інтенсифікації професіоналізації.

Тренінг-практикум дасть змогу за короткий проміжок часу виявити ресурси та проблеми кожного студента-учасника експерименту й окреслити перспективи групової динаміки. Це сприятиме роботі кураторів, зокрема проведеному цілеспрямованій виховній роботі з першокурсниками з перших тижнів навчання.

Механізмом забезпечення (започаткування та підтримання) продуктивного (інноваційного) процесу буде укладання між керівником (експериментатором) і кожним учасником дослідження індивідуальних угод про дотримання певних правил спільної роботи та управління процесом обговорення в групі. Угода передбачає обговорення тем, пов’язаних з майбутньою навчально-професійною діяльністю. Передбачається, що результатом стане розуміння необхідності співпрацювати на паритетних умовах. Управління процесом обговорення актуальної тематики здійснюватиметься як штучне регулювання тренерами труднощів вирішення завдань у ході тренінг-практикуму, виявлення ресурсів та подолання перепон для розв’язання означених проблем.

Для обробки отриманих емпіричних даних передбачається застосувати: 1) *метод контекстуального функційно-параметричного змістово-сміслового аналізу* (КФПЗСА) мовленнєвої продукції (протоколів вирішення МТЗ, дискурсу учасників тренінг-практикуму) [2]; 2) *груповий рефлексивний аналіз подій*; 3) *методи математичної статистики* (зокрема кореляційний і факторний аналіз), які будуть використовуватися для поглиблення аналізу результатів опитування.

Запропонована програма емпіричного дослідження і комплекс процедур дадуть, на наш погляд, змогу визначити локалізацію групової рефлексії в часі як чинника професійного самовизначення студентів-психологів. Кінцевим підсумком нашої роботи має стати: розроблення експериментальної моделі інтенсифікації професійного самовизначення студентів-психологів у просторово-часовому позиціонуванні, побудова груп-рефлексивної динамічної моделі професійного самовизначення майбутнього психолога в ситуації невизначеності ринку праці.

Реалізація представленої програми емпіричного дослідження відкриває можливості для розроблення методики кількісного і якісного аналізу локалізації групової рефлексії в професійному самовизначенні майбутніх психологів у період опанування професії; модифікації проекту рефлексивного тренінг-практикуму, що має забезпечити інтенсифікацію отримання студентами орієнтирів професіоналізації на початку та в другій половині навчання; розроблення рекомендацій за результатами експериментального впровадження груп-рефлексивної динамічної моделі професійної самореалізації студентів-психологів у ситуації невизначеності ринку праці.

Висновки:

1. Представлено проект програми дослідження локалізованої в часі групової рефлексії як чинника опанування майбутніми психологами ситуації невизначеності ринку праці в контексті проблеми професійного самовизначення.

2. Визначено етапи дослідження, обґрунтовано методи і лінії аналізу, схеми порівняння даних, алгоритми отримання висновків та результатів дослідження, які у своїй сукупності спроможні забезпечити адекватне меті емпіричне дослідження групової рефлексії як чинника професійного самовизначення майбутніх психологів в умовах ринку праці.

3. При конструюванні інструментарію дослідження враховано підходи до групової рефлексії як до процесу, механізму, результату, що забезпечує створення рефлексивного середовища для опанування невизначеності за обов'язкового збереження контролю над змінними в ситуації професіоналізації, максимально наближеній до реальної життєвої ситуації професійної самореалізації в сучасних умовах ринку праці.

Л і т е р а т у р а

1. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации / Р. Ф. Абдеев. – М. : Владос, 1994. – 336 с.
2. Найденов М. И. Групповая рефлексия в решении творческих задач при различной степени готовности к интеллектуальному труду : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Найденов Михаил Иванович. – К., 1989. – 239 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
4. Шавир П. А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности / П. А. Шавир. – М. : Педагогика, 1981. – 96 с.
5. Готтсданкер Р. Основы психологического эксперимента : учеб. пособие для вузов / Р. Готтсданкер ; пер. с англ. Ч. А. Измайлова, В. В. Петухова. – М. : Академия, 2005. – 368 с.
6. Бодаев А. А. Общая психодиагностика / А. А. Бодаев, В. В. Столин. – СПб. : Речь, 2000. – 440 с.
7. Рибалко Л. С. Методолого-теоретичні засади професійно-педагогічної самореалізації майбутнього вчителя (акмеологічний аспект) : [монографія] / Л. С. Рибалко. – Запоріжжя : ЗДМУ, 2007. – 443 с.
8. Максименко С. Д. Експериментальна психологія : підручник / С. Д. Максименко, Е. Л. Носенко. – К. : Центр навч. л-ри, 2008. – 360 с.

Товстоко́ра Ю. В. Программа исследования групповой рефлексии как фактора профессионального самоопределения будущих психологов

Логика исследования групповой рефлексии как фактора профессионального самоопределения будущих психологов в ситуации неопределенности рынка труда изложена, исходя из предположения, что эффективность влияния групповой рефлексии на качество профессионального самоопределения и дальнейшую профессиональную самореализацию зависит от локализации рефлексии во временном пространстве профессиональной подготовки студентов-психологов. Обоснованы методы исследования групповой рефлексии, представлен проект программы эмпирического исследования данного феномена.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, групповая рефлексия, показатели, методы исследования.

Tovstokora J. V. The research program of group reflection as a factor of future psychologists' professional self-determination

The article describes the logic of the study group reflection as a factor of professional self-determination of the future psychologists in the labor market situation of uncertainty, based on the assumption that the effectiveness of the influence of group reflection on the quality of professional self-determination and further professional self-realization depends on its location in a temporal space of students' professional training. The research methods of studying the group reflection are substantiated. A program of empirical research of this phenomenon is drafted.

Key words: professional self-determination, group reflection, indicators, methods of research.

© Товстоко́ра Ю. В.

Ю. А. Чаусова

ТИПОЛОГІЯ СІМЕЙНИХ НАРАТИВІВ ПАР ІЗ ЦИВІЛЬНИМ ТА ОФІЦІЙНИМ СТАТУСОМ ШЛЮБУ

Виокремлено п'ять типів сімейних наративів – домінування, відсторонення, співпраці, турботи і злиття, та розглянуто їх як спосіб побудови шлюбних взаємин. Виявлено, що найбільш поширеними в цивільному шлюбі є наративи співпраці, а найменш поширеними – наративи домінування та злиття. В офіційному шлюбі представлені більшою мірою наративи турботи, меншою – наративи відсторонення і співпраці.

Ключові слова: сімейний наратив, типологія сімейних наративів, життєконструювання, подружні стосунки, цивільний шлюб, офіційний шлюб.

Проблема. У сучасних соціокультурних умовах значення сім'ї для суспільства помітно змінюється. Стають не такими жорсткими обмеження, що існували досі щодо неї, розширюється її функціональний простір, та й до складу сучасної сім'ї можуть належати вже не тільки споріднені люди. Усе більшої популярності набуває цивільний шлюб, який дає партнерам додаткову можливість краще зрозуміти сутність подружніх стосунків, визначити власну готовність до них. Завдяки цій формі шлюбних відносин підхід до одруження стає більш відповідальним, що виявляється в усвідомленні цінності коханої людини, у виваженості рішення завжди бути поряд з нею. Зрозуміло, існують певні відмінності між офіційною і цивільною формами шлюбу, і їх слід враховувати, якщо хочемо глибше пізнати особливості сімейних стосунків, закономірності процесу їх побудови.

Мета статті: проаналізувати типові способи конструювання стосунків за допомогою сімейних наративів у цивільному та офіційному шлюбах.

Спіраючись на соціально-конструктивістську парадигму, в якій акцент певною мірою зміщується з вивчення сімейної структури на внутрішньосімейну взаємодію, ми розглядатимемо сім'ю відповідно як своєрідний процес побудови взаємин. Оскільки міжособистісні стосунки мають суб'єктивну природу, доцільність застосування так званих об'єктивних методів тут стає не такою очевидною, адже дослідження внутрішнього світу учасників комунікації потребує значно різноманітнішого методичного інструментарію. Тому у вивченні взаємин, процесу їхньої побудови на перший план виходить діалогічна методологія (інтерпретації, трактування і дискусії щодо результатів експерименту). Такі дослідження не мають сенсу поза їхньою інтер-

претацією, а вона з'являється лише в результаті обговорення значень у групі [1]. До якісних інтерпретаційних засобів, що застосовуються для дослідження особливостей стосунків, належить *наративний метод*.

Як зазначає М. Н. Епштейн, основне завдання наративної психології полягає в тому, щоб допомогти партнерам почути і поіншому сприйняти історії один одного [2]. Наратив сприяє переосмисленню інформації, переструктуруванню бачення особистістю певних явищ, розстановці нових акцентів та реконструюванню смислів. Співрозмовники за допомогою наративу можуть не тільки повідомити один одному про події зі свого минулого і теперішнього, а й спрогнозувати їх перебіг у майбутньому. Адже життя особистості усвідомлюється і тлумачиться лише в продовженні власної історії – у межах певного оповідання про себе, свої плани [3]. А отже, створення подружжям спільного наративу може сприяти побудові сімейних стосунків, формуванню певних їхніх особливостей.

На основі теоретичного аналізу, а також урахування даних пілотного дослідження було розроблено типологію сімейних наративів подружніх пар, яка містить п'ять основних типів спільних оповідань: домінування, відсторонення, співпраці, турботи, злиття. Схематичне зображення процесу поєднання індивідуальних історій партнерів у спільний сюжет певного типу робить запропоновану нами типологію більш наочною (рис. 1).

1. Наратив домінування. Одне з особистих оповідань членів подружжя є основою для спільного сюжету, а інше частково приєднується в певний момент. Говто один з індивідуальних наративів майже повністю витісняє інший, унеможливаючи таким чином розвиток сюжету партнера. У самій розповіді один із членів подружжя явно домінує: самостійно приймає рішення, спирається тільки на своє бачення ситуації, не враховує думки партнера. Часто такі історії пишуться від першої особи, яка має незаперечну перевагу в стосунках.

2. Наратив відсторонення. Індивідуальні наративи, хоч і поєднуються в один сюжет, але залишаються окремими, “паралельними”. Складається враження про одночасне читання двох особистих історій, автори яких не прагнуть до пошуку спільних позицій. У змісті оповідання обидва члени подружжя бачать своє спільне життя як стосунки між двома самостійними, відокремленими одна від одної особистостями, які живуть разом, але кожна своїм життям, і їхні життєві світи майже не перетинаються. Подружні оповідання цього типу найчастіше створюються від третьої, “посередницької” особи, яка розповідає про стосунки чоловіка і жінки.

3. Наратив співпраці. Сюжети індивідуальних наративів перетинаються на моментах формування партнерами єдиної думки, виявлення спільних позицій. У самій сімейній історії основний акцент робиться на партнерських стосунках, досягненні спільної мети,

здійсненні спільних мрій. Члени подружжя намагаються розподіляти обов'язки, радитися один з одним перед прийняттям важливих рішень, бути "на одному рівні". Часто партнери з такими оповіданнями спільно ведуть сімейний бізнес.

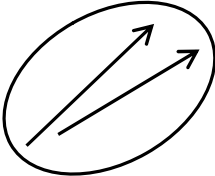
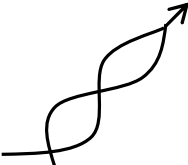
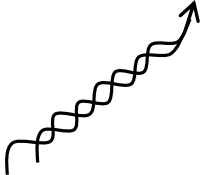
Тип сімейного наративу	Схематичне зображення процесу об'єднання індивідуальних наративів у спільне оповідання
Наратив домінування	
Наратив відсторонення	
Наратив співпраці	
Наратив турботи	
Наратив злиття	

Рис. 1. Типологія сімейних наративів та процес їх створення

4. Наратив турботи. Індивідуальні наративи чоловіка і жінки дуже тісно переплітаються один з одним, прагнуть до об'єднання, але поки в особистих історіях ще залишаються специфічні моменти, які дають партнерам змогу зберігати свою унікальність та своєрідність, не зливатися воедино. Головне в сюжеті спільного оповідання – це турбота членів сім'ї один про одного, емоційна підтримка, тобто акцент робиться саме на внутрішньосімейній взаємодії. Історії цього і попереднього типів зазвичай складаються у формі діалогу між партнерами, що говорить про налагоджену комунікацію між ними, взаєморозуміння.

5. Наратив злиття. У сюжеті такого оповідання індивідуальні історії чоловіка і жінки повністю об'єднуються, “зливаються” одна з одною, втрачаючи власну своєрідність. Слід зазначити, що в цьому способі поєднання індивідуальні наративи партнерів дуже схожі між собою, майже ідентичні. У таких стосунках члени подружжя ніби втрачають свою особистість, ідентифікуючись із партнером. Вони все роблять разом, живуть “одним життям на двох”, не залишаючи один одному простору для особистих справ, тобто в такому типі спільного наративу основний акцент робиться на тотальній єдності чоловіка і жінки, на їхній асиміляції. Найчастіше такі оповідання пишуться партнерами від спільної особи з використанням займенника “ми”.

Щоб проаналізувати виокремлені типи сімейних наративів, було проведено емпіричне дослідження шлюбних стосунків. У ньому взяли участь 50 подружніх пар; вік членів подружжя становив від 20 до 39 років, тривалість спільного життя – від одного до п'яти років. Половина цих пар перебуває в цивільному шлюбі, відповідно друга – в офіційно оформленому шлюбі. Більшість респондентів – членів досліджуваних пар – навчаються на останніх курсах університетів або тільки розпочинають професійну діяльність.

Подружні пари добиралися серед друзів та знайомих, тобто вже було сформовано певне коло спілкування, налагоджено атмосферу довіри, що є важливою умовою використання наративного методу. Дослідження проводилося за допомогою інтернету; завдання пропонувалися в певному порядку (не виконавши попереднє завдання, пара не могла перейти до наступного). Зауважимо, що в ході експерименту постійно проводилося обговорення матеріалу, уточнювалося розуміння його випробуваними, що допомагало підтримувати комунікативний простір та уникати помилкових трактувань.

На основі аналізу отриманих даних було визначено, до якого з виокремлених типів належать сімейні наративи пар із цивільним та офіційним статусом шлюбу, а також розподіл цих типів у загальній кількості оповідань (рис. 2).

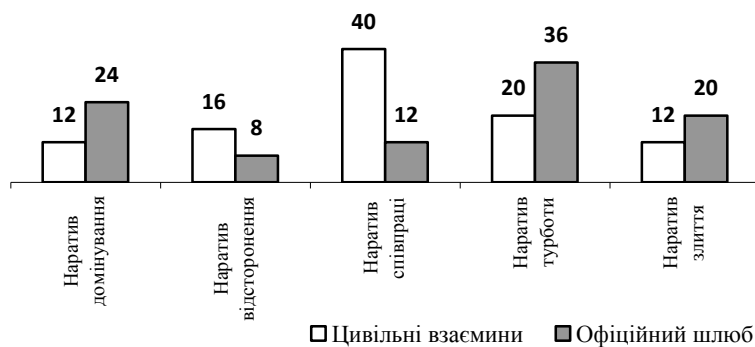

Рис. 2. Розподіл сімейних нарративів залежно від форми шлюбу (у %)

Перший тип спільних нарративів – *домінування* – явно переважає у пар, що перебувають в *офіційному* шлюбі. У загальній кількості нарративів одружених таких оповідань представлено удвічі більше (24 %), ніж серед пар, що перебувають у цивільному шлюбі (12 %). Зрозуміло, що офіційне одруження – це серйозний, рішучий та відповідальний крок. Партнери остаточно визначилися щодо “супутника життя”, і для узаконення стосунків одному з них довелося бути сміливішим, більш ініціативним. Зазвичай цей член подружжя і надалі домінує в сімейних стосунках, докладає більше зусиль до їх побудови, створює та втілює власні задуми щодо їхнього розвитку. Такі особливості можна простежити і в індивідуальних оповіданнях домінуючих членів подружжя. Їхні наративи спрямовані на теперішній або майбутній час – на актуальний стан стосунків та складання планів щодо їх подальшої побудови. При цьому наратив партнера, який займає пасивну позицію, зосереджений здебільшого на минулому, на приємних спогадах, ностальгії за моментами, які вже пройшли, а про перебіг подій у майбутньому, власне, і не йдеться.

У *цивільному* шлюбі ситуація натомість зовсім інша, і кількість спільних оповідань, які можна віднести до типу домінування, порівняно незначна. Стосунки в цивільному шлюбі – це простір адаптації партнерів один до одного і до сімейного життя в цілому, територія без обмежень та зобов’язань. З одного боку, це свобода, повсякчасні зміни, нові враження, з другого – постійна невпевненість та невизначеність. У цивільному шлюбі найчастіше немає домінуючого партнера, оскільки вони обидва намагаються визначитися щодо подальшої долі стосунків, а потім уже робити рішучі кроки задля їх конструювання. Цікаво, що навіть за функціональною орієнтацією

особистим оповіданням партнерів властивий характер оцінювання та інформування (і жодним чином – не переконування), тобто чоловік і жінка поки що здебільшого розповідають про побудову стосунків, описують цей процес, але не прагнуть відкрито до радикальних змін.

До другого типу сімейних оповідань належать наративи **відсторонення**. Вони досить слабо виражені в загальному масиві подружніх історій, але певну тенденцію тут усе ж можна простежити. У *цивільному* шлюбі такий тип спільних наративів трапляється вдвічі частіше (16 %), ніж в офіційному (8 %). Бувають і такі випадки, коли чоловік і жінка зустріли, покохали одне одного, почали жити разом, але в процесі побудови спільного побуту зрозуміли, що їм некомфортно одне з одним, вони не можуть знайти спільну мову, пристосуватися до сімейного життя. У деяких наративах пар, що перебувають у цивільному шлюбі, при цьому спостерігається “призупинення” розвитку стосунків, певний час триває етап невизначеності. Члени подружжя вже не отримують задоволення від спільного проживання, але ніяк не можуть наважитися на повний розрив стосунків. Такий тип наративу в подальшому призводить найчастіше до розпаду подружніх взаємин. Під час дослідження траплялися також ситуації, коли партнери не усвідомлювали “застою” у власних стосунках, тупцювання на місці, нудьги та незадоволення, тож завдяки складанню спільної історії вони змогли це нарешті усвідомити. В індивідуальних наративах чоловіка і жінки, які переживають такий несприятливий період розвитку стосунків, можна простежити формальне емоційне навантаження подій, своєрідну байдужість до всього, що відбувається.

Для пар, що перебувають в *офіційному* шлюбі, цей тип спільних оповідань загалом не характерний. Звичайно члени подружжя прагнуть до спілкування одне з одним, спільного проведення часу, прийняття спільних рішень; у них уже сформувалася єдність поглядів, і їхні особисті історії перетинаються в спільній. Можливо, відсторонення у стосунках партнерів долається і документальним оформленням шлюбу, яке не лише обмежує, а й допомагає усвідомити важливість та цінність коханої людини поряд.

У загальному масиві подружніх історій наратив **співпраці** виявляє чітку кількісну перевагу в спільних оповіданнях членів подружжя, які живуть у *цивільному* шлюбі (40 %). Це найбільш виражений тип сімейних наративів саме для стосунків цивільної форми шлюбу. Часто партнери знаходять одне одного на основі спільних інтересів, захоплені, і з початком сімейного життя ця єдність тільки поглиблюється, поширюється на стосунки. Чоловік і жінка йдуть до спільної мети, реалізують власні прагнення, які збігаються з прагненнями коханої людини, і це їх справді об’єднує. Такі “подружні” цілі стають своєрідним конструктивним елементом, який допомагає шлюбним парам у вільних, нічим не обмежених стосунках відчувати певну сер-

йозність, опору, надійність. Особисті історії партнерів із зазначеним типом спільного наративу зазвичай за характером оповідання належать до розповідних та аналітичних. Припускаємо, що це відбиває в цілому особливості сімейного життєконструювання в цивільному шлюбі – партнери в процесі досягнення спільної мети вибудовують стосунки поступово, розмірено, обережно, зважуючи кожний наступний крок.

В *офіційному* шлюбі частка цього типу сімейних наративів серед загальної кількості подружніх оповідань набагато менша (12 %). Це можна пояснити частково досить поширеною ситуацією, коли після одруження один з партнерів (зазвичай це жінка) залишається вдома і займається облаштуванням побуту, а інший (здебільшого чоловік) забезпечує фінансову стабільність сім'ї, більше переймаючись кар'єрним зростанням. Зрозуміло, усе це забирає багато часу і сил у членів подружжя, а тому їм важко приділяти увагу ще й спільним захопленням. Головна мета реалізувалася – вони тепер офіційно одружені, відчувають єдність один з одним і можуть залишати поза полем зору інші важливі моменти.

Четвертий тип сімейних оповідань містить наративи *турботи*, і тут тенденція порівняно з попереднім типом протилежна: відповідно першість належить парам з *офіційним* статусом стосунків (36 %). Офіційно заручені члени подружжя відчувають спорідненість одне з одним, сімейний зв'язок, тому переживають за кохану людину, намагаються якомога більше піклуватися про партнера, бути поряд. Здоров'я, благополуччя та гарне самопочуття один одного для них тепер на першому місці серед усіх інших справ, і тому подружнє життєконструювання виявляється насамперед у піклуванні, підтримці, поглибленні почуття спорідненості. Емоційне навантаження в індивідуальних історіях чоловіка і жінки з турботливим ставленням – ситуативне або інтенсивне (формального не буває). Тобто такі партнери через схильність піклуватися одне про одного проявляють сильні емоції, які поширюються на певну ситуацію, що стосується коханої людини, або на все подружнє життя загалом.

У *цивільному* шлюбі показник за цим типом значно нижчий (20%). Це не означає, що члени подружжя не турбуються одне про одного, не переживають за свого партнера, просто для них сімейне життя – це незвична обстановка; вони намагаються визначитися в ній, тому ще не усвідомлюють такої глибокої спорідненості з коханою людиною, менше відчувають її. Але цей тип наративів усе ж представлений у цивільному шлюбі, тому цілком очевидно, що чоловік і жінка прагнуть до теплих стосунків, до піклування та близькості, намагаються конструювати свої взаємини саме в цьому напрямку.

І останній, п'ятий, тип спільних оповідань – наративи *злиття*. Тут також простежується певна кількісна перевага подружніх історій пар з *офіційним* статусом шлюбу, хоч і не така помітна (20 % проти

13 %). Напевно, документальне оформлення стосунків підштовхує партнерів до ще більшої єдності, відчуття себе однією цілісністю. У таких пар усе спільне – думки, рішення, мрії, ставлення до ситуацій і людей, смаки тощо. Особливо виразно це проявляється на початкових етапах спільного проживання подружжя, у перші роки після взяття шлюбу. З одного боку, це добре, оскільки дає радість та насолоду членам подружжя, допомагає виробити спільні стратегії рішень, сформувавши спільні позиції. З другого боку, чоловік і жінка втрачають власну особистісну своєрідність, унікальні риси характеру та поведінки. Ідентифікуючись із партнером, вони потім дуже болісно переживають відрив від нього (відрядження, поїздки у справах і т. п.). Особисті оповідання в цьому випадку звичайно дуже схожі – вони мають майже однаковий зміст, належать до одного і того ж типу (обидві історії спрямовані на теперішнє, їм притаманні розповідний характер, оцінювальна функціональна спрямованість і ситуативне емоційне навантаження тощо). Не дивно, що подружнє життєконструювання в такій сім'ї відбувається спільно, з максимальною єдністю та ідентичністю в рішеннях.

У *цивільному шлюбі* цей тип спільних оповідань виражений значно менше, що свідчить про більшу незалежність партнерів один від одного, вільну побудову стосунків. Члени подружжя ще не пов'язані офіційним зарученням, тому вони не намагаються розчинитися одне в одному, а насолоджуються свободою, динамікою взаємин з коханою людиною.

Висновки. Отже, виокремлено п'ять типів сімейних наративів – домінування, відсторонення, співпраці, турботи і злиття, та розглянуто їх як спосіб побудови шлюбних взаємин. Виявилось, що найбільш поширеним типом подружніх історій у цивільному шлюбі є наратив співпраці, а найменш поширеними – наративи домінування та злиття. Що ж стосується офіційно оформлених взаємин, то тут найбільшою мірою представлені наративи турботи, а сімейні оповідання відсторонення та співпраці виражені значно менше.

Література

1. Gergen K. J. Social psychology as social construction: The emerging vision / K. J. Gergen // The message of social psychology: Perspectives on mind in society / C. McCarty & A. Haslam (Eds.). – Oxford: Blackwell, 1997. – P. 113–128.
2. Эпштейн М. Жизнь как нарратив и тезаурус / М. Эпштейн // Московский психотерапевтический журнал. – 2007. – № 4. – С. 47–56.
3. Титаренко Т. М. Наративні практики організації особистісного майбутнього / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та політич. психології. – К.: Міленіум, 2009. – Вип. 22 (25). – С. 11–18.

Чаусова Ю. А. Типология семейных нарративов пар с гражданским и официальным статусом брака

Выделены пять типов семейных нарративов – доминирования, отстранения, сотрудничества, заботы и слияния, и рассмотрены как способ построения супружеских отношений. Установлено, что наиболее распространенными в гражданском браке являются нарративы сотрудничества, а наименее распространенными – нарративы доминирования и слияния. В официальном браке в большей мере представлены нарративы заботы, в меньшей – нарративы отстранения и сотрудничества.

Ключевые слова: семейный нарратив, типология семейных нарративов, жизнеконструирование, супружеские отношения, гражданский брак, официальный брак.

Chausova J. A. Typology of family narratives of the couples with civil and official marriage status

Five types of family narratives – domination, removing, cooperation, caring, and confluence – are identified and considered as a way of building the marital relationship. It was found that the most common in civil relations are narratives of cooperation, and the least common – narratives of dominance and confluence. In official marriage narratives of care are the most presented, and the least presented – narratives of removing and cooperation.

Key words: family narrative, typology of family narratives, life-designing, marital relationship, civil marriage, official marriage.

© Чаусова Ю. А.

Т. О. Ларіна

РИЗИКУВАННЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРАКТИКА ЖИТТЕКОНСТРУЮВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто особливості життєконструювання сучасної людини. Показано, що конструювання життя особистістю відбувається в умовах довіри до соціального середовища та особистісної толерантності до ризику. Визначено, що утримання відчуття стабільності особистості в сучасних соціокультурних умовах реалізується в практиках ризикування; керування ризиками відбувається завдяки організації взаємодії із життєвим простором на засадах довіри і толерантності.

Ключові слова: життєконструювання, ризикові практики, толерантність до ризику, керування ризиками.

Проблема. Життя сучасної людини розгортається у світі новітніх технологій та інновацій. Нові соціокультурні умови, поява нових типів комунікацій, нових технологій задоволення потреб роблять виклик особистості як суб'єктові життя та суб'єктові діяльності. Так, Е. Гідденс зауважує, що стрімке зростання кількості ризиків, вихід їх з-під контролю не тільки окремих індивідів, а й великих організацій та держав загрожують онтологічній безпеці людини [1]. На основі дослідження соціокультурної динаміки С. О. Кравченко робить висновок, що невизначеність, множинність і ризики стають складовою соціальної самоорганізації та самотворення й, урешті-решт, основою соціального порядку. Люди "з ентузіазмом" споживають результати досягнень науково-технічної модернізації, не будучи спроможними контролювати майбутні наслідки застосування новітніх технологій, які перетворюються у фактор ризикованості [2].

Хоча ризик і не є новим явищем, у процесі глобалізації суспільства його "обличчя" істотно змінюється. На сучасному етапі розвитку суспільства, наголошує У. Бек, актуальним стає питання, яким чином запобігти виникненню ризиків та небезпек, що є наслідком процесу модернізації; як нівелювати ті ризики, які вже виявляються у вигляді "прихованих побічних впливів", та зменшити загрозу, щоб вона не виходила за межі "прийнятної" в екологічному, медичному, психологічному та соціальному плані [3, с. 8]. Отже, уже йдеться не так про використання природних багатств і техніко-економічний розвиток, як про безпечність застосовуваних або потенційних технологій розвитку у сфері природи, суспільства та особистості.

Метою статті є визначення особливостей життєконструювання особистості в умовах зростання ризиків та загроз людському існуванню.

Простір випадковостей і ризиків як соціальна система, заснована, за визначенням Е. Гідденса, на відкритому людському контролі над природним та соціальним світами, і є тим простором, у якому відбувається життєконструювання особистості. Причому контроль у розумінні дослідника проявляється в тому, що увесь світ майбутніх подій відкритий для перетворення людиною, принаймні в тих межах, які встановлюються в результаті оцінки ризику [1]. Тож слідом за Гідденсом можемо говорити про те, що сьогодні вже не спрацьовують такі практики прогнозування майбутнього, як фаталізм, тобто заперечення сучасності, і відмова від контролю над майбутнім заради довільного плину життя. Сподівання на фортуна, яку ще Н. Макіавеллі пов'язував з появою нових способів соціальної активності, що виключають фатум і долю, сьогодні не заступають потреби усвідомлення небезпечності людського існування. Позбавлена відчуття базової небезпечності, людина практично залишається сам на сам перед невідворотними наслідками стрімкої глобалізації, стає вразливою, а іноді і беззахисною перед ними.

Природне прагнення людини до безпечного існування простежується в політичній практиці, яка, за Е. Гідденсом, у її сучасному контексті передбачає мистецтво вгадування. Роздуми щодо того, як може обернутися справа, якщо дотримуватися того чи того способу дій, зважена оцінка всіх альтернатив якраз і становлять сутність політичного судження. Ще Макіавеллі у своїх працях, наголошує Гідденс, передбачав появу такого світу, де ризик і розрахунок ризику “посунуть” фортуна в усіх галузях людської діяльності.

З огляду на соціологічну концепцію ризику, представлену в працях Е. Гідденса і Н. Лумана, коли ми говоримо про ризик, то піддаємо сумніву саму раціональну природу людської поведінки. Якщо результат усіх подій та вчинків можна передбачити наперед, то про ризик тут не йдеться. Ризик з'являється разом із непередбачуваністю, невизначеністю майбутнього. Тобто постає питання про раціональну поведінку людини або раціональне функціонування систем чи інститутів в умовах невизначеного майбутнього. І тут стикаємося з певною суперечливістю, яка ставить перед дослідником багато питань. З одного боку, як стверджує Гідденс, сучасне соціальне життя проявляє тенденцію до рутинізації, що виключає взагалі постановку питання про раціональний вибір (дослідник веде мову про “захисний кокон”, про базову “елементарну довіру”). З другого боку, у певних галузях ризик інституціоналізовано, тобто він є невід'ємною частиною соціальності [1].

На думку, Н. Лумана, потрібно розрізнати небезпеку і ризик: небезпека існує завжди, тому що немає абсолютної надійності, а ризик має місце там, де приймається рішення (причому відмова від рішення – це теж рішення). Невизначеність майбутнього постає у двох різних перспективах, залежно від того, співвідносимо ми його з якимось рішенням чи ні [4].

Процес руйнування новосвропейської раціональності позначається певним чином на специфіці сучасного усвідомлення ризику. Е. Гідденс і Н. Луман, зокрема, звертають увагу на значущість того соціального факту, що примноження знання (у тому числі раціонального і науково-експертного) не послаблює, а навпаки, поглиблює усвідомлення ризику [1; 4]. Як бачимо, поняття ризику стає центральним у сучасному суспільстві, яке прощається з колишніми, традиційними способами діяльності і “відкривається” до невідомого майбутнього. “Відкритість” до тих подій, що ще не відбулися, свідчить про податливість соціального світу та здатність людей формувати природне середовище свого існування. Оскільки визнається той факт, що майбутнє є недосяжним і воно все більше відділяється від минулого, це майбутнє стає новим полем діяльності – простором контрфактичних можливостей.

Отже, терени майбутнього відкриваються для “колоніального” вторгнення, що спирається на контрфактичне мислення та зважування ризиків. Таке зважування ніколи не може бути повним, оскільки завжди існує імовірність якихось непередбачуваних наслідків. У середовищі, де більше немає місця для фатуму, долі (детерміністської визначеності подій), усяка діяльність зважується з позицій ризику, тобто піддається загальній оцінці ступеня її ризиковості під кутом зору можливих наслідків. “Уторгнення” абстрактних систем (наприклад грошової системи) в повсякденне життя людини, що накладається на динамічну природу знання, означає, що усвідомлення ризику проникає в життєдіяльність практично кожної людини [1]. Тож можемо стверджувати, що зважування ризиків безпосередньо впливає на способи планування життя, “формування” майбутніх світів, які б давали тією чи тією мірою відчуття певної безпеки.

На відміну від небезпеки, що завжди загрожувала і загрожуватиме здоров’ю, ризик подій зі значущими наслідками за своїм визначенням не є пов’язаним з індивідом безпосередньо, хоча (знову-таки за визначенням) становить безпосередню небезпеку *під кутом зору життєвих шансів окремого індивіда*. Ризик цього роду – це результат дальшого розгортання процесу глобалізації. Ще півстоліття тому суспільство не відчувало такої загрози. Ідеться не про те, що повсякденне життя стало більш ризикованим, аніж раніше – скоріше річ у тім, що для сучасної людини мислити поняттями ризику та зважування ризику стало постійним станом, що сама людина навіть не завжди помічає [1, с. 11].

Саме інституціональний характер ризику, його проникнення в життя практично кожної людини вводять проблему дослідження ризику та можливостей керування ним у поле соціально-психологічного праксису.

Згідно з концепцією Т. М. Титаренко, життєконструювання особистості відбувається в процесі соціально-психологічного праксису, коли особистість, постійно трансформуючись у змінній, плинній реальності, повсякденно, крок за кроком конструює свій життєвий світ. Особливістю цього процесу є те, що зовнішні детермінанти життєдіяльності заломлюються через внутрішню особистісну структуру, набутий досвід, актуальні домагання, прагнення, плани, а процес активного пристосування до навколишнього світу та водночас зміни світу, пристосування його до себе, до власних потреб здійснюється діалогічно [5].

Повсякденне життя особистості в її життєвому світі Т. М. Титаренко розглядає як плетиво соціально-психологічних практик, які не залежать виключно від її волі або тільки від ситуації, що склалася. Завдяки соціально-психологічним практикам здійснюється структуризація життя, його самоструктурування, і саме практики забезпечують особистісні трансформації. На різних етапах життєвого шляху провідними стають відповідні практики, що акумулюють набутий особистістю досвід [там само].

Практики можуть бути *фоновими*, якщо вони представлені як певні рутинізовані акти конструювання життя. Це свого роду енергозберігальні режими, які, власне, і переважають у нашому житті. Однак є і *перетворювальні, конструктивні* практики, які за своєю природою належать до енергозатратних. Фонові практики виявляються, зрозуміло, у сьогоденні; коли ж ми починаємо планувати власне майбутнє, вибудовувати образ бажаного життя, виникають “перетворювальні” практики. Т. М. Титаренко виділяє такі характеристики перетворювальних практик, як діалогічність, індивідуалізованість, імовірнісність, експериментальність [там само].

На наш погляд, сучасність, яка вимагає від людини постійно осмислювати соціально-політичні, економічні, екологічні та технологічні небезпеки, змушує її приймати рішення з певною мірою ризику практично щодня. Тобто *ризикуювання стає повсякденною практикою людини*. Отже, ризикування, завдяки якому відбувається перетворення соціально-політичних, економічних, екологічних та технологічних ризиків, є специфічною соціально-психологічною практикою життєконструювання сучасної особистості.

Як психологічний зміст практики ризикування ми розглядаємо поведінковий патерн формування оптимальних способів керування життєвим шляхом людини. Доцільність використання концепту практик на відміну від, наприклад, активності або діяльності зумовлена тим, що самоідентифікація особистості в середовищі суцільної

невизначеності та нестабільності відбувається в умовах дефіциту функцій цілепокладання, планування та програмування життєвого шляху. Адже, коли неможливо наперед більш-менш точно прорахувати ймовірність успіху або невдачі, вибудовування моделі майбутнього зумовлено більшою мірою не функціями цілепокладання та планування, а, як зазначає П. Бурдье, практичним почуттям, габітусом.

Габітус, базове поняття соціологічної концепції П'єра Бурдье, визначається як система диспозицій, що породжує та структурує практику агента та його уявлення. Габітус є продуктом історії, що виробляє індивідуальні та колективні практики. Він зумовлює активну присутність минулого досвіду, який існує в кожному організмі у вигляді схем сприймання, мислення і поведження, та гарантує "правильність" практик, їхню надійність порівняно з формальними правилами та усталеними нормами. Така система диспозицій, зазначає Бурдье, відображає принцип наслідування та регулярності, який дає змогу спонтанно орієнтуватись у соціальному просторі й реагувати більш-менш адекватно на події та ситуації. Як продукт певного типу об'єктивної регулярності, габітус здатен породжувати загальноприйнятні "манери" поведінки (і тільки їх), які з найбільшою ймовірністю будуть позитивно прийнятими, тому що вони є об'єктивно пристосованими до логіки певного поля діяльності. Отже, життєконструювання, вибудовування життєвого простору у середовищі небезпек та ризиків висувають до людини певні вимоги щодо пошуку засобів зниження та мінімізації ризиків. Соціальний простір ризиків виводить на перше місце потребу турбуватися про безпеку власного життя, запобігати ризикам, по зможі мінімізуючи їх.

Піклування про безпеку власного життя вимагає від людини вироблення ефективних способів взаємодії із соціальним простором. Таким способом, на думку Е. Гідденса, є *довіра*, яка виступає неодмінною умовою зниження або мінімізації ризику. Дослідник вважає, що там, де є довіра, хоча б потенційно існують альтернативи дій. Якщо альтернативи дії не беруться до уваги, індивід перебуває в ситуації впевненості; при цьому він реагує на звинувачення інших, на відміну від ситуації довіри, коли згоден частку провини взяти на себе [1].

Гідденс переконаний, що довіру слід розглядати у взаємозв'язку з ризиком, де ризик є результатом рішень та діяльності індивіда. На думку дослідника, соціальна дія виникає в результаті прийняття рішення, що ґрунтується на довірі до соціальної системи, а брак довіри може призводити до деструктивних щодо соціальної системи наслідків. Тому сьогодні довіра до соціальної системи – це довіра до ризику, а розвиток толерантності в усіх сферах суспільного життя відкриває нові можливості для впливу та керування ризиками [там само].

Утім, крім толерантності у сферах суспільного життя, для довірливої взаємодії із соціальним простором ризиків необхідною є ще

й *готовність до прийняття ризику*. Але перш ніж говорити про таку готовність, зазначимо, що взаємодія людини із середовищем ризику фіксується в системі настановлень та виявляється в поведінковій готовності діяти відповідно до умов, що склалися. Так формується *культура ризику*, яка вимагає від людини постійної готовності до ймовірних змін та калькуляції можливостей, відкритості щодо різноманітних дій та подій, позитивних або негативних, з якими кожен з нас постійно стикається в повсякденному житті на індивідуальному або глобальному рівні. Отже, Гідденс наголошує, що головне завдання в умовах культури ризику – навчитися жити в умовах ризику, аналізуючи різний досвід, який дає змогу робити власне життя більш-менш стабільним. На думку дослідника, культура ризику більшою мірою асоціюється з неінституціональними практиками здорового глузду, а настановлення на ризик стає формою раціоналізації невизначеності.

У контексті визначення готовності до прийняття ризику цікавою видається концепція О. В. Вдовиченко. Виходячи із психологічного змісту поняття “ризик”, дослідниця розглядає його прояви на трьох рівнях: природному (потребово-мотиваційному – неусвідомлюваному), психологічному (тому, що проявляється під впливом емоційно-вольових реакцій) та соціально регульованому (усвідомленому). Зупинімося на соціально регульованому рівні прояву ризику, коли саме життя змушує ризикувати. Вдовиченко звертає увагу на процесуальний характер цього феномена, де ризик не є симультанним (одномоментним), а являє собою процес, який представлений у часі і має свій початок, перебіг та завершення. Важливим аспектом у прийнятті виправданого ризику є також сприйняття та усвідомлення небезпеки. Звідси впливають *найважливіші характеристики ризику як процесу прийняття ризику*:

1. Ризик є когнітивним, тобто “відпрацьовування” кожного його етапу відбувається “внутрішньо”, але оцінюють його “зовнішньо” – за конкретними діями. Важливу роль відіграють тут механізми ідентифікації, збереження та вивільнення. Ці механізми лежать в основі феномена укорінених звичок. Отже, певний рівень ризику стає для людей звичним, як, наприклад, керування автомобілем на високій швидкості.

2. Ризик – це процес, під час якого в когнітивній системі відбувається певне маніпулювання знаннями. Мається на увазі, що люди ризикують свідомо та добровільно. Однак у багатьох ситуаціях рішення приймаються практично автоматично на основі звичок та індивідуального досвіду. Утім, коли трапляється нова ситуація або відбуваються зміни в рутинних завданнях, прийняття рішення значно ускладнюється.

3. Ризик звичайно має певну спрямованість, а його результати проявляються у відповідних діях, завдяки яким вирішуються ті чи ті питання або відбувається їх усвідомлення [6].

Ці характеристики ризику, на думку О. В. Вдовиченко, дають підстави говорити про певну відносність ризику для конкретного суб'єкта. Тобто в соціумі завжди існують небезпечні ситуації, які є загально визнаними для суспільства, але не завжди саме ці ризики приймає та усвідомлює суб'єкт, тому одні ризикують, а інші – ні. Отже, ризик є індивідуально-якісною характеристикою, яку треба розглядати під кутом зору усвідомлення небезпечних умов суб'єктом і, як наслідок, прийняття чи неприйняття цих умов. У такому розумінні можна говорити лише про ризиковану поведінку суб'єкта, хоча сам він, можливо, і не усвідомлює свій вибір. Суб'єкт, який перебуває в небезпечній ситуації та приймає її, тим самим погоджується на ризик. Він прагне не тимчасового або часткового поліпшення існуючих умов, а повного перетворення ситуації. Наступний стан суб'єкта не завершує ризик, а лише перериває його. Дальший розвиток подій веде до нових проблем, і черговий ризик стає неминучим. У кінцевому підсумку ризик не передбачає завершеності, якогось остаточного результату. Так, робить висновок Вдовиченко, ризик залишається у сфері людської діяльності як певний спосіб здійснення перетворень, стає природним результатом того стану, який є за межами ризику [там само]. Цілком згодні з думкою дослідниці, яка стверджує, що часом слід іти на виправданий ризик, свідомо формуючи власну зону комфорту для того, щоб певним чином оздоровити себе та своє життя, побачити нові його обрії.

Висновок. Отже, життєконструювання сучасної людини відбувається в умовах ризику та загрози людському існуванню, що вимагає від неї свідомої реалізації всіх наявних особистісних ресурсів керування ризиками. Усвідомлення ризику безпосередньо впливає на способи планування життя, “формування” майбутніх світів, які б давали тією чи тією мірою відчуття певної безпеки.

Інституціональний характер ризику, його проникнення в життя практично кожної людини виводять проблему дослідження ризику та можливостей керування ним у поле соціально-психологічного практику. Ризикуювання, завдяки якому відбувається перетворення соціально-політичних, економічних, екологічних та технологічних ризиків, є специфічною соціально-психологічною практикою життєконструювання сучасної особистості. Можливості для впливу на ризики та керування ними реалізуються завдяки довірливій взаємодії із соціальним простором ризиків, яка формується на основі утвердження толерантності у сферах суспільного життя та готовності до прийняття ризику.

Література

1. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Энтони Гидденс // Thesis. – 1994. – № 5 (3-26). – С. 107–134.
2. Кравченко С. А. Нелинейная социокультурная динамика: играизационный подход / С. А. Кравченко ; ред. Т. Н. Петрова. – М. : МГИМО-Университет, 2006. – 172 с.

3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
4. Луман Н. Понятие риска / Николас Луман // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 135–160.
5. Титаренко Т. М. Особистісні практики конструювання життя: зміна фокусування / Т. М. Титаренко // Педагогічна і психологічна наука в Україні : зб. наук. праць : в 5 т. Т. 2: Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. – К.: Пед. думка, 2012. – С. 175–186.
6. Вдовиченко О. В. Минимизация неоправданного риска / О. В. Вдовиченко // Наука і освіта : наук.-практ. журн. Півд. наук. центру АПН України. – 2009. – № 5. – С. 32–38.

Ларина Т. А. Риск как социально-психологическая практика жизнеконструирования личности

Рассмотрены особенности жизнеконструирования современного человека. Показано, что процесс конструирования жизни личностью осуществляется в условиях доверия к социальной среде и личностной толерантности к риску. Определено, что сохранение переживания стабильности личности в современных социокультурных условиях реализуется в рискованных практиках; управление рисками происходит благодаря организации взаимодействия с жизненным пространством на основе доверия и толерантности.

Ключевые слова: жизнеконструирование, рискованные практики, толерантность к риску, управление рисками.

Larina T. O. Risking as a social psychological practice of person's life-constructing

The article is devoted to the specifics of life-constructing of a modern person. The author shows that life-constructing takes place in the conditions of trust to social environment and personal tolerance to risk. It is determined that the sense of person's stability in the modern socio-cultural realm is kept within the risk practices. Risk management is done through organizing the interaction with life space based on the trust and tolerance.

Key words: life-constructing, risk minimization practices, tolerance to risk, risk management.

© Ларина Т. О.

М. В. Семиліт

ДЖЕРЕЛА ТА ФОРМИ ПРОЕКТУВАННЯ ОБРАЗІВ-ЗРАЗКІВ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ОСОБИСТОСТІ

Представлено концепцію проектування життєвої перспективи, квантифікації часу життя на основі набутих й архетипних програм-інтроєктів. Показано, як ці образи впливають на вибір особистістю стратегії виходу: жити з травмою, приховуючи її; компенсувати негативний досвід соціальним статусом, матеріальними цінностями; повторювати травматичні ситуації; виміщати негативний досвід на інших людях.

Ключові слова: життєвий шлях, варіанти життя, життєвий сценарій, колективне несвідоме, архетипи віри, травма, квантування.

Проблема. Життя дається людині один раз, і вона намагається прожити його щасливо, але, як відомо, далеко не кожному це вдається. Суспільство створює певні норми співіснування, надає можливі дороговкази “щасливого напрямку” життя, та навіть сумлінне їх дотримання не гарантує правильного вибору, щось залишається в цьому виборі неусвідомлюване, таємниче. Саме проблемі джерел (соціально-психологічних чинників) вибору особистістю варіанта життєвого шляху та форм його репрезентації присвячено цю статтю.

Життєвий шлях – найбільш містке, цілісне поняття, що описує індивідуальну історію соціально-психологічного розвитку особистості від народження до смерті. Разом з тим життєвий шлях особистості розгортається в певному соціокультурному просторі та обмежений “полем потреб” епохи, в якій живе людина, визнанням героїв – носіїв прогресивних цінностей, необхідністю вибору саме таких “героїв”, що допомагають упорядковувати складні взаємини, які формуються протягом життя. Особистість засвоює, виконує і поступово збагачує певний набір, репертуар ролей, притаманний тій або тій етнічній спільноті. Після неї цей цикл повторює вже наступне покоління.

Метою статті є дослідження життєвого шляху індивіда під кутом зору особистісно-міфологічного та графічно-семантичного підходів як розширення можливостей комплексної методології прогнозування перспектив життя української спільноти.

Як наукову проблему життєвий шлях особистості розглядали в контексті різних підходів: еволюційно-генетичного (Ш. Бюлер) [1], культурно-історичного (Л. С. Виготський) [2], соціально-суб’єктного (С. Л. Рубінштейн) [3], історико-соціологічного (Б. Г. Ананьєв) [4], біографічно-подієвого (К. О. Абульханова, Т. М. Березіна) [5], подієво-часового (Є. І. Головаха, О. О. Кронік) [6], сценарного (Е. Берн, Й. Стюарт) [7], рольового (Я. Морено, П. П. Горностаї) [8] тощо. Але найбільш результативними, на нашу думку, з погляду аналізу є сценарно-рольовий (який об’єднує два попередніх) та особистісно-міфологічний підходи [9; 10]. Перший виник у системі трансактного аналізу та психодрами, другий – у психоаналітичному підході як ідентифікація особистості з певним героєм міфу, казки. Сценарій – це поступове розгортання життєвого плану, що формується в дитинстві під впливом батьків та соціального середовища; як правило, він особистістю не усвідомлюється. Е. Берн виділяє, зокрема, такі варіанти життєвих сценаріїв: “переслідувач”, “жертва”, “рятівник”, “спляча красуня”, “переможець”, “непереможець”, “невдаха” тощо. Ці окремі не диференційовані свідомістю аспекти психіки “живуть” в особистості окремо, беруть свій початок у груповому несвідомому і

постійно впливають на її життєвий шлях, що проявляється в неочікуваних афективних змінах настрою, рольових позиціях. Сценарій залежить від гри, у яку, не усвідомлюючи цього, грає людина, перебуваючи в его-стані “дитини”, “батька”, “дорослого”. Через плинність та динамічність життя людина рідко замислюється над тим, який саме шлях вона обрала.

Для молодого покоління актуальним є пошук сенсу життя, на який впливають конкретно-історичні умови. Вони визначають загальну низку подій, тло, на якому розгортається концепція життєвого шляху (Я-концепція). Очевидно, має значення те емоційне тло, в якому починає жити народжена дитина. Це тло забезпечує, зрозуміло, попереднє покоління, тому задоволення його потреб – основа щасливого життя дітей та внуків, формування в них позитивної концепції життя. Значний вплив на цей процес має створення міфів про героя/героїню як проектування плану самореалізації, що дає можливість через ототожнення з образом-зразком реалізувати життєвий задум (план). Багато хто з вищезгаданих авторів зазначає, що життєвий шлях особистості є функцією не тільки свідомості, а й залежить від неусвідомлюваних слідів пережитих подій, що відбувалися в близькому оточенні людини, від родових послань-настанов пращурів, їхніх життєвих прикладів, актуальних потреб суспільства, в якому розгортається життєвий план.

В умовах хаосу, дезінтеграції, соціальної та економічної кризи образ героя постає як духовний орієнтир, варіант особистісного вибору. Тому *кожен народ у своїй культурі, в колективній пам'яті несвідомого зберігає можливі приклади-зразки таких героїчних образів*, які є одним з основних джерел (*першим*) проектування майбутніх життєвих шляхів особистості. Своїми вчинками, своїм життям, а іноді і своєю смертю народні герої демонструють ті кращі зразки поведінки, до яких зміг піднятися той чи той народ у ході свого розвитку. Будучи для кожного народу втіленням досконалих людей, герої показують, на що здатний цей народ, у чому проявляється його національна специфіка. Концепт “героїзм” являє собою складне ментальне утворення, воно фіксується в мовній і невербальній поведінці людей і зумовлене національними особливостями їхньої картини світу.

Другим джерелом (крім колективного несвідомого), звідки особистість бере життєві зразки, є приклади *значущих представників родів* чоловіка та дружини або близького соціального оточення. Спостерігається певна боротьба (антагонізм) між родами чоловіка і дружини з домінуванням у новоутвореній сім'ї жінки з роду чоловіка (матері сина – свекрухи); наступні покоління ототожнюють себе зазвичай із сильнішим, численнішим родом.

Третім джерелом формування життєвого шляху є актуальне *соціальне оточення*. Це можуть бути як просоціальні образи-зразки (успішні бізнесмени, спортсмени, футболісти), так і кримінальні пер-

сонажі – залежно від їхнього авторитету, сили впливу, таємничості образів. Наша практика роботи з учнями дає підстави зробити висновок: особливістю сьогодення є те, що школярі вже не мріють, як це було колись, про фах інженера чи вчителя – для них більш авторитетними є футболісти, боксери, бізнесмени, а також ... ватажки злочинних угруповань.

За *четверте* джерело формування життєвого шляху можна визначити *запозичені з інших культур образи*, репертуар яких постійно множитья. Мета такого “множення” – ілюзорне звеличення національної свідомості їхніх представників, що чітко орієнтуються на матеріальний добробут. Представники нашої культури не стільки створюють (продукують) нові образи, скільки переживають національне почуття самоповаги – наприклад, разом з параолімпійськими чемпіонами, чемпіонами світу з різних видів спорту, які досягають олімпійських вершин. Одним із чинників досягнення таких спортивних рекордів є, на нашу думку, численні страждання нашого народу (“потенційні ями”), а також готовність повторити їх у тяжкій праці, спрямованій на досягнення світових вершин (радість). Припускаємо, що стани “страд” і “рад” мають спільний корінь і спільне походження, а це підкреслює взаємозалежність радості успіху і страждань у його досягненні.

Безпосереднім відображенням уже пережитих подій життя спільноти є казки та міфи. Вони – основа виховання майбутнього покоління, звідки молодь черпає ідеали. У своїх дослідженнях більшість відомих психологів звертаються до давньогрецьких міфів (про Едипа, Прометея, Орфея, Електру та ін.). Ми ж, крім семантичного та графічного підходів, у дослідженні життєвого шляху використовуємо ще й українські міфи та казки, які підтримували й надихали українців у складні періоди виживання. Міфи та казки про народних героїв, які долають усі перепони на своєму шляху, із захопленням слухали діти, мимовільно засвоюючи почуте. Для дітей ідеалами сильної особистості ставали Котигорошко, козак Мамарига, Кирило Кожум'яка, Іван-Побиван, Іван – мужичий син та інші казкові герої.

Міф, де особистість постає як зразок-образ життя, відображає сценарний план як певну програму дій. Розглядаючи основи формування сценарного процесу, Н. Ф. Каліна зазначає: “Особистий міф – це неусвідомлюваний зразок, який наслідує людина в різні періоди свого життя, зовсім не підозрюючи цього... На рівні пересічної свідомості особистий міф сприймається як доля” [9, с. 234], що визначається архетипами колективного несвідомого.

Особистісно-міфологічний підхід тісно пов'язаний із сценарним, але на відміну від сценарного він є, на нашу думку, частково усвідомлюваним (отожнення з героєм міфу, казки респонденти можуть вербалізувати). Особистий міф як проект життя може базуватися на певних вчинках, нестандартних діях казкового героя. Отожнення

себе з героєм виявляється у двох позиціях: бути як він – боротися (активній) та очікувати такого рятівника (пасивній). Саме останню найчастіше займають пересічні українці. Але в певні моменти часу ці позиції (активна і пасивна) можуть змінюватися.

Звернімося до засвоєних у дитинстві сценаріїв із життя казкових героїв, значущих представників роду, а також переданих пращурами архетипних образів групового несвідомого. Одним із таких образів є національний герой *Котигорошко* [11, с. 80]. Нагадаємо, що основна ідея казки втілюється у вчинках наймолодшого, сьомого (магічний порядок народження), сина, якого жінка народила, з'ївши зерня гороху (це вказує на його походження – від Сіяча). Котигорошко визволяв спочатку з полону Змія свою сестру, яка пішла “не за тією Скибою” і зайшла до Змієвого двору, а за нею – старших братів, котрі потім зрадили його, прив'язавши до дерева і забравши “завойовані” ним скарби та звільнену від дідка дівчину.

Тема зради присутня в історії становлення українського суспільства з давніх часів до сьогодення. Отже, зраджений Котигорошко відступився від родинних зобов'язань і досяг перемог в інших світах (компенсація). Нагадаємо, що цей казковий герой вириває з корінням дуба (архетип роду), до якого його прив'язали брати, і, залишаючи родинні завойовані цінності, йде в інший світ, тобто розриває зв'язок із родиною. (Понад п'ять мільйонів “котигорошків” борються сьогодні за щасливе життя за кордоном (міграція)). *Архетип дерева* – один із найдавніших: його коріння йде в глибини землі, у царство померлих, стовбур символізує покоління живих, а листя і крона – житло богів та духів.

У груповому несвідомому знайшла відображення і така риса українців, як готовність до самопожертви заради високої мети, “щоб полетіти”: “прикрив власною свитою грифенят”, “відрізав у себе литку та й кинув Грифові”. Слова Грифа: “такого доброго дав аж наприкінці!” свідчать про те, що “несвідоме знає” і про смак людського м'яса, і про випадки канібалізму. Кілька проєктантів майбутнього, що пережили голод 1933 року (були дітьми), згадували страхи-попередження їхніх матерів, щоб не виходили на подвір'я, тому що в селі були випадки канібалізму. Тож даремно діти Грифові-батькові кажуть: “Як не з'їси його, то ми скажемо” [11, с. 80–81]. Розповідаючи такі казки дітям, батьки передавали наступним поколінням послання до виживання, готовність до самопожертви, але перш за все – страх. Сучасні бабусі, втім, уже соромляться таких народних казок – свого колективного несвідомого, в якому збережені не тільки героїзм визволення братів, товаришів, а і їхня “прикра зрада” (“підтягнумо його вгору та тоді й киньмо”), “голод звіра”, “драння реміння зі спини” [там само, с. 80].

Отже, особистісне становлення часом відбувається певною мірою через відступ від родинних зв'язків, тому тут має сенс говорити про своєрідний антисценарій. З архетипним образом Котигорошка пережуються життєві сценарії сучасних національних героїв: українського багатиря Івана Піддубного, боксерів братів Кличків, футболіста Андрія Шевченка, які заробляли “свій хліб” і славу за межами України. За ними тягнуться й молоді люди, студенти, понад 80% яких (за нашими дослідженнями) хотіли б виїхати з країни.

Якщо перенести життєвий сценарій Котигорошка в сьогодення, то стає зрозумілою хвороблива пристрасть до нищення пам'ятників колишнім вождям, які так само в недалекому минулому руйнували садиби, знищували господаря, викорінювали історичну пам'ять народу та вершили інші “геройські” вчинки. Усе це діяння представників колишньої і теперішньої влади, обранців народу, які вирішують одноосібно, що робити з історичними пам'ятками, будівлями, землями, садами, виноградниками, вулицями і площами. Очевидцями і пасивними споглядачами цього свавілля стають сотні тисяч жителів міст та сіл. Очевидно, що руйнація старого як “виривання з корінням”, переривання зв'язку поколінь стає все популярнішою і нагадує далеко не нову ідею Інтернаціоналу: “Весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем... кто был ничем, тот станет всем”. У таких архетипних вчинках під “благородними” діями приховуються мотиви руйнування – “чистоти” вулиць і площ без пам'ятників, “старих” дерев тощо. Можна, утім, зробити висновок, що нищення “старого” не відповідає українській ментальності, бо в ньому (“старому”) живуть духи померлих, до яких українці завжди ставилися з повагою, “підживлювалися” їхньою силою, мудрістю.

В українській обрядовій традиції значне місце відводиться архетипові Сіяча, який полярно протилежний архетипному образу Котигорошка, але чомусь став буденним, неяскравим (у недавньому минулому – переслідуваним, зрадником), хоча саме в середовищі добре засіяного поля, на нашу думку, народжуються герої. Традиційно в Україні здійснення обряду посівання закріплювало емоційні родинні зв'язки, адже сам акт сіяння зерна (сім'я) є актом символічного запліднення, проектування поведінки господаря-сіяча, батька, годувальника родини, який згодом має взяти на свої плечі відповідальність за майбутнє свого роду. Так формувався родовий архетип Сіяча. Хлопці-посівальники, заходячи в чужі хати, долали певні страхи перед невідомим, що чекало на них за дверима. Як правило, посівальники питали дозволу на проведення цього дійства. Узгодження своїх дій із бажаннями господаря формувало основу для партнерських взаємин, співпраці й поваги до старшого покоління. Від уміння спілкуватися залежав їхній дохід. Так національні традиції стимулювали вміння спілкуватися та бути господарем на землі. Цікавим є те, що суспільст-

во звеличує образ Котигорошка – борця за визволення шістьох братів, які працювали на полі (були сіячами) і в походах за визволення зрадили його. При цьому образ братів-сіячів, що орють землю, вирощують хліб, залишається в тіні і вони змальовуються зрадниками (хоча, аналізуючи вчинок головного героя, бачимо, що саме він залишає родинну справу, і, власне, це більше схоже на зраду). Наявність полярних чоловічих ролей, архетипних образів (братів-сіячів, Котигорошка та його друзів) та жіночих образів (матері, сестри та “гарної королівни”) фокусує емоційну енергію на можливих життєвих планах, сценаріях чоловічої та жіночої родової ідентичності.

“Комплекс спасителя – архетип колективного підсвідомого – природно активізується в епохи, так насичені дезорганізацією, як, наприклад, наша” [10, с. 171]. Хоча й сказано це було К. Г. Юнгом ще на початку минулого століття, та й мав він на увазі Європу, утім цей вислів, на нашу думку, цілком суголосний з нашим сьогоднішнім. Образ Котигорошка, рятівника братів, у наш час помітно актуалізується. Юнг у своїй праці “Символічне життя” влучно зазначає: “Коли в окремих індивідів починають активізуватися архетипи, ми виявляємось оточеними історією, хоч і перебуваємо в теперішньому” [там само, с. 173].

Зрозуміло, “архаїчна ментальність не винаходить міфи, вона їх переживає” [9, с. 217]. І справді, наша сучасна культура не так породжує міфи про Людину-героя, як їх переживає. Руїнація архаїчних образів, втрата їхньої цілісності ведуть до певних перевтілень та розщеплень. Головними героями, персонами (керманичами) стають приховані образи дідків (Катів – горошків), що, пригадаймо народні казки, “приходять тємно” і “деруть реміння зі спини” товаришів. Так само й герой етнічного міфу Котигорошко каже: “Ви мене зрадили – мушу вас покарати, та й покарав” [10, с. 81]. Остання теза розкриває, на нашу думку, перспективи розвитку соціальної ситуації найближчим часом, оскільки при виборі варіанта життєвого шляху в разі накопичення травматичних впливів починає врешті домінувати несвідоме і його емоційно насичені поляризовані архетипні образи.

Сам вибір особистістю варіанта життя можна виразити метафорою дерева, символічного соняшника, пагони якого тягнуться до зовнішнього світу, сонця, тепла, але водночас і захищаються від нього (рис. 1).

Кожна гілка соняшника – варіант життєвого шляху, способу переривання контакту, завмирання з метою виживання чи активної боротьби переможця, повторення життя одного зі своїх пращурів або протесту проти них у формі життєвих експериментів, реалізації своїх задумів у певному балансі зі світом і власним Я, в якому представлено переплетіння двох родів: Батьківського (чоловіче начало) і Материнського (жіноче начало).

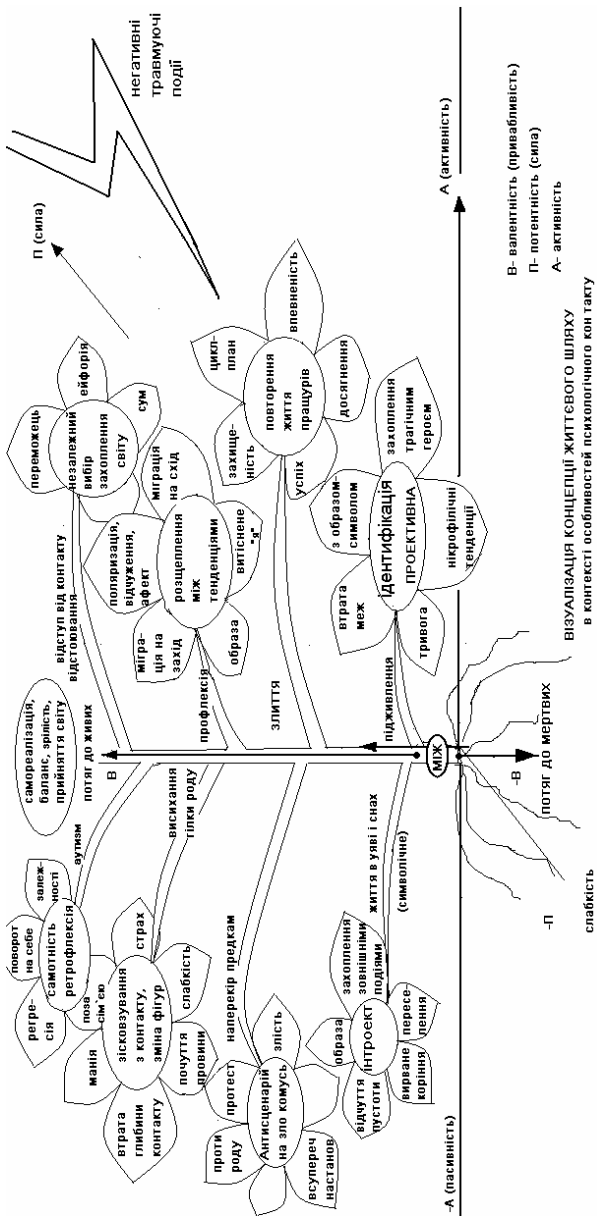

Рис. 1. Візуалізація концепції життєвого шляху

Особистісно-міфологічний аналіз образів як зразків для побудови майбутнього є досить актуальним і своєчасним, адже прогнозує можливі варіанти майбутнього життя особистості та суспільства. Найменш детально проблема життєвого шляху представлена з позиції етнокультурного аналізу, що потребує комплексного методологічного інструментарію, але дає змогу зрозуміти запрограмованість подій сьогодення архетипними образами.

Особистість, на нашу думку, – це система ієрархічних взаємин декількох поколінь, що передають послідовникам з потенціалом розвитку, зростання ще й прихований потенціал пережитих колективних та індивідуальних травматичних образів. Ці образи спонукають особистість до вибору тієї чи тієї стратегії виходу з травматичних ситуацій. Серед них: стратегія повторення життєвих труднощів як повернення до минулого (ретрофлексія); стратегія компенсації пережитих “потенційних ям” більш високим соціальним статусом, матеріальними цінностями; стратегія “відігрування” на інших (вимищення); стратегія “життя з травмою” (замовчування). Але всі ці стратегії можна об’єднати в одну “трансгенераційну” перспективу – передавання одержаних травм наступним поколінням.

Варіанти життя можна більш чітко диференціювати відповідно до теорії дії психологічних механізмів (вимушеного повторення або антисценарію), що проявляються в процесі проектування майбутнього. Пропонуємо використати для цього операційну модель проектування майбутнього життєвого шляху (рис. 2).

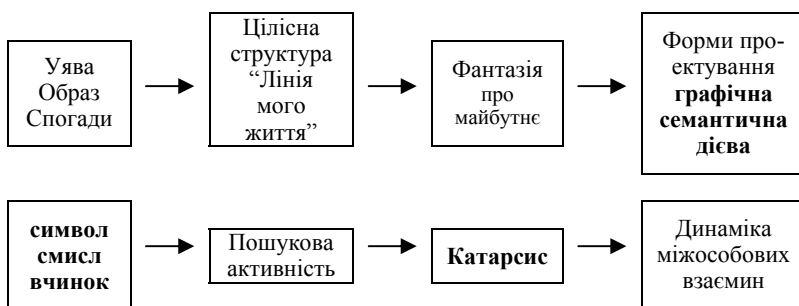

Рис. 2. Операційна модель проектування майбутнього життєвого шляху

Для чіткої емпіричної фіксації пережитих подій у досліджуваному поколінні ми використовували (крім особистісно-міфологічного підходу) ще й графічно-семантичний аналіз життєвого шляху трьох поколінь (рис. 3–5).

1933 год – плохо помню, но мама всегда плакала и люди (соседи) умирали...
 1941 год – война, было очень плохо жить, страшно даже вспоминать...
 1945 год – Победа, это было хорошо, но кругом была разруха и холод, голод, мужчины не вернулись, неизвестность...
 1946 год – обратно голод, но я помню только лучшее (от себя: бабушка даже крошки со стола не выбрасывает, говорит, что помнит, как это был ее обед и ужин – крошки)

Рис. 3. “Лінія мого життя” проектанта 1930-го року народження

Дослідження життєвого шляху трьох поколінь за допомогою графічно-семантичної методики “Лінія мого життя” показує явну тенденцію до зростання кількості “потенційних ям”. Якщо представники покоління 1930-х років народження (див. рис. 3) зниження привабливості (V – валентності) життя пов’язують з періодом голодомору, війною та повоєнною розрухою (до 1960-х років), то респонденти 1990-х років народження – із розлученням батьків, від’їздом батьків за кордон, погіршенням навчальної успішності в школі, оплатою навчання у ВНЗ, станом здоров’я (рис. 5). Життєва лінія останнього проектанта – це сценарій життя “героя” – молодій людині, що виросла без материнського піклування, для якої життя втратило будь-який сенс. Що ж до “лінії життя” проектантки 1960-го року народження, то це не життя самої “авторки”, а життя її “дівчаток” (злиття), заміщення власного життєвого шляху життям своїх дітей (рис. 4).

Висновок. Графічно-семантичне дослідження, описане в наших емпіричних експериментах [12; 13], дає змогу прогнозувати розвиток подій у житті особистості (квантифікувати час її життя). Важливість використання особистісно-міфологічного підходу для аналізу етнічних особливостей життєвого шляху українців обґрунтовано в нашій роботі “Архетипи минулого та проектування майбутнього” [14]. Вважаємо, що джерелом репертуару соціальних ролей, емоційних станів, нестандартних “наднормативних” вчинків, які реалізує особистість у своєму житті, можуть бути: архетипні образи групового несвідомого етнічних спільнот, що засвоюються поза свідомістю; передані (спроєковані) пращурами послання-інтроекти; засвоєні (інтроектовані) у власному досвіді “сліди” пережитих індивідуальних та колективних травм, а також запозичені зразки способів життя, створені в інших культурах.

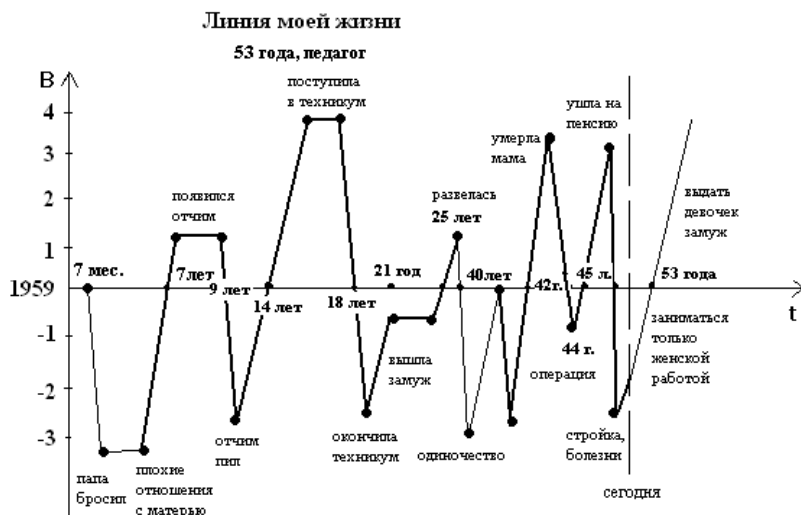

Рис. 4. “Лінія мого життя” проектанта 1960-го року народження

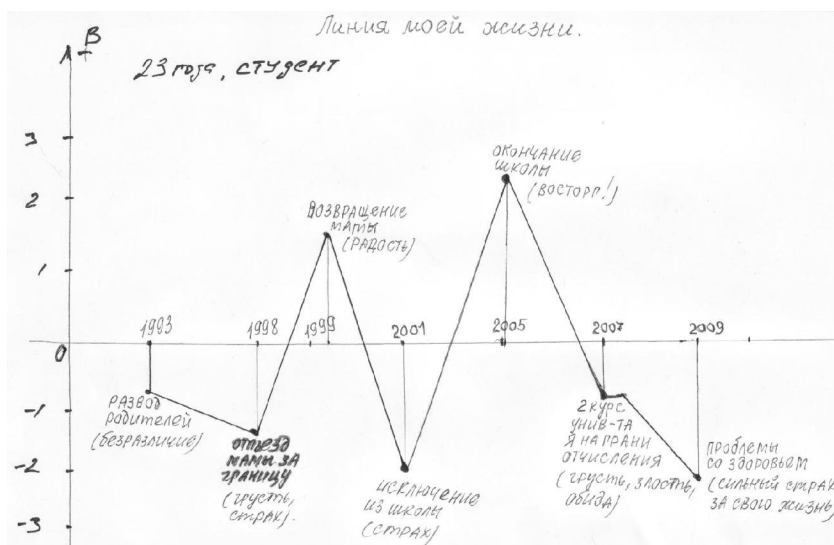

Рис. 5. “Лінія мого життя” проектанта 1990-го року народження

Література

1. *Buhler Ch.* Dermenschliche Lebenslauf als psychologisches Problem / Ch. Buhler. – Göttingen : Hogrefe, 1959. – 181 s.
2. *Выготский Л. С.* Собрание сочинений : в 6-ти томах / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 3: Проблемы развития психики / под ред. А. М. Матюшкина. – 368 с.
3. *Рубинштейн С. Л.* Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 508 с.
4. *Ананьев Б. Г.* Избранные психологические труды : в 2 т. / Б. Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – 246 с.
5. *Абульханова К. А.* Время личности и время жизни / К. А. Абульханова, Т. Н. Березина. – СПб. : Алетейя, 2001. – 234 с.
6. *Головаха Е. И.* Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – К. : Наук. думка, 1984. – 207 с.
7. *Стюарт Й.* Основы ТА: Транзакційний аналіз : пер. з англ. / Й. Стюарт, В. Джойнс. – К. : ФАДА, ЛДТ, 2002. – 393 с.
8. *Горностай П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
9. *Калина Н. Ф.* Основы юнгианского анализа сновидений / Н. Ф. Калина, И. Г. Тимошук. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 1997. – 304 с.
10. *Юнг К.* Символическая жизнь : пер. с англ. / Карл Густав Юнг. – М. : Когито-Центр, 2003. – 326 с. – (Серия “Классики психологии”).
11. Українські народні казки: Для молодшого та середнього шкільного віку / упоряд. та передм. Л. Ф. Дунаєвської. – 2-ге вид. – К. : Веселка, 1988. – 285 с.
12. *Семиліт М.* Квантування часу життя студентами та людьми похилого віку групи активного довголіття / Микола Семиліт // Психологічні перспективи. – К., 2012. – Спец. випуск “Психологія професійної діяльності працівників соціальної сфери”. – С. 38–45.
13. *Семиліт М. В.* Соціально-психологічний портрет українця / М. В. Семиліт // Актуальні проблеми психології: Етнічна психологія. Історична психологія. Психолінгвістика : зб. наук. праць. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. Миколи Гоголя, 2010. – Т. 4. – Ч. 5. – С. 63–67.
14. *Семиліт М. В.* Архетипи минулого та проектування майбутнього / М. В. Семиліт // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2009. – Т. 11. – Ч. 4. – С. 384–393.

Семилет Н. В. Источники и формы проектирования образов-образцов жизненного пути личности

Представлена концепция проектирования жизненной перспективы, квантификации времени жизни на основе приобретенных и архетипически заложенных программ-интроктов. Показано, как эти образы влияют на выбор личности стратегии выхода: жить с травмой, утаивая ее; компенсировать негативный опыт социальным статусом, материальными ценностями; повторять травмирующие ситуации; вымещать негативный опыт на других людях.

Ключевые слова: жизненный путь, варианты жизни, жизненный сценарий, коллективное бессознательное, архетипы веры, травма, квантирование.

Semylit M. V. Sources and forms of designing the samples of the individual's life journey

The author presents a concept of designing the life perspective, quantification of the lifetime based on both acquired and archetypical inherent introjecting programs. It is shown how these images influence the choice of a person regarding his/her exit strategy: to live with a trauma, concealing it; to compensate negative experience with the social status and material values; to repeat traumatic situations; to work off the negative experience on other people.

Key words: life journey, life journey variants, life scenario, the collective unconscious, archetypes of faith, trauma, quantification.

© Семиліт М. В.

С. Л. Чуніхіна

**АДАПТАЦІЙНИЙ І КОМПЕНСАТОРНИЙ СМИСЛ
ІНДИВІДУАЛЬНОГО СТИЛЮ**

Проаналізовано основні теоретичні підходи до вивчення стилю як інтегральної, комплексної властивості індивідуальності людини. На цій основі виділено низку системотвірних характеристик стилю, а саме: стиль саморегуляції, стиль психологічного захисту, стиль соціальної взаємодії, образ “Я”, особистісні цінності та диспозиції. Показано, що діагностику цих характеристик правомірно використовувати в експериментальних дослідженнях стильової сфери.

Ключові слова: адаптація, компенсація, інтегральність, індивідуальний стиль.

Проблема. Дослідження в галузі індивідуального стилю активно ведуться у вітчизняній і зарубіжній психології вже понад сто років. За цей час накопичено значний теоретичний та емпіричний матеріал; сформовано цілком самостійні і цілісні концепції стилю в рамках ключових парадигм психологічної науки – психоаналізу, когнітивізму, гуманістичної психології, психології діяльності; описано безліч стилів, які формуються на різних рівнях індивідуальності і проявляються в найрізноманітніших сферах людської активності. Наприклад, лише когнітивних стилів налічується більш як 20. Концептуальна різногосиця стильових досліджень є настільки очевидною, що це змушує деяких дослідників узагалі відмовитися від поняття стилю як надлишкового терміна, що описує “нульову реальність”. І для такої теоретичної позиції є достатньо підстав [1]. Однак актуальність подальшого теоретичного розроблення стильової проблематики, як це не парадоксально, зумовлена тими ж самими причинами, які можуть служити підставою для відмови від дослідницької роботи в цьому напрямку, а саме: ємністю поняття “стиль” та інтегрованою цілісністю психічної реальності,

яка за ним стоїть. Саме ці чинники спричиняють методологічну значущість та вагомий діагностичний потенціал стильових концепцій.

Тому нам видається, що відмова від досліджень стилю була б передчасною для психології. “Ідея стилю є точкою, в якій перетинаються стратегії наукового пізнання “знизу вгору”, від загальнопсихологічних закономірностей до особистісної своєрідності, і “згори вниз”, від особистісної феноменології до механізмів психіки. Феномен стилю виявляється зручною конкретною психологічною моделлю для вивчення механізмів інтеграції епістемологічних, психофізіологічних і соціально-психологічних закономірностей людської поведінки” [2, с. 121].

Мета статті: на основі аналізу основних досягнень та суперечностей у психологічному осмисленні феномена стилю, накопичених у науці до теперішнього моменту, оцінити перспективи стильових досліджень.

Основоположником теорій стилю в психології прийнято вважати Альфреда Адлера, який виніс на обговорення гіпотезу про формувальний вплив дефіцитарних проявів (фізичних вад, загальної слабкості тілесної конституції, дефіциту тих чи тих здібностей) на тип особистості та її базові життєві настановлення. Учений припустив, що усвідомлення соціальної або фізичної неповноцінності мотивує дитину до подолання або компенсації своїх обмежень задля досягнення соціальної повноцінності. Індивідуальний спосіб вирішення цього завдання Адлер і запропонував позначати терміном “стиль”. Інакше кажучи, стиль – це система цілей, які ставить перед собою людина, захищаючи свою соціальну повноцінність. Стиль не створюється людиною, а складається в результаті взаємодії властивостей організму та соціальних умов. Отже, від самого початку своєї “кар’єри” як спеціального терміна в психологічному словнику поняття “стиль” несе специфічне і мислове навантаження, пов’язане зі способами компенсації слабких і розкриття сильних задатків особистості в тому чи іншому середовищі [3].

Адлерівська теорія про компенсаційне та адаптаційне значення стилю істотно вплинула на методологію досліджень стилю в західній психології. В основі цієї методології лежать припущення щодо стилю як, по-перше, форми прояву індивідуальної цілісності і, по-друге, безпосереднього взаємозв’язку стилю з настановленнями і цінностями особистості.

Ідею про диспозиційні і ціннісні аспекти стилю розвинув Гордон Оллпорт. На думку Оллпорта, формування індивідуального стилю є, по суті, процесом індивідуації, творчого становлення особистості. І це становлення певною мірою протистоїть протосувальним процесам, адаптації, якщо сприймати, слідом за Оллпортом, адаптивний механізм

як просте відтворення соціально зумовлених пристосувальних стратегій, а стиль – як створення нової унікальної якості взаємодії особистості з навколишньою реальністю. Незчисленні адаптивні стратегії завоюються і використовуються людиною, проте вони залишаються “на периферії особистості”, не зачіпають образу “Я” і не є компонентами стилю. Механізмом, що запускає процес стилютворення, Оллпорт вважав диспозиції особистості. Із цього погляду стиль є індивідуально унікальним продуктом взаємодії трьох класів диспозицій: вроджених (інстинктивних); спадкових (генетичних); латентних, або потенційних (здібності). Ключове для теорії особистості Оллпорта поняття пропріума, тобто “зміцненого Его”, або уявлення особистості про джерела власної продуктивності і одночасно прагнення реалізувати цю продуктивність в умовах як зовнішнього, так і внутрішнього тиску (наприклад спокус, втоми), стало ключовим і для його концепції стилю життя. Стиль є комплексним і повним патерном виражальної поведінки, який стосується активності в цілому, а не просто спеціальних умінь. На думку дослідника, стиль – це печатка індивідуальності на нашій адаптивній поведінці. Висунувши і розвинувши припущення про те, що рушійною силою формування стилю може бути не тільки переживання власної слабкості, а й усвідомлення сильних сторін особистості, Оллпорт усе ж таки залишився в рамках розуміння стилю як прояву адаптивних процесів [4].

Зупинімося докладніше на психологічному трактуванні адаптації. Еволюційна психологія особистості розглядає адаптацію як базову спрямованість активності суб’єкта. Від самого народження людина починає реагувати на напруженість, викликану розбіжністю між бажаним і актуальним станом середовища, та формувати механізми реагування на цю напруженість.

Адаптація як функціональна система навичок, механізмів регуляції та переробки інформації задається розбіжністю, несумісністю параметрів оточення і параметрів стійких типологічних властивостей індивідуальності. Механізми адаптації формуються на різних рівнях індивідуальності – у системі переробки інформації, саморегуляції, поведінки – і можуть утворювати складні стійкі поведінкові комплекси, так звані стратегії поведінки.

Адаптивність психіки проявляється в її функціональному налаштуванні на значущі характеристики середовища і формуванні відповідних механізмів регуляції за компенсаторним принципом. Значущими для адаптації стають ті характеристики середовища, щодо яких індивідуальні властивості потребують особливих регуляційних механізмів [2].

Цікаве трактування стилю розробляється в рамках психоаналітичного підходу. У психодинамічній теорії особистості стилю відводиться роль спеціальної діяльності з організації психічних напружень.

Вроджені особливості конституції, виражені в індивідуальних властивостях нервової системи і когнітивного апарату, визначають не просто тип реакції на той чи той подразник, а й вибір подразників, які вимагають тієї або іншої реакції. У результаті систематично здійснюваних виборів подразника і реакції одні психічні функції розвиваються краще за інші, формуються індивідуальні відмінності в ступені вираженості тих чи тих психічних напружень, закладаються основи індивідуального стилю. У міру розвитку особистості стиль стає тим фільтром, який пропускає через себе ті зовнішні і внутрішні впливи, які зрештою мають отримати особистісну відповідь певного характеру та інтенсивності. Тобто, з позицій психоаналізу, стиль відповідає за “вибір неврозу” [5].

Індивідуальний стиль характеризує захисні операції і визначає їхню форму. Це твердження лягло в основу ряду досліджень, присвячених стилю психологічного захисту. Як відомо, суть психологічного захисту полягає в підтримці психічної рівноваги і позитивної Я-концепції, зниженні емоційного напруження в суб'єктивно складних ситуаціях, тобто в адаптації. Адаптивна функція психологічного захисту, крім того, пов'язана із забезпеченням специфічних міжособистісних потреб Его: у безпеці, прихильності, визнанні, самоствердженні та ін. Отже, можна припустити, що адаптивна функція стилю реалізується, у тому числі, через дію психологічного захисту і щодо суб'єктивно бажаних (несвідомих) форм психологічного захисту застосовне поняття стилю психологічного захисту. Експериментально показано, що прихильність особистості до певної захисної стратегії (заперечення, витіснення, проєкції, раціоналізації, регресії тощо) корелює з певними параметрами індивідуальності – типом темпераменту, властивостями нервової системи, характеристиками особистості. Різні стилі психологічного захисту виконують різні адаптивні функції і зумовлені різними детермінантами в системі індивідуальних властивостей [6].

На ідеях адаптації базується і концепція стилю, що розробляється в рамках психології діяльності. З позицій діяльнісного підходу поняття “стиль” використовується для пояснення характеру взаємовідносин між об'єктивними вимогами середовища і властивостями особистості. Прийняття за основу положення про те, що за різних обставин одні й ті ж властивості особистості сприятимуть виробленню різних стратегій поведінки і діяльності, привело до формування й розвитку поняття індивідуального стилю діяльності.

Класичне визначення індивідуального стилю діяльності, запропоноване Є. О. Климовим, позначає стиль як індивідуально-своєрідну систему психологічних засобів, до яких свідомо чи стихійно вдається людина, щоб якнайкраще зрівноважувати свою (типологічно зумовлену) індивідуальність з предметними, зовнішніми умовами діяльності (див. [7]). Таке “урівноваження” досягається завдяки певній структурі

стилю. За Климовим, стиль – це утворення, що має “ядро” і “прибудову”. “Ядро” стилю сформоване індивідуальними особливостями, характеристиками, здібностями, “комплексом типологічних властивостей нервової системи”, які спонтанно актуалізуються в процесі виконання тієї чи іншої діяльності і забезпечують перший пристосувальний ефект. У процесі накопичення життєвого, у тому числі професійного, досвіду “ядро” обростає певними навичками, вміннями, які людина свідомо виробляє для досягнення більшої ефективності діяльності, більш повного пристосувального ефекту. Цей процес розвивається за певним алгоритмом. Спочатку суб’єкт визначає бажаний стан, мету, яких він повинен досягти в результаті здійснення діяльності. Потім виділяє всі можливі істотні умови, від яких залежить досягнення бажаного результату. Окремо суб’єкт оцінює власні типологічні властивості з погляду сприятливого і несприятливого впливу на бажаний результат. І, нарешті, шукає шляхи формування найкращого способу здійснення діяльності з урахуванням об’єктних і суб’єктних передумов та перешкод.

Принципово важливим для розуміння стилю в концепції Є. О. Климова є припущення про наявність двох категорій, двох типів конституціональних властивостей і задатків, які формують стильове “ядро”. Властивості, сприятливі для виконання того чи того виду діяльності, у процесі формування стилю максимально розкриваються, розвиваються. Є й несприятливі з погляду досягнення ефективності властивості індивідуальності, які вимагають запуску компенсаторних механізмів. І в цьому сенсі стиль являє собою результат взаємодії двох взаємопов’язаних процесів: компенсації недоліків та актуалізації достоїнств суб’єкта діяльності.

Адаптивно-компенсаторні ефекти індивідуального стилю в подальшому були виявлені під час досліджень індивідуально-стильових проявів у навчальній, педагогічній, спортивній та інших видах діяльності [8].

Хоча в рамках діяльнісного підходу метою і сенсом стилю визнається досягнення максимальної ефективності діяльності, тобто підкреслюються результативні аспекти стилю, особлива увага приділяється також його процесуальним характеристикам. Стиль як процес представлений динамічними особливостями діяльності та співвідношенням основних компонентів діяльності – орієнтувальних і виконавчих. Експериментально показано, що в одних осіб ці компоненти тісно злиті, а в інших орієнтувальні дії більш виражені і більш відокремлені від виконавчих дій. У першому випадку дослідники говорять про сформованість імпульсивного, у другому – рефлексивно-вольового стилів. Певне поєднання орієнтувальних і виконавчих компонентів має наскрізний характер і проявляється у поведінці в цілому.

Процесуальна сторона стилю також характеризується ступенем зручності умов діяльності, які індивід здатний або має намір забезпечити для себе [там само]. Дехто з дослідників наголошує на первинності і великій значущості механізму зручності порівняно з результативністю та ефективністю. Експериментально підтверджено, що індивідуальний стиль не завжди є “найкращим” (доцільним, оптимальним, раціональним, результативним). Є. П. Ільїн показав, що пристосування діяльності до людини через індивідуальний стиль може вводити у суперечність із предметним результатом цієї діяльності. Тобто стиль може сприяти як адаптації людини до діяльності, так і адаптації діяльності до людини, а також обом процесам одночасно. Під цим кутом зору стиль постає як багатоярусна система адаптації, яка не завжди і не на кожному рівні є адекватною і ефективною. Однак феномен стилю залишається одним з важливих шляхів вивчення закономірностей та меж індивідуальної адаптації людини до середовища [там само].

Висувається також гіпотеза про те, що індивідуальний стиль приводить частіше до емоційного задоволення від діяльності, ніж до найвищої її ефективності і результативності. Чинником формування стилю може ставати й несвідоме прагнення суб'єкта до психологічного комфорту, задоволення сильної мотивації діяльності або базових потреб суб'єкта [9].

Справжнім проривом у теоретичному осмисленні феномена стилю в рамках психології діяльності стали напрацювання В. С. Мерліна. Вирішуючи те ж саме теоретичне завдання про психологічні механізми підвищення ефективності діяльності (у тому числі трудової, професійної) і спираючись на положення С. Л. Рубінштейна про кільцеву залежність між психічними властивостями людини і її діяльністю, вчений запропонував концепцію стилю як системної властивості індивідуальності, що виникає в результаті дії механізмів адаптації і компенсації. Наприклад, тривожність очікувань під час спілкування, зумовлена слабкістю нервової системи і психодинамічною тривожністю, долається не шляхом зміни цих конституціональних властивостей, а в результаті засвоєння індивідуального стилю діяльності. Формування індивідуального стилю, таким чином, є вибором за даних індивідуальних властивостей найбільш ефективних цілей, дій, операцій.

Найважливішим аспектом концепції індивідуального стилю діяльності В. С. Мерліна є поняття зони невизначеності, тобто варіативності часткових і проміжних цілей, операцій, рухів, об'єктивних обставин. Саме ситуація невизначеності спонукає людину до пошуку нестандартної, нешаблонної відповіді, яка може привести до найкращого результату за даних обставин. “Зона невизначеності детермінується не “зовнішнім” через “внутрішнє” і не “внутрішнім” через “зовнішнє”, а симультанною системою внутрішніх умов, що змінюється в

різних фазах і на різних щаблях діяльності” [10, с. 153]. Фізіологічною основою зони невизначеності діяльності людини є зона невизначеності нервової діяльності, зумовлена зокрема мультимодальними нейронами головного мозку і процесами метаболізму. Крім сигнального подразника, в кожний момент часу на нейрон у фоновому режимі діє безліч екстра-, інтеро-і пропріоцептивних подразників. Тому на один і той же подразник нейрон може давати різні реакції. “Завдяки зоні невизначеності електричної активності мозку стає можливою індивідуальна, неповторна своєрідність електричної активності мозку в різних людей в одній і тій самій ситуації і в разі дії одних і тих самих подразників. Цю своєрідність можна охарактеризувати як індивідуальний стиль електричної активності мозку” [там само, с. 160-161]. Особливості прояву зони невизначеності на рівні моторної активності Мерлін описує так: “За певних індивідуальних властивостей скелетно-м’язової і нервової систем існує специфічний оптимальний склад рухів, необхідних для досягнення даної мети дії. Він і є однією з характеристик індивідуального стилю моторної активності” [там само, с. 161].

Отже, головними передумовами засвоєння індивідуального стилю діяльності є:

1) зона невизначеності діяльності, тобто наявність декількох різноцінних програм операцій для вирішення одного і того ж завдання. Виділяється зона невизначеності рухів і зона невизначеності проміжних цілей;

2) зона визначеності – набір об’єктивних вимог і умов здійснення діяльності;

3) прагнення суб’єкта до найбільшої успішності в діяльності, що досягається оптимізацією індивідуальної системи рухів, операцій, проміжних цілей.

Численні дослідження на прикладі засвоєння (формування) індивідуального стилю у сфері спортивних досягнень показують процес згладжування дії типологічно або конституційно зумовлених структур у міру накопичення досвіду, навчання і тренування [8]. Дослідження середньої швидкості виконавчого руху, здійснені Є. О. Климовим, показали, що особи з рухливими нервовими процесами витримують певний швидкісний режим завдяки значній початковій величині прискорення, а інертні – завдяки рівномірному і тривалому зростанню прискорення (див. [11]).

Дослідження, проведені під керівництвом Б. О. Вяткіна, виявили, що стиль складають цілісні симптомокомплекси, сформовані різними рухами з компенсаторною функцією. Так, наприклад, на основі кореляційного і факторного аналізу даних, отриманих під час дослідження веслярів, виділено такі симптомокомплекси:

1) “імпульсивність”, куди з позитивною вагою увійшли тремор і точність реакцій на рухомий об’єкт і з негативною – точність самооцінки амплітуди руху;

2) “тривожність та інтроверсія”, що відповідає латентному часові рухової реакції і точності реакції на рухомий об’єкт (обидві характеристики – з позитивною вагою) [8].

Отже, в рамках діяльнісного підходу основна увага під час вивчення стилю приділяється механізмам компенсації, тобто заміщенню недостатньо виражених якостей і особливостей діяльності більш вираженими. Поряд із цими механізмами в стилі проявляються механізми, що дають можливість найбільш повно використовувати сприятливі індивідуальні можливості людини. В. С. Мерлін позначив їх як механізми адаптації. Пізніше, у міру розвитку теорії інтегральної індивідуальності, дослідник відмовився від суто адаптивного розуміння функцій індивідуального стилю.

Відтак зупинімося на головних постулатах цієї теорії. Індивідуальність людини, під кутом зору теорії інтегральної індивідуальності, являє собою складну ієрархічно організовану саморегульовану і здатну до саморозвитку систему різнорівневих властивостей. Нижчий рівень представлений біохімічними, загальносоматичними, нейродинамічними характеристиками, наприклад показниками сили і динамічності нервових процесів. Наступний рівень сформований системою індивідуально-психічних властивостей – темпераментом, особистістю. Далі – система соціально-психологічних індивідуальних властивостей, що охоплює соціальні ролі, ціннісні орієнтації, міжособові відносини. Властивості нижчих рівнів детермінують властивості більш високих рівнів і водночас самі можуть видозмінюватися залежно від останніх. Властивості кожного з ієрархічних рівнів взаємодіють між собою за принципом багато-багатозначних зв’язків.

Процес формування індивідуальності розгортається за двома напрямками. По-перше, під впливом зовнішніх впливів у процесі онтогенезу формуються нові індивідуальні властивості і симптомокомплекси властивостей. А по-друге, між властивостями індивідуальності формуються нові зв’язки. При цьому зв’язки між властивостями одного рівня більш стійкі і мають тенденцію до диференціації автономних симптомокомплексів, тоді як властивості різних рівнів характеризуються гнучкістю зв’язків багато-багатозначного типу. Наприклад, індивідуальні особливості моторики одночасно залежать від певних властивостей нервової системи й темпераменту і разом з тим служать засобом гальмування їхніх проявів. Прояви темпераменту, які не відповідають об’єктивним вимогам дії, гальмуються. У результаті такого роду пристосувальної активності зв’язок темпераменту з одними властивостями нервової системи руйнується, а з іншими – зберігається [10]. Ось ці нові зв’язки між різними властивостями індивідуаль-

ності в кінцевому підсумку і дістали назву *індивідуального стилю діяльності*.

Отже, В. С. Мерлін обґрунтував думку, що індивідуальний стиль діяльності має системотвірну функцію в системі інтегральної індивідуальності. Завдяки йому виникають нові зв'язки між індивідуальними властивостями різних ієрархічних рівнів, покликані компенсувати і долати негативний вплив тих чи тих вроджених (конституційно зумовлених) рис. “Найбільш істотна функція індивідуального стилю діяльності полягає в тому, що в результаті його засвоєння змінюється структура інтегральної індивідуальності” [там само, с. 180].

Отже, в рамках діяльнісного підходу поняття індивідуального стилю еволюціонувало від стилю-інструменту до стилю-індивідуальності. Початкове адаптивно-інструментальне розуміння стилю збагатилося уявленнями про його системотвірну роль в організації зв'язків між різнорівневими властивостями індивідуальності. “Стиль постає як свого роду сполучна тканина, що здійснює нехімічну інтеграцію різних детермінуючих діяльність факторів ... Індивідуальний стиль є за собом, або, точніше, формою оволодіння різноманітністю об'єктивних умов без зведення її до одноманітності” [2, с. 101].

Сучасні стильові концепції спираються на уявлення про процеси поєднання різнорівневих проявів індивідуальності, у результаті чого формується стійкий патерн у вигляді індивідуально своєрідного способу взаємодії з навколишнім середовищем. В. О. Толочек вибудовує координатну систему простору стильових проявів, утворену віссю “діяльнісного, середовищного” фактора і “суб'єктивного, інтерперсонального”. У цьому просторі виділяється чотири основні групи стилів:

1) стиль адаптації, поєднання і структурування психічної діяльності зі специфічними зовнішніми умовами, до якого належать, на думку дослідника, когнітивні, емоційні стилі, стилі моторики;

2) стиль діяльності як система поєднання індивідуальності з професійними, трудовими системами;

3) стилі взаємодії, що поєднують індивідуальність із соціальними структурами (стилі педагогічної діяльності, стилі керівництва);

4) стилі відносин – поєднання індивідуальності із сукупністю умов життя (стиль життя) [11].

Цікавий підхід до вивчення стильових проявів розвивається в рамках єдиної концепції стилю людини [2; 12]. В її основі все ті ж уявлення про ієрархічну організацію та інтегральну пов'язаність властивостей індивідуальності. Стиль тут знову ж таки розглядається як механізм, що інтегрує параметри психобіологічних програм і характеристики процесу соціалізації та виконує “сполучну і компенсаторну функції в структурі особистості та виражається в оптимізувальному і адаптаційному ефектах” [2, с. 113].

Поєднання різних властивостей індивідуальності (властивостей нервової системи, темпераменту, настановлень, когнітивних та емоційних процесів, рис характеру), а також стильових особливостей (когнітивного стилю, стратегій семантичних переваг, стилів особистості, стилів вирішення конфліктних ситуацій) зумовлює появу ієрархічно організованих фреймів. Експериментально показано, що ієрархічна структура стилю людини охоплює:

- 1) систему суб'єктивних значень (семантичних преференцій);
- 2) суб'єкт-об'єктний баланс (настановлення, система контролю);
- 3) когнітивні параметри;
- 4) форми поведінки (реагування на конфлікт і стреси, стилі спілкування, мотиваційні та емоційні стилі) і діяльності (індивідуальні стилі діяльності та керівництва);
- 5) модус життєдіяльності (стиль життя).

Зазначені фрейми утворюють так званий внутрішній контур стилю людини. Окремо виділяють також інтегральні виміри стилю людини, що пояснюють наявність зв'язків між різнорівневими феноменами стилю. До таких інтегральних вимірів можна віднести:

- інтенсивність-помірність взаємодії суб'єкта із середовищем, що характеризує готовність до енерговитрат задля освоєння і перетворення навколишньої дійсності;
- стійкість-мінливість поєднання суб'єкта і середовища;
- включеність-відстороненість як прояв міри дистантності між суб'єктом і середовищем;
- широту-вужкість діапазону суб'єкт-об'єктної і суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

У структурі стилю виділяють і зовнішній контур, утворений ефектами функціонування стилю. Таких базових ефектів стилю три:

- адаптивність-дезадаптивність;
- компенсаторність (баланс-дисбаланс у структурі індивідуально-психологічних властивостей);
- оптимальність-хаотичність як міра адекватності витрат задля досягнення мети.

Отже, єдина концепція стилю людини обґрунтовує еволюційне призначення стилю як особливої властивості індивідуальності, що характеризує специфіку взаємодії людини з дійсністю, ураховуючи при цьому ефекти компенсаторності, оптимальності та адаптивності [2; 12].

Висновки. Аналіз ключових психологічних концепцій стилю, які сформувалися в зарубіжній і вітчизняній науці, дає змогу виділити в них низку спільних положень. По-перше, стиль визнається інтегральним утворенням, яке охоплює (або, за деякими теоріями, пронизує) індивідуальність людини, зумовлює пов'язаність різних індивідуаль-

них властивостей у цілісну систему, проявляється у всіх сферах людської активності. По-друге, стиль відображає цілісність індивідуальності. І, нарешті, по-третє, стиль формується в результаті адаптації особистості до складного комплексу об'єктивних обставин її життя. Причому ці процеси відбуваються одразу у двох автономних напрямках: у напрямку компенсації конституційно зумовлених “вад”, недоліків, слабких сторін індивідуальності та в напрямку індивідуації, тобто максимального розвитку індивідуально сильних сторін, здібностей або переваг.

Визнання адаптаційного і компенсаторного смислів стилю, яке є спільним для різних наукових напрямів і психологічних шкіл, на наш погляд, може слугувати надійним орієнтиром для окреслення концептуального простору подальших наукових пошуків у цьому напрямку. Разом з тим відкритою залишається проблема добору надійних, достовірних і водночас компактних методів експериментального дослідження феномена стилю як цілісного й інтегрального утворення. На тлі до сих пор розгалуженого знання про методи дослідження окремих стильових проявів, що належать до певних рівнів індивідуальності або певних форм людської активності, дефіцит методологічних знахідок щодо діагностики індивідуального стилю через його інтегральні прояви видається особливо помітним. Високу достовірність сьогодні може забезпечити вивчення широкого спектра зв'язків між численними параметрами індивідуальності всіх ієрархічних рівнів. Але така процедура є громіздкою і, безумовно, потребує вдосконалення.

На наш погляд, важливі перспективи у вирішенні цього завдання можуть бути пов'язані з дослідженням тих стильових феноменів, які найповніше розкривають адаптаційну, компенсаторну природу стилю та виступають у ролі його інтегральних, системотвірних характеристик. Такими характеристиками можуть бути: стиль саморегуляції, стиль психологічного захисту, стиль соціальної взаємодії, образ “Я”, цінності та диспозиції особистості.

Література

1. *Фёдоров А. А.* Стиль в психологии: деконструкция термина / А. А. Фёдоров // Вестник НГУ. Серия: Психология. – 2009. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 26–31.
2. *Стиль человека: психологический анализ* / под. ред. А. В. Либина. – М. : Смысл, 1998. – 310 с.
3. *Адлер А.* Наука жить : пер. с англ. и нем. / Альфред Адлер. – К. : Port-Royal, 1997. – 287 с.
4. *Оллпорт Г.* Становление личности. Избранные труды / Гордон Оллпорт ; [под общ. ред. Л. А. Леонтьева]. – М. : Смысл, 2002. – 462 с.
5. *Шапиро Д.* Невротические стили / Дэвид Шапиро; [пер. с англ. В. Кислюк]. – М. : Ин-т общегуманитар. исслед., 1998. – 380 с. – (Современная психология: теория и практика).

6. Усталов В. А. Стиль психологической защиты в структуре интегральной индивидуальности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Вениамин Анатольевич Усталов. – Пермь, 2006. – 189 с.
7. Психология индивидуальных различий / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и В. Я. Романова. – 2-е изд. – М. : ЧеРо, 2002. – 776 с. – (Хрестоматия по психологии).
8. Интегральное исследование индивидуальности: стиль деятельности и общения : межвуз. сб. науч. трудов. – Пермь : ПГПИ, 1991. – 128 с.
9. Берулава Г. А. Стили индивидуальности: теория и практика : учеб. пособие / Г. А. Берулава. – М. : Пед. об-во России, 2001. – 236 с.
10. Мерлин В. С. Психология индивидуальности. Избранные психологические труды / В. С. Мерлин ; под ред. Е. А. Климова – М. : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1996. – 448 с.
11. Толочек В. А. Проблема индивидуального стиля деятельности в психологии: прошлое, настоящее и будущее / В. А. Толочек // Вестник Московского университета. Серия 14: Психология. – 2010. – № 2. – С. 43 – 51.
12. Либин А. В. Дифференциальная психология: наука о сходстве и различиях между людьми / А. В. Либин. – М. : Эксмо, 2008. – 576 с. – (Психологическое образование).

Чунихина С. Л. Адаптационный и компенсаторный смысл индивидуального стиля

Проанализированы основные теоретические подходы к изучению стиля в качестве интегрального, комплексного свойства индивидуальности человека. На этой основе выделен ряд системообразующих характеристик стиля, а именно: стиль саморегуляции, стиль психологической защиты, стиль социального взаимодействия, образ “Я”, личностные ценности и диспозиции. Показано, что диагностику этих характеристик правомерно использовать в экспериментальных исследованиях стилевой сферы.

Ключевые слова: адаптация, компенсация, интегральность, индивидуальный стиль.

Chunikhina S. L. Adaptive and compensative meaning of personal style

The main theoretical approaches to style studying as an integral and complex trait of human individuality are analyzed in the paper. Some system-founding characteristics of style such as style self-defence, style of psychological protection, social interaction style, self-image, personal values and attitudes are distinguished on this basis. These characteristics can be used in experimental researches for stylistic sphere.

Key words: adaptation, compensation, integrality, personal style.

© Чунихина С. Л.

О. В. Івачевська

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕПРОДУКТИВНОЇ МОТИВАЦІЇ МОЛОДИХ ЖІНОК: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Окреслено проблеми і визначено перспективи дослідження особливостей репродуктивної мотивації у молодих жінок. Обґрунтовано актуальність вивчення репродуктивної мотивації жінки з позицій екзистенціально-гуманістичного та суб'єктно-вчинкового підходів. Визначено сутність понять “репродуктивна мотивація” та “репродуктивні мотиви” особистості.

Ключові слова: репродуктивна поведінка, репродуктивна мотивація, репродуктивні мотиви, латентні репродуктивні мотиви, репродуктивний вчинок.

Проблема. Депопуляційні тенденції в Україні протягом двох останніх десятиріч зумовили необхідність включення проблем репродукції до переліку стратегічних напрямків державної соціальної політики. У зв'язку з цим владні органи всіх рівнів докладають максимум зусиль для врегулювання й оптимізації економічної, соціальної сфери життя та охорони репродуктивного здоров'я населення, щоб підвищити таким чином показники народжуваності в країні. До вирішення проблеми залучено провідних вітчизняних учених, які під різними кутами зору вивчають феномен репродуктивної поведінки людини, пояснюють та прогнозують тенденції й динаміку відтворення населення, намагаються встановити закономірності явищ, пов'язаних з дітонародженням. Однак, незважаючи на, здавалося б, усебічний підхід до вирішення означеної проблеми, впадає у вічі недостатнє врахування психологічних аспектів репродуктивної поведінки особистості, зокрема жінки, що більшою мірою бере на себе відповідальність у разі народження чи відмови від народження дитини. Як наслідок, сьогодні немає належного психологічного забезпечення і супроводу цієї категорії населення, що пояснюється передусім браком науково обґрунтованих даних про психологічні особливості репродуктивної поведінки, зокрема її мотиваційного аспекту.

Натомість у фокусі професійного інтересу психологів як пострадянського простору, так і зарубіжжя (В. І. Брутман, Д. В. Віннікот, Н. В. Даниленко, Н. П. Коваленко, Ю. М. Мальована, О. Б. Подобіна, Г. Г. Філіппова, Т. Verny, D. Pines та ін.) перебувають здебільшого питання відповідального ставлення, готовності до материнства, особливостей онтогенезу материнської сфери, стилів виховання тощо. Та й вивчали їх досі переважно як окремі феномени, поза контекстом ре-

продуктивної поведінки, а проблеми мотивації народження, відмови від народження дитини, на жаль, так і не стали предметом окремого дослідження у вітчизняній науці. Тим часом трансформаційні процеси суспільного буття в Україні підштовхують сучасних жінок до переосмислення цінностей і смисложиттєвих орієнтацій, що виявляється в більш глибокому усвідомленні власної самоцінності й індивідуальності.

Мета статті: окреслити проблеми й визначити перспективи дослідження особливостей репродуктивної мотивації молодих жінок в Україні з позицій екзистенціально-гуманістичного та суб'єктивно-вчинкового підходів; застосовуючи психологічний понятійний апарат, з'ясувати сутність понять “репродуктивна мотивація” та “репродуктивні мотиви” особистості.

Сучасний етап суспільного розвитку в Україні характеризується трансформацією традиційних стереотипів репродуктивної поведінки, зміною моделей сімейних стосунків та невизначеністю місця жінки в суспільстві.

По-перше, виявлено тенденцію поступового “старіння” материнства за рахунок підвищення репродуктивної активності жінок старшої вікової групи. Так, коефіцієнт народжуваності 25–29-річних жінок у 2008 р. порівняно з 2001 р. збільшився у півтора рази, інтенсивність народжуваності у 30–34-річних жінок за цей період зросла майже вдвічі. За даними соціально-демографічного обстеження “Сім'я і діти” (2008), що проводилося Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України ім. М. В. Птухи та Українським центром соціальних реформ, соціальний аспект пізнього материнства виявляється насамперед у прагненні молодих жінок спочатку здобути освіту, досягти успіхів у професійній діяльності [1, с. 83].

Очевидно, виконання сучасною жінкою великої кількості соціальних ролей (мати, домогосподарка, професіонал з активною соціальною позицією, леді, муза чоловіка тощо) призводить до накопичення напруги, втоми, спричинює емоційне вигорання, унаслідок чого в неї виникає і посилюється прагнення “звільнитися” від деяких із цих ролей з міркувань самозбереження. Зрозуміло, для підтримки власної життєздатності в ринковому просторі та забезпечення рівних позицій у професійній конкуренції з чоловіками жінка обирає “найраціональніший” шлях – уникнення багатодітності або й повну відмову від ролі матері. Адже на тлі зменшення міцності шлюбних відносин відмова жінки від інших ролей на користь материнства може загрожувати руйнуванням соціально-економічного підґрунтя не лише її особистого існування, а й існування її дітей [там само].

Зауважимо й те, що суспільство в наш час висуває дедалі жорсткіші вимоги до реалізації жінки як матері, унаслідок чого “стандарти материнства” невинно удосконалюються. Очікують, що жінка априорі повинна бути поінформована щодо кращого догляду та виховання дитини, підтримки її здоров’я, набору якісних послуг у дитячих садках, вибору школи, позашкільних студій, спрямованих на розвиток дитини, тощо [2]. Таким чином, гармонійне поєднання материнства та професійної сфери стає все більш недосяжною мрією і залишається актуальною проблемою, вирішення якої, на нашу думку, сприяло б позитивним змінам у репродуктивній поведінці молодих жінок.

По-друге, учені відзначають поступове розширення серед молодих українок кола прихильниць “добровільної бездітності” (childfree) [1; 3]. Так, певна частина сучасних жінок і навіть шлюбних пар в Україні відмовляються народжувати дітей не через об’єктивні обставини, а через те, що не відчують відповідної потреби або нехтують нею. За результатами вже згаданого спеціального обстеження “Сім’я і діти”, серед респондентів, що не хочуть мати жодної дитини, охочих зосередитися на власних інтересах виявилось 20,4% [3]. Можемо припустити, що реальні показники значно перевищують офіційні дані. Ймовірно, на формування філософії “добровільної бездітності” відчутно впливає досить привабливий соціальний портрет жінок-childfree. За даними соціологічних досліджень, це переважно жінки віком від 20 до 50 років, освічені, матеріально забезпечені, успішні, що звичайно мають постійного партнера [4].

По-третє, привертають увагу й викликають занепокоєння різні види відхилень репродуктивної поведінки в сучасному суспільстві, зокрема девіантне материнство, що має тенденцію до постійного поширення. Така поведінка виявляється у відмові від власної дитини; униканні виконання материнських обов’язків; відкритій або прихованій агресії щодо дитини; частому штучному перериванні вагітності; ранній (підлітковій) вагітності тощо. Наслідком такої поведінки стають незворотні негативні зміни у фізичному та психічному благополуччі дітей і самих жінок. Статистика вражає: станом на 2011 р. в Україні зареєстровано понад 98 тис. дітей-сиріт та малюків, позбавлених батьківської опіки: 63 тис. дітей виховуються в сім’ях рідних і близьких; 9,5 тис. – у прийомних сім’ях та дитячих будинках сімейного типу; понад 16 тис. дітей наразі перебувають в інтернатних закладах [5].

З огляду на вищезазначене вирішення проблем материнства в Україні є природно одним із пріоритетних завдань третього тисячоліття. Більшість сучасних психологів (Н. Б. Кедрова, С. Ю. Мещерякова, С. А. Мінюрова, О. О. Смирнова, К. О. Тетерлева, Г. Г. Філіппова та ін.) розглядають материнство як самостійну психологічну

категорію, що розкриває специфіку життєвої та особистісної сфер жінки. Актуальною при цьому вони вважають проблему створення особливих психологічних умов для формування усвідомленого та позитивного ставлення до майбутньої соціальної ролі, а тому зосереджують особливу увагу на питаннях психологічної готовності жінки до материнства і його медичних аспектах, особливостях формування відповідального ставлення до материнства у дівчат, образі материнства у психологічній картині світу жінки тощо.

Не заперечуватимемо наразі факту всебічної наукової розробленості проблем материнства, та все ж питання особливостей репродуктивної мотивації жінок, що визначають вектор її репродуктивної поведінки і є психологічною основою як власне материнства, так і відмови від нього, досі залишаються поза увагою вітчизняних та зарубіжних вчених. На наш погляд, відповідальне ставлення до материнства, готовність до нього можливі лише за умови свідомого, вмотивованого репродуктивного рішення, запорукою чого є усвідомлення власних потреб, бажань й віднаходження адекватних шляхів (засобів) їх задоволення, усвідомлення та диференціація жінкою мотивів власних репродуктивних дій тощо.

Динаміка суспільного розвитку в Україні, трансформаційні процеси політичного, економічного та соціального буття останнього десятиріччя зумовили тенденцію глибокого переосмислення сучасною жінкою власних смисложиттєвих орієнтацій, актуалізуючи в неї потребу підвищення самоцінності й розвитку індивідуальності. Водночас “екзистенційний вакуум”, який виник у результаті відмови від застарілих соціокультурних інститутів, цінностей та норм за умови несформованості нових, і далі негативно впливає на процес реалізації важливих життєвих завдань жінки, що, зрозуміло, перешкоджає її ефективному самоздійсненню. Зарадити такій ситуації може розвиток у молодих жінок здатності до самодетермінації, до керування власним життям, здійснення свідомих вчинків, актуалізації суб’єктності.

Принципові суб’єктності в психології присвячено чимало досліджень вітчизняних і зарубіжних, зокрема російських, психологів. Чільне місце тут належить концепціям В. А. Роменця (психологія вчинку), К. О. Абульханової та ін. (суб’єкт діяльності), В. О. Татенка (суб’єктно-вчинковий підхід), Т. М. Титаренко (життєвий світ особистості). Приміром, В. О. Татенко, застосовуючи суб’єктний вимір до психології, має на увазі вивчення особистості як суб’єкта власної діяльності, творчості, вибору; сутність суб’єктності полягає у здатності людини бути автором свого життя [6]. На думку К. О. Абульханової, особистість є суб’єктом тоді, коли вона здатна регулювати, організувати свій життєвий шлях як ціле, що відповідає її цілям, цінностям. Важливою є активність особистості, яка перетворює обставини, спря-

мовує хід життя, формує життєву позицію, при цьому уявлення про минуле, теперішнє й майбутнє часто визначають її поведінку [7].

Суб'єктно-вчинковий підхід виключає можливість розглядати народження дитини як просте відтворення населення, задетерміноване природою чи якимись соціокультурними інститутами. Натомість висуває на перший план особистість, цінність і неповторність її буття, унікальність проявів тощо, змушує переосмислити значення репродукції в житті кожної окремої людини і суспільства загалом. Вимагає визнати за кожною особистістю право і свободу репродуктивного вибору, поважати її вибір, яким би він не був, водночас покладаючи відповідальність за здійснений вибір на автора, суб'єкта.

За осередок психічного (у широкому розумінні) і М. М. Бахтін, і В. А. Роменець, і В. О. Татенко, та й багато інших дослідників визнають учинок, психологічною основою якого є налагодження та втрата людиною контактів з навколишнім середовищем. Тут завжди приховується суперечність між правилами, нормами суспільства і спрямованістю особистості. У здатності віднаходити різні способи подолання таких суперечностей, усвідомлюючи власну відповідальність перед собою та іншими за наслідки того чи того вчинку, також виявляється суб'єктність особистості [8]. Саме тому про вчинок говорять як про такий вияв людської активності, де дії є внутрішньо спричиненими, творчими (перетворювальними, оновлювальними як щодо самої людини, так і щодо навколишнього світу), відповідальними.

Вважаємо, що народження дитини, так само як і відмова від такого кроку, за умов прийняття відповідальності і врахування жінкою особливостей свого життєвого світу з його складними взаємовпливами, взаємодією внутрішнього і зовнішнього є *репродуктивним вчинком*, який визначає подальший напрям саморозвитку особистості. Його можна розглядати як осереддя особистісної активності в процесі побудови власного життєвого шляху. Репродуктивний вчинок, на наше переконання, повинен бути енергетично забезпечений, умотивований, свідомий і має здійснюватися самостійно, не з примусу, а за власним бажанням, виходячи з актуальних потреб і можливостей. Відомо, що вчинок – це виключно людська здатність узгоджувати внутрішні й зовнішні конфлікти та, розгортаючи власну суб'єктність, вчиняти відповідно до власних поглядів, цінностей і життєвих цілей [6].

У сучасному суспільстві репродуктивний учинок передбачає наявність певного рівня відповідальності і свободи, котрі яскраво проявляються саме у свідомому вчинку, який відповідає внутрішнім потребам жінки, її глибинній сутності. Протилежною гранню свободи є самозаперечення власної волі, а відтак і відповідальності, утеча від неї. Адже зі зростанням, розширенням меж свободи щодо репродуктивного вибору молоді жінки змушені брати на себе тягар відповідальності,

який гнітить, непокоїть їх, а отже, позбавляє комфортності буття. У зв'язку із цим значно безпечнішою їм видається відмова від свободи і перекладання відповідальності на надіндивідуальні соціальні структури (державу, суспільство) або інших людей. Причиною такого явища, на нашу думку, стали стереотипні погляди на репродуктивну сферу жінки, зокрема “механістичне” сприйняття народження дитини як простого процесу відтворення населення, що забезпечує підвищення кількісних демографічних показників, а відмови від народження дітей – як загрози демографічній перспективі країни.

І справді, протягом багатьох років репродуктивну поведінку розглядали виключно функціонально та всіляко стимулювали, заохочували населення демонструвати такий її тип, який гарантував би країні сталі показники народжуваності. Часто з огляду на це бездітних жінок чи сімейні пари оточення сприймало як таких, що не приносять значної користі суспільству, а за свідомої відмови народжувати дітей оголошували егоїстами або й “трутнями”.

Такий підхід до активізації репродуктивної активності населення ми мали змогу спостерігати і з часів набуття Україною статусу незалежної держави: рекламні слогани (“Кохайтесь, бо ми того варті”, “Нас 52 мільйони” та ін.), поступове підвищення диференційованих соціальних виплат на новонароджених, спроби ввести податок на бездітність, заборонити штучне переривання вагітності (якщо на це немає вагомих підстав), накласти табу на відкриту демонстрацію власної сексуальної орієнтації тощо. Однак результати стимулювання народжуваності шляхом навіювання, бездумних заборон, які запускають механізм супротиву населення, та матеріальної винагороди за соціально бажану поведінку, що підвищує рівень народжуваності переважно серед неблагополучних верств населення, красномовно свідчать про неспроможність застарілих засобів конструктивно впливати на дітородну активність сучасної особистості.

Тож з огляду на реалії сьогодення видається доцільним переосмислити репродуктивну поведінку жінок з позицій екзистенціально-гуманістичного і суб'єктно-вчинкового підходів, що допомогло б, безперечно, віднайти дієві “екологічні” засоби покращення насамперед “якісних” характеристик дітонародження в Україні. Детального ж вивчення потребують особливості *репродуктивної мотивації*, яка визначає вектор репродуктивного вчинку і сприяє досягненню тих смислів, якими його наділяє жінка, а відтак дає змогу виявити психологічну сутність репродуктивної поведінки й прогнозувати її тенденції з урахуванням психологічних аспектів. Однак дослідження особливостей репродуктивної мотивації молодих жінок пов'язано з низкою теоретико-методологічних проблем знову ж таки через брак психологічних досліджень як репродуктивної поведінки, так і власне мотиваційного її

аспекту. Тож видається важливим зробити перший крок, а саме визначити основні наукові категорії, які складатимуть понятійне поле дослідження.

Оскільки поняття “репродуктивна мотивація” у психологічній науці досі належним чином не операціоналізоване, перед нами постає завдання окреслити його психологічний зміст й визначити сутність, застосовуючи психологічний понятійний апарат та спираючись на вже наявні наукові здобутки в цій царині. Результати теоретичних розвідок свідчать, що проблема вивчення мотивації, мотивів досьгодні залишається гостродискусійною через термінологічну плутанину. Справді, мотивацію пов’язують із потребами й мотивами, світоглядом людини, уявленнями про себе, особистісними особливостями й функціональними станами, з переживаннями, знаннями про середовище й прогнозом його змін, з очікуваними наслідками й оцінюванням інших людей [9]. Не менше суперечливостей пов’язано і з поняттям “мотив”. Ним називають такі психологічні феномени, як уявлення й ідеї, почуття і переживання (Л. І. Божович), потреби й потяги, спонукання і схильності (Г. Гекгавзен), бажання й хотіння, звички, думки й почуття обов’язку (П. А. Рудик), морально-політичні настановлення й помисли (О. М. Ковальов), психічні процеси, стани й властивості особистості (К. К. Платонов), предмети навколишнього світу (О. М. Леонтъев) тощо (див. [14]). Справедливо зазначав О. М. Леонтъев, що праці, присвячені проблемам мотивації, майже не піддаються систематизації – настільки різні ті поняття, до яких застосовується термін “мотив” (див. [11]). Загалом у зарубіжній психології існує близько 50 теорій мотивації: потребові (від Аристотеля, Геракліта, Демокріта, Лукреція, Платона, Сократа – до К. Левіна, Г. Оллпорта, Г. Мюррея, А. Маслоу); бігевіористичні (Дж. Уотсон, Г. А. Саймон, Е. Толмен, К. Галл та ін.); когнітивні (У. Джемс, Дж. Роттер, Г. Келлі, Г. Гекгавзен, Дж. Аткинсон, Д. МакКлелланд, Р. Кеттелл, Л. Фестінгер та ін.); психоаналітичні (З. Фройд, К. Юнг, У. МакДугалл та ін.); біологізаторські (Е. Даффі, Д. Гебб та ін.).

У нашій дослідницькій роботі ми спиратимемося на погляди низки вчених [10–12] і розумітимемо *мотивацію* як систему мотивів, що детермінують поведінку особистості, визначають її початок, напрям та активність, а *мотив* – як внутрішні рушійні сили, що спонукають особистість до певних дій, спрямованих на задоволення потреб, досягнення цілей тощо. Важливо, на нашу думку, враховувати ступінь усвідомлення мотивів та специфіку їх боротьби у внутрішньому світі особистості, оскільки ці процеси безпосередньо впливають на формування репродуктивної мотивації молодих жінок.

З огляду на це *репродуктивну мотивацію* ми розглядаємо як систему мотивів, що детермінують репродуктивну поведінку особис-

тості, визначають її початок, напрям та активність, зумовлюючи досягнення певних цілей через народження дітей або відмову від їх народження. При цьому репродуктивна мотивація представлена безліччю мотивів, які можуть бути усвідомленими, неусвідомленими або ж свідомо приховуваними. **Репродуктивні мотиви** – це внутрішні рушійні сили, що спонукають особистість до дій, спрямованих на задоволення потреб, досягнення цілей тощо через народження дітей або відмову від їх народження. Неусвідомлені або свідомо приховувані особистістю мотиви, що спонукають її до певного типу репродуктивної поведінки, пояснюючи яку вона вдається до відповідних мотивувань, ми називатимемо **латентними репродуктивними мотивами**.

Часто процес прийняття рішення, як то народжувати або не народжувати, бути матір'ю або не бути нею, планувати або не планувати і т. ін., може супроводжуватися **боротьбою репродуктивних мотивів**, яка, на нашу думку, теж часто має латентний характер. Це утруднює прийняття рішення щодо народження або щодо відмови від народження дітей і, як наслідок, перешкоджає ефективному життєздійсненню особистості. Конкурентна боротьба усвідомлених мотивів, на відміну від латентних, проходить більш продуктивно і веде до здійснення виваженого репродуктивного вчинку, який відповідає особистісним потребам, інтересам, бажанням, цінностям, збагачує життя молодій жінці новими смислами, сприяє її самоздійсненню і є запорукою народження очікуваних, бажаних дітей і гармонійного прийняття материнської ролі.

Якщо ж перспективи й шляхи досягнення мети не визначені, а відповідальність на жінці лежить надзвичайно велика (помилкове рішення тягне за собою численні негативні наслідки), боротьба мотивів може спричинити істотну психічну напругу й викликати невпевненість у правильності ухваленого рішення. Щоб зняти напругу, жінка зазвичай вдається до таких способів, як відстрочення остаточного рішення, умовне прийняття мети, звернення за порадою до інших людей, посилення на типовість прийнятого рішення (мовляв, “усі народжують”) і т. ін. Боротьба мотивів, яка супроводжує молодих жінок у процесі прийняття рішення щодо народження дитини, часто породжує стан невизначеності на тривалий час.

Жінка, яка стоїть перед важливим репродуктивним вибором, не лише стикається з проблемою боротьби мотивів народження чи відмови від народження дитини, а й опиняється в ситуації, коли явні мотиви, що лежать на поверхні, нівелюють ті, що заховані значно глибше чи витіснені (через соціальну “незручність”) у підсвідомість, – саме це, власне, найчастіше і призводить до необдуманих й невиважених репродуктивних учинків чи рішень. Неусвідомлювані, приховані мотиви можуть породжувати внутрішні конфлікти, когнітивний дисонанс,

призводити до дезадаптації чи екзистенційного вакууму або ж змушують жінку вдаватися до різних способів виправдання прийнятого рішення щодо народження чи відмови від народження дитини, зокрема мотивувань. Щоб жінка могла усвідомлювати власні репродуктивні мотиви, вона повинна їх ретельно проаналізувати, чому часто-густо перешкоджає типовість ситуації і пов'язана з нею автоматична, пристосувальна або інтроєктована поведінка. У цьому разі мотиви здаються очевидними, унаслідок чого їхній справжній зміст часто не вербалізується й не усвідомлюється. Г. Гекгавен зауважує, що причини вчинків, їхні мета й засоби часто очевидні й для оточення, яке належить до того ж культурного середовища, тож нормативна поведінка зазвичай не викликає запитань “для чого?” чи “навіщо?”. Зрештою, пояснюючи репродуктивний вчинок, у цьому випадку можна посилатися на типовість й адекватність тому чи тому суспільству, культурному середовищу. Однак справжній мотив завжди лежить глибше й може бути усвідомлений людиною лише за наявності у неї бажання дізнатися про істинні причини власного вчинку, коли вона не боїться виглядати у власних очах аморальною, невідповідною суспільству чи референтній групі особою [13].

Висновок. Дослідження особливостей репродуктивної мотивації молодих жінок пов'язане з низкою труднощів, що пояснюється недостатньою кількістю психологічних наукових праць, присвячених розгляді цього явища. Опосередковано проблеми мотивації щодо народження дитини вивчали у психології в контексті материнства як окремого феномена, не пов'язуючи їх, однак, з репродуктивною поведінкою жінок. Сьогодні ж видається доцільним зосередити науковий інтерес саме на вивченні репродуктивної мотивації як цілісного, складного, інтегрального феномена, що охоплює психологічне поле потреб, бажань, **мотивів як народження, так і відмови від народження дитини**. Важливим завданням вважаємо також дослідження боротьби репродуктивних мотивів та ступеня їх усвідомлення молодими жінками.

Беручи до уваги запити сучасної молоді щодо визнання їх особистісної цінності, унікальності, індивідуальності, а також необхідність розвитку в них суб'єктності щодо репродуктивних вчинків, вважаємо, що стереотипні погляди на народження дитини чи відмову від її народження застарілими, а то й небезпечними. Тож нагальною вимогою дня стає переосмислення репродуктивної поведінки жінок, зокрема мотиваційного її аспекту, під кутом зору екзистенціально-гуманістичного та суб'єктно-вчинкового підходів, згідно з якими вчинок – виключно людська здатність вчиняти відповідно до особистих поглядів, цінностей і життєвих цілей. Такий погляд на природу дітонародження допоможе віднайти дієві “екологічні” засоби покращення

насамперед “якісних” демографічних характеристик в Україні, а також дасть змогу виявити психологічну сутність репродуктивної поведінки й спрогнозувати її тенденції з урахуванням психологічних аспектів.

Література

1. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів : монографія / авт. кол. Ін-ту демографії та соц. дослідж. НАНУ та Держ. ком. статистики України. – К. : АДЕФ-Україна, 2008. – 288 с.
2. *Лысова А. В.* Психология семьи. Ч. 2 / А. В. Лысова. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 2003. – 120 с.
3. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні : монографія / авт. кол. Ін-ту демографії та соц. дослідж. НАНУ та Укр. центру соц. реформ під кер. Е. М. Лібанової – К. : АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.
4. *Бардиян А. А.* Чайлдфри – свобода от детей: счастье или трагедия [Электронный ресурс] / А. А. Бардиян // Материнство. Воспитание детей. – Режим доступа : <http://femina.by/articles/parenting/chayldfri-svoboda-ot-detey-schaste-ili-tragediya>.
5. Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 2011 року) / С. Ю. Аксьонова, М. Ю. Варбан, О. А. Васильєв та ін. – К., 2012. – 188 с.
6. *Татенко В. О.* Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. О. Татенко / Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 316–358.
7. *Абульханова-Славская К. А.* Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
8. Основи психології : підручник / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – 4-те вид., стереотип. – К. : Либідь, 1999. – 632 с.
9. *Иванников В. А.* Формирование побуждения к действию / В. А. Иванников // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 113–122.
10. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1999. – 720 с.
11. *Леонтьев В. Г.* Мотивация и психологические механизмы ее формирования / В. Г. Леонтьев. – Новосибирск : Новосибир. полиграфкомбинат, 2002. – 264 с.
12. *Божович Л. И.* Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
13. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность / Хайнц Хекхаузен. – СПб. : Питер, 2003. – 860 с.
14. *Ильин Е. П.* Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 511 с.

Ивачевская О. В. Исследование особенностей репродуктивной мотивации молодых женщин: проблемы и перспективы

Очерчены проблемы и определены перспективы исследования особенностей репродуктивной мотивации у молодых женщин. Обоснована актуальность изучения репродуктивной мотивации женщины с позиций экзистенци-

ально-гуманистического и субъектно-поступкового подходов. Определена сущность понятий “репродуктивная мотивация” и “репродуктивные мотивы” личности.

Ключевые слова: репродуктивное поведение, репродуктивная мотивация, репродуктивные мотивы, латентные репродуктивные мотивы, репродуктивный поступок.

Ivachevs'ka O. V. The research of the peculiarities of young women's reproductive motivation: the problems and the prospects

The article outlines the problems and the prospects of the research of young women's reproductive motivation. According to the existential-humanistic and subject-acting approaches, the relevance of studying of woman's reproductive motivation is proved. The essence of the concepts “reproductive motivation” and “reproductive motives” of personality is found out.

Key words: reproductive behaviour, reproductive motivation, reproductive motives, latent reproductive motives, reproductive act.

© **Івачевська О. В.**

В. П. Казміренко

КОГНІТИВНА СКЛАДНІСТЬ СПІЛКУВАННЯ ЯК ВИМІР В УМОВАХ СПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРИЙНЯТТІ РІШЕНЬ І ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ

Статтю присвячено аналізу наукових засад соціально-психологічного конструювання зв'язків, стосунків та взаємодії в організації творчого процесу, спільної діяльності та прийнятті рішень. Запропоновано модель організації творчого діалогу як засобу активізації когнітивного процесу взаєморозуміння в спілкуванні та спільній діяльності. З'ясовано роль і функції цілепокладання як сукупності механізмів інтелектуальної регуляції спільної діяльності. Окреслено перспективи наукового обґрунтування технологій організації та розвитку методів когнітивного управління соціальними діалогами.

Ключові слова: організація творчого діалогу, цілепокладання, когнітивне управління, соціальні діалоги.

Проблема. Конструювання спільного задуму узгодженого прийняття рішень – процес емоційно навантажений та інтелектуально напружений. Побудова такого розумового проекту в умовах спілкування завжди пов'язана з відбором засобів цілепокладання і зіткненням різних думок, перебігом мотивації вибору, ресурсами розуміння та взаєморозуміння в міжсуб'єктних діалогах, узгодженістю суб'єктивних намірів і відповідальності в завданнях та ризиках спільної діяльності. За помилки в спільному цілепокладанні та ризикове або некомпетентне прийняття рішень у ситуації кризи та високого рівня небезпеки доводиться платити високу ціну, а нерідко такі помилки є невинними з погляду коригування їхнього негативного впливу [1]. Усі ці контексти вимагають вирішення інтелектуальних завдань значної когнітивної складності, що конструюються безпосередньо в спілкуванні.

Мета статті: розглянути основні виміри, що зумовлюють такі когнітивно комунікативні труднощі; з'ясувати роль і функції цілепокладання як сукупності механізмів інтелектуальної регуляції в організації творчого процесу спільної діяльності та прийнятті рішень.

Цілком згодні з визначенням Н. Ф. Наумової, за яким *цілепокладання слід розуміти як поведінку, що спрямовується метою* [2]. При цьому будемо вирізняти поведінку, що спрямована до мети як до відповідного *корисного результату*, який не обов'язково представ-

лений на момент цілепокладання у свідомості суб'єкта. А загалом цілепокладання ми розглядаємо завжди у зв'язку зі свідомістю та самосвідомістю суб'єкта, групового суб'єкта в тому числі. Отже, це завжди формування або виникнення в індивідуальній або груповій свідомості певного, реального феномена, що зумовлює процес цілепокладання та процес спрямування “мети” у вимірах майбутнього результату діяльності або поведінки.

Із цього погляду *основні механізми процесу цілепокладання* формуються в системі соціальних відносин, у яких реалізується вся життєдіяльність суб'єктів цих відносин. Природа детермінації поведінки і діяльності, зумовлена цілепокладанням, складна і багаторівнева, але є низка найбільш загальних рис, що характеризують таку діяльність.

Перша – механізм цілепокладання завжди пов'язаний з різноманітністю замислів, задумів, планів на майбутнє, наявністю *програми перетворень та мети такого самопроєктування в майбутнє*. Це “комплексне” перенесення себе в простір майбутніх перспектив життєдіяльності має на меті формування особистісних смислів самопроєктування – проєктування своїх соціальних дій, сподівань, своїх експектацій та очікувань оточення. Процесуальну основу цілепокладання становлять механізми антиципації як здатності суб'єкта діяти або приймати рішення з необхідним просторово-часовим випередженням щодо очікуваних майбутніх подій, як активне оволодіння перспективою майбутнього. Це дає змогу, спираючись на наявний досвід, передбачати події, які ще не настали, і готуватися до них.

Друга риса цілепокладання – дотримання *ідеї належного*. Виміри належного в уявленнях про імперативи моралі та очікування відповідності обов'язку і зобов'язанням. Ці суб'єктні виміри людина встановлює для себе сама, тому зазначені механізми виконують функцію ще й саморегуляції. Смысл дотримання ідеї належного не пов'язаний з раціональним результатом учинку чи досягненням певного результату такої соціальної дії, а йдеться про стремління до соціальної дії без сподівання на якісь корисливі наслідки. Функція дотримання належного – це завжди орієнтир діяльності в ситуаціях з високим рівнем соціальної невизначеності або особливої особистісної значущості.

Третя риса – це забезпечення цілепокладання в середовищі об'єктів природного та соціального світу, що зумовлює *визнання їхньої цінності*. Цілепокладання надає їм відповідного значення суб'єктивних вимірів, зумовлює зв'язок з потребами, інтересами, спрямуваннями життєдіяльності суб'єктів. Функція цінностей – це формування гармонійної, упорядкованої, значущої для того чи того суб'єкта “картини світу”, яка створюється як продукт свідомості і розумово підтримується суб'єктивними інтелектуальними обґрунтуваннями, відповідним чином впливаючи на конструкти розумових дій і спілкування.

Четверта риса як важливий механізм цілепокладання виявляється в когнітивній складності спілкування і взаєморозуміння. Цей механізм базується на *соціальних і культурних нормах*. Саме норми змушують суб'єкта підпорядковуватися системі інтернальних постулатів та принципів, визначають вимоги щодо соціальної прийнятності та узгодженості його діянь з погляду соціалізованої оцінки та адаптивної поведінки. Суб'єкт приречений на необхідність мотиваційного врахування та прийняття як необхідності інтелектуального погоджування своїх дій та вчинків у просторі “полезалежності” чи “полenezалежності” своїх ставлень чи позицій. Функція цього механізму цілепокладання полягає в оптимізації поведінки, забезпеченні її успішності і дотриманні соціальних стандартів у соціальному наслідуванні і прийнятності. Завдяки *стереотипам і стандартам*, що виявляються в регуляції поведінки і соціальної діяльності, прийняття рішень суб'єктом здійснюється як оптимізація свого соціального впливу, “адаптивного” (або “неадаптивного” “наднормативного”) утвердження своїх намірів у межах наявних інтелектуальних і психологічних ресурсів.

П'ятий механізм детермінації спрямованого цілепокладання – *мета*, що опосередковує орієнтацію людини-суб'єкта у світі “інструментальних” об'єктів. Мета в такому її розумінні завжди відображає бажаний рівень задоволення потреб, очікувань, домагань та мотивації зростання і розвитку. Функцію *цільового визначення* поведінки слід розглядати як безпосередню, інструментальну. Використовуючи зовнішні об'єкти як засоби, вона виявляється в реалізації устремлінь, сформованих на основі інших орієнтирів.

Шостий орієнтир як психологічний механізм цілепокладання – це тяжіння, спрямований потяг до розкриття властивостей і якостей “спрямованої” поведінки, актуалізоване *бажання самопізнання*. Така орієнтованість як своєрідний рефлексивний механізм певною мірою схожа з природою побудови “проекту” (перша риса цілепокладання). Але цей орієнтир менш узагальнений, а головне, “проект” відрізняється спрямованістю на “відкритість світові” і має властивість безпосередньої “предметної визначеності”; він є орієнтиром і як механізм відображає “закритий контур” регуляції діяльності та поведінки суб'єкта. Спрямованість поведінки “на себе” відтворює різноманітність причин та обставин самопізнання, спрямованості на самоактуалізацію і самовираження тощо. А проте якщо цей психологічний вимір цілепокладання стає провідним, то всім іншим механізмам регуляції соціальної поведінки тоді відводиться підпорядкована, залежна, допоміжна роль. Функція цього механізму цілепокладання – збереження статусу психологічного здоров'я суб'єкта. Когнітивне спілкування, орієнтоване на самоактуалізацію, – це завжди зразок дотримання відповідно до призначення власне самотворення, наслідком чого є досягнення внутрішньої гармонії в ієрархії цінностей, і тому воно стає – як мета, так і засіб цілепокладання – самоствердженням.

Усі представлені механізми формують умови *першого рівня складності когнітивного спілкування*. В організації творчого процесу і забезпеченні спільної діяльності та прийняття спільних рішень згадані механізми інтелектуальної регуляції звичайно самі по собі, спонтанно не виникають [3]. Щоб полегшити цей процес, потрібно вдатися до спеціальних професійних дій і формувальних технологій під наглядом психологів-тренерів, консультантів, психотерапевтів-фахівців, які керували б перебігом засвоєння всієї різноманітності засобів когнітивного спілкування.

Отже, *інтелектуальна складність* когнітивного спілкування – це інтегральна характеристика [4; 5], яку можна представити у вигляді певної моделі (рис. 1). Психологічні складові, розглянуті вище на прикладі психологічних вимірів *цілепокладання*, відображають виникнення відповідних процесуальних та феноменологічних детермінант і причинних зв'язків, які генерує когнітивна складність спілкування. Усе це супроводжує формування взаєморозуміння в контурах творчого спілкування, окреслює можливості досягнення спільних когнітивних конструктів та поєднання тезаурусів в *інтеграції множинного* [6].

Рис. 1. Модель складності когнітивного спілкування в структурі цілепокладання спільної діяльності

Щоб доповнити вже описані виміри цілепокладання і розширити уявлення про когнітивну складність спілкування, розгляньмо ще низку психологічних механізмів, що становлять умови виникнення та регулювання взаєморозуміння в спільному процесі прийняття інтелектуальних рішень і побудови фреймів спілкування. Ідеться про найбільш типові чинники *процесуальної природи* в перебігу спільної діяльності та *феноменологічні регулятори* в структурі когнітивного спілкування (табл.). Вони охоплюють розгалужену структуру різновидів функцій і відображають психологічні механізми, які сформовані в спільній діяльності і також беруть участь у забезпеченні цілепокладання. *За визначенням багатьох дослідників, ці концептуальні засади регуляції спільної діяльності, як і цей перелік психологічних параметрів, найбільш універсальні.*

Таблиця

Функції когнітивного спілкування в прийнятті рішень у спільній діяльності

Дослідник	Феномен, що опосередковує цілепокладання в спільній діяльності	Призначення функцій когнітивного спілкування в цілепокладанні як засобу регуляції спільної діяльності (організаційної діяльності)
1	2	3
Дж. Хоуманс	Досягнення соціальної і практичної рівноваги	Вибір засобів регуляції взаємодії на основі паритетних стосунків; <i>взаємовигода</i> – умова організованості та спільного поступального розвитку, удосконалення соціальної діяльності
	Справедливість розподілу	Еквівалентність внесків, активізація засобів соціального управління
	Рівень впливу (або взаємна цінність)	Приріст індивідуальних цінностей, що включаються в організаційну діяльність, формування особливої групи властивостей – соціальної відповідальності
К. Роджерс	Система зворотних зв'язків	Встановлення, підтримка і зміцнення різних сторін згоди партнерів, ідентифікація намірів, організація діяльності великої структурної складності
Т. Шибутані	Згода і цінність взаємних намірів, рольова конвенціональність прав та обов'язків	Кооперативна взаємодопомога, координація дій, розширення партнерських інтересів, узгодження конфліктів сторін у спрямуванні мотивації та пріоритетів
	Посилення взаємозв'язку між правами та обов'язками	Взаємодоповнювальність, комплементарність експектацій, очікувань розширення діапазону взаємодій, включення нових цінностей, формування соціального досвіду спільної діяльності

Продовження табл.

1	2	3
Т. Парсонс, Е. Голднер	Взаємодоповню- вальність компле- ментарність і зу- стрічна вдячність у відповідь	Посилення взаємозв'язку між правами та обов'язками, усвідомлення кожною стороною соціальної значущості парт- нерства в спільній діяльності
І. С. Кон	Співвідношення ролі і соціальної позиції	Ідентифікація ролей і соціальних цін- ностей, усвідомлений вибір стилю соціальної поведінки, пристосування до соціальних функцій, актуалізація соціальної відповідальності
В. О. Соснін (аналітич- ний огляд)	Рівень автоном- ності головної мети і завдання	Поглиблення співпраці в групі, узго- дження обмінних циклів із середови- щем, визначення соціальних і техніч- них ресурсів, потрібних для виконання завдання (досягнення мети)
	Визначення меж системи (за техно- логією, простором, часом)	Вплив членів групи на глибину її вза- ємозв'язків із середовищем-оточен- ням, диференціація стосунків в органі- зації спільної діяльності, формування організаційної самостійності, здійс- нення межового контролю за стосун- ками з іншими суб'єктами організації
	Груповий контроль за виконанням головного завдання	Зростання самостійності у виборі засо- бів і методів досягнення групових цілей, посилення відповідальності за кінцевий результат, контроль над критичними (кризовими) ситуаціями діяльності
	Еквіфінальність	Формування механізмів групової са- морегуляції; спроможність стабільно вирішувати головні завдання різнома- нітними шляхами і способами незале- жно від початкових умов діяльності; активне цілепокладання і прогнозу- вання процесів взаємодії із середови- щем

Другим рівнем складності когнітивного спілкування є розроблення і формування психологічних ресурсів взаєморозуміння в спільній діяльності, процесів узгодження очікувань і намірів суб'єктів спільної діяльності. Наведена нижче модель (рис. 2) дає змогу осмислити механізми та процедурну складність такого узгодження і водночас з'ясувати можливості використання інструментальних психологічних засобів активізації когнітивних процесів взаєморозуміння в спілкуванні. Завдяки спільній діяльності, що вибудовується з урахуванням

цих когнітивних засад спілкування, стає можливим не тільки ефективне узгодження намірів та очікувань сторін у їхньому спільному взаєморозумінні, а й активізація креативних рішень і творче забезпечення результату спільного пошуку перспективного майбутнього.

Рис. 2. Модель механізмів організації творчого діалогу як засобу активізації когнітивних процесів взаєморозуміння в спілкуванні і спільній діяльності

Перший комплекс нашої моделі (див. рис. 2) – це психологічні засоби, спрямовані на активізацію умов, які уможливають досягнення (формування) взаєморозуміння в прийнятті рішень спільної діяльності. Цей комплекс охоплює три групи механізмів, які, власне, забезпечують таку можливість і дають змогу організувати умови для виникнення та послідовного розвитку взаєморозуміння. Сам феномен *взаєморозуміння* є психологічним та суспільно-творчим результатом прояву бажання, інтересів і волі учасників діалогу та спільної діяльності, а означені механізми – це тільки перелік умов такого організаційно-психологічного супроводу.

Забезпечення досягнення ідентифікації, конгруентності – це запорака формування загального стану психологічного здоров'я в прийнятті рішень та цілепокладанні. Ідеться про створення умов, за яких особи як суб'єкти прийняття рішень спільної діяльності можуть бути вільними від упереджень, відповідальними, аутентично захищеними і не потребують за діяння ресурсів персонального психологічного захисту навіть у разі прийняття конфліктних і ризикових рішень.

Другий комплекс спеціалізованих технологічних засобів (методів, правил, узгоджень тощо) спрямований на створення психологічних умов активізації творчих процесів і забезпечує інструментально технологічний супровід когнітивного спілкування. Як уже зазначалося, креативні процеси в ході спільного прийняття рішень та цілепокладання в спільній діяльності звичайно не виникають самі по собі, їх потрібно створювати і технологічно підтримувати. А це, зрозуміло, вимагає розроблення необхідних правил для забезпечення легітимізації організаційних домовленостей і прийняття відповідних норм. Але не тільки. Важливою складовою цього процесу є постійна методична допомога, яка базується на використанні засобів психологічного супроводу. Такі технології передбачають зокрема психологічну допомогу консультанта-психолога, який спеціально підготовлений для виконання ролі креативного модератора. Професійна психологічна допомога дає змогу віднайти правильні технологічні рішення, не впливаючи на зміст спільної діяльності, дискусій чи конструювання узгоджень і вирішення мотиваційних конфліктів. Консультація психолога-фахівця стосується тільки допомоги у творчих регламентаціях та активізації психологічних засобів організації проектного мислення, проектування способів накопичення досвіду, побудови рефлексивних кроків узагальнення та досягнення ефективних результатів спільного процесу, кризових питань цілепокладання й організації психологічного супроводу, психологічного забезпечення творчої спільної діяльності та прийняття рішень.

Е. С. Коган вважає, що можна сформулювати досить чіткий перелік психологічних передумов, які з огляду на їхні психологічні ознаки завжди гарантують започаткування, проведення та інструментальну ефективність *когнітивно орієнтованого і рівноправного діалогу*:

- забезпечення “конгруентності” (природності, відкритості спілкування) партнерів по спілкуванню;
- дотримання принципів безоціночного ставлення до особи партнера;
- формування настановлення і норми сприймання партнера як рівного;
- реалізація принципу рівної психологічної безпеки;
- створення умов для стійкої орієнтації на проблемний, дискусійний характер спілкування;
- забезпечення партнерської підготовленості (інформаційної і психологічної) до діалогу;
- дотримання правил і стандартів персоніфікованих форм, стилю і характеру спілкування;
- утвердження засад розуміння і готовності допомогти;
- утілення в діалозі принципу досягати схожості в інтерпретації дійсності.

На ці засади певною мірою спирається і психологічне обґрунтування активізації когнітивних процесів, спрямоване на розкриття механізмів формування конструктивних технологій діалогів, які використовуються в когнітивному спілкуванні. Проведений аналіз дав змогу показати наукову актуальність проблеми *керуючого* когнітивного спілкування і трансформації його розуміння, що має чималий історичний досвід, значну кількість підходів, механізмів пояснення та концептуальних положень. Значний обсяг теоретичних знань у філософській та психологічній галузях, велика кількість наукових міждисциплінарних узагальнень та сфер аналізу свідчать, що проблема когнітивного спілкування має значний доробок з питань, актуальних і для сучасної науки в цілому, і для психологічної теорії зокрема.

На сьогодні особливу цінність і важливість ця наукова проблема становить для сучасної, насамперед соціально-психологічної, практики. Розвиток наукових засад соціально-психологічного конструювання зв'язків, стосунків і взаємодії, створення технологій соціально-психологічного управління розвитком у пізнавальній діяльності в межах сучасної освіти роблять цю тему вкрай нагальною. Розроблення прикладного практичного знання, технологічних проектів та методів їх упровадження набуває все більшої актуальності.

Особливо виразно когнітивна складність спілкування проявляється в практиці викладацької діяльності, організації психотерапевтичної допомоги в управлінні соціальною життєдіяльністю в політиці, бізнесі, медицині, у реалізації вимог щодо техногенної безпеки у виробничих комплексах соціотехнічного управління. Усе це сфери, де ефективність практики пов'язана з вимірами спільної діяльності і складного когнітивного спілкування, творчими розвивальними діалогами, які потребують психологічного знання та обґрунтованих методів *когнітивного управління діалоговими комунікаціями*.

Особливого значення і практичної цінності ці питання набувають, коли йдеться про вивчення структурних особливостей реальних соціальних діалогів, що мають місце в суспільстві, про побудову uzгоджених психологічних засад їхньої креативності та досягнення актуального суспільно-творчого результату. Такий підхід, на нашу думку, слугує науковим обґрунтуванням для створення методичних комплексів з технології організації та розвитку соціальних діалогів і методів когнітивного управління ними, технік психологічного супроводу когнітивних процесів та навчання фахівців різного профілю цих когнітивних практик.

Зазначимо, що соціально-психологічна складова діалогів завжди є ключовою, оскільки базується на засадах соціальних актуальних потреб, соціогенної мотивації та когнітивного пошуку напрямів розвитку і пов'язана з необхідністю розв'язання нагальних проблем чи подоланням якихось труднощів. Спонтанно або конструктивно-технологічно

соціальні діалоги в когнітивному спілкуванні набувають форми соціально-громадських заходів, спрямованих на подолання бар'єрів на шляху соціально відповідального розвитку суспільної життєдіяльності. Важливо, що структура змісту соціального діалогу, побудова його узгоджених психологічних засад завжди пов'язані з розвитком креативності та досягненням актуального суспільно-творчого результату. Тому важливим аспектом нашої роботи є окреслення перспектив наукового обґрунтування методичних комплексів з технології організації та розвитку методів когнітивного управління соціальними діалогами, технік психологічного супроводу когнітивних процесів та спеціального навчання фахівців різного профілю. Саме пояснення та розкриття процесів активізації когнітивної спрямованості в спільній діяльності є основою для створення переліку вимог щодо визначення компетентності професіонала з питань експертизи соціального діалогу. А це, відповідно, висуває завдання методичного розроблення психолого-практичних засобів навчання фахівців та їхньої психологічної підготовки.

Висновки. Отже, вирішення практичних завдань когнітивного спілкування спирається на чотири головні психологічні механізми. Це:

- розщеплення досвіду й актуалізація живого знання (за М. К. Мамардашвілі);
- побудова концептуальної основи хронотопу (за М. М. Бахтіним);
- побудова моделі майбутнього, на яку орієнтовані потреби досягнень і розвитку;
- евристичне програмування рішень у структурі процесу досягнень.

Традиційно про когнітивне спілкування можна говорити в контексті його інтелектуальної компетентності та евристичної технологічної досконалості. Евристичний аналіз, відображаючи когнітивну складність спілкування, звернений до процесу побудови *когнітивного спілкування* і розглядає питання про способи, за допомогою яких персональні розумові й інструментальні операції в контурі спільної діяльності вибудовуються і структуруються в складні інтелектуальні утворення у вигляді:

- типів когнітивних стратегій;
- тактик досягнення;
- особистісних розумових стилів, їх комбінацій;
- суб'єктивних мислетворчих схем;
- когнітивних стилів, включаючи групові;
- інструментальних мислєдіяльнісних стереотипів;
- соціокультурних і професійно опосередкованих розумових стереотипів тощо.

Основні когнітивно-комунікативні функції такого творення способів евристичного структурування в діяльності партнерів по

когнітивному спілкуванню орієнтовані, по-перше, на організацію ефективного пошуку необхідної інформації, по-друге, на підготовку умов і вироблення нових нестандартних рішень. Такі складні інформаційні структури є результатом цільового комунікативного опрацювання когнітивної складності спілкування, з'ясування природи творчої інтегральної комбінації простих елементарних інтелектуальних одиниць, що утворюють єдність живих системних знань. Якщо досліджувати динамічну структуру мислення в процесі спілкування в тому вигляді, у якому вона проявляється в поведінці суб'єкта спільної діяльності (людини або групи) у ході вирішення завдання засобами когнітивного спілкування, то виявиться, що навіть звичні дії вимагають численних інтелектуальних кроків, пов'язаних у складні інтегральні послідовності евристичного пошуку і спільного творчого відкриття.

Література

1. *Моляко В. А.* Психология конструкторской деятельности / В. А. Моляко. – М. : Машиностроение, 1983. – 133 с.
2. *Наумова Н. Ф.* Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения / Н. Ф. Наумова. – М. : Наука, 1988. – 200 с.
3. *Морено Дж.* Театр спонтанности / Дж. Морено ; пер. с англ., авт. вступ. ст. Б. И. Хасан. – Красноярск : Фонд ментального здоровья, 1993. – 125 с.
4. *Лурия А. Р.* Язык и сознание / А. Р. Лурия ; под ред. Е. Д. Хомской. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 320 с.
5. *Величковский Б. М.* Когнитивная наука: Основы психологии познания : в 2 т. / Б. М. Величковский. – М. : Смысл : Изд. центр "Академия", 2006. – Т. 1. – 448 с.
6. *Habermas J.* Knowledge and Human Interests / J. Habermas. – London : Beacon Press, 1972. – 368 p.

Казмиренко В. П. Когнитивная сложность общения как измерение в условиях совместной деятельности и принятия решений и целеполагания

Статья посвящена анализу научных оснований социально-психологического конструирования связей, отношений и взаимодействия при организации творческого процесса, совместной деятельности и принятия решений. Предложена модель организации творческого диалога как способа активизации когнитивного процесса взаимопонимания в общении и совместной деятельности. Определена роль и функции целеполагания как совокупности механизмов интеллектуальной регуляции совместной деятельности. Очерчены перспективы научного обоснования технологий организации и развития методов когнитивного управления социальными диалогами.

Ключевые слова: ориентация творческого диалога, целеполагание, когнитивное управление, социальные диалоги.

Kazmirenko V. P. Cognitive complication of communication as a dimension in conditions of common activity, taking a decision, and goal-setting

The article deals the analysis of scientific bases of social and psychological construction of connections, relations and interaction during a creative process

organization, common activity and taking a decision. It is offered a model of a creative dialogue organization as a mean of intensification of cognitive process of mutual understanding in communication and common activity. It is determined the role and functions of goal-setting as a totality of intellectual regulations' mechanisms of common activity. It is circumscribed the prospects of scientific substantiation of organization and development technologies of cognitive management methods of social dialogues.

Key words: organization of creative dialogue, goal-setting, cognitive management, social dialogues.

© Казміренко В. П.

О. Ю. Осадько

ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ СПІЛКУВАННЯ ЯК ПРОСТОРУ САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Статтю присвячено теоретичному аналізу основних психологічних підходів до дослідження комунікації як простору саморозвитку особистості. Виділено три основних наукових підходи до вивчення проблеми ефективності спілкування в історії психології. Обстоюється думка, що в основі кожного з наукових підходів до вивчення спілкування лежить один з нероздільних аспектів саморозвитку особистості.

Ключові слова: спілкування, ефективність комунікації, діалог, оптимальне функціонування особистості, когнітивна адаптація, саморегуляція, самореалізація, саморозвиток смислових структур особистості.

Проблема. Актуальність теми дослідження визначається тією роллю, яку відіграє спілкування в розвитку особистості та її психологічних зв'язків зі світом. Сучасні тенденції розвитку психологічної науки переносять акцент з вивчення окремої особистості на стосунки людей, на їхнє спілкування; з границь одного "я" – на простір "між" [1–9]. Філософсько-онтологічні ідеї М. Бубера, М. М. Бахтіна і С. Франка, що лягли в основу "металінгвістичного" розуміння діалогу, активно впроваджуються в наукову психологію, оскільки відкривають простір для досліджень такого аспекту реальності людських стосунків, який досі мало виокремлювався в інших теоретичних концептах. Проте багатомірність цієї міжособової (інтерсуб'єктної) реальності зумовила те, що її дослідження здійснюються з настільки різних парадигмальних позицій (ракурсів вивчення, поверхів розуміння), що за всім цим "плюралізмом" стає все важче осягнути цілісність об'єкта вивчення. Різноманітність дефініцій за невизначеності щодо застосування терміна стосується як поняття

“діалог”¹, так і понять “комунікація”², “взаємодія”³, “спілкування”. Якщо згадати притчу про сліпих мудреців, що вивчали слона з різних позицій, то для створення загальної картини об’єкта вивчення видається необхідним увести певні координати “розташування” його дослідників. Ця проблема зумовила вибір теми нашого дослідження.

Мета статті: здійснити трансспективний аналіз наукових підходів до вивчення психологічної реальності людських стосунків і ролі цих стосунків у бутті-розвитку особистості.

Методологічними засадами організації нашого дослідження стали такі теоретичні положення психологічної науки:

- *постулат існування особистості в розвитку:* особистість як система суб’єктивних ставлень, що регулює психологічні зв’язки людини зі світом (внутрішнім і зовнішнім), може існувати лише в процесі розвитку (саморозвитку), оскільки світ – також процес: “він не є, він відбувається”. Вивчення “оптимальної особистості” в такому її розумінні трансформується у вивчення “ефективності її функціонування-розвитку”;

- *нероздільність зв’язку особистості та комунікації:* положення про комунікативну природу людської свідомості, залежність саморозвитку особистості від взаємин з іншими людьми, розуміння Іншого як частково розуміння іншого “Я” (М. М. Бахтін, М. Бубер, Б. С. Братусь, Г. Германс, Г. В. Дьяконов, А. Ф. Коп’єв);

- *взаємність впливу особливостей внутрішньої і зовнішньої комунікації людини:* психіка, як принципово діалогічна структура, імпліцитно утримує різні форми соціальних зовнішніх діалогів, що відображаються в базових патернах внутрішнього діалогу особистості. Характеристики аутокомунікації визначають особливості зовнішнього

---

¹ Поняття “діалог” автори використовують і як пояснювальний принцип (усе життя людини є діалогом), і як феномен; у значенні певного моменту спілкування, специфічної якості взаємодії, конструктивного способу спілкування або в широкому (лінгвістичному) значенні – як поперемінний обмін репліками під час бесіди [5].

² Комунікацію трактують і як форму безпосереднього спілкування, орієнтованого на обмін інформацією (Г. Лассуелл, Д. Маєрс, Г. М. Андрєєва), і як процес організації узгодженої дії (Т. Шибутані), і як процес прояву (зовнішня комунікація) та осягнення (внутрішня комунікація) людиною своєї власної сутності, що реалізується в спілкуванні з іншими людьми (О. О. Рильська), і як внутрішню сутнісну основу всіх життєвих процесів особистості: як універсальний смислотворчий процес життя будь-якої форми і рівня (В. І. Кабрін).

³ Більш детальний огляд існуючих у психології дефініцій зазначених понять наведено в опублікованих нами дослідженнях [10].

плану комунікації людини, і навпаки. Особистість, з одного боку, – продукт різноманітних комунікацій, а з другого – творець багаторівневого комунікативного світу (Л. С. Виготський, В. І. Кабрін, В. Н. Петрова, О. Т. Соколова, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко);

● *онтологічна єдність принципів розвитку складноорганізованих систем*, до яких належить і особистість, і система наукових знань про неї: особистість як система, що самовибудовується, саморегулюється і саморозвивається, вступає у взаємодію із системою наукових знань про неї (G. Schierpek, A. Шліппе). Крім того, закони пізнання, розуміння дійсності є базовими як для розгортання наукових досліджень, так і для процесів розвитку індивідуального світогляду людини (Т. Кун, Дж. Келлі, В. С. Ключко І. М. Семенов).

З огляду на вищенаведені теоретичні положення ми сформулювали *гіпотезу* про те, що виділені нами “невід’ємні аспекти саморозвитку особистості” (структурно-змістовий, динамічно-регуляційний та самореалізаційний) визначали не тільки послідовність зміни ракурсу психологічного вивчення особистості, а й ракурси наукових досліджень проблеми ефективності спілкування в психології. Результати здійсненого нами трансперспективного аналізу наукових досліджень проблеми ефективного функціонування особистості підтвердили, що в процесі зміни методологічних підходів до вивчення особистості (класичний – некласичний – постнекласичний) увага дослідників зосереджувалася послідовно на одному з трьох невід’ємних аспектів її функціонування: змістовому, динамічному або самореалізаційному. Кожен із цих аспектів функціонування особистості розкриває закономірності її саморозвитку в плані 1) розбудови суб’єктивної моделі дійсності, 2) оптимізації стратегій управління своєю взаємодією зі світом і 3) активізації процесу самоздійснення через комунікацію (розвитку і реалізації свого психологічного потенціалу).

Якщо результати трансперспективного аналізу наукових досліджень спілкування у психології підтвердять наше припущення, то це дасть змогу інтегрувати різнопланові наукові напрацювання в єдину модель буття-розвитку особистості в діалозі зі світом.

А. Один з перших фундаментальних підходів до психологічного вивчення умов ефективності спілкування – *інтераціоналізм* – розглядає *комунікацію як процес організації узгодженої дії*. Успішність комунікації, відповідно, визначається вмінням партнерів формувати спільну модель ситуації та узгоджувати стратегію спільних дій: “нормативністю” (як спільною нормотворчістю), узгодженістю соціально-рольових позицій учасників взаємодії, а також засобів спілкування, що застосовуються ними (їхньою компліментарністю, взаємодоповнюваністю, взаємоузгодженістю).

Якщо поставити запитання про те, яким завданням саморозвитку особистості відповідає цей ракурс оптимізації спілкування, то

звертає на себе увагу його орієнтованість на розбудову суб'єктом взаємодії адекватної моделі комунікативної ситуації і з'ясування можливостей її розвитку. *Саморозвиток особистості в змістовому аспекті*: через вивчення, осягнення реальності, через перевірку на практиці правильності своїх тлумачень – є очевидним орієнтиром для досліджень у галузі соціального інтеракціонізму. “Змістовий” у цьому контексті означає не тему бесіди, а ті особистісні смисли (конструкти, структури, моделі, когнітивно-сміслові утворення), на яких базується процес спілкування. Це насамперед уявлення про те, чого хоче і як буде діяти кожен з учасників спілкування (очікування), про наміри, з якими входить особа в спілкування (образ бажаного результату), про певні ідеї щодо способів досягнення мети (уподобані стратегії) тощо. Комунікативна компетентність визначається саме готовністю особистості виявити, усвідомити всі складові комунікативної ситуації (стан, прагнення, можливості, поінформованість, очікування учасників), перевірити у взаємодії свої припущення, узгодити “норми” взаємодії, сконструювати оптимальні інтеракції і ретельно відстежувати зворотний зв'язок, щоб вчасно вносити корективи у процес взаємодії.

Такий алгоритм дій можна розглядати як *процес вирішення завдань адаптації*. Термін “адаптація” часто тлумачать як пасивну альтернативу перетворювальній активності. Проте, на переконання Н. І. Сарджвеладзе, крайності збігаються, вони неподільні і їх не варто розділяти [7]. Адаптивність розглядають у психології як активний процес, що охоплює і перетворювальну активність. Це акомодация і асиміляція (Ж. Піаже), адаптивно-адаптаційна діяльність (Е. С. Макарян), алопластична і аутопластична адаптація (Г. Гартман) та ін. Отже, йдеться про адаптацію в найбільш широкому значенні – не тільки як про “підлаштування себе під ситуацію”, а і як про “приладжування ситуації під себе”, пошук ефективних способів взаємодії, просування своїх пропозицій, пошук рішень, що влаштовують усіх учасників (Е. Берн, Г. Блумер, Ю. М. Ємельянов, В. П. Казміренко, В. А. Кан-Калік, О. О. Кронік, Дж. Мід, М. Форверг, А. У. Хараш, Н. Ю. Хряцова, Т. Шибутані, А. Шюц).

Б. У другій половині ХХ ст. відбувається перенесення центру уваги дослідників з “інтерактивної” сторони спілкування на так звану “інформаційну”, а комунікацію починають розглядати відтепер не так у ракурсі координації спільних зусиль, як в аспекті *забезпечення інформаційного впливу*. В американській соціальній психології, що спиралася на популярну “п'ятичленку” Г. Лассуелла – “хто говорить, кому говорить, що говорить, як говорить і для чого говорить”, починаються активні емпіричні дослідження ефективної комунікації. Той факт, що на певному етапі розвитку “інформаційного” підходу до спілкування було втрачено його п'яту (цільову) складову – “для чого говорить” – і замінено “антикомунікативною” метою – “щоб перекона-

ти”, зумовив не тільки появу маніпулятивного маніфесту Д. Карнегі, а й зростання чисельності праць антиманіпулятивної спрямованості (Г. М. Андреева, П. Вацлавик, Є. Л. Доценко, Д. Маєрс, А. У. Хараш, Е. Шостром). Важливою подією стала, зокрема, поява книги Е. Шострома “Анти-Карнегі, або Людина-маніпулятор” (1992). Вітчизняні соціальні психологи також постулюють ущербність та обмеженість об’єктного ставлення до людини. Щоб відмежуватися від маніпулятивної зорієнтованості “інформаційного” підходу, Г. М. Андреева наполягає, наприклад, на розмежуванні понять “комунікація” і “спілкування”; А. У. Хараш пропонує розрізняти суб’єкт-об’єктний і суб’єкт-суб’єктний типи взаємодії [11]. Таким чином було подолано певну звуженість досліджень, коли вивчалися лише оптимальні стратегії ціледосягнення через наголошення значущості оптимізації і процесу цілетворення (пов’язаного з особистісними ставленнями).

Американські дослідники Дж. Бівін, П. Вацлавик, Д. Джексон, увівши поняття “метакомунікації”, розширили існуючий погляд на феномен спілкування, в якому відтепер поряд із закономірностями процесу ціледосягнення (регуляційні ресурси психологічних впливів, через які відбувається управління перебігом комунікації) розкриваються і ціннісно-сміслові особистісні детермінанти процесу цілетворення. Ставлення до комунікативних партнерів як до суб’єктів (оскільки вони і є суб’єктами) видається більш ресурсним для управління перебігом взаємодії, ніж редукція їх до абстрактних об’єктів.

На запитання про те, на вирішення яких завдань саморозвитку особистості орієнтований цей ракурс оптимізації спілкування, можна відповісти, що дослідження спрямовані на вивчення оптимальних способів (стратегій) досягнення своїх цілей через управління комунікативним середовищем (*регуляційний аспект саморозвитку особистості*). Коли втрачений “п’ятий елемент” (значущість вибору суб’єктом спілкування своєї мети: “для чого говорить”) було повернуто до зони наукового вивчення спілкування, контур особистісної регуляції цілеспрямованої комунікативної діяльності набув свого логічного завершення.

В. Сплеск уваги дослідників до ролі ціннісно-сміслові сфери особистості в успішності її комунікації став підґрунтям для виокремлення нового ракурсу наукових досліджень спілкування в психології – *“діалогічного”*. Якщо в розглянутих нами вище методологічних підходах до визначення *ефективності* взаємодії вона пов’язувалась з умінням партнерів формувати й узгоджувати адекватну модель спільних дій або з вибором конструктивних стратегій управління комунікативним середовищем, то в діалогічному підході критерієм того, що спілкування відбулося (“спілкування” з великої літери як “Зустріч”, як “Діалог”), стає *особистісне зростання його учасників* (Г. О. Балл, С. Л. Братченко, Дж. Бюдженгаль, Г. В. Дьяконов, Л. Е. Орбан-Лембрик, О. Б. Старовойтенко, Т. О. Флоренська).

Комунікація в розумінні В. І. Кабріна – це “універсальний інформаційно-енергетичний смислотворчий процес, заснований на постійному розвитку, на переживанні різноманітного інформаційного транзиту і трансформації, метаморфоз і трансмутацій подій” [6, с. 30]. Уведене дослідником поняття “транскомунікація” протиставляється традиційному розумінню спілкування як “спілкування собі подібних” і має підкреслити феноменологію “Зустрічі”, “спів-буття” інакших суб’єктів, що й робить можливою транспозицію суб’єктивних смислів. “Інший” постає “не просто як персоніфікатор культури і джерело суспільно напрацьованих здібностей, а як фундаментальна онтологічна умова самої можливості виникнення людської суб’єктності, умова нормального розвитку і повноцінного життя людини” [12, с. 15]. У взаємодії людей, стверджує В. Є. Клочко, народжується “нова реальність; через цю реальність людина отримує можливість впливати на саму себе (самодетермінація) і реалізовувати свої можливості” [13, с. 102]. Результатом такого спілкування, якщо воно відбулося, є породження особистісних смислів більш високого рівня узагальнення [6; 7].

Діалогічний підхід до вивчення феномена спілкування, як би його не називали – “спільність” (В. І. Слободчиков), “взаємодія” (В. Є. Клочко) чи “комунікація” (В. І. Кабрін), акцентує увагу на потенціалі спілкування для *вирішення завдань самоздійснення особистості*; на тих можливостях, які створює ситуація “Зустрічі” з інакшістю співрозмовника для особистісного саморозвитку її учасників.

Розгляньмо результати проведеного нами транспективного аналізу психологічних досліджень спілкування (таб.).

Отже, на основі результатів здійсненої ретроспективи досліджень проблеми ефективності спілкування в психології було визначено такі головні дослідницькі підходи:

- **Інтераакційний підхід**, у якому комунікацію розглядають як засіб організації узгоджених дій, вивчає успішність взаємодії в контексті вирішення особистістю завдань “когнітивної адаптації”¹ до комунікативного простору. Адаптація являє собою активний процес, що охоплює, з одного боку, трансформацію об’єкта згідно з пізнавальними схемами суб’єкта (асиміляція) і, з другого боку, уподібнення, підлаштування когнітивної структури до характеристик об’єкта (акомодація). Створення суб’єктом комунікації реалістичного уявлення про ситуацію (про себе, партнерів, умови і можливості взаємодії) дає змогу вибудувати стратегії її розвитку, а в ході реалізації спроб перетворення ситуації відбувається уточнення і коригування своїх уявлень про неї.

---

¹ Термін “когнітивна адаптація” в такому значенні ввів Ж. Піаже.

Таблиця

Виміри спілкування під кутом зору основних психологічних підходів до його дослідження

Основні психологічні підходи в дослідженні спілкування	Ракурс наукового вивчення комунікації	Погляд на проблему ефективності взаємодії, коли успіх визначається:	Типи завдань, із вирішенням яких пов'язаний особистісний розвиток	Аспект саморозвитку особистості, у контексті якого досліджується спілкування
інтеракційний	як засіб організації узгодженої дії (взаємодія)	умінням партнерів формувати та узгоджувати адекватну модель спільних дій	завдання когнітивної адаптації (розбудови суб'єктивної моделі дійсності)	структурно-змістовий аспект
інформаційний	як процес вибору конструктивних стратегій управління комунікативним середовищем (комунікативна діяльність)	умінням обирати, реалізувати та коректувати свої цілі і стратегії їх досягнення	завдання когнітивної регуляції (оптимізації стратегій управління своєю взаємодією зі світом)	динамічно-регуляційний аспект
діалогічний	як простір "Зустрічі", Діалогу, "спів-буття", спільності життєвих світів суб'єктів	мірою діалогічності взаємодії, яка сприяє особистісному зростанню її учасників	завдання прогресивного саморозвитку (активізації процесу здійснення через комунікацію)	самореалізаційний аспект (розвиток і реалізація свого психологічного потенціалу)

Вирішення всіх перелічених вище завдань визначає *структурно-змістовий аспект* функціонування особистості: що повніше суб'єктові комунікації вдасться досягнути ситуацію, то більш адекватними щодо неї будуть його інтеракції.

• **Інформаційний підхід**, у якому комунікацію розглядають як засіб інформаційного впливу на середовище задля досягнення певної мети, вивчає успішність взаємодії в контексті вирішення особистістю завдань "когнітивної регуляції". Успішність взаємодії (у такому аспекті її вивчення) визначається не тільки вибором людиною конструктивних стратегій здійснення комунікативного впливу, а й тими цілями, які вона обирає. Якщо мета спілкування не враховує інтереси партнерів (або суперечить власним інтересам), то спілкування реду-

кується до маніпулювання або підпорядкування, що унеможливило розвиток і співрозмовників, і їхніх взаємин. Це ж саме стосується і вибору суб'єктом спілкування неадекватних комунікативних стратегій, які роблять недосяжними найкращі цілі взаємодії. У тих випадках, коли людина, незважаючи на повторювані підтвердження неефективності здійснюваних виборів мети або стратегій комунікації, залишається вірною своїм стереотипам, ми маємо справу з їх “фіксованістю” – хронічною напруженістю. Хронічні напруженості перебирають на себе функції регуляції суб'єктною активністю цілетворення або ціледосягнення і “вмикаються” автоматично, попри свідомі наміри людини.

Вирішення завдань розвитку особистісної саморегуляції полягає саме в опануванні таких фіксацій та отриманні можливості свідомо¹ обирати цілі й стратегії взаємодії зі світом і коригувати їх на основі власного досвіду. Ці завдання саморозвитку належать до *динамічно-регуляційного аспекту* функціонування особистості, що визначається розвитком її вмінь обирати, реалізовувати, коригувати цілі і стратегії спілкування на основі постійної “роботи” над розумінням комунікативної ситуації та її перебігу

• *У діалогічному підході*, який розглядає комунікацію як базовий процес, що конститує саме існування (розвиток і вираження) людини, питання результативності спілкування вивчають у контексті вирішення особистістю завдань саморозвитку. Потенціал саморозвитку особистості міститься у перебігу спілкування як “Зустрічі” з інакшістю життєвого світу² “Іншого”, що створює можливості для “засвоєння”³ суперечностей через децентрувальне смислопородження концептуальних схем більш високого рівня. У ролі “Іншого” можуть виступати партнери різного порядку: конкретні люди, різні соціальні групи, науки чи художні твори, природа тощо. Якщо “людина пізнає Іншого у всій його відмінності від себе як людини і звідси проривається до Іншого” [3, с. 91]), вона здобуває принципово новий досвід можливого тлумачення світу; а для засвоєння цього досвіду

---

¹ “Свідомо обирати” в цьому контексті слід розуміти як альтернативу підпорядкуванню “фіксованим неконструктивним автоматизмам”, як обґрунтованість особистого вибору тим, що зрозуміла людина про ситуацію і про можливості її розвитку в бажаному напрямку. Це можна назвати когнітивною регуляцією спілкування (в термінології когнітивного спілкування В. П. Казміренка [14]), на відміну від автоматично регульованого спілкування.

² Життєвий світ – це ракурс, у якому людина бачить зовнішній світ, орієнтується в ньому, пристосовується до життя. У життєвому світі існують не реальні фізичні об'єкти, а їхні суб'єктивні інтерпретації [15, с. 33].

³ У діалогічному підході “засвоєння” відмежовується від “уникання”, “подолання” чи “розв'язання”, що має значення саме для практики спілкування: дозволити Іншому залишатися інакшим.

змінює свої концептуально-сміслові схеми таким чином, щоб вмістити в них й інші варіанти трактування подій.

Вирішення особистістю завдань саморозвитку належить до *самореалізаційного аспекту* її функціонування. Інтринсивними умовами успішності розв'язання цих завдань у спілкуванні є “відкритість досвідові”¹, готовність особистості до розкриття і реалізації власної унікальності й автентичності; до унікальної “Зустрічі” із собою та з інакшістю інших суб'єктів спілкування; екстринсивними умовами – фасилітаційна позиція співрозмовника.

Визначені на основі здійсненого дослідження закономірності дають змогу зробити такі *висновки*:

1. Підтверджено висунуту нами гіпотезу про те, що кожен з аспектів саморозвитку особистості – змістовий, регуляційний і самореалізаційний – послідовно ставали основними ракурсами вивчення проблем ефективності спілкування в транспективі психологічних досліджень. У міру зміщення фокусу уваги психології з одного аспекту функціонування-розвитку особистості на інший змінювались і погляди науковців на проблему ефективності спілкування. Ця тенденція видається закономірною, оскільки комунікація є базовим процесом, який конститує саме існування особистості.

2. Той факт, що з розвитком психологічної науки змінюються її методологічні парадигми і відкриваються різні ракурси пізнання феномена особистості, не означає, що реальна особистість перестала існувати і розвиватися за тими законами, що були відкриті десятки років тому. Оскільки буття особистості визначається нерозривною єдністю розвитку всіх аспектів свого функціонування, а кожен із цих аспектів, що підтверджує наше дослідження, фундаментально вивчався у відповідних теоретичних підходах психології, то при розбудові інтегральної моделі саморозвитку особистості неприпустимо відмовлятися від наукового доробку попередників.

Практична значущість результатів нашого дослідження полягає в науковому обґрунтуванні того факту, що будь-який вид комунікації потенційно є простором саморозвитку особистості; а ознакою того, що цей потенціал реалізується, є просування особистості принаймні в од-

---

¹ “Відкритість досвідові” є сталим психологічним терміном, значення якого – “відкритість переживанню досвіду” – повністю відповідає терміну “відкритість зустрічі”. Проблемою стало неправильне, поверхове тлумачення неофітами цього терміна як “погоні за досвідом”, “збирання, колекціонування досвіду”. Підставами для гонитви за враженнями – мандрівками, новими стосунками, зміненими станами свідомості – є, найімовірніше, “закритість переживанням досвіду”, у зв'язку з чим виникає емоційний голод і потреба компенсувати якість кількістю (дромоманія, проміскуїтет, наркоманія, адреналіноманія тощо).

ному з аспектів її функціонування (в аспекті розуміння світу, в аспекті розвитку можливостей управління своїм контактом зі світом чи в аспекті самореалізації в ньому).

Література

1. *Братусь Б. С.* Образ человека в гуманитарной, нравственной и христианской психологии / Б. С. Братусь // Психология с человеческим лицом. Гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. – М. : Смысл, 1997. – С. 67–92.
2. *Братченко С. Л.* Экзистенциальная психология глубинного общения [Электронный ресурс] / С. Л. Братченко – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/brats01/txt03.htm>.
3. *Бубер М.* Проблема человека / Мартин Бубер ; пер с нем. – К. : Ника-Центр; Вист-С, 1998. – 132 с.
4. *Выготский Л. С.* Психология развития человека / Л. С. Выготский. – М. : Смысл; ЭКСМО, 2006. – 1136 с.
5. *Дьяконов Г. В.* Основы диалогического подхода в психологической науке и практике / Г. В. Дьяконов. – Кировоград : РВЦ КГПУ им. В. Винниченко, 2006. – 604 с.
6. Транскомуникация: преобразование жизненных миров человека : [кол. моногр.] / под ред. В. И. Кабрина. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 2011. – 400 с.
7. *Сарджвеладзе Н. И.* Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1989. – 206 с.
8. *Старовойтенко Е. Б.* Культурная психология личности / Е. Б. Старовойтенко. – М. : Академический проект, 2007. – 320 с.
9. *Флоренская Т. А.* Диалог в практической психологии (методология, теория, опыт) : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора психол. наук : спец. 19.00.01 “Общая психология, психология личности, история психологии” / Т. А. Флоренская. – М., 1993. – 38 с.
10. *Осадько О. Ю.* Психологічні умови активізації когнітивної регуляції комунікативної діяльності особистості / О. Ю. Осадько // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2011. – Т. XIII. – Ч. 5. – С. 110–118.
11. *Хараш А. У.* Личность, сознание и общение: к обоснованию интересубъективного подхода в исследовании коммуникативных воздействий [Электронный ресурс] / А. У. Хараш // Психолого-педагогические проблемы общения / под ред. А. А. Бодалева. – М. : НИИ ОПП АПН СССР, 1979. – С. 17–35. – Режим доступа : <http://psychlib.ru/mgppu/hre/hre-216.htm>.
12. *Слободчиков В. И.* Основы психологической антропологии. Психология человека. Введение в психологию субъективности : учеб. пособие для вузов / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
13. *Клочко В. Е.* Самореализация личности: системный взгляд / В. Е. Клочко, Э. В. Галажинский. – Томск : Изд-во ТГУ, 1999. – 154 с.
14. *Казміренко В. П.* Засади когнітивної психології спілкування / В. П. Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 23 (26). – С. 140–164.
15. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.

Осадько О. Ю. Психологические измерения общения как пространства саморазвития личности

Статья посвящена теоретическому анализу основных психологических подходов к исследованию коммуникации как пространства саморазвития личности. Выделены три основных научных подхода к изучению проблемы эффективности общения в истории психологии. Обосновывается мнение, что в основе каждого из научных подходов к изучению общения лежит один из нераздельных аспектов саморазвития личности.

Ключевые слова: общение, эффективность коммуникации, диалог, оптимальное функционирование личности, когнитивная адаптация, саморегуляция, самореализация, саморазвитие смысловых структур личности.

Osad'ko O. Yu. Psychological dimensions of communication as a space of personality's self-development

The article is devoted to the theoretical analysis of the basic psychological approaches to research of communication as a space of personality's self-development. The author allocates three main scientific approaches to studying problems of communication efficiency in history of psychology. It is proved that in the basis of each scientific approach to communication study is one of inseparable aspects of personality's self-development.

Key words: communication, effectiveness of connection, dialog, personality's optimal functioning, cognitive adaptation, self-regulation, self-realization, self-development of personal's semantic structures.

© Осадько О. Ю.

О. І. Хоріна, Л. В. Ходієнко

СИТУАЦІЙНІ І СЕРЕДОВИЩНІ ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПРАЦІВНИКІВ КОМУНАЛЬНОЇ СФЕРИ

Розглянуто феномен професійного і психологічного вигорання працівників одного з комунальних підприємств м. Києва. Ситуаційні чинники професійного вигорання виокремлено в контексті ситуації виконання фахівцями груп професій “людина – техніка”, “людина – знакова система” непрофільної діяльності – спілкування зі споживачами послуг, тобто ситуація ускладнюється тим, що, крім спілкування, співробітникам підприємства доводиться постійно стикатися з емоційно забарвленими станами відвідувачів, не маючи відповідної кваліфікації для виконання такої роботи. Основні середовищні чинники професійного вигорання ідентифіковано як неусвідомлення працівниками процесів вигорання і низький рівень їхньої здатності пережити стреси, що часто-густо провокує конфлікти в колективі та під час спілкування зі споживачами послуг. Визначено обсяг професійного вигорання працівників комунального підприємства, основні індикатори цього негативного явища та проаналізовано зміст потреб, які не задовольняються.

Ключові слова: професійне вигорання, ситуаційні і середовищні чинники, ситуація, непрофільна діяльність, потреби.

Проблема. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю виявлення ситуаційних і середовищних чинників професійного вигорання фахівців груп професій “людина – техніка” і “людина – знакова система”, тоді як досі цей синдром фіксувався здебільшого щодо групи професій “людина – людина”. Представники груп професій “людина – людина” принаймні усвідомлюють, що від обсягу і специфіки спілкування під час роботи можна стомитися. Представники ж інших груп професій мають досить слабке, у цілому невизране уявлення про такі нюанси. Тому можна припустити, що інженери і бухгалтери, імовірно, нехтують причинами та наслідками синдрому професійного вигорання, не усвідомлюючи їх та атрибутуючи іншим ситуаціям, зокрема проблемам стосунків, проблемам житлово-побутового характеру тощо.

Мета статті: виокремлення ситуаційних і середовищних чинників у ситуації виконання непрофільної діяльності працівниками комунального підприємства, що призводить до їхнього професійного вигорання.

Завдання дослідження: виявити ознаки професійного та психологічного вигорання, обсяг прояву цього феномена та потребу працівників у допомозі консультанта-дослідника, а також з’ясувати структуру таких потреб.

Робота підприємств комунального господарства асоціюється у більшості громадян нашої країни з неякісним наданням послуг, несвоєчасним виконанням замовлень, неякісним сервісом, незрозумілою системою надання послуг населенню. Статистика Головного управління житлового господарства в м. Києві відображає повною мірою структуру звернень громадян: заяви – 90,4%; скарги – 9,1%; пропозиції та зауваження – 0,5%. За 2012 рік зафіксовано 10203 звернення різних типів. Кияни найчастіше зверталися із запитом щодо ремонту житлового фонду, стану прибудинкових територій, ліфтів, облаштування та ремонту дитячих майданчиків, незадовільного теплопостачання житлових будинків та якості послуг гарячого водопостачання, розрахунків за складиті енергоносії, переведення відомчих гуртожитків у комунальну власність з подальшою приватизацією кімнат у гуртожитках, надання ритуальних послуг; надавалися також пропозиції щодо впровадження енергозберігальних технологій у різних галузях міського господарства, реформування житлово-комунального господарства тощо [1].

Конкретні звернення громадян розглядають працівники підприємств комунального господарства. Яке навантаження має кожен із співробітників, що приймають громадян? Вони стикаються, по-перше, із самим змістом звернень громадян, а по-друге, з їхніми емоційними

станами, не маючи при цьому належної кваліфікації для врегулювання таких ситуацій, інформації про копінг-стратегії. *Ситуація виконання співробітниками непрофільної діяльності ускладнюється дефіцитом відповідної інформації про суть/ризик роботи і навичок ефективної саморегуляції.* Якщо зробити прості арифметичні дії: кількість звернень поділити на 365 днів, а потім на 8 годин, то отримаємо приблизну цифру звернень громадян на годину – це $10203/365/8 = 3,49$ звернення. У середьому тричі на годину працівники комунального підприємства спілкуються з громадянами з різних питань. Це статистика офіційна, на рівні Головного управління; на місцях вона дещо інша, оскільки не всі звернення фіксуються.

Керівники одного з комунальних підприємств м. Києва ініціювали проведення дослідження, оскільки, крім суто людської турботи, існують законодавчі норми, які зобов'язують управлінців створювати умови праці, сприятливі для збереження здоров'я людей. Ці норми регламентуються Законом України “Про охорону праці” (ст. 4, п. 6) та постановою МОЗ України “Гігієнічна класифікація за показниками шкідливих та небезпечних факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудових процесів” (№ 528 від 27.12.2001 р.). Зокрема, керівники зобов'язані забезпечувати “адаптацію трудових процесів до можливостей працівника з урахуванням його здоров'я та психологічного стану” [2]. Специфіки роботи працівників комунального підприємства стосується гігієнічна норма, пов'язана з характером навантажень, що становлять ризики для безпечної роботи та життєдіяльності людей. Це Таблиця 4.11.9 гігієнічних норм “Класи умов праці за показниками напруженості трудового процесу”, де чітко визначено інтелектуальні та емоційні навантаження, небезпечні для здоров'я.

Інтелектуальні навантаження: 1) прийняття складних рішень за алгоритмом; евристична (творча) діяльність, що вимагає вирішення складних завдань за відсутності алгоритму; особисте керівництво в складних ситуаціях; 2) прийняття інформації та її оцінка – сприймання інформації та зіставлення параметрів, комплексна оцінка взаємопов'язаних параметрів з подальшою оцінкою виробничої діяльності; 3) розподіл функцій за складністю завдання – обробка, перевірка і контроль за виконанням завдання, контроль та попередня робота з розподілу завдань іншим особам; 4) робота за планом – робота в умовах дефіциту часу, робота в умовах дефіциту часу та інформації з підвищеною відповідальністю за кінцевий результат. **Емоційні навантаження:** 1) ступінь відповідальності за результат своєї діяльності, значущість помилки – відповідальність за функціональну якість основної роботи (завдання); “помилка” вимагає виправлення за рахунок додаткових зусиль усього колективу (групи, бригади та ін.); відповідальність за функціональну якість кінцевої продукції, роботи, завдання. Неправильні рішення можуть викликати пошкодження обладнання,

зупинку технологічного процесу, становити небезпеку для життя; 2) *ступінь ризику для власного життя* – можлива; 3) *ступінь ризику для життя інших людей* – можлива [3].

До професійного вигорання можуть призводити як зовнішні, так і внутрішні чинники. Зовнішніми є: особливості організації праці, надмірне навантаження, незрозумілі інструкції, виробничі та рольові конфлікти, емоційне напруження; робота, що вимагає постійної концентрації на потребах споживачів послуги; відсутність професійної мотивації, незадоволеність умовами та змістом роботи, матеріальним і соціальним статусом. До внутрішніх чинників відносять: особисте ставлення до роботи, гіпервідповідальність, недостатню компетентність, високі особистісні амбіції і дефіцит навичок психологічної регуляції [4].

Для характеристики стану психічно здорових людей, яким доводиться постійно та інтенсивно спілкуватися з клієнтами в емоційно напруженій атмосфері надання професійної допомоги, американський психіатр Х. Дж. Фрейденбергер (1974) запропонував термін “burnout”. Групи ризику професійного вигорання складають звичайно вчителі, поліціанти, політики, юристи, управлінці, тобто представники групи професій “людина – людина”. Х. Маслач і С. Джексон виокремили основні критерії феномена і запропонували відповідний опитувальник (MBI), який дає змогу виявити показники емоційного виснаження, деперсоналізації та редукції особистих досягнень, а відтак визначити рівень професійного вигорання. Професійне вигорання характеризується болісним переживанням людиною кризового стану, її дезадаптацією в емоційно напружених та когнітивно складних ситуаціях. Наслідки проявляються не тільки на роботі, а й у міжособових стосунках, на особистісному рівні. Цей феномен досліджували М. Буриш, Н. С. Водоп’янова, Н. В. Гришина, Т. В. Зайчикова, Є. П. Ільїн, Л. М. Карамушка, Л. І. Куц, Н. О. Левицька, С. Д. Максименко, В. О. Орел, О. О. Рукавішников та ін. [5–9].

На прикладі одного з комунальних господарств м. Києва було досліджено ситуаційні та середовищні чинники професійного вигорання працівників, які приймають звернення, скарги, пропозиції тощо громадян. Це меншою мірою представники груп професій “людина – людина” (секретарі, юристи – 7 осіб), а переважно – фахівці груп професій “людина – техніка” (інженери – 23 особи), “людина – знакова система” (бухгалтери – 30 осіб), усього 60 осіб.

Гіпотеза дослідження: фахівці, які витрачають на спілкування зі споживачами послуг більше часу, ніж виконання завдань безпосередньої професійної спрямованості (робота з бухгалтерськими документами, підготовка звітів, розрахунків; лагодження технічних засобів, підготовка механізмів до сезонних робіт тощо), піддаються ризику професійного/психологічного вигорання. Наслідками такого ризику можуть бути зниження самооцінки, послаблення професійної мотива-

ції, знецінення власних досягнень, погіршення міжособових стосунків, виникнення серцево-судинних хвороб, захворювань шлунково-кишкового тракту (ШКТ). Отже, було поставлено завдання виявити обсяг проявів ризику професійного вигорання та індикатори цього негативного феномена. Респондентам було запропоновано індивідуальну бесіду-консультацію, де вони могли розповісти про себе, свої потреби, стани, відчуття незадоволеності тощо. Це дало змогу в процесі проведення бесід-консультацій порівняти дані анкетування зі зворотними зв'язками працівників.

Що стосуються вибірки дослідження, то вона не є репрезентативною. Загалом у дослідженні взяли участь 60 осіб віком від 21 до 57 років:

- за віковими групами: 21–29 років – 14 осіб (23,3%), 30–55 років – 43 особи (71,7%), старші 56 років – 3 особи (5%);
- за статтю: чоловіки – 17 осіб (28,3%), жінки – 43 особи (71,7%);
- за професією: бухгалтери – 30 осіб (50%), інженери – 23 особи (38,3%), юристи – 4 особи (6,7%), секретарі – 3 особи (5%).

Інструментарій дослідження складався з комплексу діагностичних методик, серед яких: 1) Опитувальник соціальної фрустрації (Л. І. Вассерман), 2) Опитувальник самооцінки; 3) Опитувальник “професійного вигорання” (МВІ) (К. Маслач, С. Джексон, в адаптації Н. С. Водоп'янової [5]); 4) Опитувальник психологічного вигорання (О. О. Рукавішников); 5) методика перцептивної оцінки типу стресостійкості; 6) методика оцінки нервово-психічного напруження (Т. О. Немчин).

У результаті анкетування та обробки даних було отримано 12 показників, кожен з яких проранговано на кілька рівнів, передбачених ключами. Щоб оперувати отриманими даними, наводимо змістове наповнення кожного з показників:

- 1) *соціальна фрустрованість* – виявляється як незадоволеність побутовими умовами життя, стосунками з близькими людьми, соціальним статусом;
- 2) *самооцінка* – відображає ставлення людини до себе;
- 3) *емоційна виснаженість* – визначається як відсутність емоційної енергії, пригніченість емоцій;
- 4) *деперсоналізація* – розлад психічної діяльності, за якого з'являється відчуття зміни своїх думок, почуттів, рухів, власного тіла;
- 5) *редукція особистих досягнень* – знецінення власних досягнень, зниження самооцінки щодо досягнутих результатів і вторинне зниження продуктивності внаслідок зміни ставлення до роботи;
- 6) *професійне вигорання (інтегральний: 3, 4, 5)* – сприймається людиною як професійна криза, пов'язана насамперед з роботою, у

тому числі дезадаптація до емоційно напружених та когнітивно складних ситуацій;

7) *психологічне виснаження* – зменшення емоційних, фізичних, енергетичних ресурсів професіонала, який працює з людьми, що виявляється в його хронічній емоційній і фізичній втомі, байдужому й холодному ставленні до колег, проявах депресії і дратівливості;

8) *особистісне віддалення* – специфічна форма соціальної дезадаптації професіонала, який працює з людьми; виявляється в зменшенні кількості контактів з оточенням, підвищенні дратівливості й нетерпимості в ситуаціях спілкування, негативізмі щодо інших людей;

9) *професійна мотивація* – рівень робочої мотивації й ентузіазму, коли йдеться про роботу альтруїстичного змісту; зниження потреби в досягненнях;

10) *індекс психологічного вигорання (інтегральний: 7, 8, 9)* – стійке явище, яке характеризується психоемоційним виснаженням, розвитком дисфункціональних настановлень і поведінки на роботі, а також втратою професійної мотивації;

11) *перцептивна оцінка стресостійкості* – виявляє спроможність людини впоратися зі стресом за типом Б – добре здатен і ситуативно добре здатен впоратися зі стресом, або за типом А – неспроможний упоратися зі стресом, перебуває в зоні ризику; неспроможний упоратися зі стресом, здатний провокувати конфлікти;

12) *нервово-психічне напруження* – інтегральний показник 30 клінічних ознак стану напруження.

Описова статистика показує, що більшість вищезазначених показників перебувають на нормальному, середньому та низькому рівнях, наприклад показники соціальної фрустрованості (у 71% опитаних – низький рівень), самооцінки (у 75% – нормальний рівень), емоційного виснаження (у 41,7% – низький та у 28,3% – середній рівень), деперсоналізації (у 65% – низький та середній рівень), нервово-психічної напруженості (у 91,7% – низький рівень). Це свідчить про сприймання співробітниками професійної ситуації (і себе в ній) як звичної ситуації професійної повсякденності. Показники за іншими індикаторами вказують на існування ризиків професійного вигорання (у 40% опитаних – середній; у 40% – високий; в 11,7% – надто високий). Наприклад, показники особистісного віддалення, що свідчить про дратівливість у спілкуванні і негативне ставлення до людей, мають середні значення у 63% працівників (38 осіб), високі – у 8,3% (5 осіб), критично високі – у 3,3% (2 особи). Високий рівень редуції особистісних досягнень, тобто знецінення власних “вершин”, виявлено у 65% співробітників (39 осіб) та дуже високий – в 11,7% (7 осіб), що опосередковано свідчить про зниження самооцінки респондентів і виявляється у знеціненні себе та власних досягнень. Показник рівня професійної мотивації сягає високого (6,7%, або 4 особи) та критично високого рівня (93,3%, або 56

осіб), що відображає серйозне зниження професійної мотивації, з одного боку, і бажання працювати за “визнання” – з другого. Це говорить також про значні професійні ризики психологічного вигорання. Інтегральний показник психологічного вигорання, що свідчить про втрату життєвої енергії, розвиток дисфункціональних настановлень і поведінки, у 58,3% респондентів (35 осіб) сягає середнього, у 23,3% (14 осіб) – високого, у 13,3% (8 осіб) – критично високого рівня. Ці дані підтверджують висунуту гіпотезу, що люди груп професій “людина – техніка”, “людина – знакова система” (53 особи в нашій вибірці) “вигорають”, навіть не усвідомлюючи при цьому свого стану. Ідеться, власне, про середовищний чинник професійного вигорання – неусвідомлення психологічних процесів, які відбуваються. На користь середовищного чинника свідчать також показники рівня стресостійкості працівників, а саме: добрий рівень стресостійкості за типом Б виявлено у 5% опитаних (3 особи), ситуативно добрий рівень за типом Б – у 45% (27 осіб), низький рівень стресостійкості за типом А – у 38,3% (23 особи), дуже низький рівень стресостійкості за типом А – у 11,7% (7 осіб). Додатково слід прокоментувати, що люди з типом стресостійкості А мають складності з переживанням стресів, а також можуть самі несвідомо провокувати конфліктні ситуації (а таких – половина колективу!). Саме цей факт є підґрунтям тези про існування такого *середовищного* чинника професійного вигорання співробітників, як *потенційна здатність провокувати конфлікти під час спілкування з конфліктними громадянами*.

Аналіз описових статистик дав змогу виявити низку ознак професійного та психологічного вигорання у працівників комунального підприємства, які здійснюють прийом громадян – споживачів послуг. За результатами проведеного аналізу виокремлено два середовищних чинники професійного вигорання, а саме: *неусвідомлення процесів вигорання самими співробітниками і низький рівень їхньої здатності переживати стреси* (а це половина працівників – власне, ті з них, які мають “потенціал” провокувати конфлікти в колективі та під час спілкування зі споживачами послуг).

Розгляньмо результати кореляційного аналізу за всіма наведеними показниками (рангова кореляція Спірмена, двостороння значущість на рівні 0,01). Одразу зауважимо, що відмічено негативну кореляцію самооцінки щодо таких показників: соціальна фрустрованість (-0,438), особистісне віддалення (-0,348), індекс психологічного вигорання (-0,453), стресостійкість (-0,342), нервово-психічна напруженість (-0,343). Ці дані підтверджують гіпотезу дослідження, що люди груп професій “людина – техніка”, “людина – знакова система” піддаються професійному вигоранню, наслідком якого є зниження самооцінки. Переживання вигорання відбувається на психологічному рівні, який для працівників не є усвідомлено суттєвим на протипагу матеріальним

ознакам. Це пояснюється їхньою некомпетентністю щодо психологічного змісту явищ та пов'язуванням наявних труднощів з іншими проблемними зонами життя.

Показник професійного вигорання позитивно корелює з показниками емоційного виснаження (0,750), деперсоналізації (0,616), психологічного виснаження (0,559) та інтегральним індексом психологічного вигорання (0,436). Перелічені кореляційні зв'язки пов'язані з такими індикаторами професійного вигорання працівників комунального підприємства, як пригніченість емоцій, відчуття зміни власних думок, емоційна та фізична втома, байдужість до людей. Ці процеси, вони, імовірно, не усвідомлюють, оскільки не вважають їх істотними. Доказом на підтвердження цього припущення може бути позитивна кореляція показника нервово-психічної напруженості до психологічного (0,338) та емоційного (0,430) виснаження, тобто чим вища напруженість, тим сильніше виснаження на психологічному та емоційному рівнях. Тут важливо згадати, що на описовому рівні більшість працівників (91,7%) виявили невисокі показники нервово-психічної напруженості.

Результати кореляційного аналізу дають підстави для таких інтерпретацій: 1) падіння самооцінки працівників комунального господарства призводить до підвищення рівня психологічного виснаження та вигорання, нервово-психічної напруженості та до зниження здатності людей переживати стреси; 2) посилення емоційної пригніченості, байдужості до людей, зміна думки про себе збільшують міру професійного і психологічного вигорання; 3) зростання нервово-психічної напруженості призводить до більшого емоційного та психологічного виснаження. Важливо зазначити, що переживання цих явищ відбувається на психологічному та емоційному рівнях, які люди груп професій "людина – техніка" та "людина – знакова система" не вважають важливими в професійній діяльності, оскільки їхня праця вимірюється та оцінюється обсягами виконаної роботи. Переживання такого роду не вкладаються в рамки професійних/особистісних уявлень, а тому не фіксуються свідомістю і не сприймаються як ризики. Імовірно, ці психологічні процеси переживання атрибууються іншим сферам життя, наприклад сімейній, побутовій, сфері міжособових стосунків тощо.

Пропонуємо розглянути особисті запити працівників комунального підприємства, які брали участь у дослідженні. Із них 46 осіб надали зворотні зв'язки в процесі анкетування та під час бесід-консультацій, які були запропоновані респондентам для обговорення їхніх потреб. Скористалися можливістю поспілкуватися з дослідниками та обговорити важливі теми 24 співробітники. Кожна бесіда-консультація тривала від 30 хвилин до 1,5-2 годин, залежно від потреб респондентів. Основний зміст запитів працівників торкався питань їхнього особистісного та професійного розвитку, зокрема підвищення самооцінки, вирішення сімейних конфліктів; переживань з приводу

розлучення, відчуття самотності і незахищеності; незадоволеності освітою, вибором місця роботи, роботою в цілому; неможливості самовираження в роботі; незадоволеності матеріальним та соціальним статусом. Було проведено контент-аналіз тем, які обговорювалися. (Їх нараховано 60; осіб, які мали запити, – 46; тих, що не мали запитів, – 14). Частота запитів розраховувалася за формулою:

$x = (\text{кількість запитів за однією темою} \times 100\%) / \text{кількість осіб, які мали запити} (46).$

Розгляньмо умовний рейтинг запитів досліджуваних (табл.). Після потреби в консультації іде незадоволеність вибором місця роботи, потім – житлово-побутові проблеми, далі – ризики соматизації невирішених проблем, ще далі – незадоволеність освітою, низька самооцінка, незадоволеність професійною діяльністю в цілому та змістом професійної діяльності зокрема. На основі наведеного рейтингу можна зробити висновок, що професійна діяльність не усвідомлюється працівниками як така, що спричинює ризики професійного вигорання, котрі впливають і на інші сторони життя. Тема професійних ризиків вигорання безпосередньо під час консультацій не озвучувалася. Припускаємо, що респонденти побоювалися “заявляти” тему незадоволеності роботою, оскільки це здебільшого не жителі м. Києва, а люди, що приїхали з інших місць і дорожать роботою, якою б вона не була. Таке припущення можна мінімізувати за рахунок факту знайомства досліджуваних з особою-дослідником, яка певний час працювала в цій установі, тобто мала кредит довіри з боку колишніх колег. Зазначимо, що працівникам комунального підприємства було приємно, що ними цікавляться, їх вислуховують і намагаються надати корисні рекомендації.

За результатами проведеного аналізу було виділено *ситуаційні чинники професійного вигорання*: 1) виконання працівниками непрофільної для їхніх груп професій роботи: прийом громадян і спілкування з ними як зі споживачами послуг; 2) інтенсивність спілкування та високий рівень емоційної напруженості з боку споживачів послуг; 3) незадовільний стан психологічного здоров'я як наслідок вигорання; 4) наявність проблем у сім'ях працівників; 5) незадоволеність матеріальним, професійним та соціальним статусом.

Середовищні чинники було визначено як чинники, котрі притаманні певному колективу (середовищу) працівників, які здійснюють прийом громадян, та характеризують більшість членів цього колективу. Серед них: 1) переживання працівниками професійного вигорання на психологічному, емоційному рівнях, що не усвідомлюється як щось важливе; 2) низька здатність працівників переживати стреси; 3) слабка професійна мотивація та бажання працювати “за визнання”; 4) редукція особистих досягень; 5) дефіцит комунікативних навичок; 6) ризики психосоматичних захворювань; 7) потенційна здатність провокувати конфлікти під час спілкування з конфліктними громадянами.

Рейтинг тем, запропонованих для обговорення працівниками комунального підприємства під час консультацій

Тема обговорення	Кількість осіб	Частота запитів
1	2	3
потреба в консультації	24	0,52
незадоволеність вибором місця роботи	15	0,33
незадоволеність житлово-побутовими умовами проживання	15	0,33
ризики захворювань ШКТ	14	0,30
немає запити	14	0,30
низька самооцінка	13	0,28
ризик судинних захворювань	10	0,22
незадоволеність освітою	7	0,15
незадоволеність змістом професійної діяльності	5	0,11
особистісні прояви (врівноважений, спокійний, доброзичливий, наївний)	4	0,09
незадоволеність матеріальним становищем	4	0,09
хвороби ШКТ	4	0,09
незадоволеність умовами професійної діяльності	4	0,09
потреба в роботі над самооцінкою	3	0,07
незадоволеність стилем життя (обмеження щодо проведення відпустки, вільного часу)	3	0,07
проблеми в стосунках зі шлюбним партнером	3	0,07
вигорання	3	0,07
незадоволеність собою	2	0,04
незадоволеність особистим життям (неодружена, неодружений)	2	0,04
членство в релігійній організації	2	0,04
напруження вдома (шлюбний партнер, свекруха та ін.)	2	0,04
постійна емоційна напруженість, тривожна поведінка	2	0,04
переживання розлучення	2	0,04
незадоволеність спілкуванням із суб'єктами професійної діяльності	2	0,04
проблеми в стосунках з дітьми підліткового віку	2	0,04
потреба в особистісному розвитку	2	0,04
профілактика стану здоров'я	2	0,04
самостійне виховання дітей після розлучення	2	0,04
потреба в роботі над комунікативними навичками	2	0,04
ознаки виснаження	2	0,04
втома від роботи	2	0,04
дитина-підліток	1	0,02
перебування в стані депресії	1	0,02
зверхне ставлення до колег та споживачів послуг	1	0,02

Продовження таблиці

1	2	3
різні погляди на кількість дітей (зі шлюбним партнером)	1	0,02
навність почуття гумору	1	0,02
незадоволеність професійним статусом	1	0,02
незадоволеність стосунками з керівником	1	0,02
профілактика стресів	1	0,02
профілактика ОРЗ восени, навесні	1	0,02
незадоволеність зовнішнім виглядом	1	0,02
великі професійні амбіції	1	0,02
образи і тиск на шлюбного партнера	1	0,02
претензії до шлюбного партнера (агресія)	1	0,02
схильність до запоїв	1	0,02
контроль та утиски з боку шлюбного партнера	1	0,02
демонстративна поведінка	1	0,02
надмірна активність (тривожна поведінка)	1	0,02
надмірна втома від роботи	1	0,02
симуляція активної діяльності	1	0,02
незадоволеність статусом у суспільстві	1	0,02
проблеми в стосунках з батьками чоловіка	1	0,02
незадоволеність спеціальністю	1	0,02
ресурсні заняття (рукоділля)	1	0,02
ознаки депресивного стану	1	0,02
грошова мотивація	1	0,02
завищена самооцінка	1	0,02
компенсація у формі бажання домогтися керівної посади будь-якою ціною	1	0,02
слабка стресостійкість	1	0,02
незадоволеність професійною діяльністю	1	0,02

Висновки.

1. Підтверджено висунуту авторами гіпотезу, що працівники комунального підприємства, які належать до груп професій “людина – техніка” та “людина – знакова система”, зазнають значного професійного та психологічного вигорання. Цей професійний ризик “проживається” ними на психологічному та емоційному рівнях, не сприймається як істотний та атрибутується іншим процесам. Це відбувається внаслідок некомпетентності співробітників у питаннях змісту та специфіки психологічних процесів.

2. Наслідками професійного та психологічного вигорання працівників комунального підприємства є зниження самооцінки, професійної мотивації, знецінення власних досягнень, погіршення міжособових стосунків, ризик виникнення серцево-судинних хвороб, захворювань шлунково-кишкового тракту.

3. У більшості респондентів виявлено значні обсяги професійного вигорання: у 40% опитаних – середній рівень, у 40% – високий, в

11,7% – критично високий рівень. Індикаторами професійного вигорання для більшості працівників є знецінення особистісних досягнень та істотне зниження професійної мотивації, бажання працювати за альтернативне “визнання”.

4. Виділено ситуаційні та середовищні чинники професійного вигорання працівників комунального підприємства в ситуації виконання непрофільних професійних завдань без належної кваліфікації. Основним середовищним чинником професійного вигорання є переживання працівниками професійного вигорання на психологічному, емоційному рівнях, яке не усвідомлюється як небезпека. Перспективою подальших досліджень буде перевірка припущення, що за певних обставин середовищні чинники можуть підсилювати ситуаційні.

5. Проаналізовано структуру потреб працівників комунального підприємства через їхню участь у бесідах-консультаціях з дослідником. Показано, що теми обговорень зазначалися респондентами як особистісні, а в ході опрацювання даних було виявлено, що це значною мірою професійні потреби, які не задовольняються внаслідок недостатнього їх усвідомлення. Ідеться про такі теми, як незадоволеність місцем роботи, незадоволеність професійною діяльністю в цілому і зокрема змістом діяльності. Також є незадоволені потреби, пов'язані із житлово-побутовими умовами, якістю освіти, підвищенням самооцінки.

6. Перспективою нашої подальшої роботи є дослідження ситуації після надання працівникам комунального підприємства необхідних ресурсів розвитку професійної компетентності у сфері психологічних процесів та напрацювання ними навичок комунікативної компетентності.

Література

1. Основні підсумки роботи Департаменту житлово-комунальної інфраструктури за 2012 рік : офіційний інтернет-портал Київської державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kievcity.gov.ua/administratsija/struktura/departamenty/departament-zhytlovo-komunalnoji-infrastruktury/zvitnist/1935/>
2. Закон України “Про охорону праці” (ст. 4, п. 6) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2694-12>
3. Аналіз впливу регуляторного акта “Про запровадження гігієнічної класифікації праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу для гігієнічної оцінки умов праці працівників та атестації робочих місць” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20070425_p.html
4. Романовська О. В. Причини та особливості прояву синдрому “професійного вигорання” у соціальних працівників [Електронний ресурс] / О. В. Романовська, С. М. Набільська. – Режим доступу : <http://visnyk-psp.kpi.ua/uk/2011-3/18.pdf>
5. Водоп'янова Н. Е. Синдром вигорання / Н. Е. Водоп'янова, Е. С. Старченкова. – СПб. : Питер, 2008. – 258 с.

6. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога : учеб. пособие : в 2 кн. / Е. И. Рогов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ВЛАДОС, 1999. – Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста. – 384 с.
7. Фетискин Н. П. Определение психического выгорания (А. А. Рукавишников) // Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – С. 357–360.
8. Андреева Г. М. Социальная идентичность: временные и средовые компоненты / Г. М. Андреева // Психология личности в трудах отечественных психологов : хрестоматия. – СПб. : Питер, 2000. – С. 344–357.
9. Штейнбах Х. Э. Влияние городской среды на поведение человека (средовая психология) : учеб. пособие / Х. Э. Штейнбах. – СПб. : ПГУПС, 1997. – 25 с.

Хорина Е. И., Ходієнко Л. В. Ситуационные и средовые факторы профессионального выгорания работников коммунальной сферы

Рассмотрен феномен профессионального и психологического выгорания работников одного из коммунальных предприятий г. Киева. Ситуационные факторы профессионального выгорания выделены в контексте ситуации выполнения специалистами групп профессий “человек – техника”, “человек – знаковая система” непрофильной деятельности – общения с потребителями услуг, то есть ситуация усложнена тем, что, помимо общения, сотрудникам предприятия приходится постоянно сталкиваться с эмоционально окрашенными состояниями посетителей, не имея надлежащей квалификации для выполнения такой работы. Основные средовые факторы профессионального выгорания идентифицированы как неосознание работниками процессов выгорания и низкий уровень их способности справляться со стрессами, что зачастую провоцирует конфликты в коллективе и во время общения с потребителями услуг. Определены объем профессионального выгорания работников коммунального предприятия, основные индикаторы этого негативного явления и проанализировано содержание неудовлетворяемых потребностей.

Ключевые слова: профессиональное выгорание, ситуационные и средовые факторы, непрофильная деятельность, потребности.

Khorina O. I., Khodijenko L. V. Situational and enviromantal factors of professional burning out of workers in communal sphere

In the article the phenomenon of professional and psychological burning out of employees of communal enterprise in Kyiv. The situational factors of the professional burning out are distinguished in the context of implementation by workers of the professional groups “man-technique”, “man-digital system” of unprofile activity – communication with consumers of services. The situation gets complicated by that, except communication, the employees of enterprise deal with emotions of visitors, without necessary qualification for implementation of such work. The basic environmental factors of burning out are identified as unconsciousness of burning out by employees and their low level of ability to get along stresses that can provoke conflicts in a collective and in the process of communication with conflict visitors. The volume of the burning out of workers, basic indicators of this negative phenomenon, and content of the dissatisfied requirements are examined.

Key words: burning out, situational and environmental factors, situation, unprofile activity, requirements.

© Хоріна О. І., Ходієнко Л. В.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

І. В. Жадан

ЦІННІСНА КОМПОНЕНТА В ПОЛІТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ МОЛОДІ: МОДЕЛЬ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Обґрунтовано теоретичну модель дослідження взаємодії суб'єктів політичної соціалізації як чинника структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді. Описано зміст та завдання етапів дослідження. Представлено результати апробації методики семантичного дослідження ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді.

Ключові слова: дискурс, модель, цінності, пропозиції, значення, смисли, інтерпретації, структурування.

Проблема. В умовах префігуративної культури одним із визначальних чинників структурування політичної картини світу особистості стає взаємодія суб'єктів соціалізації, яку можна розглядати як дискурс взаємодії (єдність вербальної форми, значення і дії, за Т. ван Дейком). Основними механізмами конструювання молоддю власного тексту виступають селекція, інтерпретація, концептуалізація ціннісних смислів і значень у процесі взаємодії з дискурсами інших суб'єктів [1].

З огляду на це актуалізується проблема визначення особливостей впливу на структурування ціннісної складової політичної картини світу молоді різновекторних, багатопланових і багатозначних ціннісно-смыслових конструктів, що пропонуються суб'єктами політичної соціалізації. Найбільш продуктивним для вирішення цього завдання видається поєднання неklasичного і постнеklasичного парадигмальних підходів.

Метою статті є обґрунтування теоретичної моделі емпіричного дослідження взаємодії суб'єктів соціалізації як чинника становлення ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді.

Спираючись на положення про те, що в процесі взаємодії кожен із суб'єктів соціалізації представляє і водночас коригує власну інтерпретацію смислів і значень спільного дискурсу (Дж. Мід, Г. Блумер, В. О. Васютинський), виходячи з розуміння дискурсу як динамічної форми соціальної практики, що вибудовує соціальний світ, особистість та ідентичність, задає межі реальності і допомагає її структурувати (Д. Поттер, М. Уетерел, Л. Філліпс, Л. Йоргенс, Р. Шведер, Т. М. Тита-

ренко), ми сформулювали робочу гіпотезу дослідження, згідно з якою: представлений у дискурсі спектр ціннісних пропозицій суб'єктів політичної соціалізації визначає континуальне поле значень і відповідно інтерпретаційні межі, у яких відбувається структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді. Дискурсивна взаємодія є формою соціокультурної регуляції процесу політичної соціалізації, а базові смисли і значення дискурсу відображають суспільні очікування щодо її спрямування.

Розробляючи модель і програми дослідження, ми виходили з припущення про те, що:

- політичні смисли породжуються і змінюються в процесі дискурсивної взаємодії, у ній же реалізуються реальні життєві ставлення суб'єкта. Ціннісні уявлення молоді про політичну реальність конструюються завдяки механізмам селекції смислів і значень, їх інтерпретації та ідентифікації. Під структуруванням політичної картини ми розуміємо кристалізацію її ядерних утворень і зменшення антагоністичності, конкретизацію та уточнення поверхневих. До ядерних утворень (услід за О. Ю. Артем'євою, Ю. К. Стрелковим, О. М. Лозовою) відносимо шар аномальних структур (адаптаційні координати досвіду) та семантичний шар (значення оцінних відношень), поверхневим утворенням є перцептивний шар (простір, час, значення, смисли [2]);

- культурні та індивідуальні відмінності у сприйманні, інтерпретації, концептуалізації та репрезентації світу зумовлюють існування різних типів та різновидів моделей світу. При цьому картина світу репрезентує як риси колективного світовідчуження, так і особливості світосприймання, властиві професійній, віковій, освітній, гендерній групам, до яких належить особистість. Водночас конструювання картини світу особистістю є чинником розвитку уявлень про світ спільноти, позаяк вносить у простір взаємодії нові смисли і значення [3];

- реконструкція значень, які репрезентують ціннісно-сміслову поле дискурсивної взаємодії суб'єктів політичної соціалізації, дасть змогу скласти уявлення про "сітку координат", континуум значень та ціннісні пріоритети, які структурують політичну картину світу студентської молоді, а також про "місце перебування" студентської молоді (за А. Маслоу) в умовному континуумі розвитку;

- за результатами такої реконструкції можуть бути визначені: а) соціально-психологічні чинники та механізми конструювання ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді, б) ступінь ефективності окремих агентів соціалізації та в) "слабкі ланки" соціалізувальних зусиль, спрямованих на розвиток ціннісної сфери молоді. Розвиваючи ідею Д. О. Леонтьєва про те, що когнітивна трансформація навіть однієї з базових цінностей здатна привести до докорінних змін у структурі картини світу особистості, та на основі результатів дослідження можна буде запропонувати ймовірні перспективні напрями таких трансформацій.

За основні суб'єкти політичної соціалізації молоді в нашому дослідженні визначено: освіту, політичні партії і їхніх лідерів, владні інституції, громадські організації, сім'ю, студентську молодь.

Реконструкцію значень, які репрезентують ціннісно-сміслову поле дискурсивної взаємодії суб'єктів політичної соціалізації, пропонуємо здійснювати з урахуванням загальнокультурного та культурно-специфічного контекстів взаємодії, а також індивідуального досвіду суб'єкта взаємодії (у нашому випадку – студентства). Ступінь значущості окремих цінностей визначається наявністю відповідних тем у дискурсі взаємодії та частотою їх актуалізації. Базовою формою репрезентації та одиницею зберігання інформації, що відіграє провідну роль у породженні та інтерпретації дискурсу, визначено пропозицію. Ціннісні пріоритети та ставлення утворюють інтерпретативні схеми, які умовно можна поділити на макрофрейми – конструкти, які більшою мірою репрезентують загальнокультурні цінності та ідеали; мікрофрейми – ті, що стосуються норм і правил, які регулюють політичну взаємодію у сучасній культурно-історичній ситуації; та онтофрейми – конструкти, що свідчать про орієнтацію на самодетермінацію, високий рівень активності і вказують на ціннісний вибір студентської молоді. Здатність до формування онтофреймів свідчить про рівень структурування картини світу, прагнення до наповнення новим змістом та оновлення власної картини світу [4].

Очікується, що за такого підходу ми зможемо проаналізувати політичну картину світу молоді в трьох площинах: як продукт окремих дискурсів, як результат самотворення та як ресурс соціокультурного відтворення і трансформування [5]. З огляду на згадані вище особливості соціокультурної та історичної ситуації взаємодії з високою ймовірністю можна прогнозувати широкий спектр конфігурації ціннісних конструктів молоді: від відносно узгоджених до антагоністичних і змішаних.

Дискурс взаємодії суб'єктів політичної соціалізації (СПС) передбачається дослідити за двома векторами ціннісної системи координат, одну з осей якої утворюють цінності-цілі (моделі бажаного майбутнього), а другу – цінності-засоби (прийнятні способи досягнення цілей) (рис. 1). До першої групи віднесено цінності добробуту, безпеки, порядку, стабільності (розвитку), справедливості, свободи, прав людини; до другої – цінності влади, легітимності, плюралізму, толерантності, законності, відповідальності, еволюційності (революційності), екологізму.

Дослідження чинників структурування ціннісної складової політичної картини світу здійснюватиметься з використанням дискурсивного аналізу та психосемантичних методів (парні порівняння, методика вільного сортування лексичних одиниць, психосемантичне опитування), як додаткові методи пропонуються напівпроективні (методика незакінчених речень та моделювання).

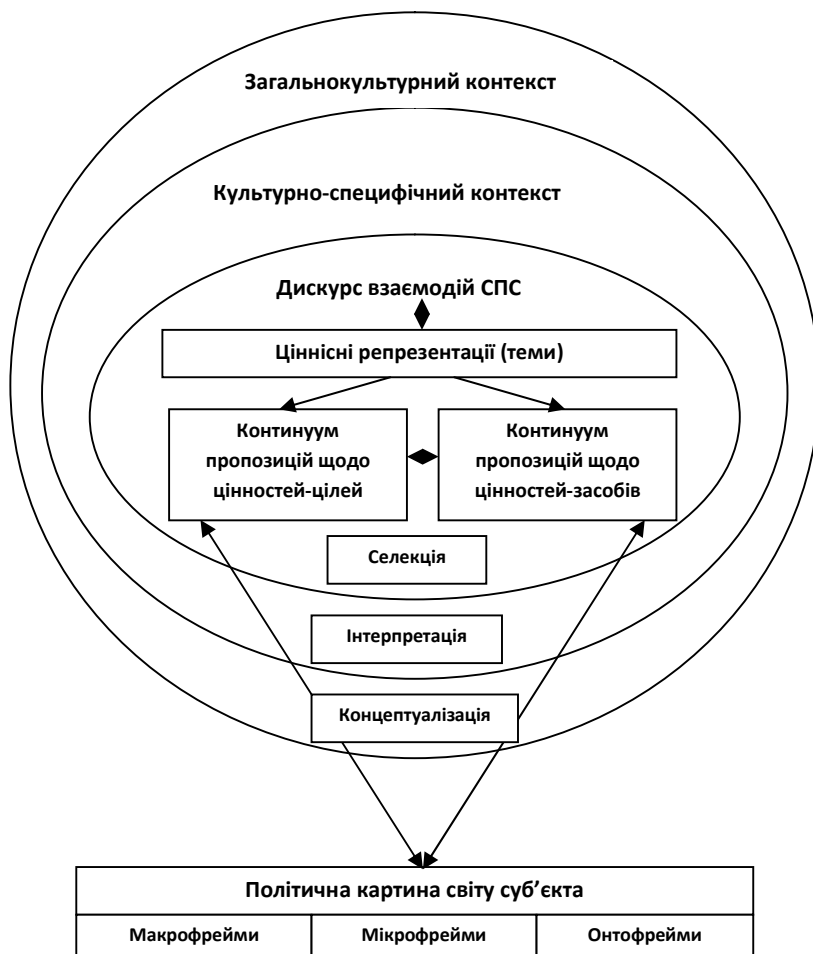

Рис. 1. Модель структурування ціннісної складової політичної картини світу молоді в дискурсивній взаємодії суб'єктів соціалізації

Етапи дослідження:

1. На *першому* етапі передбачено здійснити аналіз дискурсу суб'єктів політичної соціалізації з метою визначення репрезентації (тем) та варіантів інтерпретацій (пропозицій) представлених у ньому політичних цінностей. Відбір тем та пропозицій влади, політичних сил, освіти і громадських об'єднань здійснюється за результатами контент-аналізу текстів (офіційні документи, преса, інтернет-ресурси),

пропозицій студентства – за результатами пошукового дослідження на основі методу незакінчених речень. Після аналізу та узагальнення пропозицій буде сформовано опитувальник для психосемантичного опитування.

2. На *другому* етапі планується проведення психосемантичного опитування для визначення: а) факторної структури ціннісних репрезентацій дискурсу взаємодії суб'єктів політичної соціалізації; б) кластерів ціннісних макро-, мікро- і онтофреймів студентської молоді та їх локалізації в континуальному полі пропозицій суб'єктів соціалізації.

3. З метою уточнення особливостей відбору, концептуалізації і категоризації ціннісних смислів та значень у процесі структурування політичної картини світу й для визначення інтерпретативних ресурсів студентської молоді на *третьому* етапі передбачається дослідження ціннісних репрезентацій молоді за допомогою методик парних порівнянь, вільного сортування лексичних одиниць та моделювання ситуацій.

4. На останньому, *четвертому*, етапі дослідження передбачається створення пояснювальної моделі ресурсів взаємодії суб'єктів соціалізації як чинника структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді.

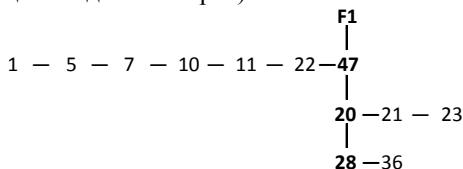
Відповідно до запропонованої програми на першому етапі дослідження за результатами контент-аналізу було визначено основні теми та пропозиції, які репрезентують ціннісний дискурс суб'єктів політичної соціалізації. Такими виявилися теми: цінності свободи; влади; відповідальності; прав людини, еволюційності і розвитку; толерантності, плюралізму і довіри; близькості певних ідеологій. Кожна з тем представлена сімома пропозиціями (окрім останньої, де визначилося п'ять пропозицій). На основі визначених пропозицій був сформований опитувальник для психосемантичного опитування із 47 суджень.

Апробація опитувальника здійснювалася на базі трьох вишів: Національного університету “Києво-Могилянська академія” (майбутні політологи), Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (студенти фізичного, філологічного та психологічного факультетів), Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна” (майбутні психологи). Усього опитано 119 респондентів (36 – технічних спеціальностей, 45 – гуманітаріїв і 36 – тих, хто здобуває політичну освіту).

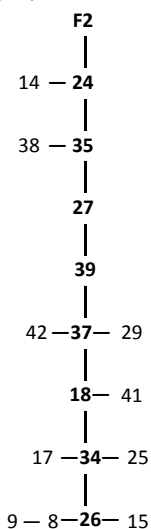
За результатами факторного і кластерного аналізів отриманого масиву даних було побудовано факторно-кластерну модель, яка дає змогу скласти уявлення про структуру ціннісної складової політичної картини світу респондентів.

Перший фактор (внесок у сумарну дисперсію 29,2%) було названо *ідеологічним*. Цей фактор представлений пропозиціями, що відображають ставлення до ліберальних цінностей та націонал-демократичної ідеології. *Перша пропозиція* (47) утворює кластер, до якого входять уявлення про цінність свободи (1; 22), особистісну природу відповідальності (10), невід'ємність прав людини (11), віддаленість від

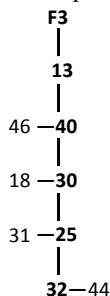
ідеології лівих політичних сил (7), перспективи революційних перетворень (5). Друга пропозиція (20) фактично є розгортанням першої, як і кластер, утворений нею (толерантність і плюралізм, ідея індивідуальної свободи, цінність громадянського суспільства). До кластера *третьої пропозиції* – близькість націонал-демократичної ідеології – входить пропозиція з теми прав людини (концентрація влади як різновид узурпації невід’ємних прав).

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію 26,4%) поєднує пропозиції, у яких представлені *особливості та ймовірні шляхи змін наявної політичної ситуації* (механізми реалізації підзвітності влади, залученість громадян, межі толерантності і плюралізму, ознаки порушення прав людини, умови суспільної довіри, революційний шлях змін). У кластерах – розгортання цієї ж теми: ресурси соціал-демократичної ідеології, відповідальність кожного, брак свободи і умови її існування, ментальна схильність українців до демократії, незацікавленість влади у демократії.

Третій фактор (із 21,4 % внеску у сумарну дисперсію) об'єднав пропозиції, які визначають умови *утвердження демократичних цінностей* (стабільність і єдність суспільства, раціональний політичний вибір та унеможливлення узурпації влади, демократичність судової системи, відмова від політичних переслідувань). У кластерах – зосередження на планомірних перетвореннях, дотримання прав людини, колективна відповідальність за країну та індивідуальна – за результат своєї діяльності як умова досягнення добробуту і порядку.

З огляду на те, що політична картина світу студентської молоді вибудовується навколо ставлення до ідеології, а у факторній структурі простежуються логіка та елементи наукової раціональності (окреслені мета, пошук причин і шляхів змін, визначення умов), молодіжний політичний дискурс видається радше модерним, аніж постмодерним. Водночас сусідство в першому факторі ставлення до націонал-демократичної ідеології з уявленням про ліберальні цінності як ресурс становлення української державності, а також внутрішня суперечливість пропозицій, що приймаються, дають підстави для припущення про символічність, симулякрівність, міфологічність ціннісних конструктів, а це вже, на переконання Л. Г. Фішмана, ознака постмодерного дискурсу [6].

За результатами порівняльного аналізу трьох масивів респондентів, умовно позначених нами як “політологи”, “гуманітарії” і “фізики”, майже не виявлено достовірних відмінностей між *гуманітаріями і політологами* (рис. 2). Виняток становить оцінка зацікавленості політичних сил у тому, щоб громадяни почувалися вільними людьми ($p \leq 0,05$).

Водночас *між фізиками і політологами* (рис. 3) виявлено відмінності за параметрами: цінності свободи ($p \leq 0,05$), базових уявлень про права людини ($p \leq 0,05$), ставлення до політиків і політичних сил ($p \leq 0,01$), визнання відповідальності за власний політичний вибір і його наслідки ($p \leq 0,05$), ставлення до націонал-демократичної ідеології ($p \leq 0,01$).

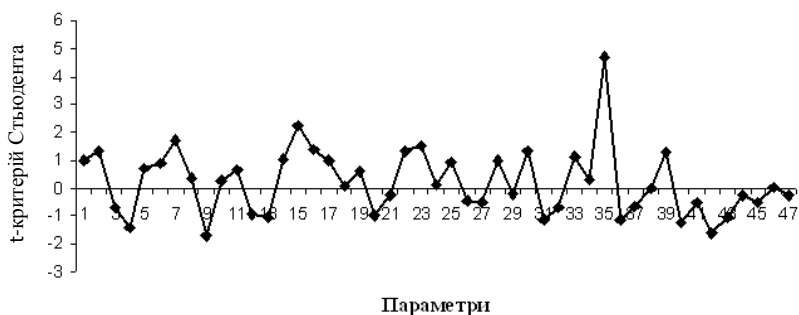

Рис. 2. Результати порівняльного аналізу масивів гуманітаріїв і політологів

Примітка. Тут і на рисунках 3, 4 показники t-критерію Стьюдента, більші за абсолютним значенням ніж $|2|$, вказують на наявність достовірних розбіжностей на рівні не менш ніж $p < 0,05$.

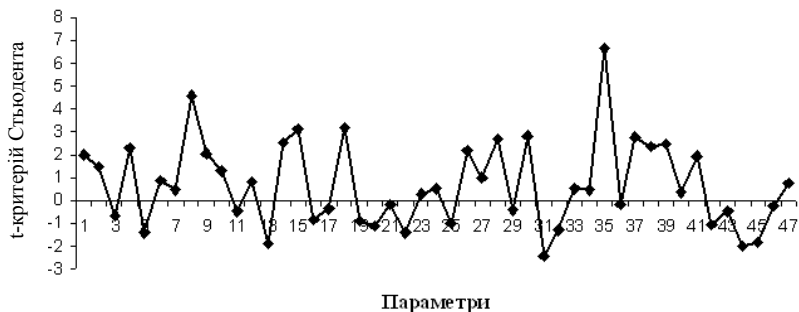

Рис. 3. Результати порівняльного аналізу масивів фізиків і політологів

Між *фізиками і гуманітаріями* (рис. 4) виявлено достовірні відмінності за параметрами базових уявлень про права людини ($p \leq 0,01$), оцінки перспектив революційного шляху розвитку ($p \leq 0,05$), ставлення до політиків і політичних сил ($p \leq 0,01$), цінності свободи ($p \leq 0,05$), близькості націонал-демократичної ідеології ($p \leq 0,05$). Загалом фізики демонструють достовірно нижчий рівень обізнаності щодо сутності прав людини і наслідків їх обмеження, а також виявилися значно радикальнішими (понад 44% опитаних у цій групі поділяють націонал-демократичні ідеї) і більш “революційно” налаштованими.

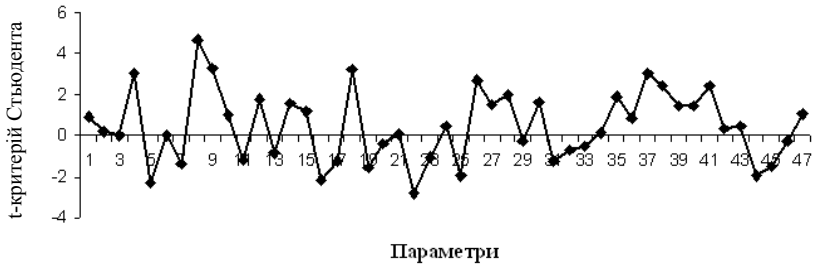

Рис. 4. Результати порівняльного аналізу масивів фізиків і гуманітаріїв

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі попередні висновки:

1. Політичний дискурс студентської молоді не тотожний дискурсові жодного із суб'єктів політичної соціалізації. Аналіз факторної моделі ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді та пропозицій, що її утворюють, дає підстави характеризувати її як модерну. Водночас виявлені ознаки симулякровості, символічності, міфологічності ціннісних конструктів свідчать про необхідність перевірки висунутого припущення.

2. За результатами порівняльного аналізу виявлено достовірні відмінності в уявленнях про сутність окремих цінностей респондентів, які здобувають гуманітарну освіту, та майбутніх фізиків (зокрема щодо прав людини, свободи, потенціалу революційності та еволюційності). Це можна було б інтерпретувати як свідчення впливу освіти на формування політичної картини світу, коли б не брак достовірних відмінностей у масивах студентів – політологів і решти гуманітаріїв. Можна припустити, що виявлені відмінності пояснюються не так освітою, як різними інтелектуальними стратегіями, що залучаються до осмислення природи людини, політичних реалій, способів розв'язання соціальних проблем молоддю, яка прагне реалізувати себе в технічній сфері, і гуманітаріями.

3. Результати першого етапу дослідження дають підстави вважати запропоновану теоретичну модель дослідження взаємодії суб'єктів політичної соціалізації як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді продуктивною для вирішення окресленого кола завдань.

Література

1. *Абраменкова В. В.* Социальная психология детства: развитие отношений ребёнка в детской субкультуре / В. В. Абраменкова. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т; Воронеж : МОДЭК, 2000. – 416 с.
2. *Артемьева Е. Ю.* Основы психологии субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева. – М. : Смысл, 1999. – 350 с.
3. *Погорелко А. М.* Культурные особенности концептуального образа свободы в российском и американском политических дискурсах / А. М. Погорелко // Вестник Башкирского университета. – 2010. – Т.15. – №3. – С. 623–630.
4. *Сапогова Е. Е.* Psychocadabra: субъективная “картина мира” как гипертекст / Е. Е. Сапогова // Известия Тульского государственного университета. Серия “Психология”. – Тула : ТулГУ, 2004. – Вып. 4. – С. 163–179.
5. *Филлипс Л. Дж.* Дискурс-анализ. Теория и метод : пер. с англ. / Л. Дж. Филлипс, М. В. Йоргенсен. Х. : Гуманитар. центр, 2004. – 354 с.
6. *Фишман Л. Г.* Дискурс политического постмодерна / Л. Г. Фишман // Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ – Екатеринбург : Изд. Дом “Дискурс-Пи”, 2006. – 177 с. – (Серия “Дискурсология”).

Жадан И. В. Ценностный компонент в политической картине мира молодежи: модель эмпирического исследования

Обоснована теоретическая модель исследования взаимодействия субъектов политической социализации как фактора структурирования ценностной составляющей политической картины мира студенческой молодежи. Описаны содержание и задачи этапов исследования. Представлены результаты апробации методики семантического исследования ценностной составляющей политической картины мира студенческой молодежи.

Ключевые слова: дискурс, модель, ценности, пропозиции, значения, смыслы, интерпретации, структурирование.

Zhadan I. V. Value component of youth political world view: a model of empirical research

The author substantiates a theoretical research model of political socialization subjects' interaction as a structuring factor of students' value component of political world view. The content and the tasks of the research stages are described. The results of testing the methods of the semantic research of students' value component of political world view are presented.

Key words: discourse, model, values, propositions, meanings, interpretations, structuring.

© Жадан И. В.

Л. О. Кияшко

ДИНАМІКА КОГНІТИВНОЇ СКЛАДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДО ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

Представлено аналіз феномена психологічної готовності до політичної участі. Викладено концептуальні засади побудови корекційно-формульованої програми когнітивних і поведінкових складових готовності та навичок, які можуть сприяти самореалізації молоді в політичному житті суспільства. Проаналізовано динаміку змін когнітивних складових готовності до політичної участі під впливом психологічної корекції.

Ключові слова: політична участь, психологічна готовність, політична свідомість.

Проблема. Суспільно-політичні трансформації в Україні, спрямовані на побудову громадянського суспільства, передбачають сформовану психологічну готовність громадян, і насамперед молоді, жити за демократичними нормами та робити свій внесок у спільну справу. У психології готовність до певної дії по суті являє собою готовність до реалізації вже сформованої стереотипної дії, але в умовах реформ і трансформаційних змін у суспільстві готовність до активності означає радше подолання стереотипу, аніж його втілення. Як неадекватні сучасним реаліям стереотипи населення незалежної України дістало у спадок від попередніх поколінь залишки патерналізму тоталітарної культури. Тому людині доводиться долати психологічні та світоглядні перешкоди і стереотипи тоталітарного минулого – зокрема безініціативність, безпорадність, подвійну мораль, звичку покладатися на батьківську опіку держави і водночас не довіряти їй, ірраціональну віру у всесилля вождів, а не верховенство права та ін.

Готовність до змін (психологічна готовність) є складним комплексним конструктом, що виникає на певному етапі психологічного процесу змін. І з позицій інтеграційного процесу готовність до змін – це категорія суб'єктивної психологічної реальності, що являє собою активацію ресурсної, мотиваційної, енергетичної сфер психіки, не будучи безпосереднім механізмом поведінкових патернів або продуктом вольових зусиль [1]. У ситуації соціальних змін психологічна готовність передбачає найчастіше руйнування стереотипів і шаблонів, що сформувалися раніше, у зв'язку з їх невідповідністю новим умовам діяльності. Руйнування старих психологічних настановлень і стереотипів, що раніше забезпечували ефективність діяльності, може бути зумовлено зміною не тільки зовнішніх щодо людини умов, а і її внутрішнього психологічного налаштування. Однією із функцій такого

психологічного налаштування на необхідність проведення соціальних реформ є формування готовності до відповідної неадаптивної і надситуативної активності. Кожне психологічне настановлення має бути також підкріпленням відповідною щодо нього здатністю до його практичної реалізації.

Мета статті: обґрунтувати концептуальні засади побудови корекційно-формувальної програми впливу на когнітивно-конативні компоненти готовності молоді до політичної участі та формування навичок, які сприяють адаптації та ефективній самореалізації молоді в політичному житті суспільства.

Параметри готовності до змін на особовому, груповому і системному (організаційному) рівнях можна систематизувати таким чином:

- *особовий рівень (психологічна готовність):* визначеність, здатність до навчання, реальна активність (дії, вчинки, діяльність), прагнення до нового, наявність суб'єктивної значущості змін, когнітивна складність, схильність до експерименту, висока креативність і гнучкість мислення, інтернальність та ін.;

- *груповий рівень (соціально-психологічний):* соціально-психологічна спільність, міжособова взаємодія і взаємовплив; спільність інтересів, мотивів і настановлень, цінностей і норм, звичаїв і звичок; розподіл групових ролей; привабливість групи; здатність до відкритого обговорення, конструктивної конфронтації (за П. Сенге) та ін.;

- *системний рівень (організаційний):* інноваційність, відкритість до змін (мислення, поведінки, продукту), проактивність управління та ін.

Системні зміни на рівні особи, групи та організації передбачають цикл (етапи) творення актуальної бажаної реальності, де центральне місце відводиться етапу формування психологічної готовності. Йдеться про таке:

- 1) усвідомлення суб'єктивно-об'єктивної реальності, яка не задовольняє – *проблема*;

- 2) усвідомлення актуальності змін – *завдання*;

- 3) дії задля досягнення бажаного – *пошук рішення, орієнтаційна поведінка*;

- 4) завершення зовнішньої активності і перехід енергії у внутрішню активність – *зовнішнє розслаблення і внутрішня напруженість*;

- 5) готовність до змін – *більш глибоке усвідомлення* необхідності змін, *розширення* спектра поведінкових стратегій, нарощування ресурсності.

До зазначених компонентів внутрішнього психологічного налаштування, або готовності, до політичної участі ми відносимо сформовану систему уявлень молоді про: 1) себе і власну роль у суспільстві

(Я-соціальне і Я-громадянське в структурі Я-концепції); 2) механізми функціонування суспільства (політичні орієнтації); 3) роль інших людей у суспільстві; 4) принципи взаємодії людини із соціальним оточенням та владою; 5) особисту роль та взаємодію з громадою та суспільством (залежне-незалежне Я). Ці складові можна віднести до когнітивного блоку за Дж. Равеном. (цит. за: [2]). До складових цього блоку слід додати ментальні характеристики політичної свідомості, які охоплюють політичні стереотипи, міфи, соціальні настановлення тощо.

Поведінкові складові передбачають: 1) сформованість умінь розв'язувати проблеми щодо захисту власних та громадських інтересів; 2) здатність оцінювати політичну ситуацію та аналізувати наслідки власних дій у політичному середовищі; 3) здатність цілеспрямовано впливати на суспільні події. Наведені складові є водночас проявом у політичній сфері складових соціального інтелекту, сензитивний період розвитку якого припадає на юнацький вік.

З огляду на мету та завдання нашого дослідження самооцінка та усвідомлення респондентами стану політичної дійсності та своєї ролі в ній є умовою успішної корекції та розвитку навичок, необхідних для успішної соціальної взаємодії. Теоретичним підґрунтям для розроблення програми корекції та розвитку когнітивної і поведінкової складових політичної участі є реалізація відповідної структурно-функціональної моделі взаємозв'язку когнітивних та поведінкових компонентів політичної участі (рис.). Тематичні блоки програми згідно з моделлю спрямовані на:

- 1) розвиток політичної свідомості, а саме:
  - усвідомлення Я-концепції особистості та місця в її структурі соціального і громадянського Я, залежного/незалежного Я;
  - активізацію рефлексії та усвідомлення індивідуальних міфів (інтроєктів) і стереотипів, пов'язаних зі сферою політики, ідеології, соціальної взаємодії;
  - усвідомлення індивідуальних меж і неадаптивних стратегій соціальної та політичної поведінки;
- 2) розвиток компонентів політичного мислення та ефективних стратегій прийняття політичних рішень:
  - виявлення переваг різних типів мислення в процесі аналізу політичних ситуацій;
  - усвідомлення ролі сформованості таких якостей мислення, як критичність, самостійність, конструктивність та ін.;
  - розвиток компонентів соціального інтелекту, які відіграють позитивну роль у реалізації політичної активності, а саме: передбачення наслідків політичної поведінки, розуміння логіки поведінки, стильових характеристик мислення.

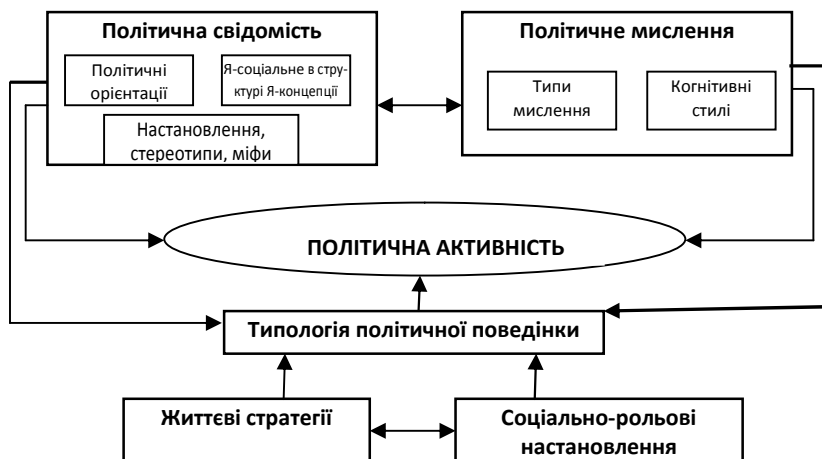

Рис. Структурно-функціональна модель взаємозв'язку когнітивних та поведінкових компонентів політичної участі

Типологію політичних орієнтацій проводять за різними критеріями. У науковій практиці найчастіше використовують усім відомий підхід, що вже став класичним: лівий – правий радикалізм, лібералізм – консерватизм. З огляду на завдання побудови корекційно-формульованої програми складових готовності для оцінювання та обговорення з респондентами політичних орієнтацій ми скористалися в процесі дослідження сімома параметрами:

1. Тип міжнаціональних відносин: заперечення національного (мондизм), інтернаціоналізм, нейтралітет (мирне співіснування народів), помірний націоналізм, радикальний націоналізм та шовінізм.
2. Тип регулювання економіки: державне планування, жорстке державне регулювання, помірне державне регулювання, слабе державне регулювання, ринкова економіка.
3. Тип соціального захисту: нормований розподіл, сильна соціальна політика, соціальні гарантії, необов'язкове соціальне страхування, соціальний дарвінізм (кожний за себе).
4. Тип контролю за розподілом ресурсів: нормований розподіл, розподіл за потребами, змішана форма розподілу, розподіл за працею, розподіл за вкладеним капіталом.
5. Форма власності: державна, корпоративна, колективна, групова, приватна.
6. Тип політичного режиму: анархія, лібералізм, правова держава, авторитаризм, тоталітаризм.

7. Тип політичної системи: охлократія (влада натовпу), парламентаризм, парламентсько-президентська республіка, президентське правління, диктатура.

На думку Б. А. Грушина, автора праці “Масова свідомість”, існує *три типи складових суспільної свідомості*. Перший – це чуттєві елементи, зокрема образи, емоційні реакції, переживання. До другого типу – раціонального – належать узагальнені (логічні) уявлення, поняття, норми. Третій тип складових суспільної свідомості – ірраціональні, або імажинитивні, елементи – вірування, фантастичні образи, утопічні ідеї, міфи і міфологеми. Останні тісно пов’язані з уявленнями і відіграють важливу роль у комунікативних процесах (див. [3, с. 217]).

Інтеграція суспільства неможлива без свідомо сформульованих цілей і загальноприйнятих цінностей; без ясного і позитивного образу майбутнього, до якого рухається суспільство; без належного обґрунтування тієї чи тієї стратегії національного розвитку. Натомість чинному режимові вигідно підтримувати такий спосіб існування знання, як міфологія в політиці, що дає змогу спочатку поєднувати протилежні полюси, а відтак створювати деякі віртуальні конструкції з певною логікою, якісь вирішувані конфлікти, що насправді не мають рішення [4, с. 12]. Завдання нашої корекційної програми щодо міфологічної свідомості полягає в тому, щоб донести до свідомості респондента систему його власних когніцій, які визначають його політичний світогляд та індивідуальні політичні інтроекти.

Такі політичні міфи, як комунізм, соціалізм, “загниваючий” капіталізм, приєднання до Європи через автоматичне перетворення в демократичне суспільство, котрі набувають за певних обставин максимального аргументативно-легітимізаційного ефекту, ніби кочують від однієї культури до іншої, від епохи до епохи в “очікуванні” сприятливого ґрунту для свого відродження. Однією з особливостей пострадянського простору було і є, з одного боку – “прищеплення” міфів, характерних для західноєвропейської культури (пов’язаних переважно з можливостями демократизації й побудови громадянського суспільства, здійснення ринкових реформ і лібералізації, міждержавної інтеграції тощо), а з другого боку – відродження національних міфів, особливо в перші роки незалежності, коли героїчне минуле народу відіграло домінуючу роль.

Процес деміфологізації був би значно ефективнішим, якби респонденти мали бодай елементарне уявлення про механізми та способи творення та функціонування міфів, передусім у політиці. Серед способів творення політичних міфологем назвемо найбільш ефективні: зміна функцій мови (магічне використання слів), театралізація політичного життя, символізація та гіперболізація фактів та явищ дійсності, конструювання міфоїміджів політиків або структури.

Як зазначає С. А. Шомова, процес творення і конструювання політичних міфів базується на трьох *основних методах* (цит. за: [3, с. 218]).

Перший метод передбачає застосування давніх, таких що сховані в глибини колективного підсвідомого, структур, які називають архетипами соціального мислення. Ідеться про звернення до вже давно відомих міфів, перенесення стійких образів міфологічного мислення в сучасну політичну реальність та їх актуалізацію в найрізноманітніших комунікативних актах (наприклад, Моїсей, Лада).

Другий метод конструювання політичного міфу, який розглядає дослідниця, – це перетворення в міф реальних подій, коли відбувається поєднання правди і вигадки. У результаті вдається забезпечити стійку віру громадськості. Можна виокремити кілька способів такої міфотворчості. Найпоширеніший із них – ідеологічна модифікація тих чи тих політичних реалій, перетворення “напівправди” у політичну догму. Створення міфологічного сюжету шляхом підміни, прикрашання та монтажу політичних реалій – дієвий спосіб перетворення реальних подій у симулякр (видимість реальності; ілюзорна, ефемерна заміна факту).

Третій метод впливу на міфологічне мислення соціуму – метод конструювання міфів, який базується на вигадці, фальсифікаціях, відвертій неправді. Це створення міфу “з нічого” та поширення його через засоби масової комунікації.

Будучи ірраціональним елементом політичної свідомості, міфи тісно пов’язані із соціальними та ідеологічними стереотипами, які здебільшого перешкоджають адаптації в умовах соціальних змін. Прояв стереотипів у політичній свідомості молоді було досліджено за показниками ступеня згоди/незгоди із запропонованими твердженнями (табл. 1). Як теоретичні моделі і техніки використовувалися підходи гештальтметоду (Ф. Перлі, Р. Фрейгер), техніки ідеальних моделей і психосинтезу (Р. Ассаджіолі, Дж. Томас), психодрама (Я. Л. Морено, Т. Лейтц), метод трансактного аналізу (Е. Берн), прийоми нейролінгвістичного програмування (Д. Гріндер, Р. Бендлер), вправи з тренінгу прийняття зрілих політичних рішень (О. С. Кочарян) [4].

Зміна деструктивних політичних стереотипів під час дослідження здійснювалася згідно з науково обґрунтованими закономірностями і моделями. Наприклад, було застосовано такі відомі моделі, як *прироцування* (систематичне надання інформації, що суперечить наявному стереотипові) та *перетворення* (одномоментне надання такої кількості інформації, що повністю заперечує стереотип; така інформація за законом “усе або нічого” може переважити і зруйнувати стереотипне уявлення; недостатня ж сила інформаційного впливу лише підсилить наявний стереотип).

Групи соціально-ідеологічних стереотипів

Групи стереотипів	№ пор.	Приклади соціально-ідеологічних стереотипів (конструктів)
стереотипи, що характеризують ставлення до соціальної і політичної активності	1	Творення – це боротьба (за майбутнє потрібно боротися).
	2	Хочеш спокійно жити – не висовуйся.
	3	У нас завжди є вороги.
	4	Моя хата скраю.
	5	Політика – справа брудна.
стереотипи, що характеризують звичне ставлення до влади і її представників	6	Чинownik – неминуче зло.
	7	Держава тебе завжди обмане.
	8	Президент – батько нації.
стереотипи, що характеризують ставлення до соціально-політичних цінностей	9	Від кожного – за здібностями, кожному – за потребою.
	10	Будеш чесним – будеш бідним.
	11	Скромність у повсякденні прикрашає.
	12	Старі цінності відмирають.

Нагадаємо, що будь-який стереотип, як і настановлення, складається із трьох компонентів – емоційного, когнітивного та поведінкового. Коригувальний вплив може бути здійснено на кожен із них. Тоді інші компоненти, щоб певною мірою нівелювати внутрішній дисонанс (за принципом синергетики), починають підлаштовуватися під нову структуру. Найпоширенішим засобом перебудови деструктивних політичних стереотипів є модифікація поведінки індивіда всупереч звичним (стереотипним) для нього формам.

Розробляючи завдання для корекції деструктивного впливу ідеологічних стереотипів, ми виходили з таких припущень:

1. Усвідомлення неадекватності стереотипів є передумовою ефективної їх корекції і самокорекції.

2. Зміна або корекція настановлень і стереотипів відбувається через зміну особистісних якостей суб'єкта.

3. Щоб змінити внутрішні настановлення і стереотипи, потрібно викликати ситуацію дисонансу. Для цього слід створити умови, коли молода людина під тиском обставин або людей буде змушена зробити вчинок, що не узгоджується або не цілком узгоджується з її колишніми настановленнями і переконаннями. Тоді, щоб зменшити дратівливий дисонанс, який при цьому виникає, автоматично відбувається підсвідомо зміна первинного настановлення, а відтак його пристосування до досконалого вчинку.

4. Добиваючись адекватних реакцій, ми тим самим можемо сприяти формуванню нового або коригуванню старого настановлення, тобто для успішної корекції негативних стереотипів необхідно створи-

ти модель зовнішньої соціальної дійсності, яка б відповідала актуальній діяльності індивіда.

5. Зміна неадекватних настановлень і стереотипів найлегше відбувається за умови непомітності зовнішнього примусу.

Реалізація поставлених у корекційній програмі завдань передбачає використання низки *прийомів*:

- долучення суб'єкта до діяльності, яка вимагає нових якостей та адекватної моделі поведінки;

- усвідомлення стереотипу, тобто звернення уваги суб'єкта на неадекватність його моделі поведінки;

- обговорення проявів стереотипної поведінки, наведення доказів на підтвердження її непродуктивності та виявлення складнощів, що виникають через неї;

- з'ясування об'єктивних і суб'єктивних причин стереотипної поведінки;

- аналіз об'єктивних обставин, що впливають на появу стереотипних реакцій, і їхніх суб'єктивних причин (на прикладі конкретних фактів з минулого досвіду суб'єкта, де спостерігалися прояви стереотипу);

- переоцінка причин з визнанням їх випадковими, незначними або, навпаки, значущими для попередньої діяльності;

- інформування – надання нової або додаткової інформації про адекватні способи поведінки в процесі соціальної взаємодії;

- посилення рефлексії – допомогти суб'єктові усвідомити, як його особистісні риси і поведінка можуть відбитися на людях, що оточують його (як його сприймають інші);

- копіювання – людини намагається поводитися так само, як і інший суб'єкт у момент прояву неадекватних стереотипних реакцій;

- заглиблення в рефлексію – опис суб'єктом процесу боротьби мотивів у його свідомості;

- реформовування проблеми – погляд на проблему під новим кутом зору з наданням її розв'язанню позитивного прогнозу;

- театралізація – надання суб'єктові можливості спробувати себе в інших ролях (відчути себе в “чужій шкурі”) шляхом асоціації або реального залучення.

Зміст корекційно-розвивального комплексу охоплює три основні блоки:

перший блок – інформаційний; передбачає проведення тематичних занять, дискусій, бесід;

другий блок – практичний блок діагностики та самодіагностики. До складу діагностичного комплексу входять такі методики: Методика дослідження соціального інтелекту Дж. Гілфорда та М. Саллівена, модифіковані варіанти проєктивних методик “Незавершені речення”, “Спрямована проєкція” Ш. О. Надірашвілі та методики дослідження Я-концепції А. В. Фурмана, О. Є. Гуменюк;

третій блок – корекційно-формульвальний; складається з рефлексивних ігор та технік, тренінгових занять. Корекційні методи дають змогу досягти таких цілей, як: а) фасилітація переживань особистісних меж та корекція неадаптивних стратегій у ситуаціях політичної взаємодії; б) усвідомлення і руйнування деструктивних інтроєктів та стереотипів; в) рефлексія структури Я-концепції і таких її складових, як Я-соціальне, Я-громадянське та залежне-незалежне Я; г) розвиток навичок критичного аналізу політичної інформації та політичних ситуацій.

Експериментальною базою дослідження стали студенти Донецького інституту ринку та соціальної політики, Донецького національного університету, члени молодіжних громадських організацій (усього 167 осіб). Аналіз результатів виявив, що в структурі політичної свідомості молоді важливе місце належить ідеям свободи, рівності громадян перед законом, недоторканності та гідності. Що ж до структури політичних орієнтацій опитаних, то тут простежується двояка тенденція: підтримка демократичного напрямку розвитку суспільства, але водночас і розчарування сьгоднішніми суспільними перетвореннями. Цей факт респонденти пояснюють недовірою до представників так званої демократичної політичної еліти, що посилює скептичне ставлення до процесу та результатів реформ. Ознаки демократії для респондентів обмежуються здебільшого правами та свободою людини, і лише дехто з них (4 %) зазначив, що свобода неодмінно передбачає ще й відповідальність. Опитані, трактуючи поняття демократії, підкреслювали, що вони не бачать її у своєму реальному житті головне через некомпетентність і бюрократизм влади. Політичних лідерів респонденти сприймають як людей, що вирішують свої фінансові і соціальні проблеми за допомогою політичної влади. У політичних орієнтаціях молоді еkleктично поєднуються пріоритети приватної власності з необхідністю державного регулювання та контролю за розподілом ресурсів. До того ж приватна власність пов'язана у свідомості респондентів не із соціальною активністю та відповідальністю, а лише з експлуатацією, рейдерством та шахрайством. Поняттю “влада” молоді надає різного змісту; у її розумінні це “перевага”, “могутність”, “гроші”, “президент”. Тобто серед молодих поширене уявлення, що політик у політиці реалізує свої особисті мотиви і потреби, але не виступає як прихильник справедливості і законності. Більшість опитаних не змогли визначити, чим відрізняються поняття “соціалізм”, “комунізм”, “капіталізм”, “націоналізм”, “ідеологія”.

Молодих людей турбує зростання нерівності між громадянами України, їхнім соціальним і матеріальним становищем. Вони не бачать для себе можливості виправити такий стан справ і стабілізувати ситуацію; чітко уявляючи права людини, вони не знають як їх реалізувати на практиці. У політичній свідомості молоді простежуються стереотипи безпорадності та ухиляння від взаємодії з владою, налаштованість на те, щоб вирішувати соціальні проблеми поза межами політичної

сфери. Такі тенденції зумовлюють політичну пасивність та позицію очікування. Консервативні тенденції знаходять відображення у відповідних уявленнях про роль влади: “якщо владу змінити, то зникнуть усі негаразди в країні”.

У ході аналізу структури Я-концепції у більшості респондентів було встановлено наявність “взаємозалежного Я” в структурі мікросередовища і незалежного від суспільства, влади та держави власного Я у макросередовищі. Отримані результати висвітлюють парадоксальну відмінність між структурою Я-концепції представників традиційної західної культури (де відчуття особистісної значущості та впливовості поєднується з відчуттям взаємопідтримки і залежності від суспільства та громади і структурою Я-концепції носія нашої політичної ментальності (у якого залежність від найближчого оточення поєднується з відчуттям відстороненості від суспільства та держави).

Порівняльний аналіз першого (до початку формувального експерименту) і другого (після його завершення) діагностичних зрізів експериментальної групи засвідчив позитивну динаміку показників соціального інтелекту, а саме значущі відмінності (на рівні $p < 0,01$) між такими показниками, як здатність розуміти логіку складних ситуацій та здатність передбачати наслідки поведінки в ситуаціях політичної взаємодії. Позитивних значень набули також показники саморозуміння і прогнозування ефективності міжособової взаємодії (табл. 2).

Таблиця 2

Результати формувального експерименту, спрямованого на підвищення готовності молоді до політичної участі

Компоненти С1	До експерименту	Після експерименту
здатність передбачати наслідки поведінки	8,72	10,70
здатність розуміти логіку розвитку ситуації	5,12	6,90

Висновки. На підставі результатів упровадження корекційно-формульної програми можемо стверджувати, що така програма створює психологічні умови для розвитку найбільш важливих складових соціального інтелекту і дає змогу набувати навичок та вмій, орієнтованих на адаптацію та ефективну взаємодію в політичному середовищі. Порівняльний аналіз політичних орієнтацій за результатами другого зрізу виявив тенденцію зниження полярності виборів, що свідчить про більш глибоке усвідомлення респондентами механізмів функціонування суспільства і відносин у ньому. Означилася також тенденція зниження показників стереотипів і зростання рівня суб'єктності та особистої відповідальності молоді людини за події, що відбуваються в суспільстві.

Л і т е р а т у р а

1. Фаерман М. И. Комплексный социально-психологический подход к предупреждению сопротивления нововведениям персонала (на примере организаций малого и среднего бизнеса) : автореф. дис. соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 "Социальная психология". – Ярославль, 2007. – 24 с.
2. Скар О. М. Концептуальні засади побудови соціально-психологічної моделі політичних компетенцій молоді / О. М. Скар // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 8. – С. 250–258.
3. Ільницька У. В. Політична міфологія як механізм символізації політичних відносин і технологія реалізації комунікативної стратегії суб'єкта політики / У. В. Ільницька // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 10. – С. 215–225.
4. Кочарян А. С. Методологические проблемы конструирования тренинга принятия зрелых политических решений / А. С. Кочарян, М. Е. Жидко, М. Ю. Довгопол // Социально-психологические факторы политического поведения электората : материалы науч.-практ. семинара. – Х. : Ксилон, 1999. – С. 3–12.

Кияшко Л. А. Динамика когнитивной составляющей психологической готовности студенческой молодежи к политическому участию

Представлен анализ феномена психологической готовности к политическому участию. Изложены концептуальные основы построения коррекционно-формирующей программы когнитивных и поведенческих составляющих готовности и навыков, которые могут способствовать самореализации молодежи в политической жизни общества. Проанализирована динамика изменений когнитивных составляющих готовности к политическому участию под воздействием психологической коррекции.

Ключевые слова: политическое участие, психологическая готовность, политическое сознание.

Kiyashko L. O. Dynamics of the cognitive component of students' psychological readiness for political participation

Analysis of the phenomenon of psychological readiness for political participation is presented in the article. The author provides the conceptual bases for designing the program which is aimed on correction and formation of cognitive and behavioral components of readiness and skills that can promote self-realization of youth in political life of society. The dynamics of changes in the cognitive components of readiness for political participation under the influence of psychological treatment is analyzed.

Key words: political participation, psychological readiness, political consciousness

© Кияшко Л. О.

Т. О. Вольфовська

ВПЛИВ СУЧАСНОГО ІНТЕРПРЕТАЦІЙНОГО ПОЛЯ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО НА ВЗАЄМОДІЮ СУБ'ЄКТІВ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ: МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

Взаємодію суб'єктів політичної соціалізації представлено як обмін смислами, що “занурені” в культурно-історичний контекст. Запропоновано інтеракційно-феноменологічну модель дискурсу-аналізу в дослідженні “тексту” історичної пам'яті. Смислові конфігурації сучасного інтерпретаційного простору історичного минулого та Я-наративи як специфічні способи дискурсивного конструювання реальності визначено за основні складові моделі дослідження.

Ключові слова: історична пам'ять, інтеракційно-феноменологічна модель, Я-наративи, інтерпретативні схеми, індивідуальні міфи, смислотворення.

Проблема. Про зацікавленість феноменом соціального конструювання історичного минулого свідчить велика кількість представлених у сучасному науковому дискурсі понять, які визначають цей феномен і досить близькі за змістом. Нарівні з поняттям “історична пам'ять” дослідники активно використовують і такі, як “історична свідомість”, “політична культура”, “культура”, “ментальність”, “репрезентація минулого”, “колективні уявлення”, “національна ідея” тощо. Незважаючи на різноманітність підходів і наукових парадигм, які залучаються до визначення цих понять, неможливо не помітити домінування культурних структур у складі вищезазначених дефініцій. Насамперед це стереотипи, міфи, символи, моделі поведінки, традиції, які забезпечують смислову спадкоємність суспільства в часі через покоління. Культура, як історичний процес смислотворення, об'єднує індивідів спільними для всіх смислами, значеннями і символами, які вони використовують у процесі соціалізації. Спресований у суспільній свідомості історичний досвід національної спільноти “продукує” базові ментальні структури, задіяні особистістю в переробці множинних культурних патернів та колективних уявлень.

У нашому дослідженні історичної пам'яті як чинника інтеграції студентської молоді в сучасний політичний простір взаємодію суб'єктів політичної соціалізації пропонуємо розглядати як обмін смислами, що “занурені” в культурно-історичний контекст, а наративні інтерпретації – як способи осмислення сучасного поля історичного минулого. Багатомірний політичний простір, як інтерсуб'єктивний і водночас символічний, існує у свідомості особистості, яка в процесі соціалізації засвоює норми і правила політичної поведінки, наслідую ментальні моделі владно-підвладних відносин тощо. Завдяки інтерпре-

туванню індивід структурує картину світу і створює власні конфігурації смислового простору, що базуються на індивідуальних системах значень та смислів.

Зрозуміло, що в умовах світової глобалізації традиційні способи транслювання минулого досвіду через покоління зазнають значних змін. Завдяки інтерпретативній активності індивіда, яка відображає контекст соціуму, ментальні конструкції, що склалися історично в політичній культурі суспільства, сьогодні переструктуровуються, змінюються. А тому виникає нагальна потреба досліджувати сучасні інтерпретативні наративи історичного минулого як *соціальні конструкції*, що відтворюють провідні у сучасному політичному дискурсі моделі національної свідомості і впливають на процеси структурування картини світу суб'єктів соціалізаційного процесу.

Мета статті: представити модель дослідження впливу сучасного інтерпретаційного поля історичного минулого на взаємодію суб'єктів політичної соціалізації.

Дискурсивний поворот у соціальних науках наприкінці минулого століття, пов'язаний з працями К. Леві-Стросса, М. Фуко, П. Бурдьє, Ж. Дерріди, П. Рікера, Ж. Лакана та ін., спрямовує сучасних науковців на дослідження культурно-символічних аспектів життєдіяльності індивіда в дискурсі – аспектів, які й досі є актуальними й запотребованими. Бачення феномена історичної пам'яті в контексті текстового аналізу та ефективне використання теорій і методів дискурсивно-аналітичних напрямів для вирішення робочих завдань дослідження дають нам підстави означити концепт *дискурсу* як базовий у вивченні впливу сучасного інтерпретаційного поля історичного минулого на взаємодію суб'єктів політичної соціалізації [1, с. 79].

Спробуємо окреслити визначальні позиції дискурсивно-аналітичних наукових напрямів, на які будемо спиратися. Насамперед вважаємо за доцільне звернутися до ключової ідеї цього напрямку, яка належить відомим постструктуралістам Е. Лакло і Ш. Муффу, про те, що дискурс створює соціальний світ за допомогою значень. Використовуючи поняття *боротьби дискурсів*, представники цього напрямку описують, як дискурси, кожен з яких презентує певний спосіб розуміння навколишнього світу, постійно виборюють право домінувати та прагнуть зафіксувати свої значення в мові у вигляді певної позиції.

Критичний дискурс-аналіз Н. Феркло, на відміну від засадничих принципів Е. Лакло і Ш. Муффа, наголошує перш за все на активній ролі дискурсу. При цьому дослідник розглядає сам дискурс як один з аспектів будь-якої соціальної практики, котру застосовує особистість для конструювання соціального світу. За Феркло, *інтертекстуальність* є тим механізмом, за допомогою якого окремий текст може вбирати в себе елементи й дискурси інших текстів і в кінцевому підсумку

змінюватися в результаті комбінування елементів різних дискурсів, які використовує конкретна мова. Н. Феркло обґрунтовує модель дискурс-аналізу, пропонуючи досліджувати дискурсивну практику, текст і соціальну практику як різні рівні.

Представників дискурсивної психології (Д. Поттер, М. Уетерелл, М. Біллінг) цікавить, наскільки гнучко особистість використовує певні дискурси у творенні своїх уявлень про світ та формування ідентичності в мовленнєвій взаємодії. На відміну від Е. Лакло і Ш. Муффа, які розглядають особистість тільки як суб'єкт дискурсу, тут вона є і продуктом дискурсу, і його творцем у специфічних контекстах взаємодії.

Царина досліджень дискурс-аналізу досить широка, тож між різними його напрямками є чимало відмінностей та нюансів у підходах і методах досліджень. Та все ж, незважаючи на це, можна виписати *загальні позиції*, на які далі й будемо спиратися у своїй роботі:

- мова структурована в патерни, або дискурси. Існує цілий ряд систем, або дискурсів, де значення змінюються від одного дискурсу до іншого;
- дискурсивні патерни створюються і трансформуються в дискурсивній практиці;
- аналізуючи специфічні контексти, в яких задіяна мова, можна досліджувати, як ці патерни підтримуються чи змінюються [2, с. 35].

Е. Лакло широко послуговується поняттям *міфу*, яким означає простір репрезентації, принцип “читання” певної ситуації, спосіб мислення особистості. На думку дослідника, соціальні структури не збігаються з міфом, а основна мета дискурс-аналізу – визначити й *проаналізувати найпоширеніші в суспільстві міфи як певну об'єктивну реальність*, яка знаходить своє відображення в мовленні чи діях основних акторів. Лакло наголошує на важливості вивчення того, яким чином різні актори наділяють своїм змістом міфи в боротьбі за панівну позицію їхніх поглядів у суспільстві.

Суб'єкти взаємодій вирізняються певними позиціями в дискурсах, які слід розглядати як “суб'єктні” позиції всередині дискурсивної структури. Особистість набуває ідентичності завдяки репрезентації в дискурсі; ідентичність – це ідентифікація особистості із суб'єктною позицією в структурі дискурсу. Ці базові постулати теорії дискурсу й було взято за основу нашого дослідження.

Викладене вище є підставою, щоб зробити кілька важливих попередніх висновків:

- основні функції дискурсу – конструювання ідентичностей, формування систем ставлень, знань і значень;
- індивідуальні ідентичності формуються, базуючись на різних дискурсах, що являють собою динамічні форми соціальних практик;

- суб'єктивні психологічні реальності формуються в дискурсі: мова структурує підсвідомість так само, як і свідомість;

- вузлові точки, ключові знаки і міфи – основні елементи в структурі дискурсу.

Так само, як і попередня, заслугоує на увагу модель Д. Поттера і М. Уетерелла. Ця модель репрезентує дискурси як *інтерпретативні репертуари*, котрі особистість використовує як гнучкі та динамічні ресурси в конструюванні власних версій реальності. У тлумаченні дискурсу ці дослідники замість поняття *дискурс* свідомо використовують концепт *інтерпретативний репертуар*, щоб продемонструвати значущість використання мовлення в повсякденному житті. Під інтерпретативним репертуаром вони розуміють кластери термінів, описів і фігур мовлення, які розпізнаються індивідом і концентруються навколо метафор або яскравих образів. За Поттером, Уетереллом, ідеологія – це практика, а її впливи розподіляються й організуються насамперед дискурсивно. Дослідники наголошують, що ефект визначення доміантних дискурсів досягається в результаті просування інтересів однієї групи за рахунок іншої.

З огляду на задекларовану в дослідженні впливу сучасного інтерпретаційного поля історичного минулого на особливості взаємодії суб'єктів політичної соціалізації вважаємо за доцільне спиратися на *інтераційно-феноменологічну модель дискурс-аналізу*, запропоновану російським науковцем М. Л. Макаровим. Ця модель приваблює вдалим синтезом різних підходів – соціального конструктивізму когнітивної психології, інтерпретативного інтеракціонізму, прагмалінгвістики та ін., що досліджують мовленнєве спілкування як процес відтворювання суб'єктивності, котра переживається феноменологічно.

Феноменологія соціального базується на ідеях переживання інтерсуб'єктивності, усвідомлення індивідом того, що зовнішній світ є доступним для всіх однаковою мірою через “спільні” й “поділені між усіма” смисли (*shared meanings*). Цю думку свого часу досить влучно сформулював А. Шюц: “... у взаємних актах викладення та інтерпретації смислів вибудовується мій соціальний світ повсякденної інтерсуб'єктивності, який водночас є соціальним світом Інших...” (цит. за: [3, с. 31]).

Інтерпретація смислів пов'язана, як правило, з процесами колективного осмислення соціальної реальності і зорієнтована на досягнення інтерсуб'єктивності як психологічного або феноменологічного переживання спільності (*togetherness*). Так звана *спільність* не є статичною, вона завжди перебуває в русі і підтримується в кожному окремому акті взаємодії [там само, с. 37-38].

Інтераційна складова запропонованої моделі дискурс-аналізу ґрунтується на принципах взаємодії, яка досліджується у відповідних культурно-історичних умовах певних ситуацій, подій. Акцент робить-

ся на значущості соціальної практики, зумовленої комунікацією, яка трактується не як передавання інформації, а насамперед як демонстрація смислів, котрі не обов'язково (на відміну від традицій бігевіоризму) мають бути відразу розпізнаними.

Значення інтерактивного контексту в структурі нашої моделі знаходить підтвердження в працях вітчизняного психолога В. О. Васютинського, який вважає, що суб'єкт опановує – дискурсивне світобачення (“долучається” до нього) завдяки входженню в дискурс взаємодії. Потребові компоненти індивідуального перебування в інтерсуб'єктивному світі і актуалізуються, і нейтралізуються тільки в інтеракційному контексті. Поза таким контекстом ні інтрасуб'єктивні, ні спрямовані ззовні стимули не мають шансів бути оціненими суб'єктивно, наповнитися психологічним сенсом.

За В. О. Васютинським, дискурс є способом інтерпретації лінгвістичної, пара- та екстралінгвістичної реальності, у якому істотним чином переплітаються семіотичні схеми відображення дійсності та інтерпретаційні схеми виходу суб'єкта на неї. Засвоюючи, використовуючи та розвиваючи дискурс взаємодії, суб'єкт водночас потрапляє під “владу” тієї чи тієї символіки. На різних рівнях таку владу здобуває, відповідно, символіка універсальна, соціетальна, міжособова, індивідуальна, ситуаційна [4, с. 109–111].

Важливість використання концепту *інтерпретативних схем* у вивченні процесів смислотворення ми пов'язуємо з тим, що вони:

- допомагають формувати інтенції та погляди, які спрямовують поведінку особистості;
- сприяють осмисленню ситуацій і виробленню альтернативних способів реалізації дій та інтенцій;
- як моделі осмислення великих фрагментів досвіду особистості, забезпечують формування різних типів дій та способів їх реалізації – стратегій. Так звані стратегії не пов'язані зі свідомим плануванням: їх вибір залежить насамперед від прогностичних уявлень індивіда про майбутнє, що базуються як на його минулому досвіді, так і на осмисленому (завдяки власним інтерпретативним схемам) новому.

Домінантні наративи культури визначають значення, форми і “письменність” наративів, які зрозумілі й доступні: “кожна культура пропонує океан прийнятних наративів, набір сюжетів, історій, завдяки яким дії і наміри людини можуть бути проінтерпретовані...” [5, с. 29]. При цьому можна виділити два модуси свідомості: *наративний модус самоосмислення*, який відображає життєвий контекст та унікальний індивідуальний досвід, і *парадигматичний*, або логічно-науковий, як форму наративу, вироблену в процесі культурного розвитку людства в цілому.

З огляду на організацію минулого досвіду індивіда наратив виконує такі функції: упорядковувальну, інформаційну, трансформацій-

ну, темпоральну тощо. Серед них – трансформаційна, як провідна, важлива тому, що пропонує моделі перетворення реальності. Не менш важливою є і темпоральна, суть якої полягає в тому, що наратив “осмислює” потік часу і дає змогу зрозуміти значення часових послідовностей [там само, с. 79].

Представники наративної психології (К. і М. Джерджени, Т. Сарбін, М. Россітер) розглядають наратив як *спосіб досягнення певних соціальних цілей*. Великого значення вони надають при цьому розвитковій методу “кейс-наративу”, який дає змогу оцінювати і переструктурувати самоідентичність особистості.

Варіант дискурс-аналізу, розроблений Р. Бартом, так само базується на понятті *міфу*. На нашу думку, він може повною мірою застосовуватися в межах наративного аналізу. За Бартом, міф – це слова, комунікативні системи, повідомлення, форми і способи позначення, що співвідносяться з певними історичними межами і наповнені соціальним змістом [6, с. 234].

За своїми структурними і змістовими характеристиками повсякденне мислення індивіда дуже схоже на міфологічне. Часто дослідники використовують поняття міфу, щоб показати, яким чином індивід пізнає реальний світ без особливих мисленневих зусиль, “спрощує” і схематизує власну картину світу.

Так, зокрема, заслуговує на увагу підхід Брайана Робертса, який досліджує міфотворчість у царині усної історії. Науковець використовує поняття *індивідуальний міф* для опису індивідуальних наративів. Міф у його розумінні – це набір індивідуальних, групових та інституціональних концепцій, які описують, інтерпретують і оцінюють досвід через метафору, символи, образи та періодизацію подій у тому числі. Індивідуальні міфи є візрцями соціального буття, що базуються на міфах безпосереднього оточення: родини та сімейної історії, друзів, сусідів, колег. Метафора як компонента, що входить до складу індивідуального міфу, виконує також основну інтерпретаційну функцію.

За Б. Робертсом, так звані *публічні міфи* формують для індивідів словники символів, образів, пояснень, візрців ролей, ставлень до соціальних проблем тощо. Вони пропонують метафори, які можна використовувати в повсякденних практиках. Особистість інтерпретує свій досвід, базуючись на наративних структурах соціальних груп та інститутів. Публічні міфи задають “рамки” або перспективи, але водночас є джерелом для конструювання власних смислів і переконань [7].

К. і М. Джерджени також розглядають *індивідуальні міфи як Я-наративи* і вважають, що вони формуються в соціальних процесах обміну символами і значеннями, характерними для певних подій і відносин, а метафори слугують індивідові для пов’язування внутрішнього і соціального відчуття своєї ідентичності.

Можемо відтак констатувати, що базові ментальні структури, які транслює історична пам'ять, забезпечують суб'єктів взаємодій спільними для всіх смислами і значеннями, які вони використовують у процесі соціалізації. Я-наративи як індивідуальні системи метафор, символів, образів є специфічними способами дискурсивного конструювання реальності. Завдяки інтерпретативній інтерсуб'єктній взаємодії відбувається творення нових смислів, які структурують картину світу (рис).

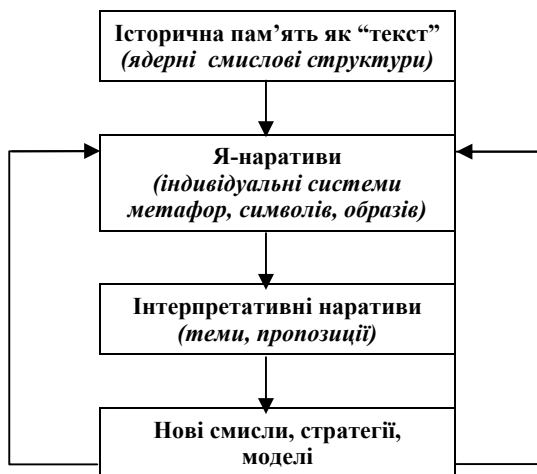

Рис. Історична пам'ять як чинник смислотворення політичної картини світу суб'єктами взаємодій

Насамкінець зазначимо, що вивчення впливу сучасного інтерпретаційного поля історичного минулого на особливості взаємодії суб'єктів політичної соціалізації потребує якісного інструментарію. Зауважимо, що останнім часом через популярність дискурсивного аналізу в науковому просторі та широке використання його в політології зокрема дехто навіть говорить про виникнення нової галузі – політичної дискурсології (О. Ф. Русакова, Д. А. Максимов). Але, на жаль, практика дискурс-аналізу політичних текстів, особливо мас-медійних, не завжди відповідає вимогам якісного дослідження. Такі дискурс-аналізи проводяться здебільшого за певними алгоритмами на кшталт: назва тексту – основна подія – контекст – історія події тощо. Недоліки цього підходу призводять часто-густо до так званої текстоцентричності, коли дослідники, не маючи ґрунтовних на те підстав, тільки на основі аналізу конкретних подій трактують більш широкі феномени [8, с. 147]. Аби уникнути таких помилок, при створенні методики дослідження пропонуємо спиратися на: 1) трирівневу модель дискурс-

аналізу Н. Феркло, яка органічно поєднує аналіз дискурсивної практики, тексту і соціальної практики; 2) здобутки когнітивно-дискурсивного напрямку, який базується на дослідженнях метафоричного моделювання сучасного політичного дискурсу.

У теорії концептуальної метафори останню розглядають як ментальний феномен. Метафора є частиною нарративу, який постає як множинність текстів, пов'язаних з певною політичною ситуацією/уявленнями/позицією. Метафора в мові – це відображення концептуальних метафор, які закладені в понятійній системі індивіда та задіяні в структуруванні картини світу [9].

Висновки:

1. Досліджуючи вплив сучасного інтерпретаційного поля історичного минулого на взаємодію суб'єктів політичної соціалізації, вважаємо за доцільне використовувати інтеракційно-феноменологічну модель дискурс-аналізу, відповідно до якої взаємодію суб'єктів у політичному просторі слід вивчати як обмін смислами, що “занурені” в культурно-історичний контекст.

2. Я-нарративи, як суб'єктивні орієнтири, є специфічними способами дискурсивного конструювання реальності; водночас ядерні культурні структури історичної пам'яті забезпечують суб'єктів взаємодій спільними для всіх смислами, значеннями і символами.

3. Завдяки *інтерпретативній* інтерсуб'єктній взаємодії відбувається творення нових смислів, які структурують картину світу індивіда. Інтертекстуальність є основним механізмом формування дискурсивних патернів через залучення й комбінування елементів різних дискурсів, якими послуговуються суб'єкти взаємодій.

4. Визначено тезаурус дослідження, який представлено:

- *дискурсивними патернами*, які структуруються мовою;
- *міфами* як набором концептів, що описують та оцінюють досвід за допомогою метафор, символів, образів;
- *ключовими міфами* як основними знаками в структурі дискурсу;
- *інтерпретативними схемами* як моделями осмислення досвіду особистості;
- *нарративними інтерпретаціями* як пропозиціями;
- *стратегіями* як різними типами дій та способами їх виконання, що базуються як на минулому досвіді суб'єкта, так і на новому, осмисленому завдяки власним інтерпретативним схемам (на відміну від свідомого планування).

5. Розробляючи дослідницький інструментарій, пропонуємо спиратися на модель дискурс-аналізу Н. Феркло і здобутки когнітивної лінгвістики в царині метафоричного моделювання в сучасному політичному дискурсі.

Література

1. *Вольфовська Т. О.* Исторична пам'ять як ресурс конструювання молоддю сучасної картини світу / Т. О. Вольфовська // Гуманітарний вісник ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди": зб. наук. праць. – К.: Гнозис, 2012. – Т. VI (39): Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. – Вип. 27. – Дод. 1. – С. 75–80.
2. *Филлипс Л. Дж.* Дискурс-анализ. Теория и метод: пер. с англ. / Л. Дж. Филлипс, М. В. Йоргенсен – Х.: Гуманитар. центр, 2008. – 352 с.
3. *Макаров М. Л.* Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М.: Гнозис, 2003. – 280 с.
4. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К.: Київ. славіст. ун-т, 2005. – 492 с.
5. *Троцук І. В.* Теорія і практика нарративного аналізу в соціології: монографія / І. В. Троцук. – М.: Уникум-центр, 2006. – 207 с.
6. *Барт Р.* Мифології. Mythologies / Ролан Барт; пер., вступ. ст. і комент. С. Н. Зенкіна. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – 320 с.
7. *Робертс Б.* Конструирование индивидуальных мифов / Брайн Робертс // ИНТЕР. – 2004. – № 2. – С. 7–15.
8. *Тетерин А. Е.* Применение качественных методов в политологическом исследовании (на примере критического дискурс-анализа Н. Фэркло) / А. Е. Тетерин // Полис. – 2011. – №5. – С. 145–150.
9. *Будаев Э. В.* Методологические грани политической метафорологии / Э. В. Будаев, А. П. Чудинов // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2007. – Вып.(1) 21. – С. 22–31.

Вольфовская Т. А. Влияние современного интерпретационного поля исторического прошлого на взаимодействие субъектов политической социализации: модель исследования

Взаимодействие субъектов политической социализации представлено как обмен смыслами, которые "погружены" в культурно-исторический контекст. Предложена интеракционно-феноменологическая модель дискурс-анализа в исследовании "текста" исторической памяти. Смысловые конфигурации современного интерпретационного пространства исторического прошлого и Я-нарративы как специфические способы дискурсивного конструирования реальности определены как основные составляющие модели исследования.

Ключевые слова: историческая память, интеракционно-феноменологическая модель, Я-нарративы, интерпретативные схемы, индивидуальные мифы, смыслообразование.

Volfovska T. O. Influence of modern interpretative field of historical past on interaction of political socialization's subjects: a model of the research

Interaction of subjects of political socialization is presented as an exchange of senses which are "emerged" in historical and cultural context. Interactive and phenomenological model of the discourse analysis is suggested for the research of "text" in historical memory. Sense configurations of modern interpretation space of historical past and "self-narratives" as specific means of discursive construction of reality are defined as the main components of the research model.

Key words: historical memory, interactive and phenomenological model, "self-narratives", interpretative models, individual myths, sense-making.

© Вольфовська Т. О.

С. Д. К. Пуертас

МОДУЛЯЦІЯ ОСОБИСТІСНИХ ЦІННОСТЕЙ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ВИБОРУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Наведено результати дослідження впливу цінностей особистості на її електоральний вибір; описано процедуру та методи дослідження. Показано, яким чином експеримент розкриває можливості модулювання електорального вибору студентської молоді за допомогою актуалізації окремих індивідуальних цінностей. Зроблено висновки щодо особливостей взаємозв'язку між зміною цінностей та електоральним вибором студентської молоді.

Ключові слова: цінності, модуляція, електоральний вибір, студентська молодь.

Проблема. Для української політичної культури, що перебуває на початкових етапах свого формування, електоральна поведінка є практично найбільш доступною для широких верств населення формою політичної участі. Таким чином, від того, як здійснюється електоральний вибір і який склад політичних сил у результаті цього вибору приходить до влади, багато в чому залежить подальший розвиток української політичної системи. На думку Р. Інглгарта, саме зміна системи ціннісних орієнтацій є основою феномена соціально-політичної трансформації [1, с. 9]. Дослідження М. Рокича, Ш. Шварца, У. Білські підтверджують наявність найтіснішого взаємозв'язку між цінностями та електоральним вибором громадян. Зокрема, у їхніх висновках наголошується, що погляди електорату різних політичних сил щодо значущості певних цінностей значною мірою відрізняються [2–4]. Аналізуючи це питання, слід також враховувати такі чинники, як історична ретроспектива країни, у якій проводиться дослідження, представленість у вибірці певних соціальних груп і т. ін. Ці висновки були підтвержені й на вибірці українських студентів [5]. Актуальність вивчення чинників формування електорального вибору студентської молоді зумовлена передусім низькою активністю представників цієї групи у процесах виборів в органи державної влади, великою часткою протестного електорату та електорату, який не в змозі сформувати більш чи менш стабільний образ своїх політичних уподобань [там само]. Хоч завдяки емпіричним дослідженням згаданих вище авторів і було отримано важливі дані про взаємозв'язок між цінностями та електоральним вибором, та все ж цим дослідженням певною мірою бракує експериментальної спрямованості. Переконані, що саме на основі експериментальних досліджень можна належним чином обґрунтувати ті чи ті концепції та глибше розкрити сутність впливу цінностей на електоральний вибір особистості.

З огляду на динамічний характер цінностей та їх вплив на електоральний вибір особистості, а також актуальність вивчення чинників формування електорального вибору серед студентів було проведено експериментальне дослідження, яке мало підтвердити *гіпотезу* про можливість модулювання електорального вибору шляхом цілеспрямованої актуалізації конкретних особистісних цінностей. Проведене раніше пілотне дослідження підтвердило в цілому достовірність висунутої нами гіпотези. Наразі пропонуємо розглянути результати основного дослідження. Його *об'єктом* був електоральний вибір, *предметом* – вплив цінностей на електоральний вибір особистості. *Мета* полягала в тому, щоб експериментально дослідити характер впливу ціннісних орієнтацій особистості на її електоральний вибір.

Одним із прикладів експериментального дослідження цінностей молоді, яке безпосередньо не належить до сфери політичної психології (однак демонструє експеримент як метод вивчення цінностей), можна вважати експеримент О. Є. Нашиновської (1987 р.) [6, с. 14]. Для вивчення відмінностей між значущістю декларованих і реальних цінностей дослідниця використовувала методику непрямого постгіпнотичного навіювання. Досліджуваним надавався перелік цінностей (за методикою “Ціннісні орієнтації” М. Рокича). Кожній цінності при цьому відповідала риска заданої довжини. У стані гіпнотичного навіювання досліджувані отримували інструкцію, за якою слід було, не використовуючи жодних інструментів, відтворити довжину рисок. Водночас формулювалося настановлення, що зміна довжини рисок, її зменшення або збільшення, відповідає характерній для цього індивіда реалізації цінності в повсякденному житті. Отримані під дією навіювання дані порівнювалися з результатами, коли людина не зазнавала впливу гіпнозу. Було зафіксовано значні розбіжності між реальною і декларованою значущістю цінностей і рівнем їхнього впливу на постгіпнотичну діяльність. Результати цього експерименту підтверджують припущення, що актуалізація цінностей приводить до змін у поведінці людини, та демонструють багаторівневість системи цінностей. Під актуалізацією цінностей ми розуміємо зростання значущості певної цінності, яке відбувається під дією внутрішніх або зовнішніх чинників.

У своїх попередніх статтях, розглядаючи рівні організації цінностей, ми досить детально проаналізували концепцію Ш. Шварца. Дослідник визначає два рівні функціонування цінностей: нормативні ідеали (які меншою мірою піддаються змінам) та індивідуальні пріоритети (більш динамічний вимір цінностей). Схожу класифікацію пропонує і Д. О. Леонтьєв [7, с. 14], який на основі міждисциплінарного вивчення цінностей робить висновок про три форми існування цінностей, які переходять одна в одну: 1) суспільні ідеали – аналог рівня нормативних ідеалів Ш. Шварца, 2) рівень реалізації цінностей у поведінці індивіда,

3) мотиваційні структури особистості – “моделі необхідного”, які спонукають людину до предметного відтворення ціннісних ідеалів у діяльності (рівень індивідуальних пріоритетів за Ш. Шварцом). Значну увагу дослідник також приділяє питанню трансформації цінностей та ідеї реального впливу цінностей на діяльність та особливості поведінки людини.

Методичний інструментарій нашого дослідження складала методика Ш. Шварца з вивчення індивідуальних цінностей “Профілі особистості” (для аналізу зміни значущості окремих цінностей у ході експерименту) [2, с. 68] та анкета (для встановлення особливостей електорального вибору студентів, а також збирання базових демографічних даних). До матеріалів експериментальних груп додавалися, крім того, невеликі тексти, завдяки змісту яких мали актуалізуватися певні цінності. Групі “Досягнення” надавався текст, який розповідав про історію життя Стіва Джобса та діяльність компанії Apple. З огляду на значущість для сучасної молоді візуального каналу сприйняття текст супроводжувався зображеннями самого Стіва Джобса та емблеми створеної ним компанії. Цей текст мав актуалізувати у групи значущість цінностей блоку “Досягнення”. Групі “Доброта” було запропоновано текст, який розповідав про співчуття, сімейні цінності і цінності доброго ставлення до людей; він мав актуалізувати цінності блоку “Доброта”. До текстів додавалося по два запитання, відповідаючи на які респонденти мали засвідчити рівень свого ототожнення із цінностями, що були закладені в зміст текстів, глибше зануритися в тему, яка розгорталася в матеріалі. Проблему еквівалентності змістів текстів було вирішено в процесі проведення фокус-групи. Експериментальним групам матеріали пропонувалися в такій послідовності: стимульний матеріал у вигляді тексту, методика “Профілі особистості”, анкета; *контрольна група* працювала спочатку за методикою “Профілі особистості”, потім – з анкетною.

Дослідження проводилося на базі Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна під час навчального процесу. У ньому взяли участь одна контрольна та дві експериментальні групи (група “Досягнення” і група “Доброта”). До складу контрольної групи увійшли 118 студентів. Експериментальна група “Досягнення” налічувала 81 студента, група “Доброта” – 103. Усього в дослідженні взяли участь 302 студенти, які навчалися на факультетах гуманітарного та природничого профілю. Вік досліджуваних становив від 18 до 21 року.

Студентам, які брали участь у психологічному дослідженні, надавалася інструкція, згідно з якою вони мали працювати з матеріалами самостійно, не спілкуватися під час роботи, перегортати сторінки тільки тоді, коли буде виконано всі наведені на ній завдання. У кожній аудиторії, де проводилося дослідження, студентів умовно, за навчальними рядами, було спочатку поділено на три підгрупи (контрольну та дві

експериментальні). Після цього кожній з підгруп надавалися відповідні матеріали. У процесі виконання завдань експериментатор стежив за тим, щоб виконувалися вимоги інструкції.

Розгляньмо дані дискретної статистики, отримані в результаті аналізу результатів дослідження. Насамперед звернімо увагу на значущість блоків цінностей у досліджуваних групах (рис. 1). Виявилося, що значущість ціннісних блоків для контрольної і двох експериментальних груп є майже однаковою. Винятком можна вважати показники цінностей блоків безпеки, традиції і комформності, які для групи “Досягнення” є менш значущими порівняно з контрольною групою. Нагадаємо, що ці ціннісні блоки протидіють цінностям блоку досягнення. Статистично значущих відмінностей між показниками ціннісних пріоритетів за блоками не виявлено. Виходячи з цього, можна, по-перше, припустити, що наша гіпотеза та інструменти її реалізації не є дієвими, хоч у первинному дослідженні вони й підтвердили певною мірою свою дієвість. По-друге, результати дослідження можуть бути пов’язані з особливостями періоду його проведення. Пілотне і генеральне дослідження були приурочені до передвиборної кампанії 2012 р. Однак пілотне дослідження проводилося на початку кампанії, а генеральне дослідження – на завершальному її етапі та охоплювало три останні передвиборні тижні. Ця обставина, на нашу думку, могла досить істотно вплинути на результати дослідження, оскільки протягом кількох місяців передвиборної кампанії свідомість студентів перебувала під тиском ЗМК, різноманітних агітаційних технологій тощо. Зрозуміло, що невеликий текст не є таким масштабним подразником, як яскрава телевізійна або друкована реклама. Тому ми припустили, що результати генерального дослідження можуть відрізнитися за своєю конфігурацією від результатів пілотного експерименту.

Звернімо увагу також на результати розподілу електорального вибору в досліджуваних групах. Як видно з рис. 2, розподіл голосів між студентами досліджуваних груп має схожу динаміку (різниця не перевищує 1–4% голосів). При цьому показники електорального вибору різняться в межах 3–4%. Студенти другої експериментальної групи “Доброта” порівняно з контрольною групою більше симпатизують Об’єднаній опозиції та “УДАРу” (різниця становить 3%). Натомість студенти експериментальної групи “Досягнення” порівняно з контрольною групою “наростили” рейтинг Партії регіонів на 3%.

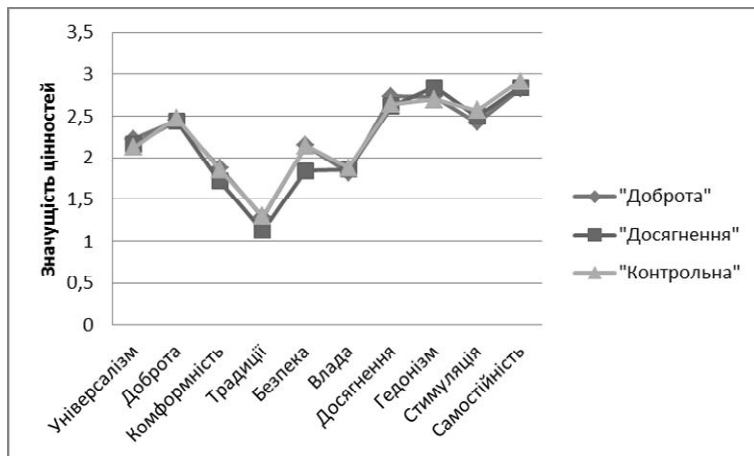

Рис. 1. Значущість ціннісних блоків для груп досліджуваних

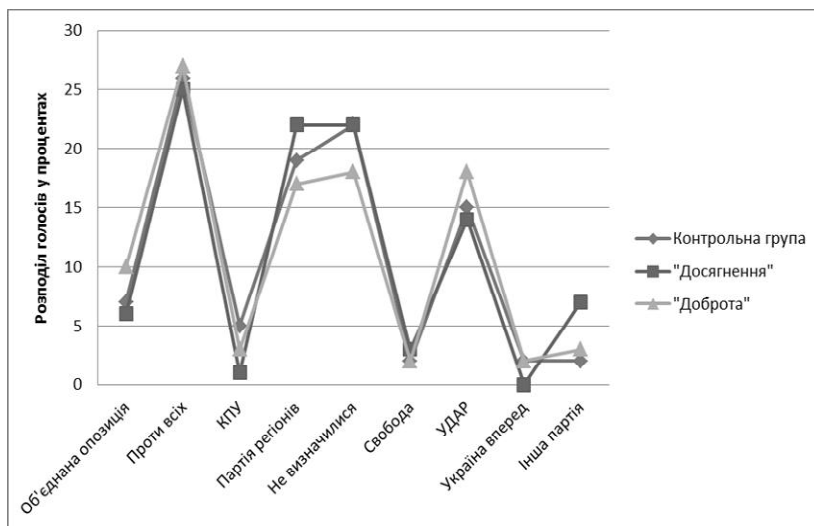

Рис. 2. Розподіл електорального вибору між студентами досліджуваних груп (у %)

На нашу думку, такі результати можна пояснити агітаційними стратегіями політичних сил. Так, агітаційна компанія ОБ'єднаної опозиції формувалася навколо образу і становища Ю. Тимошенко, що ма-

ли викликати в електорату співчуття, жалість, бажання добитися справедливості, прагнення допомогти (“Юлі – волю”). Водночас особистість В. Кличка, голови партії “УДАР”, досліджувані розглядали як частину опозиційних сил. Партія регіонів свою центральну стратегічну агітаційну лінію формувала на результатах, яких досяг чинний уряд за час правління, що пов’язано з ідеєю реалізації даних обіцянок, економічного зростання та благоустрою, позиціонування представників партії як успішних державних менеджерів (“Від стабільності – до добробуту”).

Порівнюючи отримані результати, можемо зробити висновок, що вплив стимульного матеріалу, наприклад актуалізація цінностей досягнення, сприяв підвищенню рейтингу Партії регіонів, на відміну від пілотного дослідження, де підвищення актуальності цінностей досягнення збільшило відсоток студентів, які віддали свій голос за опозиційні сили. Це цілком відповідає тому факту, що більшість українських політичних сил не є ідеологічними, а тому ситуаційно змінюють свої програми й тези, і ці зміни відображаються у свідомості громадян. А ще добре помітно, що порівняно з початком передвибірної кампанії істотно зменшився відсоток протестного електорату та електорату, що не визначився. Так, частка студентів, які обирають позицію “проти всіх” і “не визначився”, зменшилася до 44–45%, тоді як на початку кампанії вона становила близько 60%.

Наступним кроком нашого дослідження став більш детальний аналіз отриманих даних і виявлення тих підгруп досліджуваних, на які стимульний матеріал справив найбільш сильний вплив. За критерії аналізу при цьому було взято статеvu належність респондентів і досвід їхньої електоральної участі. Таким чином, кожна з груп досліджуваних спочатку було поділено на підгрупи за статевою належністю, а потім – за досвідом електоральної участі. Цю інформацію було отримано завдяки анкеті, яка складала частину матеріалів дослідження. За результатами анкетування було визначено відмінності щодо значущості цінностей (за U-критерієм Манна – Уїтні) у виділених підгрупах респондентів.

Серед дівчат досліджуваних груп було виявлено певні розбіжності в значущості цінностей. Для дівчат групи “Досягнення” порівняно з контрольною групою цінності блоку “Безпека” є менш значущими ($p \leq 0,000$). Дівчата групи “Доброта” більш значущими ($p \leq 0,026$) вважають цінності “Досягнення”. Цінності блоку “Досягнення” слід розглядати передусім як значущість реалізації особистого успіху через проявлення компетенцій, які відповідають соціальним стандартам. У даному випадку зростання рейтингу цінностей блоку “Досягнення” може бути пов’язаним з протестом проти традиційного сприйняття гендерної ролі жінки, яка має піклуватися про дітей та сім’ю.

Для хлопців групи “Досягнення” більш значущими порівняно з контрольною групою є цінності таких блоків, як “Гедонізм” ($p \leq 0,000$) і “Стимуляція” ($p \leq 0,000$), а менш значущими – цінності блоків “Доброта” ($p \leq 0,000$), “Конформність” ($p \leq 0,000$), “Традиції” ($p \leq 0,000$) та “Безпека” ($p \leq 0,000$). Це означає, що під впливом використовуваних під час дослідження матеріалів для хлопців цієї групи зростає значущість мотиваційних цілей, які відповідають за прагнення до чуттєвого задоволення та отримання нових вражень. Важливим є той факт, що цінності блоків “Гедонізм” і “Стимуляція” є синергічними щодо цінностей блоку “Досягнення” та створюють платформу для самозвеличування і відкритості до змін [2, с. 28–29]. Для хлопців групи “Доброта” характерна менша кількість відмінностей порівняно з контрольною групою; помітно зменшується лише значущість цінностей блоку “Самостійність” ($p \leq 0,041$). Отож спостерігається передусім зниження значущості інтеракційних потреб в автономії і незалежності. Зазначимо, що цінності блоку “Доброта” відображають тенденцію виходу за межі власного “Я”, для реалізації якої необхідна орієнтація на думку оточення і зниження власної автономії та незалежності [там само].

Розгляньмо й порівняймо характеристики, отримані в результаті розподілу дівчат і хлопців досліджуваних груп за критерієм наявності або браку досвіду електоральної участі (участі у виборах в органи державної влади, політичних акціях, мітингах тощо). Зокрема, не виявлено істотних розбіжностей у значущості цінностей серед дівчат експериментальної і контрольної груп, які мають досвід електоральної участі. Для дівчат групи “Досягнення”, які не мають досвіду електоральної участі, менш значущими порівняно з дівчатами контрольної групи виявилися цінності блоку “Безпека” ($p \leq 0,000$). Різниця між цими видами цінностей криється в орієнтації на індивідуальний і колективний успіх. Так, цінності досягнення більш орієнтовані на реалізацію особистого успіху, тоді як цінності безпеки реалізуються через власний і колективний добробут [там само]. Серед хлопців, які мають досвід електоральної участі, також виявлено певні розбіжності. Для групи “Досягнення” менш значущими є цінності блоків “Доброта” ($p \leq 0,006$) і “Традиції” ($p \leq 0,011$), а цінності блоку “Гедонізм” порівняно з відповідною частиною досліджуваних контрольної групи наростили свою значущість ($p \leq 0,000$). Таким чином, стимулюючи цінності “Досягнення”, ми досягли, з одного боку, зменшення впливу просоціальних цінностей, а з другого – збільшення значущості такої мети, як реалізація особистісних потреб і задоволення.

Серед хлопців, які не мають досвіду електоральної участі, також виявлено низку розбіжностей у значущості цінностей. Так, для відповідної частини групи “Досягнення” менш значущими є цінності блоку “Доброта” ($p \leq 0,000$), “Конформність” ($p \leq 0,000$), “Традиції” ($p \leq 0,000$) і “Безпека” ($p \leq 0,000$), а цінності блоку “Стимуляція” ($p \leq$

0,000) і “Гедонізм” ($p \leq 0,000$) порівняно з контрольною групою мають помітно більшу значущість. У цьому випадку отримуємо схожу дію стимульних матеріалів. У групі “Досягнення” збільшується вплив цінностей, орієнтованих на реалізацію особистих потреб в автономії та отримання задоволення, тоді як зменшується вплив і значущість цінностей, які мають просоціальні мотиви. При порівнянні результатів хлопців-респондентів групи “Доброта” і контрольної групи істотних розбіжностей не виявлено. Звідси випливає, що стимульний матеріал, який було запропоновано групі “Доброта”, щодо хлопців мав меншу дію, ніж матеріали, надані групі “Досягнення”. На наш погляд, це пов’язано з тим, що цінності блоку “Досягнення” мають більшу значущість для хлопців, і тому зазначені цінності краще піддаються дії стимулів, спрямованих на їх актуалізацію.

Поряд з особливостями організації цінностей серед підгруп досліджуваних виявлено й особливості розподілу електоральних голосів. Так, серед дівчат групи “Доброта”, які мають досвід електоральної участі, зафіксовано зростання популярності Об’єднаної опозиції (на 13%), партії “УДАР” (на 14%), ВО “Свобода” (на 5%). Також помічено зменшення порівняно з контрольною групою кількості голосів, відданих за КПУ (на 11%), Партію регіонів (на 7%), позицію “Проти всіх” (на 12%), партію “Україна – вперед!” (на 5%). Серед дівчат групи “Досягнення”, які мають досвід політичної участі, спостерігається спад рейтингу КПУ (на 11%), Партії регіонів (на 8%) та позиції “Проти всіх” (на 17%). Для дівчат групи “Доброта”, які не мають досвіду політичної участі, зменшилася популярність Партії регіонів (на 7%), позиції “Не визначився” (на 12%), натомість зростала популярність партій “УДАР” (на 3%) та “Україна – вперед!”. Для певної частини дівчат групи “Досягнення” зменшилася популярність Об’єднаної опозиції – ВО “Батьківщина” (на 7%), партії “Україна – вперед!” (на 3%), і водночас зросла кількість тих, які вибрали позицію “Не визначився”. Отже, в більшості випадків у групі дівчат, якій надавалися стимули для актуалізації цінностей блоку “Доброта”, зростає рейтинг політичних сил, що належать до опозиційного крила, та зменшується популярність провладних партій та кількісні показники протестної електоральної позиції. Серед дівчат групи “Досягнення” рейтинг опозиційних сил зменшується в тому випадку, коли досліджувані не мають досвіду політичної участі.

Проаналізуємо відтак розподіл голосів у групах хлопців. Так, серед респондентів групи “Доброта” і “Досягнення”, які мають досвід електоральної участі, помітно зростає популярність опозиційних сил (відповідно на 29 і 20%) та протестного електорату (відповідно на 11 і 29%). Для групи “Доброта” натомість різко зменшується популярність Партії регіонів (на 20%), а для групи “Досягнення” – партії “УДАР” (на 18%). В обох групах зменшується також частка електорату, що не

визначився (на 12%). Серед хлопців, які не мають досвіду електоральної участі, виявлено такі особливості розподілу голосів. Для обох експериментальних груп зменшується популярність КПУ, зате дещо зростає популярність Партії регіонів. У групі “Досягнення” зменшується частка тих, хто що не визначився. Отже, для обох чоловічих експериментальних груп характерне зменшення загального кількісного показника позицій “Проти всіх” і “Не визначився”.

У цілому розподіл змін електорального вибору в досліджуваних групах виглядає таким чином:

- у групі “Доброта” спостерігається зростання значущості цінностей, спрямованих на реалізацію просоціальних цілей;

- у групі “Досягнення” проявляється зростання значущості цінностей, спрямованих на реалізацію власного потенціалу, посилюються прагнення до самостійності, автономії та отримання чуттєвого задоволення;

- у групі “Доброта” зростає рейтинг опозиційних політичних сил за рахунок перерозподілу голосів серед дівчат та спаду популярності провладних політичних сил серед хлопців, які мають досвід електоральної участі;

- у групі “Досягнення” підвищується рейтинг Партії регіонів за рахунок перерозподілу голосів серед хлопців, які не мають досвіду електоральної участі.

Висновки. Результати експериментального дослідження засвідчили, що на показники електорального вибору можна здійснювати цілеспрямований вплив, використовуючи для цього механізм модуляції або актуалізації певних цінностей у суб’єктів виборчого процесу. Виявлено також, що можливість цілеспрямованої актуалізації значущих цінностей і вплив викликаних змін на електоральний вибір особистості залежать від статі, електорального досвіду досліджуваних та особливостей передвиборної кампанії. Загальною тенденцією для всіх експериментальних груп досліджуваних є те, що під дією стимульних матеріалів помітно зменшуються сумарні показники протестного електорату та електорату, що не визначився.

Результати дослідження можуть бути застосовані в процесі психологічного супроводу підготовки та проведення передвиборних кампаній.

Література

1. *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // *Полис*. – 1997. – № 4. – С. 18–28.
2. *Карандашев В. Н.* Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / В. Н. Карандашев. – СПб. : Речь, 2004. – 70 с.
3. *Barnea M.* Values and voting / M. Barnea, S. H. Schwartz // *Political Psychology*. – 1998. – № 19. – P. 17–40.

4. *Schwartz S. H.* Los valores en orientaciones políticas: Aplicaciones en España, Venezuela y México [Value bases of political orientations: Applications in Spain, Venezuela, and Mexico] [Електронний ресурс] / S. H. Schwartz, M. Barnea // *Psychologia Politica*. – 1995. – № 11. – P. 15–40. – Режим доступу : <http://www.uv.es/garzon/psicologia%20politica/N11-2.pdf>
5. *Маєвська Н.* Особливості цінностей студентської молоді з різним електоральним вибором / Н. Маєвська, С. Д. К. Пуєртас // *Соціальна психологія*. – 2010. – № 1. – С. 77–85.
6. *Овчинникова О. В.* Гипноз в экспериментальном исследовании личности / О. В. Овчинникова, Е. Е. Насиновская, Н. Г. Иткин. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 232 с.
7. *Леонтьев Д. А.* Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения / Д. А. Леонтьев // *Психологическое обозрение*. – 1998. – № 1. – С. 13–25.

Пуєртас С. Д. К. Модуляція личностних цінностей як фактор формування електорального вибору студентської молоді

Приведены результаты экспериментального исследования влияния ценностей личности на ее электоральный выбор; описаны процедура и методы исследования. Показано, каким образом эксперимент раскрывает возможности модуляции электорального выбора студенческой молодежи путем актуализации отдельных индивидуальных ценностей. Сделаны выводы об особенностях взаимосвязи между изменением ценностей и электоральным выбором студенческой молодежи.

Ключевые слова: ценности, модуляция, электоральный выбор, студенческая молодежь.

Puertas S. D. C. Modulation of personal values as a factor of electoral choice forming of students' young people

The results of the experimental research of personality's values influence on one's electoral choice are presented. The procedure and the methods of study are described. It is shown in such way the experiment studies a possibility of students' electoral choice modulation by actualizing particular individual values. The author makes conclusion that features of interconnection between the change of values and electoral choice of students.

Key words: values, modulation, electoral choice, students' young people.

© Пуєртас С. Д. К.

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

М. І. Найдьонов

МУЛЬТИМЕДІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ДОСЛІДЖЕННІ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Розглядається проблема розроблення дослідницького інструментарію для вивчення динаміки ситуаційних і середовищних чинників особистісного та суспільного розвитку на базі мобільної мультимедійної технології як синтезу польового та експериментального методів. Описуються дві підсистеми системи мобільного мультимедійного збирання даних і системи управління мережею інтерв'юєрів через інтернет-ресурс.

Ключові слова: синтез польового та експериментального методів, Мобільне мультимедійне тестування (ММТ), пристрій ММТ, сервер ММТ, локальна база даних, контрольні дані, моніторинг оперативного стану отримання даних.

Актуальність запиту щодо розроблення інструментарію моніторингу громадської думки засобами сучасних медіа зумовлюється не тільки бурхливим розвитком самих медіа, а і, як наслідок, примноженням ризиків їх використання. Нагальні потреби співрегуляції інформаційного телевізійного простору для забезпечення дитячої аудиторії від шкідливого впливу засобів масової комунікації потребують адекватного інструментарію такої співрегуляції.

Як наукова *проблема* цей соціальний запит назрів насамперед через брак інструментальних можливостей отримання доступу до середовища досліджуваного за умови збереження специфіки польового методу. Тобто потужні апаратні методи в цілому забезпечують достатню глибину проникнення в сутність ситуації, а проте зводять зазначені можливості до експериментальних умов. Інша стратегія входження в природні середовища розгортання ситуацій потребує мобільних технічних засобів та програмного забезпечення, які є частиною цього середовища. Тобто йдеться про розв'язання такої проблеми, як синтез польового і тестового (апаратного) методів. Власне, потрібен дослідницький інструментарій для вивчення динаміки ситуаційних, середовищних чинників особистісного та суспільного розвитку на базі мобільної мультимедійної технології.

Мета статті: дати опис мобільної мультимедійної технології (ММТ) як аналога паперової анкети та результату ефективного синтезу польового і тестового методів під час трьох досліджень, які репрезентують максимальний діапазон можливостей технології. На ґрунті цієї

демонстрації пропонується розгорнути дискусію про нові дослідницькі та організаційні стандарти використання мультимедійних технологій та інтернет-методів у соціально-психологічному дослідженні.

Розгляньмо технологію ММТ як опис послідовної зміни поглядів (картин) різних рівнів користувачів. Спочатку сформулюємо загальні її властивості, потім – спільні та відмінні порівняно із системами стаціонарного психологічного дослідження. Нарешті відстежимо логіку рівнів використання – від рівня наближеності ситуації опитування щодо респондента в традиційному дослідженні і до вже наявних нових можливостей та перспектив.

Для дослідника, що проводить масове опитування, технологія мобільного мультимедійного тестування (ММТ) складається з двох підсистем: системи мобільного мультимедійного збирання даних (інструменту інтерв'юєрів) та системи управління мережею інтерв'юєрів через інтернет-ресурс (інструменту організатора дослідження). Отже, в ракурсі бачення дослідника систему складають: пристрої (планшети) із спеціальним програмним забезпеченням, сайт та стаціонарні програми. Обмін дослідницькими і контрольними даними відбувається через сайт. Координації, консультації здійснюються за посередництвом стаціонарних програм.

Планшет як АТ-пристрій має технічні можливості, притаманні стаціонарній техніці, і здатний забезпечити як анкетування, тестування, так і деякі апаратні проби. Що ж до мобільних АТ (планшетів), то спроможність АТ забезпечувати використання різних форм стимулів (текстів, графічних зображень, аудіо- і відеопродукції) набуває кардинально відмінного значення, уможливаючи доступ дослідника не тільки до природного середовища досліджуваного, а й до його (їхньої) ситуації, події. І в стаціонарних, і в мобільних АТ відповіді досліджуваного можуть бути як вербальними, так і невербальними, що дає змогу вивчати, крім свідомих, ще й несвідомі процеси. Отже, пристрій мобільного мультимедійного збирання даних забезпечує широкий спектр взаємодії досліджуваного і дослідника в середовищі звичайного перебування респондента.

У разі масового дослідження опосередкування цієї взаємодії інтерв'юєром регламентується особливою інструкцією для нього, яка спрямована на уникнення стереотипів попереднього досвіду і координацію збирання даних у більш широкому діапазоні. Система управління респондентом через сервер та консультації в онлайн-режимі закріплюють сформульовані в інструкції відмінності щодо існуючого досвіду [1–5].

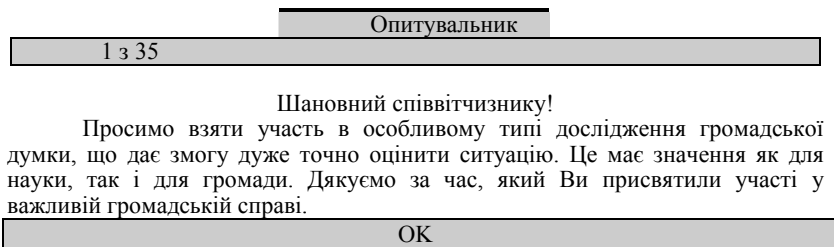
Демонстрація технології очима респондента має варіації, похідні від передбачених дослідником для нього способів дії. У випадку, коли респондент голосом повідомляє свою відповідь інтерв'юєрові, який, власне, працює з планшетом, репертуар активності респондента майже ідентичний репертуарові у випадку застосування анкети на па-

перовому носії. Натомість нижченаведені приклади демонструють самостійну роботу респондента з планшетом, коли вибір відповіді може здійснюватися респондентом як тактильно, так і за допомогою “миші”. Верхній рядок меню містить лічильник, який орієнтує респондента у просуванні до завершення опитування, позначаючи кінцевий і поточний номери запитань. Від початку опитування інтерв’юєр і респондент мають спільну картину відповідно до презентованого на екрані планшета меню. Головне меню представлено на рис. 1.

- Розпочати нове анкетування Українською
- Розпочати нове анкетування Російською
- Продовжити попереднє анкетування
- Завантажити інформацію на сервер
- Вихід

Рис. 1. Головне меню програми

Дія, натискання або клацання “мишею” на будь-який рядок, наприклад “Розпочати нове анкетування Українською”, забезпечує перехід на початок опитування (рис. 2).

Рис. 2. Перша сторінка опитувальника

Дія, натискання або клацання “мишею” на “ОК”, забезпечує перехід до наступного запитання (рис. 3). У відкритих запитаннях можна з екрана вводити відповідь (відповідно подається клавіатура з цифрами або буквами).

Рис. 3. Вигляд вікна програми з окремим відкритим запитанням

Дія, натискання або клацання “мишею” на порожню клітинку під запитанням, викликає цифрову клавіатуру в окремому вікні, а потім вибір “ОК” забезпечує перехід до наступного запитання (рис. 4).

Опитувальник	
1 з 35	
Чи маєте Ви намір взяти участь у виборах, що відбудуться 28 жовтня?	
☐	1) Однозначно так
☐	2) Скоріше так, ніж ні
☐	3) Скорішені, ніж так
☐	4) Однозначно ні
☐	5) Важковідповісти

Рис. 4. Вигляд вікна програми з окремим запитанням з альтернативами

Дія, натискання або клацання “мишею” на альтернативу, забезпечує вибір відповіді та перехід до наступного запитання.

Отримані на кожному планшеті дані відразу після завершення опитування можуть бути передані на спільний ресурс через вай-фай або мобільний інтернет. Обмін даними із сервером інтерв’юєр здійснює, натискаючи на рядок “Завантажити інформацію на сервер” головного меню (рис. 5). Якщо повідомлення, яке при цьому виникає на екрані, містить однакові числа (10 з 10), дія вважається виконаною. Якщо ж числа різні, дію треба повторити.

Результат вибору меню “Відправка даних на сервер інтерв’юєром” передбачає варіанти. Якщо повідомлення містить однакові числа, дія вважається виконаною. Якщо ж у повідомленні містяться різні числа, дію треба повторити.

Завантаження інформації на сервер... 10 з 10
ОК

Рис. 5. Вигляд повідомлення програми про зв’язок із сервером

Дані, які надходять на сервер, доступні організаторові дослідження як у розширеному, так і в оперативному режимі. Організатор може їх поповнювати, отримувати і редагувати. Один або кілька паролів доступу уможливають усі вищезазначені дії.

Загальний вигляд робочих зон сайту виконує функцію організації дії та уможливлення самої дії відповідно до розділів (рис. 6).

Закачати базу

З номера	Пароль	Надіслати
-----------------	--------	------------------

Залити базу

Вибрати файл	Пароль	Надіслати
---------------------	--------	------------------

- Анкети по інтерв'юерах
- Анкети за маршрутами
- Детальний звіт по інтерв'юерах
- Розрізи за маршрутами
- Розрізи по дослідженню
- ІАТ

Пароль	Надіслати

Рис. 6. Вигляд вікна програми з робочими зонами сайту

Організатор і дослідник отримують дані із сервера через такі варіанти меню (рис 7а, 7б).

Закачати базу

З номера	Пароль	Надіслати
-----------------	--------	------------------

Рис. 7а. Вигляд вікна програми для отримання бази даних із сервера

Залити базу

Вибрати файл	Пароль	Надіслати
---------------------	--------	------------------

Рис. 7б. Вигляд вікна програми для передавання бази даних на сервер

Призначення розділу “Закачати базу” – отримання даних із сервера організатором і дослідником – полягає в отриманні всього масиву даних або ж частини даних із вказаного номера до останнього у файл бази, який може зберігатися на локальному носії.

Організатор і дослідник здійснюють відправку даних на сервер через відповідні меню.

Мета розділу “Залити базу”, відправки організатором даних на сервер полягає налагодженні зв'язку з конкретним планшетом і консолідації даних у разі ручного редагування бази.

Для оперативного моніторингу поповнення бази та управління документообігом використовуються певні меню (рис. 8а – 8е).

- Меню “Анкети по інтерв’юєрах”
- Анкети по інтерв’юєрах
- Анкети за маршрутами
- Детальний звіт по інтерв’юєрах
- Розрізи за маршрутами
- Розрізи по дослідженню
- ІАТ

Пароль	Надіслати

Рис. 8а. Вигляд вікна програми для управління документообігом

Результат вибору “Анкети по інтерв’юєрах” на меню управління документообігом представлено на рис 8б.

id_worker (персональний номер)	ПБ	Маршрут	Вся кількість анкет	Кількість реальних анкет
738251		5	11	11
756384		1	67	55
735786		9	0	0
915301		2	3	1

Рис. 8б. Вигляд вікна програми для контролю виконання плану інтерв’ю

Якщо в меню управління вибирається пункт “анкети за маршрутами”, це дає змогу оперативного побачити план дослідження в територіальному вигляді, а не в персональних завданнях, як у попередньому варіанті (рис. 8в).

Маршрут	Кількість інтерв’юєрів	Уся кількість анкет	Кількість реальних анкет
Маршрут 1	1	67	55
Маршрут 2	2	52	45
Маршрут 3	4	74	63
Маршрут 4	4	40	30
Маршрут 5	6	79	49
Маршрут 6	1	0	0
Маршрут 7	1	17	14
Маршрут 8	1	3	0
Маршрут 9	1	0	0
Маршрут 10	2	31	12
Сума	23	363	268

Рис. 8в. Вигляд вікна програми для управління документообігом

У разі вибору пункту меню “Детальний звіт по інтерв’юерах” програма надає детальну інформацію про кожне інтерв’ю із зазначенням коду інтерв’юера, номера пристрою, за допомогою якого проводилось інтерв’ю, внутрішнього автоматично наданого номера інтерв’ю в базі, точного часу початку інтерв’ю, тривалості інтерв’ю (між першою і останньою відповідями опитаного), відповіді на кожне запитання анкети (рис. 8г).

id form	1936	1937	1938	1939	1940
id worker	163663	163663	163663	163663	163663
Пристрій					
internal id	5	6	7	8	9
Час	09.10.2012 10:02	10.10.2012 9:29	10.10.2012 11:13	10.10.2012 14:35	10.10.2012 15:59
duration	0:14:26	0:31:42	2:50:54	0:24:16	0:30:43
real	0	0	0	1	1
inputter	1	1	1	1	1
address					
phone					
Кількість запитань	53	53	53	53	53
вік	22	59	31	30	29
стать	2	2	2	2	2
освіта	1	2	2	1	3

Рис. 8г. Вигляд вікна програми для звіту по інтерв’ю

Якщо в меню вибирається пункт “Розрізи за маршрутами” (рис. 8д), це дає можливість оперативно оцінити стан виконання технічного завдання в контрольованих параметрах вибірки для зазначеного маршруту. Нижче наведено результат вибору меню “Розрізи за маршрутами” для 1-го маршруту.

Вибір в меню пункту “Розрізи за дослідженнями” (рис. 8ж) дає змогу контролювати в реальному часі стан виконання технічного завдання дослідження в цілому.

Управлінський моніторинг ходу ММТ [5] забезпечується, поперше, тим, що, крім дослідницьких даних, база містить і контрольні дані. Так, телефон для перевірки, адреса, координати gps, час відповіді, проміжок між анкетами тощо допомагають ефективно управляти якістю збирання даних. Відображення оперативного стану розділів “Анкети по інтерв’юерах”, “Анкети за маршрутами”, “Детальний звіт по інтерв’юерах”, “Розрізи за маршрутами”, “Розрізи за дослідженнями”, дає змогу вчасно ухвалювати рішення про дальший хід збирання даних та про вимоги до інтерв’юєрів. Моніторинг оперативного стану отримання даних із сервера здійснюється завдяки заздалегідь запро-

грамованим запитам до бази зі схемою розрахунків на сайті. Можливість неодноразовості запитів зумовлена постійним оновленням даних на самому сервері.

Правило (Rule)	Планова кількість (Need count)	Реальні анкети (Real count)	Усі анкети (All count)
чоловіки 18-30 років повна вища	1	2	3
чоловіки 18-30 років неповна вища	1	3	3
чоловіки 18-30 років повна середня	6	4	4
чоловіки 18-30 років неповна середня	0	0	0
чоловіки 30-60 років повна вища	3	5	5
чоловіки 30-60 років неповна вища	6	6	7
чоловіки 30-60 років повна середня	6	4	5
чоловіки 30-60 років неповна середня	1	0	0
чоловіки 60+ років повна вища	1	1	1
чоловіки 60+ років неповна вища	1	1	1
чоловіки 60+ років повна середня	2	2	2
чоловіки 60+ років неповна середня	3	0	0
жінки 18-30 років повна вища	2	3	4
жінки 18-30 років неповна вища	2	6	9
жінки 18-30 років повна середня	4	1	2
жінки 18-30 років неповна середня	0	0	0
жінки 30-55 років повна вища	4	3	4
жінки 30-55 років неповна вища	6	6	7
жінки 30-55 років повна середня	6	5	6
жінки 30-55 років неповна середня	1	0	0
жінки 55+ років повна вища	2	3	3
жінки 55+ років неповна вища	2	1	1
жінки 55+ років повна середня	3	2	3
жінки 55+ років неповна середня	9	0	1

Рис. 8д. Вигляд вікна програми для звіту за маршрутом

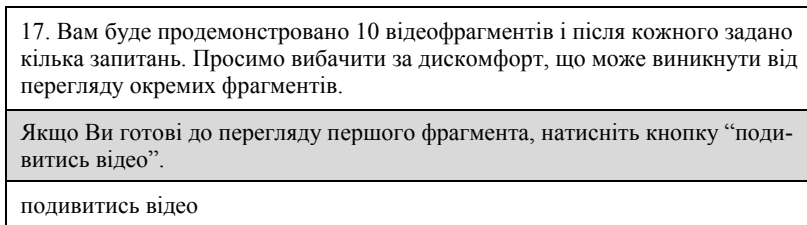
Правило (Rule)	Планова кількість (Need count)	Реальні анкети (Real count)	Усі анкети (All count)
чоловіки 18-30 років повна вища	1	2	3
...			
чоловіки 60+ років неповна середня	3	0	0
жінки 18-30 років повна вища	2	3	4
...			
жінки 55+ років неповна середня	9	0	1
Підсумок для всіх маршрутів	700	702	754

Рис. 8е. Вигляд вікна програми для звіту за результатами дослідження

По-друге, сайт у комплексі з іншими організаційними заходами (у тому числі і зміни документообігу) узагалі дає змогу відмовитися від паперового фіксування даних респондентом. Так, угода з інтерв'юером про його персональний код, роздруківка розділу “Детальний звіт щодо інтерв'юєра” стають додатком до заяви інтерв'юєра про перевірку даних керівником, а згодом – додатком до акта виконаних робіт. Такі дії опредмечують віртуальність технології ММТ і впорядковують економічні стосунки.

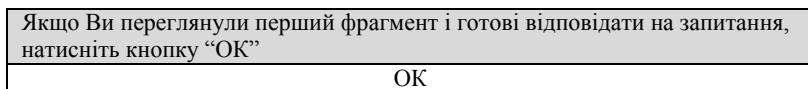
Описаний цикл збирання, консолідації даних та управління процесом найбільш схожий із традиційним масовим опитуванням, що здійснювалося для мобільного мультимедійного тестування престижності професій [4]. При цьому використовувалися подібні до паперового носія анкети-стимули, але відповіді фіксувалися на АТ-пристрої – планшеті.

Дослідження ставлення батьків до впливу телебачення на дитину, яке забезпечувалося іншим варіантом комп'ютерної програми [3], може продемонструвати новачі подачі графічних, аудіо- та відео-стимулів (рис. 9а).

Рис. 9а. Вигляд вікна програми для подачі відеостимулів

Дія “подивитись відео” викликає стимул – перший відеофрагмент тривалістю 11 секунд (із X/ф “Євротур” виробництва США, Чехії і Франції; режисер Джефф Шиффер, 2004 рік) (рис. 9б).

Рис. 9б. Вигляд вікна програми для готовності оцінювання відеостимула

Дія “OK” викликає наступне запитання (рис. 9в):

19. Як Ви ставитесь до можливості самостійного перегляду цього фрагмента Вашою дитиною?
1) це потрібно, корисно подивитися моїй дитині
2) це можна дивитись, немає жодного ризику
3) байдуже, хай дивиться або не дивиться
4) дитина має право сама визначити, чи їй це дивитись
5) не хотілось би, щоб дитина мала можливість це самостійно дивитись
6) можна дивитися тільки в моїй присутності і з моїми коментарями
7) це може нашкодити моїй дитині, дивитися не бажано
8) це не можна дивитись у жодному разі
9) важко відповісти

Рис. 9в. Вигляд вікна програми із питанням щодо оцінки з вертикально розташованими альтернативами

Натискання на будь-яку альтернативу забезпечує її вибір та перехід до наступного запитання (рис. 9г).

20. У якому віці, на Вашу думку, Ваша дитина буде готова (або вже стала готовою) самостійно дивитися такий фрагмент без ризику негативного впливу на здоров'я і розвиток (натисніть відповідне число)																	
3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18		

Рис. 9г. Вигляд вікна програми із запитанням щодо оцінки з горизонтально розташованими альтернативами

Натисканням будь-якого числа підтверджується вибір та відбувається перехід до наступного запитання.

Висновки, отримані в результаті дослідження захисту дітей від шкідливого контенту [6], свідчать саме про комплексність проблеми співрегуляції медійного простору. Отже, традиційні результати вивчення громадської думки – ставлення, оцінки – збережено в новому інструменті. Разом з тим він дає нові можливості для включення в дослідження стимулу, який, крім раціональної, містить ще й емоційну складову і постає як повсякденний прояв масової культури, комунікації. Крім традиційних виборів альтернатив, доступними стають такі нові показники, як час відповіді, проміжок часу тощо. Упровадження нових проб, таких, наприклад, як суб'єктивне шкалювання звукових проміжків за Цукатовим, може стати й окремим предметом дослідження, підставою для започаткування певних розрізів (наприклад конституціональних) для масового опитування. Причому в технічному плані цей програмний модуль був би ідентичним уже розробленим.

Близькість технології ММТ до апаратурних методик можна продемонструвати на прикладі забезпечення імпліцитних вимірювань, які сьогодні є досить поширеними (див: <https://implicit.harvard.edu/implicit/demo/>). В Україні такий підхід уже застосовувався під час вивчення ставлення громадян до єдності України [7–9] та ставлення виборців до кандидатів [2].

Реалізація описаної технології, зокрема у виявленні чинника упередженості електорального вибору, додає її поступу нових можливостей. Таким чином зберігається можливість раціонального вибору альтернатив (рис. 10, список наводиться скорочено) і для прямих, і для умовних запитань.

10. Якби вибори до Верховної Ради відбувалися найближчої неділі, то за яку з перелічених нижче партій (виборчих об'єднань) Ви б проголосували?
3) Комуністична партія України
11) ВО "Свобода"
14) Політична партія "Наша Україна"
17) Український Демократичний Альянс за Реформи "УДАР"
19) ВО "Батьківщина"
20) Партія регіонів
23) важко відповісти
24) ще не визначився
25) не буду брати участь у виборах

Рис. 10. Вигляд вікна програми із запитанням щодо оцінки з вертикально розташованими альтернативами

Відповідь за умови сортування альтернатив, коли подається відповідний скорочений список, забезпечується натисканням на кнопку альтернативи (рис. 11).

Якби Старух О. В., висуванець ВО "Батьківщина", зняв свою кандидатуру з виборчих перегонів і закликав голосувати за Василенка Б. Ю., висуванця "УДАРу", як би Ви вчинили?
1) Голосував би за Василенка Б.Ю., висуванця "УДАРу"
2) Голосував би за Старуха О. В., висуванця ВО "Батьківщина"
3) Голосував би за іншого кандидата
4) Важко відповісти, ще не визначився
5) Не буду брати участь у виборах по мажоритарному округу
ОК

Рис. 11. Вигляд вікна програми із запитанням із суміщеними альтернативами

Натискання альтернативи забезпечує відповідний вибір та перехід до вбудованого тесту, зокрема тесту імпліцитних настанов, який фіксує час реакції на стимули в разі простого і складного сортування. Спеціальна інструкція забезпечує перехід до такого тестування (рис. 12).

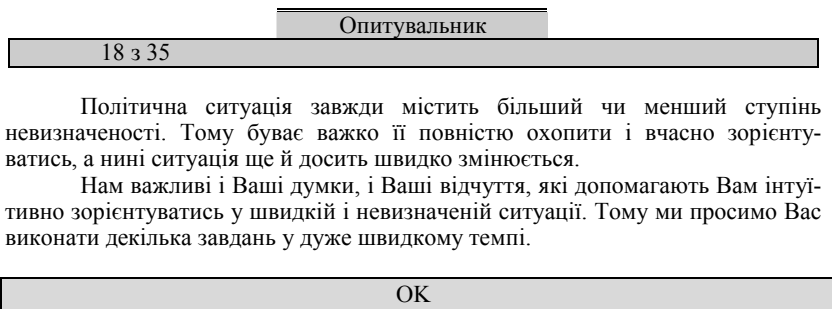

Рис. 12. Вигляд вікна програми з інструкцією до блоку ІАТ-тесту

Використовуючи праву і ліву кнопку “миші” як кнопки для вимірювання швидкості натискання за диференційованим стимулом, ми дістаємо різницю в мікросекундах, що є показником затримки відповіді на когнітивно емоційні конфліктні стимули. Вибираючи рядок ІАТ на сайті, ми як результат отримуємо масив (рис. 13), у якому зазначено (в порядку демонстрації в таблиці) ідентифікаційний номер, тривалість тестування, місце проведення тестування, зафіксоване планшетом за допомогою глобальної системи позиціонування GPS, дата і час початку тестування, показник режиму тестування (тренувальний чи тестувальний), показники асиметрії часу реакції під час сортування різних груп стимулів (iatd_bier).

Зіставлення раціональної та емоційної реакції респондента дає змогу розглянути прогностичний чинник для уточнення раціональних виборів. Фіксація і математична обробка мікрорізниці щодо часу виконання простих завдань певного змісту дають змогу визначити характер когнітивно-емоційної системи людини, що слугує основою її несвідомих уподобань. Крім зазначеної новації в системі ММТ, важливо відмітити здатність самої системи генерувати стимули як у заданому, так і в необхідному випадковому порядку. Цей ресурс системи забезпечує на суб'єктивному рівні (респондента) скорочення переліку питань за рахунок збільшення вибірки. До того ж система здатна “підхоплювати” попередні відповіді як сигнали управління подальшим сценарієм стимулів. Так, виявлення полюсів виборів може генерувати альтернативи категорій для вимірювання вираженості упереджень в ІАТ.

id form	space	Map	gps time	real	iat d_biep
4748	11:02:27	https://maps.google.com/maps?q=48.880785,33.788264	14.11.201 2 8:11	0	0,547
4749	0:50:42	https://maps.google.com/maps?q=48.880785,33.788264	14.11.201 2 8:44	0	-0,296
4790	2:15:30	https://maps.google.com/maps?q=50.451335,30.525112	15.11.201 2 11:23	1	0,381
4840	0:38:44	https://maps.google.com/maps?q=50.451335,30.525112	15.11.201 2 11:48	1	0,698
4938	0:01:22	https://maps.google.com/maps?q=47.871307,35.090402	14.10.201 2 20:57	1	0,845
4952	22:13:50	https://maps.google.com/maps?q=50.452557,30.527287	15.11.201 2 12:06	1	0,150
4983	16:14:15	https://maps.google.com/maps?q=50.452557,30.527287	15.11.201 2 11:51	1	0,598
4991	22:59:59	https://maps.google.com/maps?q=50.452557,30.527287	15.11.201 2 12:06	1	0,754
5058	22:59:59	https://maps.google.com/maps?q=50.452557,30.527287	15.11.201 2 12:02	1	0,572
5110	1:08:48	https://maps.google.com/maps?q=50.483867,30.475537	15.11.201 2 17:31		0,462
5171	0:00:08	https://maps.google.com/maps?q=50.452557,30.527287	15.11.201 2 10:47	1	0,514
5223	21:11:56	https://maps.google.com/maps?q=50.483744,30.474656	03.10.201 2 12:00	0	0,275
5230	0:36:01	https://maps.google.com/maps?q=50.483744,30.474656	03.10.201 2 12:00	1	0,868
5289	14:17:29	https://maps.google.com/maps?q=50.462544,30.524029	22.11.201 2 15:01	1	0,667
5353	0:09:55	https://maps.google.com/maps?q=50.462514,30.524094	22.11.201 2 17:04	1	0,761
5406	16:01:42	https://maps.google.com/maps?q=50.452557,30.527287	15.11.201 2 11:15	1	0,242

Рис. 13. Вигляд вікна програми з результатами ІАТ-тестування

Висновки. Мультимедійні інструменти дають змогу використувати для тестування на планшетах різні форми стимулів: тексти, графічні зображення, аудіо- і відеопродукцію тощо. Відповіді респондентів можуть бути як вербальними, так і невербальними (тактильними і через “мишу” тощо), що дає змогу вивчати і раціональні, і емоційні процеси. Мобільність мультимедійного тестування забезпечує швидку консолідацію даних, отриманих на великій відстані, зокрема в різних куточках України. Технологія має ресурс оперативного управління та багаторівневу систему контролю за дотриманням

інтерв'юрами процедурних стандартів проведення дослідження, що суттєво підвищує достовірність отриманих даних і надійність висновків, потрібних для прийняття особливо відповідальних рішень.

Отже, здійснено синтез польового, тестового, апаратного досліджень і на етапі збирання даних, і на етапі їх консолідації, а також в управлінні. Завдяки виконанню дослідженням апробовано метод рефлексивного аналізу ресурсів і ризиків трансформації соціосистеми національного масштабу в процесі запровадження співрегуляції інформаційного телевізійного простору. Створено й апробовано в польових умовах методика оцінювання несвідомого компонента взаємодії ресурсів і ризиків локальної електоральної соціосистеми (територіального виборчого округу).

Література

1. *Найдьонов М. І.* Мобільне мультимедійне опитування престижності професій : комп'ютерна програма / Найдьонов Михайло Іванович, Найдьонов Іван Михайлович. – 10 с. [авторське свідоцтво № 47186 від 14.01.2013].
2. *Найдьонов І. М.* Мобільне мультимедійне тестування імпліцитного ставлення виборців до кандидатів (ММТ-ІАТ вибори) : комп'ютерна програма / Найдьонов Іван Михайлович, Найдьонов Михайло Іванович, Найдьонова Любов Антонівна, Найдьонова Любов Михайлівна. – 11 с. [авторське свідоцтво № 47182 від 14.01.2013].
3. *Найдьонов І. М.* Мобільне мультимедійне тестування ставлення громадян до єдності України (ММТ-Схід-Захід) : комп'ютерна програма / Найдьонов Іван Михайлович, Найдьонов Михайло Іванович, Найдьонова Любов Антонівна, Найдьонова Любов Михайлівна. – 10 с. [авторське свідоцтво №47184 від 14.01.2013].
4. *Найдьонов І. М.* Мобільне мультимедійне тестування ставлення батьків до впливу телебачення на дитину (ММТ- медіакультура) : комп'ютерна програма / Найдьонов Іван Михайлович, Найдьонов Михайло Іванович, Найдьонова Любов Антонівна. – 7 с. [авторське свідоцтво №47185 від 14.01.2013].
5. *Найдьонов І. М.* Управлінський моніторинг ходу мобільного мультимедійного тестування : комп'ютерна програма / Найдьонов Іван Михайлович, Найдьонов Михайло Іванович, Найдьонова Любов Антонівна, Найдьонова Любов Михайлівна. – 8 с. [авторське свідоцтво № 47183 від 14.01.2013].
6. Оцінки і ставлення батьків дітей різного віку до впровадження нової системи позначок телепродукції, що може шкодити здоров'ю і розвитку дитини [Електронний ресурс] : аналітична довідка // Звіт національної ради України з питань телебачення і радіомовлення за 2012 рік. – К., 2013. – С. 144–178. – Режим доступу : <http://nrada.gov.ua/userfiles/file/2013/Zvitna%20informacia/zvit2012.pdf>
7. *Найдьонова Л. М.* Методика імпліцитного вимірювання соціального настановлення громадян щодо єдності України / Л. М. Найдьонова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – Т. 12: Проблеми психології творчості. – Вип. 6. – С. 191–199.

8. *Найдьонова Л. М.* Принципи інтерпретації імпліцитно-асоціативного тесту регіональної роз'єднаності України / Л. М. Найдьонова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Т. 12: Проблеми психології творчості. – Вип. 12. – С. 318–327.
9. *Найдьонова Л. М.* Особливості імпліцитної та експліцитної соціальної самоповаги / Л. М. Найдьонова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. В. О. Моляко. – К. : Фенікс, 2013. – Т. 12: Проблеми психології творчості. – Вип. 16. – С. 322–329.

Найдёнов М. И. Мультимедийные технологии в исследовании общественного мнения

Рассматривается проблема разработки исследовательского инструментария для изучения динамики ситуационных и средовых факторов личностного и общественного развития на базе мобильной мультимедийной технологии как синтеза полевого и экспериментального методов. Описываются две подсистемы системы мобильного мультимедийного сбора данных и системы управления сетью интервьюеров через интернет-ресурс.

Ключевые слова: синтез полевого и экспериментального методов, Мобильное мультимедийное тестирование (ММТ), устройство ММТ, сервер ММТ, локальная база данных, контрольные данные, мониторинг оперативного состояния приема данных.

Naydonov M. I. Multimedia technology in study of public opinion

The author considers the problem of developing research tools to study the dynamics of situational and environmental causes of personal and social development on the basis of mobile multimedia technology as a synthesis of field and experimental methods. They are described two subsystems of mobile multimedia data acquisition and control system of the network of interviewers by internet resource.

Key words: synthesis of field and experimental methods, mobile multimedia testing (MMT), the device MMT, MMT server, local database, control data, monitoring of operational state of receiving data.

© **Найдьонов М. И.**

П. Д. Фролов

ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ СУПРОВІДУ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ОСВІТІ ТА СУСПІЛЬСТВІ

Психологічний супровід розглядається як комплексна соціальна технологія, спрямована на допомогу суб'єктові у формуванні орієнтаційного поля можливих альтернатив, у здійсненні самого вибору, а також прийнятті відповідальності за його наслідки. Описано основні психотехнології, що інтегрують вплив таких чинників, як інформація про впроваджувані реформи, поширювана каналами ЗМК та міжособового спілкування; особливості побудови соціальних мереж; власний

досвід взаємодії з інновацією; особливості інноваційної культури та рефлексивні здібності суб'єктів, причетних до реалізації реформ.

Ключові слова: психологічний супровід, образ реформ, технології формування громадської думки, психологічні технології.

Проблема. У найзагальнішому розумінні модернізаційні процеси є синонімом усіх прогресивних змін, які рухають суспільство вперед, що дає йому змогу ефективно й адекватно реагувати на виклики сучасності. Проте запустити “механізм” цих змін вдається далеко не завжди. Серед причин їх гальмування чи не перше місце посідає так званий людський чинник. Залежно від того, що являє собою суб'єкт модернізаційних перетворень, урешті-решт залежить і їхній результат. Допомога у становленні такого суб'єкта має багато аспектів – політичних, соціальних, соціально-психологічних тощо [1–6]. Одним із важливих завдань у цьому переліку є розроблення психологічних технологій супроводу модернізаційних процесів в освіті та суспільстві.

Мета статті: стисло описати інтегровану систему психотехнологій формування у громадській думці позитивного образу суспільних та освітніх реформ.

Попри те, що термін “супровід” є усталеним і вже набув значного поширення у сфері соціальної та психологічної роботи, його зміст досі не є загально визнаним і часто-густо трактується фахівцями по-різному. Загалом його суть полягає в наданні довготривалої психологічної допомоги як окремим особам, так і певним соціальним групам, організаціям тощо, які з тих чи тих причин опинилися в скрутній життєвій ситуації [7; 8].

Філософським підґрунтям системи психологічного супроводу є концепція вільного вибору як умови розвитку. Оскільки кожна ситуація вибору породжує множинність варіантів вирішення, ми трактуватимемо супровід як допомогу суб'єктові у формуванні орієнтаційного поля можливих альтернатив, у здійсненні самого вибору, а також прийнятті відповідальності за його наслідки.

Психологічний супровід розглядають як соціальну технологію, що може здійснюватися як на рівні суспільства в цілому, так і на рівні окремих цільових груп, а також окремих осіб [9]. При цьому він постає як професійна діяльність фахівця чи команди фахівців або ж як взаємодія супроводжувача і супроводжуваного, які відбуваються за певним алгоритмом (алгоритмами) різного ступеня визначеності; як певна система взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів: цільового, змістового, процесуального, результативного тощо. Тобто психологічний супровід являє собою технологію з відповідними типовими структурними елементами [10]. У найбільш загальному вигляді це об'єкт, предмет, суб'єкт психологічного супроводу, його мета, зміст, завдання та комплекс засобів (технологій) їх вирішення. Останній компонент,

власне, теж можна розглядати як технологічний ланцюжок різноманітних програм, заходів та дій, спрямованих на розв'язання тих чи тих проблем. У цьому ланцюжку зазвичай виокремлюють кілька типових блоків: аналітичний (діагностика, моніторинг), організаційно-управлінський (обговорення, планування, нормативне забезпечення тощо), профілактично-корекційний (тренінги, консультації, просвітництво, створення сприятливого середовища тощо). Залежно від предмета, на який спрямовані технології та сфери запозичених методів і прийомів, вирізняють соціально-психологічні, соціально-педагогічні, психолого-педагогічні, психологічні та інші технології [там само, с. 8].

Предметом, на який мають бути спрямовані технології в нашому випадку, є образ суспільних та освітніх реформ у громадській думці. З огляду на міждисциплінарний характер знань, необхідних для розроблення таких технологій, ми пропонуємо послугоуватися широковживаним, утім недостатньо наразі визначеним терміном “психотехнології”. У такий спосіб ми хотіли б підкреслити, що основу знаннєвого базису пропонованих технологічних прийомів становить передусім психологічне знання в широкому сенсі. Обраний нами ракурс розгляду проблеми супроводу модернізаційних процесів зумовлений усвідомленням того, що їхній успіх чималою мірою залежить зокрема від того, чи підтримує громадська думка суспільні та освітні реформи, адже, як стверджував Авраам Лінкольн, “у союзі з громадською думкою можна зробити все, без неї – нічого” (цит. за: [11, с. 120]).

Розроблення системи психотехнологій формування образу реформ у громадській думці являє собою усвідомлювану діяльність по вибудовуванню ланцюжків процедур та операцій, необхідних для досягнення заявленої мети і побудови моделей таких ланцюжків. За відправну точку в пошуках системи технологій формування образу реформ ми взяли певним чином переформульовану тезу відомого російського соціолога Б. З. Докторово про основні чинники, які визначають процес формування громадської думки [12]. Під кутом зору нашої проблематики образ реформ – це складне утворення, а його формування являє собою багатогранний і багат шаровий процес. Проте якщо його максимально узагальнити, то серед усієї множини чинників, що визначають формування образу модернізаційних змін у громадській думці, досить умовно можна виокремити *три основні*. Це інформація про реформи, яку люди отримують із повідомлень ЗМК та в процесі міжособового спілкування; власний досвід взаємодії з ними; культура, система норм і цінностей, прийнята в спільноті (суспільстві). Саме ці провідні чинники й слугуватимуть нам за орієнтири в пошуку системи технологій для ефективного творення образу модернізаційних процесів.

Засадничими для нас є, утім, ще кілька тез. *Перша*: слід виходити з того, що образ реформ конструюється, твориться громадською

думкою, а не є відображенням її деяких “об’єктивних” властивостей. *Друга*: творення образу реформ у громадській думці може бути успішним лише за умови адресності впливу, зокрема чіткої сегментації аудиторії. *Третя*: технології формування образу реформ мають враховувати внутрішній світ суб’єкта, на якого спрямовується вплив; слід брати до уваги не тільки позиції, відносини, ставлення, способи бачення суб’єктів, що піддаються впливу, а і їхню здатність до рефлексивних ігор¹ тощо. Тобто в основу цих технологій має бути покладений суб’єктно орієнтований підхід.

Беручись за проблему розроблення та вдосконалення технологій формування образу реформ у громадській думці, ми добре усвідомлювали, що творення нових технологій має ґрунтуватися на аналізі існуючих практик, адже генетично технологія “вбудована” у певну діяльність. Технологізація ж “відриває”, “відокремлює”, “відчужує” технологію як певний обсяг знань та вмій щодо якоїсь конкретної діяльності від самого процесу її здійснення. І вона ж дає можливість завжди, якщо це буде потрібно, повернутися назад до технології як певної послідовності дій та операцій. При цьому технологізація дає змогу не тільки відокремити технологію як певний обсяг знань і вмій щодо якоїсь конкретної діяльності від самого процесу її здійснення. Вона також уможливує і навіть передбачає побудову одиниць (модулів), які потім можна збирати в різні комплекси і так само розбирати, утилізувати, а потім вбудовувати в інші комплекси, у тому числі і в інші технологічні ланцюжки. Причому в процесі такого збирання-розбирання одні елементи (та й цілі ланцюжки) можуть замінюватися на інші. Це дає змогу “втручатися” в об’єктивний хід процесів, змінювати їх порядок, встановлювати ту чи інакшу послідовність і темп процедур та операцій залежно від мінливих обставин заради якнайшвидшого та найповнішого досягнення поставленої мети.

Найвідомішими технологіями формування тих чи тих образів у громадській думці є, безумовно, різноманітні *медіа технології* – телебачення, реклама, пропаганда, паблік рилейшнз тощо. У цій царині накопичено величезний арсенал найрізноманітніших прийомів, способів і технологій, які дають змогу спрямовувати процес формування образів у потрібному напрямку. Наприклад, одну й ту саму подію мо-

---

¹ Рефлексивна гра – процес соціальної взаємодії, у ході якої кожен з її учасників здійснює рефлексивне управління (автор терміна – В. О. Лефевр) іншими учасниками, намагаючись реалізувати свою управлінську стратегію для формування власного варіанта соціальної дійсності (реалізації соціального інноваційного проекту). У просторі рефлексивної гри випробовуються на ефективність соціальні технології управління, тому виграшем у такій грі стає підвищення рівня майстерності [13].

жна назвати революцією, а можна – переворотом чи заколотом; масове закриття шкіл і лікарень – великою оптимізацією освітньої та медичної галузей або, навпаки, їх деградацією і занепадом [14]. Сьогодні розроблення технологій інформаційного впливу фактично здійснюється в рамках так званої *індоктринаційної моделі*, що передбачає трансляцію певних уявлень щодо реформ, які вважають “правильними” (а по суті, бажаними для тих, хто зацікавлений у їх упровадженні). Значно складнішим є альтернативне завдання – сформувати максимально точний, “об’єктивний”, неупереджений образ реформи. Вирішення цього завдання потребує застосування специфічних технологій. Однією з них є *технологія збагаченої громадської думки*¹, запропонована 1988 р. американським ученим Джеймсом Фішкіним [15]. Вона передбачає з’ясування того, якою була б громадська думка, якби населення було максимально поінформоване про досліджувані явища та проблеми і формувало своє ставлення до них в дискусіях з фахівцями й представниками різних груп населення. Ця технологія дає можливість також зрозуміти, у якому напрямку рухатиметься громадська думка за умови належним чином організованого інформування.

Однією із центральних проблем цієї технології є, власне, сам процес збагачення. У класичному варіанті етап збагачення (за Дж. Фішкіним) передбачає обговорення певної проблеми у форматі “експерти – пересічні громадяни” і по суті постає як передавання деякого знання від обізнаних фахівців-експертів до дилетантів – представників громадськості. Фактично йдеться про щось дуже схоже на звичні індоктринаційно-маніпулятивні технології, оскільки “збагачення” відбувається відповідно до певного еталона (явного чи неявного), саме під нього “підганяються” уявлення широкої (цільової) аудиторії. Саме тому ми пропонуємо дещо інший варіант, згідно з яким процедура “збагачення” являє собою більш-менш рівноправний діалог, спільне конструювання образу інновації всіма зацікавленими сторонами, яке за певних умов здатне перетворитися на своєрідну майєвтичну, неманіпулятивну технологію. До числа таких умов ми, зокрема, відносимо відповідний формат, алгоритм обговорення, здатний забезпечити не тільки когнітивне, а й емоційне збагачення образу. До когнітивних аспектів збагачення можна віднести виділення реципієнтом основних принципів, які розкривають сутність реформи та шляхи її впровадження; розширення уявлень про можливе і неможливе; переосмислення

---

¹ Збагачена (деліберативна) громадська думка, за визначенням Б. З. Докторова, – це думка певної сукупності людей; це множина суджень, оцінок щодо тих чи тих фрагментів реальності, вироблених цією сукупністю за наявності необхідної інформації з відповідних проблем у процесі широкого міжособового обговорення. Збагаченій думці протиставляється думка сира, незбагачена, незріла.

власної рольової позиції; зміну уявлень про способи досягнення цілей; до емоційних – розширення спектра емоційних реакцій, що пов'язуються з реформою, очікуваними наслідками її впровадження тощо.

Попри бурхливий розвиток та постійне вдосконалення медійних технологій подальше зростання ролі медіа як інструменту формування громадської думки викликає сумніви, а претензії медійників на роль її головних творців виглядають, м'яко кажучи, безпідставними. Це зумовлено, зокрема, тим, що медійні технології множать розмаїтість образів світу, породжуючи відчуття його ілюзорності, бажання вирватися з віртуального задзеркалля у “справжній” світ.

Потреба відродження цінності власного досвіду та досвіду близьких і знайомих, цінність безпосереднього спілкування, спільного вчинку являють собою психологічну основу розроблення технологій *соціального нетворкінгу*¹ та *акціональних технологій*.

Чимало експертів впевнені, що найближчим часом слід очікувати справжнього буму мережевих спільнот, побудованих на довірі, – тобто мереж рекомендацій. Соціальні мережі сьогодні асоціюються передусім з онлайновими мережами Facebook, Twitter, LinkedIn, Однокласники, Вконтакте тощо, проте не обмежуються ними, оскільки включають будь-які людські спільноти. Привабливість соціальних мереж як інструменту формування образу модернізаційних процесів зумовлена не тільки тими можливостями, які надає сучасна комп'ютерна техніка, а передусім тими психологічними закономірностями, які ця техніка дає змогу використовувати на повну потужність.

Соціальний нетворкінг може застосовуватися як інструмент формування образу реформ двома способами. Перший полягає у використанні наявних соціальних мереж, другий – у цілеспрямованому їх конструюванні. В обох випадках ефективність цього інструменту істотною мірою залежить від того, якою мірою вдається виявити та технологізувати певні психологічні закономірності функціонування таких мереж. Використання теорії шести рукоштованих², парадоксу дружби³ вже сьогодні дає змогу створювати технології, завдяки яким можна прискорювати поширення потрібної інформації в мережі; істотно раніше, ніж за допомогою традиційних способів, передбачати зміни настроїв, думок у певних спільнотах. Цілеспрямоване конструювання

---

¹ Нетворкінг – встановлення, налагодження і розвиток зв'язків, контактів.

² Згідно з цією неодноразово емпірично підтвердженою теорією С. Мілгрема і Д. Треверса будь-яких двох людей на Землі розділяють у середньому лише шість спільних знайомих.

³ Парадокс дружби – феномен, уперше відкритий соціологом Scott L. Feld у 1991 р.; полягає в тому, що друзі практично будь-якої людини мають у середньому більше друзів, ніж вона сама.

соціальних мереж дає змогу перетворювати різноманітні інновації з ідеї, фантазії, мрії на реальність. Лампочка Едісона на відміну від її попередниць виявилася успішною тому, що винахідник створив нове співтовариство навколо своєї оригінальної інновації – співтовариство постачальників, інвесторів, інженерів, технічних фахівців. Психотехнології, що застосовуються в соціальному нетворкінгу, спрямовані саме на налагодження взаємозв'язків між розрізненими до цього людьми, ідеями, об'єктами, а також їхню оптимізацію.

Одним з підходів, що узгоджує позиції зацікавлених сторін у розв'язанні суспільних проблем, є “стейкхолдерський”. Він широко використовується протягом останніх кількох десятиліть в організаційному управлінні, державній політиці та діяльності неурядових організацій. У вітчизняній літературі рівною мірою використовують як кальку англійського поняття “стейкхолдер”, так і формулювання “зацікавлена сторона”. Ефективне його використання як інструменту конструювання соціальних мереж передбачає застосування діагностичних психотехнологій, що дають змогу визначати адресатів реформ не як абстрактно-аморфну аудиторію, а як чітко окреслені цільові групи, об'єднані за певними інтересами, діяльністю чи іншими ознаками. Не менше значення мають психотехнології, спрямовані на аналіз та управління відомостями щодо певної інновації, які циркулюють у мережі. Таких знань ми виокремлюємо щонайменше чотири види – фактологічне, оцінне, процедурне і знання про спільну діяльність.

Наступною групою технологій є **акціональні**. Вони передбачають залучення громадян до реалізації програм та заходів, пов'язаних з упровадженням інновації. Завдяки такій участі громадяни набувають того рівня компетентності у взаємодії з інновацією, яка забезпечує виникнення позитивних вражень від контакту з нею. Акціональні технології за рахунок залучення людини до взаємодії з інновацією та озброєння відповідними знаннями та вмінням користуватися нею змінюють її позицію з об'єктної на суб'єктну. А це в ідеалі означає перетворення людини з користувача інновації у її вдосконалювача. Недаремно практика свідчить, що інновації в організаціях підтримуються за умови, якщо співробітники самі активно долучаються до їх розроблення.

Ці технології розрізняють за рівнем активності самих учасників. За мінімального рівня активності заходи проводять спеціально підготовлені фахівці. Одним із таких методів є *адвокація* (advocacy) – коли вплив здійснюється на осіб, що приймають рішення. Іншим методом, де до участі залучаються представники цільових груп, є *надання повноважень* (empowerment). Максимальний рівень активності – *розвиток спроможності*, коли індивіди, організації і цілі громади стають здатними до самостійної діяльності, активного формулювання політики та прийняття рішень. Психотехнології в цій царині спрямовані, зокрема, на з'ясування причинних зв'язків, що пов'язують форми та рівні залу-

ченості з набутими компетенціями, мотивацією та дієвою участю заради громадського добра.

Ще однією групою технологій, що мають сприяти утвердженню позитивного образу реформ, повинні стати **технології формування інноваційної культури**. Доцільність виокремлення культуротворчих технологій зумовлена розумінням того, що успішність “приживлення” новації залежить не тільки від її значущості, а й від стану готовності особистості та соціокультурного середовища належним чином прийняти її. Діапазон цієї готовності лежить у межах від стану ейфоричного захоплення до байдужості і ворожості до нового, спротиву, страху перед ним (ноофобія). Надмірний опір, як і поспішність упровадження нового – ознака невисокої інноваційної культури.

Психологічні закономірності та механізми формування інноваційної культури залишаються поки що недостатньо вивченими. Тому в ході розроблення технологій її формування вважаємо за доцільне спиратися на дві групи чинників, які визначають процес становлення цієї форми людської культури. *Перша* група охоплює внутрішні чинники – ментальність нації, особистісні риси реципієнтів, мотиви, звички і суспільні практики тощо; *друга* являє собою національну інноваційну систему, ціннісно-змістове наповнення інформаційного простору, особливості локальної (наприклад корпоративної) культури в певній організації, соціальній групі тощо. Ці чинники взаємопов’язані і взаємозумовлені.

З огляду на існування цих двох груп чинників, що визначають становлення інноваційної культури, виокремлюємо і дві групи технологій її формування. *Перша* група технологій робить акцент на формуванні нового культурно-історичного типу людини, який дістав назву “*homo innovaticus*”, *друга* – на середовищі її існування. Поняття “*homo innovaticus*” увів у науковий дискурс 1962 р. Еверет Гаген [16], проте якогось загальновизнаного орієнтира у вигляді певної психологічної моделі такої людини на сьогодні не існує. Визначити науково обґрунтований комплекс рис, що задають свого роду “генетичний” код людини нового типу, мають допомогти психотехнології, які дають змогу перейти від інтуїтивних та умоглядно-спекулятивних уявлень про них до переліку, підтвердженого емпіричними дослідженнями.

На сьогодні можна говорити про **три основні стратегії виявлення комплексу рис інноваційної особистості**. Відповідно до *першої* своєрідним еталоном інноваційної особистості є підприємець [17]. *Друга* стратегія виявлення комплексу рис інноваційної особистості передбачає порівняльний аналіз ментальних вимірів інноваційної культури, притаманних країнам, що розвиваються, та розвиненим країнам, які презентують західноєвропейську цивілізацію. При цьому припускається (як правило, неявно), що цінності інноваційної культури є універсальними. Фактично йдеться про своєрідний “європоцент-

ризм”, хоча обґрунтованість цього припущення залишається питанням відкритим [18]. Сутність *третьої* стратегії полягає у виявленні статистично значущих зв’язків між ментальними цінностями, які асоціюються з інноваційністю особистості, та показниками узагальненого індексу інноваційного розвитку тієї чи тієї країни [19].

Формуванню інноваційної особистості мають також сприяти *технології виявлення та підтримки креативних, обдарованих особистостей, новаторів*, які ми пропонуємо розглядати як елемент національної інноваційної системи. Ці технології потребують відповідних діагностичних методик оцінювання інноваційної активності особистості, її інноваційного потенціалу, рівня її готовності брати участь в інноваційній діяльності тощо. Оскільки формування інноваційної особистості починається в освітньому середовищі, потрібні технології формування інноваційних освітніх середовищ. Логічним продовженням дії цих технологій є *технології формування організаційного клімату і групової (корпоративної) культури*. Не менш важливими є й *технології формування привабливого образу носіїв соціальної ролі інноваторів* – учених, винахідників, дослідників, підприємців, учителів-новаторів тощо. Ці технології зорієнтовані на продукування відповідних образів у медійному середовищі. На жаль, у наш час ці образи з медійного простору витіснили злодії, грабіжники, наркаторговці, повії і кримінальні авторитети.

Завершують наш огляд психотехнологій супроводу модернізаційних процесів *технології рефлексивного управління*. Їхня актуальність зумовлена здатністю адресатів інформаційних, управлінських та інших впливів передбачати їхні можливі наслідки, ухилятися від них, протидіяти їм тощо. Відповідно, щоб управляти таким “об’єктом”, потрібні технології, які враховували б особливості його світосприймання, його здатність вибудовувати свої теорії і способи діяльності.

Рефлексивні технології управління можуть як формувати, посилювати суб’єктність адресата впливу, так і послаблювати, руйнувати її. В обох випадках це пов’язано із впливом цих технологій на рефлексивні структури свідомості. Проте перша група рефлексивних технологій, яку можна позначити як “розвивальну” чи “гуманістичну”, орієнтована на становлення справжнього суб’єкта, вільної особистості, а друга, яку варто назвати “програмувальною”, – на формування ідеального об’єкта управління, людини-робота [20]. Основними складовими “розвивальних” технологій є такі процедури: 1) осмислення проблемної ситуації, усвідомлення необхідності змін; 2) рефлексивний вихід – переосмислення і переоцінка ситуації і себе в ній, реорганізація змісту особистого досвіду, пошук методів і засобів; 3) рефлексивна кооперація – підтримка суб’єкта, що здійснив рефлексивний вихід і реалізує нові смисли. “Програмувальні” технології будуються за певним алго-

ритмом: 1) розрив, унеможливлення звичного, усталеного; 2) рефлексивна блокада – позбавлення суб'єкта можливості самостійно створювати чи обирати нові форми життєдіяльності; 3) соціальна ізоляція – блокування небажаних можливих інформаційно-психологічних впливів; 4) рефлексивне програмування – нав'язування суб'єкту бажаних для когось думок, цінностей, уявлень, способів дій тощо, підштовхування до них.

Висновки. Отже, психологічний супровід модернізаційних процесів в освіті та суспільстві передбачає використання цілого комплексу технологій, що інтегрують вплив таких чинників, як інформація про впроваджувані інновації, поширювана каналами ЗМК та міжособового спілкування; особливості побудови соціальних мереж, власний досвід взаємодії з інновацією; особливості інноваційної культури та рефлексивні здібності учасників інноваційного процесу. Доцільність їх інтеграції ґрунтується на закономірностях виникнення так званого синергетичного ефекту. Цей ефект виявляється в тому, що кінцевий результат застосування комплексу технологій відрізняється від простого додавання результатів застосування кожної окремої технології. Дослідження закономірностей виникнення таких ефектів у результаті застосування комплексу описаних технологій має стати центральним напрямком подальших досліджень.

Л і т е р а т у р а

1. *Петровский В. А.* Принципы построения предметно-развивающей среды / В. А. Петровский. – М. : Просвещение, 1993. – 191 с.
2. *Рубцов В. В.* Основы социально-генетической психологии / В. В. Рубцов. – М. : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1996. – 384 с.
3. *Сергеев С. Ф.* Введение в инженерную психологию и эргономику иммерсивных сред : учеб. пособие / С. Ф. Сергеев. – СПб. : СПбГУ ИТМО, 2011. – 258 с.
4. *Слободчиков В. И.* Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе : учеб. пособие для вузов / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Школьная пресса, 2000. – 421 с.
5. *Слободчиков В. И.* Образовательная среда: реализация целей образования в пространстве культуры / В. И. Слободчиков // Новые ценности образования. – 1997. – Вып. 7. – С. 177–184.
6. *Ясвин В. А.* Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В. А. Ясвин. – М. : Смысл, 2001. – 365 с.
7. *Битянова М. Р.* Организация психологической работы в школе / М. Р. Битянова. – М. : Совершенство, 1997. – 298 с.
8. *Коновалова Н. Л.* Предупреждение отклонений в развитии личности при психологическом сопровождении школьников / Н. Л. Коновалова. – СПб. : СПбГУ, 1999. – 232 с.

9. *Киящук Т. В.* Психологическое сопровождение иностранных студентов в период обучения в российском вузе : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Общая психология, психология личности, история психологии” / Т. В. Киящук. – М., 2009. – 25 с.
10. *Овчарова Р. В.* Практическая психология образования : учеб. пособие для студ. психол. ф-тов ун-тов / Р. В. Овчарова. – М. : Изд. центр “Академия”, 2003. – 448 с.
11. *Душенко К. В.* Универсальный цитатник политика и журналиста: 6000 цитат о политике, правосудии и журналистике / К. В. Душенко. – М. : ЭКСМО, 2003. – 782 с.
12. *Докторов Б.* Обогащенное общественное мнение: Понятие. Социальная практика. Опыт изучения [Электронный ресурс] / Б. Докторов. – Режим доступа : http://www.pseudology.org/Gallup/Enriched_PO.htm
13. Рефлексивная игра [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Рефлексивная_игра
14. Закриття шкіл та лікарень: до чого призведе велика оптимізація? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavkom.ua/articles/3049.html><http://glavkom.ua/articles/3049.html>
15. *Fishkin J. S.* The Voice of the People. Public Opinion and Democracy / J. S. Fishkin. – New Haven : Yale University Press, 1995. – 252 p.
16. *Hagen E.* On the Theory of Social Change / E. Hagen. – Homewood, IL : Dorsey Press, 1962. – 127 p.
17. *Клочко В. Е.* Инновационный потенциал личности: системно-антропологический контекст / В. Е. Клочко, Э. В. Галажинский // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – № 325 (август). – С. 146–151.
18. *Латова Н. В.* Этнометрические подходы к сравнительному анализу хозяйственно-культурных ценностей / Н. В. Латова, Ю. В. Латов // Вопросы экономики. – 2008. – № 5. – С. 80–102.
19. *Давыдов А. А.* Размерности культуры и инновационное развитие [Электронный ресурс] / А. А. Давыдов. – Режим доступа : http://www.ssa-rss.ru/index.php?page_id=38
20. Рефлексивные технологии в управлении СМИ // Психология общения. [Электронный ресурс] : энцикл. слов. / под общ. ред. А. А. Бодалева. – М. : Когито-Центр, 2011. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/1095/word/refleksivnye-tehnologi-v-upravleni-smi>

Фролов П. Д. Психотехнологии сопровождения модернизационных процессов в образовании и обществе

Психологическое сопровождение рассматривается как комплексная социальная технология, направленная на помощь субъекту в формировании ориентационного поля возможных альтернатив, в осуществлении самого выбора, а также принятии ответственности за его последствия. Описаны основные психотехнологии, интегрирующие влияние таких факторов, как информация о внедряемых реформах, распространяемая по каналам СМК и межличностного общения; особенности построения социальных сетей; собственный опыт взаимодействия с инновацией; особенности инновационной культуры и рефлексивные способности субъектов, причастных к реализации реформ.

Ключевые слова: психологическое сопровождение, образ реформ, технологии формирования общественного мнения, психологические технологии.

Frolov P. D. Psychological technologies of maintenance of modernization processes in education and society

Psychological maintenance is considered as a complex social technology which is aimed to help a subject in the formation of the orientation field of possible alternatives, in the implementation of the choice, as well as taking responsibility for its consequences. The author describes the basic psychological technologies which integrates an influence of such factors as information about the implemented reforms, which is distributed via the mass media and interpersonal communication; peculiarities of social networks making; own experience of interaction with innovation; peculiarities of innovative culture and reflective abilities of subjects who are involved in the reforms realization.

Key words: psychological maintenance, the image of reforms, technologies of shaping public opinion, psychological technologies.

© Фролов П. Д.

А. Н. Плющ

**ГРУППОВАЯ ДИСКУССИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ ТЕХНОЛОГИЙ
ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ
О МОДЕРНИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССАХ В ОБЩЕСТВЕ**

Приводятся результаты эмпирического исследования, в котором студенты в ходе групповой дискуссии обсуждали вопросы вступления Украины в международную организацию. Описан процесс подготовки к дискуссии в трех группах студентов: в первой студенты искали информацию в соответствии со своими воззрениями, во второй – противоположную своим воззрениям информацию и в третьей – могли опираться на информацию различной направленности. Установлено, что организация дискуссии способствовала проявлению феномена групповой поляризации: этот феномен наблюдался у студентов, имеющих твердые убеждения и при подготовке к дискуссии ориентирующихся на поиск информации, которая подтверждала их взгляды.

Ключевые слова: информация, дискуссия, групповая поляризация, психосемантическая методика, семантическое пространство, динамика структуры.

Проблема. Особенность современной глобальной социокультурной ситуации заключается в том, что ведущие факторы, детерминирующие формирование, функционирование и самоорганизацию общественного сознания, кардинально трансформируются. Одновременно совершаются процессы перманентной модернизации социальной реальности, многократное возрастание числа информационных каналов, пытающихся воздействовать и воздействующих на общество, постоян-

ное обновление традиционной культуры [1]. Устойчивое развитие общества подразумевает поддержание различных форм самоорганизации индивидуальных и коллективных субъектов, позволяющих сохранить социокультурное разнообразие. При этом выясняется, что потенциал стратегий доминирования и манипулирования, абсолютизации некоторых гуманитарных принципов ограничен [2]. Это предполагает поиск эффективных способов организации коммуникаций субъектов, предлагающих различные решения возникающих социальных проблем.

Политизация проблем, ранее остававшихся вне сферы политической борьбы, прямое обращение к общественному мнению, не опосредованное традиционными политическими институтами и практиками, развитие культуры политических дебатов способствовали сдвигу в сторону делиберативной, или коммуникативной, демократии, в рамках которой диалог и взаимопонимание по важности опережают прагматическое решение проблем [3]. Если прибегнуть к терминологии теории игр, то в социальных коммуникациях должны быть сведены к минимуму антагонистические стратегии, или игры с нулевой суммой, когда один выигрывает столько, сколько проигрывает другой [4]. Дискуссия приобретает конструктивный характер в том случае, если каждый из участников осознает свою принадлежность не только к группе своих сторонников, но и воспринимает свою группу частью сообщества, принимая его как ценность. Борьба одной из сторон до “победы” ведет только к обострению конфронтации разных социальных сил с непредсказуемыми последствиями. Предполагается, что межличностное обсуждение, несмотря на разнообразие возможных точек зрения, должно быть ориентировано на достижение, сохранение или обновление консенсуса как основного фактора солидарности и стабильности групп и общества в целом.

Вместе с тем групповая дискуссия потенциально чревата как позитивными, когда в ходе обмена мнениями участники расширяют свои представления (“обогащают” их), так и негативными последствиями. Достаточно часто наблюдается социально-психологический феномен групповой поляризации, когда дискуссия в группе радикализирует изначальные установки ее участников [4–6]. В ходе такого обсуждения разнородные мнения и позиции участников не сглаживаются, а оформляются в две полярно противоположные позиции, исключающие компромиссы. В крайней форме групповая поляризация выражает состояние внутригруппового конфликта.

Целью статьи является изучение влияния особенностей организации групповой дискуссии на формирование представлений о модернизационных процессах в обществе. В этом контексте были рассмотрены процессы, связанные со вступлением Украины в международные организации, в частности в НАТО.

Представления о модернизационных процессах являются частью имплицитной модели изменяющегося общества, которая может полностью и не рефлексироваться субъектом. В зависимости от контекста ситуации и предполагаемой социальной роли субъекта в ней эта модель актуализируется (проявляется) в виде смысловой структуры, которая может быть закодирована множественными способами. Разнообразии смыслов способствует проверке качества имплицитной модели и экспериментированию с ее организацией. Когда субъектом принимается решение об участии в модернизационных процессах, оно основывается на целостной оценке своих представлений в рамках “одобряю” или “не одобряю” предстоящие модернизации, “еще не выработал ясного понимания” их сути, которая с течением времени может уточняться. Таким образом, в нашем понимании **представления о модернизационных процессах** могут проявляться **в трех формах**:

а) *в виде уже имеющейся у субъекта имплицитной модели функционирования общества*, где предлагаемые модернизации выступают частью ее организации;

б) в зависимости от ситуации коммуникации – *в виде множества артикулированных текстов*, раскрывающих смысл понимания субъектом содержания процессов модернизации общества;

в) *в виде рефлексивной оценки представлений*. Субъект, определяя функцию предлагаемых преобразований в рамках уже имеющейся у него модели развития общества, обозначает целостное отношение к преобразованиям, одобряя или не одобряя их проведение.

Эмпирическое исследование, в котором принимали участие 207 студентов обоего пола 3-4 курсов Черниговского национального педагогического университета имени Т. Г. Шевченко в возрасте от 19 до 24 лет, было проведено в марте-апреле 2012 г.. Использовалась методика субъективного шкалирования, позволяющая реконструировать категориальную структуру, опосредующую восприятие образов стран. Одинадцать стран (Белоруссия, Германия, Китай, Молдавия, Польша, Россия, Румыния, США, Турция, Украина, Швейцария) и НАТО оценивались по 18 признакам (образец анкеты приводится в приложении). Методика была апробирована в различных исследованиях: на студентах различных вузов, на респондентах различных возрастных групп, на студентах различных государств [7–10]. Матрицы среднегрупповых данных подвергались процедуре факторного анализа методом главных компонент с поворотом факторных осей методом Varimax. Также студенты заполняли анкету, где указывали, как бы они проголосовали на референдуме о вступлении Украины в НАТО. Исследование было организовано при участии А. А. Лисневской

ПРИЛОЖЕНИЕ к методике субъективного шкалирования

ЗАДАНИЕ: оцените, в какой степени каждый из обозначенных ниже признаков характеризует ту или иную страну в целом. Для оценки используйте следующую шкалу:

- 1 – практически не выражен; 4 – достаточно выражен;
 2 – выражен слабо; 5 – очень выражен.
 3 – выражен в средней степени;

Признаки	Белоруссия	Германия	Китай	Молдавия	Польша	Россия	Румыния	США	Турция	Украина	Швейцария	НАТО
могущественная												
благополучная												
рыночная												
военизированная												
богатая												
прогрессивная												
влиятельная												
справедливая												
конструктивная												
агрессивная												
самоуверенная												
конфликтная												
современная												
созидательная												
индивидуалистичная												
доброжелательная												
корыстная												
устойчивая												

Само исследование включало в себя четыре этапа. На *первом* этапе в основной группе (147 студентов) был проведен базовый опрос, позволивший определить особенности позиционирования стран в семантическом пространстве и определить отношение студентов к вступлению в НАТО. На *втором* этапе в течение двух недель студенты готовились к дискуссии, используя материалы СМИ. При этом студенты, имеющие свое мнение относительно вступления Украины в НАТО (за, против, неопределившиеся), были, в свою очередь, разбиты на три подгруппы. Одна часть студентов искала аргументы в поддержку вступления в эту международную организацию, другая часть – в поддержку альтернативной точки зрения, третья группа не получала никакого конкретного задания. В конце этого этапа проводился повторный опрос. На *третьем* этапе была организована дискуссия, в начале которой сторонники и противники вступления в НАТО отбирали важнейшие аргументы в поддержку своей позиции, а потом предлагали их к обсуждению. Сразу после обсуждения студенты заполняли методику

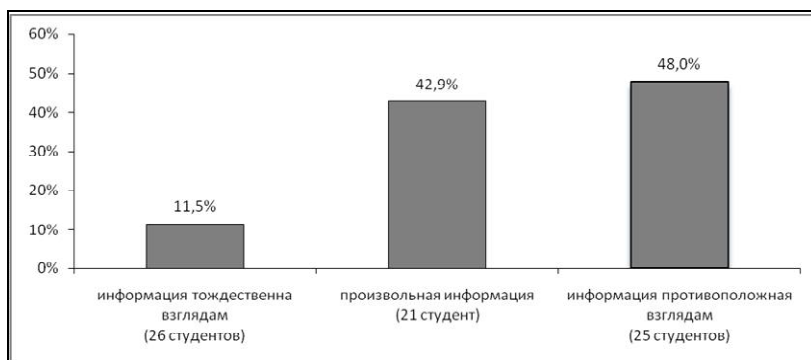
субъективного шкалирования и отвечали на вопросы анкеты. Последний, *четвертый*, опрос был проведен через две недели после дискуссии, чтобы можно было оценить устойчивость произошедших изменений. В контрольной группе (60 студентов), не получавшей никакого задания, в те же сроки проводилось два опроса: один – в начале исследования, другой – через четыре недели.

Полученные результаты подтвердили, что у большинства студентов в целом неустойчивые представления о модернизационных процессах в обществе; такие представления вполне поддаются информационным воздействиям (рис. 1). Знакомясь с материалами СМИ в течение двух недель, почти половина студентов (44,9%, статистическая значимость с контрольной группой $p < 0,01$) изменили свою позицию по отношению к тому, как они будут голосовать на референдуме по поводу вступления в НАТО. Групповая дискуссия на протяжении полутора часов привела к тому, что 26,5% студентов (статистическая значимость с контрольной группой $p < 0,01$) за это время смогли изменить свои представления о своем возможном поведении. За две недели, прошедшие после дискуссии, процессы осмысления полученной информации способствовали коррекции воззрений у 18,4% студентов, которые уточнили свою точку зрения. В ходе информационных воздействий только 28,6% студентов продемонстрировали неизменность своих представлений, остальные 71,4% (статистическая значимость с контрольной группой $p < 0,01$) меняли свои взгляды, а некоторые и не один раз. В контрольной группе представления были более устойчивы, но и там наблюдалось их непостоянство: за четыре недели 10% респондентов поменяли свое мнение по поводу вступления в международную организацию.

Рис. 1. Корректирование студентами своей точки зрения на разных этапах дискуссии (в %)

Дальнейший анализ касался тех студентов (72 человек), у которых до начала исследования были сформированы представления относительно вступления в международную организацию (которые во время первого опроса выбрали вариант ответа или “за”, или “против”). В группе студентов (26 человек), которые искали информацию в СМИ, соответствующую их представлениям, были зафиксированы минимальные изменения: в ходе исследования всего 9,7% (статистическая значимость с обеими группами $p < 0,01$) таких студентов поменяли свою точку зрения (рис. 2). Тогда как в другой группе респондентов (25 человек), искавших аргументы в пользу альтернативной точки зрения, количество студентов, внесших изменения в свои взгляды, достигало 48%. В подгруппе студентов, не получавших задания (21 человек), 42,9% опрошенных уточнили имеющиеся у них представления.

Рис. 2. Корректирование студентами со сформированными представлениями своих взглядов в зависимости от содержания получаемой информации

Как видим, знакомство с информацией, выражающей альтернативную точку зрения, привело к наибольшей подвижности уже сложившихся представлений. Резонно было ожидать, что групповая дискуссия, в ходе которой ее участники будут знакомиться с аргументами противоположной стороны, также может привести к расшатыванию имеющихся представлений. Вместе с тем выяснилось, что после групповой дискуссии наибольшие изменения во взглядах произошли у студентов, которые еще не определились со своим выбором (рис. 3). Из них 55,6% (на время дискуссии – 54 человека) склонились к позиции той или иной группы сторонников. Тогда как всего 9,7% ($p < 0,01$) студентов, имеющих свои убеждения (на время дискуссии – 93 человека), подвергли их сомнению.

Интересно было выявить, что стоит за внешней устойчивостью представлений, происходят ли в это время какие-то изменения с образом международной организации, способами оценивания ее и других

стран. С этой целью были выделены две группы студентов (сторонники вступления в НАТО – 9 человек и противники такого вступления – 14 человек), которые не корректировали свои точки зрения во время исследования и ориентировались на поиск информации, подтверждающей их взгляды. Были проанализированы изменения, происходящие с категориальными структурами этих студентов.

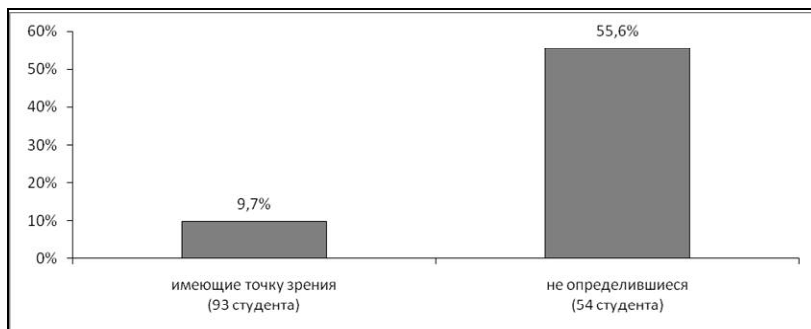

Рис. 3. Корректирование студентами своих взглядов после групповой дискуссии

Предлагаемая методика субъективного шкалирования строилась таким образом, чтобы выявить глубинные характеристики, лежащие в основе нейтрального оценивания стран, исходя из единого способа оценивания, используя одни и те же критерии. Полученная факторная модель семантического пространства в компактной, визуализированной форме репрезентирует имплицитную модель восприятия стран. Формализация позволяет обобщить исходный язык описания, сгруппировав исходные признаки-дескрипторы в более емкие категории-факторы, отражающие базовые формы категоризации; выявить число категорий-факторов, то есть когнитивную сложность сознания в этой области; определить “перцептуальную силу признака” – субъективную значимость того или иного основания категоризации по выражаемому им вкладу в общую дисперсию; найти координаты коннотативных значений в рамках семантического пространства, фиксирующие смыслы субъекта по отношению к анализируемым объектам [11]. Универсальное семантическое пространство задается тремя классическими осгудовскими факторами – силой, активностью, оценкой [12; 13]. Поскольку у студентов полноценная трехмерная структура не сформирована, то эти три фактора, различным образом сочетаясь, проявляются в виде двумерной структуры [7–10], что наблюдалось и в нашем исследовании.

На протяжении всего исследования в выделенных нами группах сохранялась двухфакторная структура семантического пространства, вместе с тем происходили изменения факторных нагрузок, содержания

факторов и вклада признаков, выражающих трансформацию когнитивной сложности категориальной структуры семантического пространства. Происходящие изменения в позиционировании стран позволяли субъектам экспериментировать со смыслами, отыскивая место для каждого объекта в рамках целостной структуры, тем самым уточняя концепцию организации семантического пространства. Как известно, здоровая, развивающаяся система конструкторов становится все более сложной, одновременно и более дифференцированной, и более целостной, и, наоборот, выделение доминирующего фактора указывает на сужение семантического поля суждений [14; 15]. Если человек чувствует угрозу со стороны иных способов интерпретации жизни, его система конструкторов может становиться простой, ригидной и жестко фиксированной.

У рассматриваемой группы сторонников вступления в НАТО (табл. 1, рис. 4) подготовка к дискуссии привела к большей расплывчатости факторной структуры: незначительно уменьшился процент общей дисперсии, уменьшилась разница между факторами, то есть вклад факторов стал более равноценным, увеличилось содержательное наполнение второго фактора. Проведение дискуссии привело к кардинальному упрощению структуры семантического пространства: увеличился процент общей дисперсии, один фактор стал доминирующим в структуре по большинству шкал, уменьшилось содержательное наполнение второго фактора и его нагрузка. Фактически результатом дискуссии стала ситуативная смена концепции построения семантического пространства. Вместе с тем в этой группе через две недели после дискуссии факторная структура семантического пространства была фактически восстановлена, можно даже сказать, что она несколько усложнилась: вклад факторов стал более равномерным как по факторной нагрузке, так и по содержательной наполненности.

Таблица 1

Результаты факторного анализа сторонников НАТО

Первое измерение	Второе измерение	Третье измерение	Четвертое измерение
1	2	3	4
87,9% общей дисперсии	86,4% общей дисперсии	89,0% общей дисперсии	88,9% общей дисперсии
<i>Первый фактор</i>	<i>Первый фактор</i>	<i>Первый фактор</i>	<i>Первый фактор</i>
51,4% общей дисперсии	46,8% общей дисперсии	70,4% общей дисперсии	47,0% общей дисперсии
конфликтная 0,98 агрессивная 0,96	агрессивная 0,95 конфликтная 0,94	конфликтная 0,98 военизированная 0,97	конфликтная 0,97 агрессивная 0,95

Продолжение табл. 1

1	2	3	4
корыстная 0,92 самоуверенная 0,92 могущественная 0,89 военизированная 0,86 устойчивая 0,83 прогрессивная 0,80 влиятельная 0,77 рыночная 0,69 богатая 0,65 созидательная 0,64 современная 0,62	военизированная 0,90 самоуверенная 0,84 устойчивая 0,81 могущественная 0,79 корыстная 0,77 влиятельная 0,74 прогрессивная 0,72 богатая 0,69 современная 0,67 рыночная 0,62 благополучная 0,60	могущественная 0,94 агрессивная 0,94 корыстная 0,93 самоуверенная 0,92 влиятельная 0,92 рыночная 0,92 прогрессивная 0,91 богатая 0,91 современная 0,89 благополучная 0,87 созидательная 0,86 устойчивая 0,81 конструктивная 0,75 индивидуали- стичная 0,63	самоуверенная 0,93 военизированная 0,91 корыстная 0,82 рыночная 0,73 влиятельная 0,72 прогрессивная 0,71 могущественная 0,70 богатая 0,69 устойчивая 0,64 конструктивная 0,62
<i>Второй фактор</i>	<i>Второй фактор</i>	<i>Второй фактор</i>	<i>Второй фактор</i>
36,5% общей дисперсии	39,6% общей дисперсии	18,6% общей дисперсии	41,9% общей дисперсии
справедливая 0,92 конструктивная 0,89 доброжелатель- ная 0,86 благополучная 0,85 современная 0,75 богатая 0,73 индивидуали- стичная 0,70 созидательная 0,69	доброжелатель- ная 0,89 конструктивная 0,87 индивидуали- стичная 0,84 справедливая 0,82 созидательная 0,80 благополучная 0,73 современная 0,70 богатая 0,68 прогрессивная 0,66 влиятельная 0,63 рыночная 0,62	справедливая 0,89 доброжелатель- ная 0,83	справедливая 0,89 современная 0,84 благополучная 0,83 доброжелатель- ная 0,79 созидательная 0,77 индивидуали- стичная 0,73 конструктивная 0,70 устойчивая 0,70 прогрессивная 0,68 богатая 0,68 влиятельная 0,67 могущественная 0,66

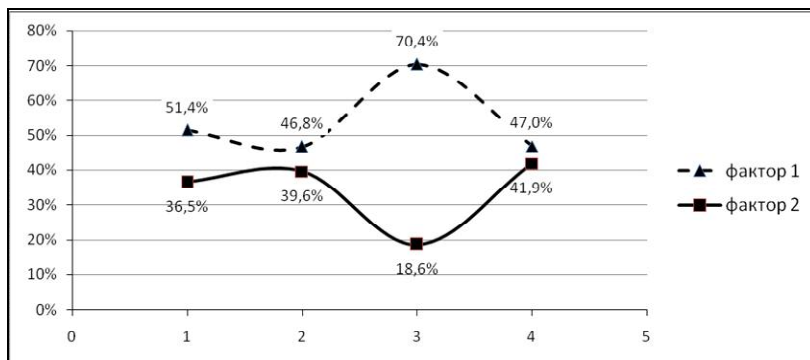

Рис. 4. Динаміка змін факторних навантажень у сторонників вступлення в НАТО

У аналогічній групі противників вступлення в НАТО (табл. 2, рис. 5) спостерігається інша динаміка зміни факторної структури. Підготовка до дискусії на основі використання матеріалів СМІ привела до значущих змін: змінювалася значимість факторів, що виразилося в зміні числа складових їх ознак. Уже на цьому етапі структура почала набувати спрощеної форми, ця тенденція в ході дискусії тільки зміцнилася: як і в іншій групі, один з факторів став домінувати не тільки за своїм внеском, а й за складом. Можливо, це пояснюється більшою значимістю для цієї групи студентів ситуації отстаювання своїх поглядів. Цим тоді можна пояснити і той факт, що в порівнянні з іншою групою повернення до початкового стану відбувалося більш повільно. Через два тижні після дискусії можна спостерігати, що сформована факторна структура фактично збереглася, хоча існує незначуща тенденція до вирівнювання факторних навантажень.

Таблиця 2

Результати факторного аналізу противників НАТО

Перше вимірювання	Друге вимірювання	Третє вимірювання	Четверте вимірювання
1	2	3	4
82,5% загальної дисперсії	82,9% загальної дисперсії	87,1% загальної дисперсії	87,7% загальної дисперсії
<i>Перший фактор</i>	<i>Перший фактор</i>	<i>Перший фактор</i>	<i>Перший фактор</i>
45,7% загальної дисперсії	53,0% загальної дисперсії	64,1% загальної дисперсії	60,9% загальної дисперсії

Продолжение табл. 2

1	2	3	4
устойчивая 0,88 благополучная 0,86 прогрессивная 0,86 богатая 0,85 современная 0,85 рыночная 0,85 индивидуали- стичная 0,81 конструктивная 0,80 справедливая 0,78 могущественная 0,74 созидательная 0,61	конфликтная на одном полюсе: 0,96 военизированная 0,95 корыстная 0,95 агрессивная 0,93 самоуверенная 0,92 могущественная 0,92 влиятельная 0,85 устойчивая 0,80 богатая 0,77 созидательная 0,64 на другом полю- се доброжела- тельная -0,62	влиятельная 0,97 агрессивная 0,97 могущественная 0,96 конфликтная 0,96 военизированная 0,95 корыстная 0,93 богатая 0,90 самоуверенная 0,89 современная 0,89 прогрессивная 0,89 устойчивая 0,88 индивидуали- стичная 0,77 рыночная 0,74 благополучная 0,72	военизированная 0,98 агрессивная 0,96 конфликтная 0,95 корыстная 0,95 могущественная 0,93 самоуверенная 0,92 современная 0,87 влиятельная 0,87 богатая 0,82 прогрессивная 0,81 индивидуали- стичная 0,77 устойчивая 0,76 созидательная 0,69 благополучная 0,68
<i>Второй фактор</i>	<i>Второй фактор</i>	<i>Второй фактор</i>	<i>Второй фактор</i>
36,8% общей дисперсии	29,9% общей дисперсии	23,0% общей дисперсии	26,8% общей дисперсии
на одном полюсе конфликтная 0,95 агрессивная 0,93 военизированная 0,87 корыстная 0,80 влиятельная 0,77 самоуверенная 0,76 на другом полюсе добро- желательная 0,90	конструктивная 0,87 справедливая 0,82 индивидуали- стичная 0,80 благополучная 0,73 современная 0,70 прогрессивная 0,66 рыночная 0,62	конструктивная 0,88 справедливая 0,83 доброжелатель- ная 0,83 созидательная 0,65 благополучная 0,64	справедливая 0,94 конструктивная 0,86 доброжелатель- ная 0,83 благополучная 0,64 рыночная 0,63

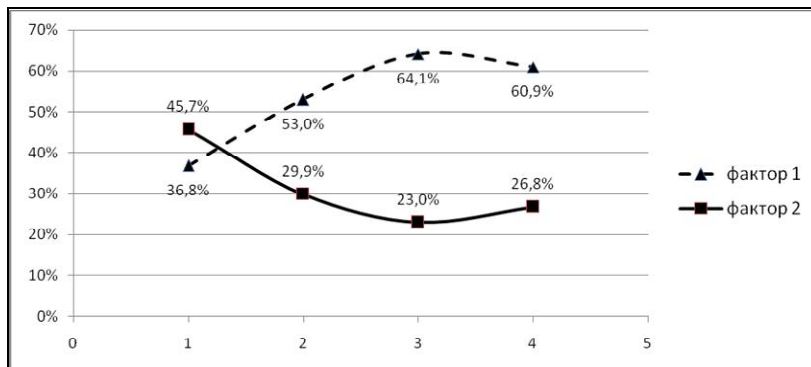

Рис. 5. Динамика изменений факторных нагрузок у противников вступления в НАТО

Можно утверждать, что в нашем исследовании проявился феномен групповой поляризации, выразившийся в упрощении организации структуры семантического пространства, когда один из двух факторов стал доминирующим как по своему вкладу, так и по составу. Этот феномен был выявлен в группе студентов со сформированным отношением к вступлению в международную организацию, которое не изменялось в ходе исследования, и ориентированных на получение информации, подтверждающей их взгляды. В других группах, которые демонстрировали подвижность своего отношения к вступлению в международную организацию и получали разностороннюю информацию, такого феномена не обнаружилось.

Проявление групповой поляризации, на наш взгляд, было обусловлено и формой организации групповой дискуссии. Она была построена таким образом, что не предусматривала совместных действий сторонников различных взглядов. Студенты были ориентированы на публичную артикуляцию аргументов в поддержку своей точки зрения в ситуации, когда им придется конкурировать со своими оппонентами с их набором аргументов. Отдельными студентами подобная инструкция вполне могла быть проинтерпретирована как необходимость защиты своих убеждений. Условно говоря, такие студенты намеревались отстаивать не столько точность своих аргументов, сколько правоту собственного дискурса (модели мира).

Организация внутреннего мира человека характеризуется некоторой инерцией. Из-за отдельных неточностей субъект не готов расстаться с моделью мира, в рамках которой он уважает себя. Живя в соответствии со своими схемами, человек с их помощью ориентируется в ситуациях, а при их разрушении теряет ориентировку, успешность действий и, соответственно, уважение к себе [16]. В ситуации общения

выбор социальной позиции, автоматически подразумевающий использование соответствующего дискурса, существенно влияет на стратегию аргументации, что принципиально отличает ее от логического доказательства [17]. Логика в дискуссии подчинена целям коммуникации, и принятие аргументации другого в некоторых случаях может означать не только его правоту в конкретной ситуации, но и свидетельствовать о несостоятельности выбора социальной позиции и некорректности используемого дискурса.

Проявленная отдельными студентами твердость убеждений касательно вступления в международную организацию может свидетельствовать о том, что они уже идентифицируют себя в качестве сторонников определенных политических взглядов и сознательно выбирают присущий этой группе дискурс (“назвался груздем – полезай в кузов”). Для них ситуация групповой дискуссии, обмена аргументами приобретает личностный смысл отстаивания правоты своей собственной социальной позиции. Соревновательная ситуация, наличие наблюдателей, которых надо привлечь на свою сторону, приводят к поиску путей доказательств преимуществ своего дискурса. Сложность организации семантического пространства предполагает возможность частичной правоты каждого дискурса. Вместе с тем упрощение структуры, когда в обеих группах остается только один фактор, схожий по содержанию, а отличия проявляются в логике позиционирования стран вдоль этого фактора, приводит к тому, что в глазах наблюдателей только один из дискурсов может претендовать на большее соответствие реальности. У самих участников происходит когнитивное торможение, они выстраивают фильтры селективного восприятия информации, то есть ориентируются только на собственные взгляды и ту информацию, которая больше соответствует их убеждениям, альтернативная информация просто не воспринимается. Как выявилось, участники дискуссии, имеющие твердые убеждения, могут становиться заложниками своих взглядов, когда целью коммуникации для них становится подтверждение правоты имеющихся у них представлений.

Подведем некоторые итоги. В результате исследования получены следующие результаты: в отличие от контрольной группы, где у 10% студентов отмечались изменения в представлениях о необходимости вступления в международную организацию, в ходе проведения дискуссии были скорректированы представления у 71,4% студентов основной группы (см. рис. 1). Их представления менялись при подготовке к дискуссии, в результате дискуссии, а также в процессе осмысления результатов дискуссии. Оказалось, что среди студентов, занимающих определенную позицию относительно вступления в международную организацию, после получения информации больше всего изменений во взглядах произошло у тех студентов, которые искали в информации аргументы в поддержку альтернативной точки зрения

(см. рис. 2). Обнаружилось, что групповое обсуждение в основном способствовало коррекции взглядов студентов, не определившихся со своим конкретным выбором, тогда как в группах студентов, до обсуждения имеющих свою точку зрения по этому вопросу, изменения во взглядах были минимальны (см. рис. 3). В группах студентов с наиболее устойчивыми взглядами, сохраняющих их неизменными на протяжении всех опросов и в ходе подготовки к дискуссии ориентированных на получение информации, совпадающей с их воззрениями, был выявлен феномен групповой поляризации.

Выводы

1. В нашем исследовании групповая дискуссия оказалась достаточно эффективным средством, влияющим на формирование представлений о модернизационных процессах в обществе. На всех этапах проведения дискуссии – получения информации, группового обсуждения, последующего доосмысления своих представлений – количество студентов, скорректировавших свои представления, было больше, чем в контрольной группе. При этом следует учитывать неполную социальную зрелость исследуемых (студентов), их малую информированность в исследуемой теме и ее малую значимость для их жизнедеятельности.

2. Исходя из предложенного организаторами алгоритма построения коммуникации, участники групповой дискуссии самостоятельно определяют ее цели, которые могут сводиться к защите своих убеждений. Организаторы, варьируя условиями проведения дискуссии, могут способствовать как консолидации мнений, так и нарастанию противоречий.

3. Групповая дискуссия, не предусматривающая совместной деятельности субъектов, в ходе которой могли быть подвержены коррекции цели коммуникации, может привести к феномену групповой поляризации. Условия, способствующие проявлению этого феномена: односторонняя информированность субъектов, интерпретация ими ситуации дискуссии как несущей угрозу занимаемой ими социальной позиции, неготовность субъектов к коррекции своей позиции.

Литература

1. Докторов Б. З. Обогащенное общественное мнение: Понятие. Социальная практика. Опыт изучения. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.pseudology.org/Gallup/Enriched_PO.htm
2. Левашов В. К. Мировой экономический кризис и устойчивое развитие / В. К. Левашов // Социологические исследования. – 2011. – № 11. – С. 3–14.
3. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2000. – 379 с.

4. Рубин Дж. Социальный конфликт: эскалация, конфликт, разрешение / Дж. Рубин, Д. Пруйт, Ким Хе Сунг. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 352 с.
5. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе. – СПб. : Питер, 2000. – 448 с.
6. Майерс Д. Дж. Социальная психология / Дэвид Дж. Майерс – СПб. : Питер, 2013. – 800 с.
7. Басманова Н. И. Образы стран в представлении современного студенчества / Н. И. Басманова, Н. И. Васина, Т. И. Красикова // Человеческий капитал. – 2011. – № 4 (40). – С. 142–144.
8. Лісневська А. О. Контекстуальний інформаційний вплив / А. О. Лісневська // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 11. – С. 225–234.
9. Лісневська А. О. Образи країн у свідомості представників різних вікових груп / А. О. Лісневська // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету / Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка ; гол. ред. М. О. Носко. – Чернігів : ЧНПУ, 2011. – Т. 1. – Вип. 94. – С. 257–263.
10. Плющ А. Н. Технології конструювання позитивного образу політичних суб'єктів / А. Н. Плющ // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. / Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка ; гол. ред. М. О. Носко. – Чернігів : ЧДПУ, 2011. – Т. 2. – Вип. 94. – С. 83–90.
11. Петренко В. Ф. Конструктивистская парадигма в психологической науке / В. Ф. Петренко // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23, № 3. – С. 113–121.
12. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2003. – 319 с.
13. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. – М.; СПб. : Питер, 2005. – 480 с.
14. Келли Дж. Теория личности. Психология личных конструктов / Дж. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 256 с.
15. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / Курт Левин. – СПб. : Речь, 2000. – 408 с.
16. Дзялошинский И. М. Манипулятивные технологии в СМИ [Электронный ресурс] / И. М. Дзялошинский. – Режим доступа : <http://www.dzyalosh.ru/master-metod.shtml>
17. Касавин И. Т. Текст. Дискурс. Контекст. Введение в социальную эпистемологию языка / И. Т. Касавин. – М. : Канон+, 2008. – 544 с.

Плющ О. М. Групова дискусія як елемент технологій формування уявлень про модернізаційні процеси в суспільстві

Наводяться результати емпіричного дослідження, під час якого студенти в ході групової дискусії обговорювали питання вступу України в міжнародну організацію. Описано процес підготовки до дискусії в трьох групах студентів: у першій студенти шукали інформацію відповідно до своїх поглядів, у другій – протилежну своїм поглядам інформацію і в третій – могли спиратися на інформацію різної спрямованості. Виявлено, що організація дискусії сприяла прояву феномена групової поляризації: цей феномен спостерігався у сту-

дентів, котрі мали тверді переконання і в ході підготовки до дискусії орієнтувалися на пошук інформації, яка підтверджувала їхні погляди.

Ключові слова: інформація, дискусія, групова поляризація, психосемантична методика, семантичний простір, динаміка структури.

Plyushch O. M. Group discussion as an element of technologies of images formation about modernization processes in society

The article deals with the results of the empirical study where students discussed in groups the issues of accidence of Ukraine into international organization. Preparation to the discussion in three students groups was described: in the first group students looked for information according to their opinions; in the second one – information which is opposite to their opinions; and in the third group students could choose any relevant information. It was found that discussion facilitated the group polarization. This phenomenon was observed among students who had stable convictions, and was oriented on looking for information which is support their opinions.

Key words: information, discussion, group polarization, psychosemantic method, semantic space, structure dynamics.

© Плющ А. Н.

Т. Г. Хлаповська

ЕКСПЕРТНА ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ КАНАЛІВ ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ОСВІТНІ ІННОВАЦІЇ

Розглянуто основні підходи до визначення ефективності комунікації в соціальній психології, описано критерії оцінювання такої ефективності. На основі аналізу літературних джерел визначено основні канали поширення інформації про освітні інновації. За допомогою методу експертного оцінювання виокремлено ефективні і неефективні канали.

Ключові слова: комунікація, ефективність комунікації, канали поширення інформації.

Проблема. На сьогоднішній день існує чимало каналів поширення інформації про освітні інновації. Люди одержують її з найрізноманітніших джерел – повідомлень ЗМК, розмов із колегами, друзями, знайомими, під час відвідувань виставок, презентацій, а також формують своє уявлення про зазначені інновації в ході безпосереднього їх використання. За такого розмаїття цілком закономірно постає запитання: які ж з існуючих каналів слід вважати найбільш ефективними?

Мета статті: розглянути існуючі підходи до розуміння та оцінювання ефективності комунікації; виявити найбільш і найменш ефективні канали поширення інформації про освітні інновації, проаналізувавши для цього результати експрес-оцінки ефективності каналів поширення інформації як зручного та компактного методу дослідження.

Розуміння *ефективності комунікації* і відповідно змістове наповнення критеріїв такої ефективності визначаються обраним методологічним напрямом. У психології реклами традиційно виокремлюють два підходи до розуміння та оцінювання ефективності, які умовно називають *сугестивним*, або “німецьким”, і *маркетинговим*, або “американським” [1]. Між ними існують певні відмінності. Ідеться, зокрема, про:

1) *історичні умови виникнення*. “Німецька” традиція започатковувалася в умовах слабorozвиненого інформаційного ринку, а “американська” складалася за наявності великої кількості інформації про товари та послуги;

2) *способи формування споживчої поведінки*. В умовах нерозвиненого ринку товарів та послуг існувала можливість формувати потрібне виробникові ставлення до свого продукту, тому споживча поведінка в “німецькій” традиції формувалася переважно сугестивним способом. В “американській” традиції в умовах перенасиченості ринку товарами і послугами складалося широке поле вибору для споживача, і саме бажання споживача задавали умови розвитку ринку, який перорієнтовувався на задоволення потреб людини;

3) *методи дослідження*. Для “німецької” традиції більшою мірою характерний експеримент, а масові опитування, фокус-групові дослідження і глибинні інтерв’ю – для “американської” традиції.

На сьогоднішній день ефективність каналів поширення інформації, які найчастіше використовуються під час проведення інформаційної кампанії, відповідно до сугестивного напрямку оцінюється передусім за *кількісними показниками* представленості різних інформаційних повідомлень в ЗМК: інтенсивністю повідомлень, ступенем охоплення цільової аудиторії, кількістю публікацій, обсягом друкованих площ, числом повторів інформаційних повідомлень. У “маркетинговому” підході акцент робиться на інших, здебільшого *якісних, критеріях* оцінювання ефективності каналів передавання інформації. До них, зокрема, належать ступінь привернення уваги цільової аудиторії до інформації, сила емоційного відгуку та прояву зацікавленості, спонукання до дії тощо. Вивчаючи ставлення експертної групи та цільових аудиторій до різних способів і каналів поширення інформації про освітні інновації та оцінюючи ефективність їх сприймання, ми використовували насамперед якісні характеристики.

Перша і найбільш відома система якісних, соціально-психологічних, критеріїв оцінювання ефективності безпосереднього передавання інформації (Е. Льюїс, А. Стронг) базується на комунікативній моделі AIDA *Attention – Interest – Desire – Action* (увага – зацікавленість – бажання – дія) [2]. Схожу класифікацію комунікативних критеріїв ефективності безпосередньої комунікації запропонували

Дж. Френцен та М. Боуман [3]. Вона включає такі показники: зацікавленість, розуміння, знання, емоції, залученість, лояльність, самоідентифікацію.

Зацікавленість інформаційним повідомленням (К. А. Мішле, Т. Дж. Мадден і К. Т. Ален) проявляється як міра відповідності інформаційного повідомлення потребам адресата, а рівень зацікавленості інформацією – як його мотивування дізнатися про подію докладніше.

Розуміння повідомлення, що стосується ментальних зв'язків, які поєднують нововведення з поняттями та уявленнями у свідомості аудиторії, – теж важливий критерій ефективності інформаційного повідомлення. Засвоєння інформації оцінюється різними засобами – від простого (тестування запам'ятовування) до складного (оцінювання розуміння змісту інформації). **Знання про суть нововведень** істотно впливають на ефективність цих перетворень, оскільки ми схильні більш позитивно сприймати вже знайоме. Важливим моментом ефективності комунікації є **емоційна забарвленість повідомлень**. Емоційні реакції на інформаційні повідомлення пов'язані зі значущістю інформації для адресата, їх найчастіше вимірюють за шкалами Ізарда та Левіта. **Залученість аудиторії** в процес передавання інформації є базовим критерієм ефективності комунікацій у моделі Дж. Россітера – Л. Персі (див. [2]). Вимірювання залученості було однією з важливих проблем маркетингових досліджень у 80-х роках минулого століття. **Лояльність до інформаційного повідомлення** посідає вагомe місце в переліку соціально-психологічних критеріїв ефективності комунікації. Лояльність отримувача інформації охоплює три рівні: емоційний (позитивне або негативне ставлення до інновацій); раціональний (відповідно до уявлень про корисність чи марність тих чи тих перетворень); поведінковий (базується на позитивному або негативному власному досвіді, отриманому в результаті використання новацій). Цікавим видається запропонований Р. Брінкманом та Дж. Френценом поділ аудиторії за мірою лояльності до перетворень на прихильників; лояльних; тих, що вагаються; близьких до відмови; потенційних; скептиків; пасивних та недосяжних [4]. Найбільш лояльні до перетворень складають групу тих, хто **самоідентифікується** з нововведеннями [3].

Найважливішим критерієм ефективності презентаційних зусиль залишається, безперечно, **зворотний зв'язок з аудиторією**. Вимірювання числа звернень цільової аудиторії є найпоширенішим способом оцінювання ефективності інформації про нововведення. Найзручніше зазначений спосіб використовувати в безпосередньому спілкуванні або опосередковано – через інтернет-комунікації. Ми також скористалися цим методом для оцінювання ефективності поширення інформації про освітні інновації.

Отже, у сучасній соціальній психології немає єдиного підходу до визначення критеріїв ефективності комунікації, оскільки в них вкладається різний зміст залежно від контексту та сфери застосування. Найбільш надійним визнається класичний критерій ефективності – *результативність*. При цьому результативність визначають за ступенем *досягнення поставлених цілей* (цільова модель) та витраченими на їх досягнення *зусиллями* (ресурсна модель). Ми розглядатимемо ефективність презентації освітніх новацій відповідно до цільової моделі – як ступінь досягнення поставлених цілей. Залежно від цілей існує принаймні два підходи до визначення комунікації як ефективної: афіляційний, де метою презентації є приєднання до аудиторії, та перетворювальний, що передбачає зміну настановлень, думок, поглядів, поведінки аудиторії.

Представники *афіляційного підходу* (В. М. Куніцина, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша) зосереджують увагу на комунікаторі та виділяють такі його цілі: привернути увагу аудиторії; викликати в неї симпатію; зацікавити її; налагодити з нею контакт, створити довірливі відносини; отримати задоволення від спілкування з аудиторією. На думку вищезгаданих дослідниць, саме досягнення цих цілей робить комунікацію ефективною [5]. Відповідно психологічними критеріями ефективності комунікації вони пропонують вважати легкість налагодження контакту з представниками цільової аудиторії, спонтанність спілкування з її представниками, досягнення взаєморозуміння і почуття задоволеності спілкуванням загалом.

На думку представників *перетворювального підходу* (Г. Лассвелл, К. Говланд та У. Вейсс), основною метою комунікації є зміна думок, соціальних настановлень, уявлень реципієнтів, тому ефективність комунікації визначається насамперед мірою досягнення цих цілей [6–8].

Наше дослідження базувалося на засадах перетворювального підходу. Процес поширення інформації про освітні інновації ми розглядали з позицій відомої моделі комунікації Г. Лассвелла, основними *елементами* якої є комунікатор; аудиторія; продукт, який представляється; канали передавання інформації про нього; мета оприлюднення інформації та її ефект. Цим елементам відповідають такі *ланки*: ефективність комунікатора (хто?); ефективність вибору аудиторії (кому?); ефективність продукту (що?); ефективність засобів і каналів (яким чином?); ефективність визначення цілей (з якою метою?); результативність (з яким ефектом?).

Ми зосередили увагу на оцінюванні ефективності способів та каналів поширення інформації про освітні інновації, щоб виявити таким чином серед них найбільш і найменш ефективні. У ролі таких каналів можуть, зокрема, виступати телебачення, радіо, друковані ЗМІ, презе-

нтації, особисті зустрічі, виставки, інтернет, дослідницька діяльність тощо. Усі перелічені канали можна класифікувати по-різному – залежно від обраних критеріїв. Для вирішення цього завдання ми провели аналіз літературних джерел з проблем презентації освітніх новацій та виділили найбільш поширені канали їх презентації. Ці канали було розподілено на групи відповідно до таких критеріїв: ступінь опосередкованості взаємодії комунікатора з аудиторією, інтерактивність цієї взаємодії, міра залученості аудиторії (загалом було виокремлено дев'ять груп каналів).

Щоб з'ясувати, які з виділених груп є найбільш ефективними для формування у свідомості цільових аудиторій позитивного образу освітніх інновацій, було використано *метод експертного опитування*. У ролі експертів виступали фахівці-психологи – співробітники Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (22 особи), учителі загальноосвітніх шкіл (30 осіб) та студенти педагогічних ВНЗ (40 осіб) м. Києва. Співробітники інституту презентували думку *фахівців* у галузі соціальної психології, учителі та студенти – думку *представників основних цільових груп – споживачів освітніх інновацій*. Усім трьом групам експертів було запропоновано проранжувати виокремлені групи каналів за ступенем ефективності з погляду творення позитивного образу освітніх новацій у громадській думці. Рангові оцінки експертів усереднювалися, і в результаті кожний з каналів отримав середній ранг ефективності (табл.).

На думку *експертів-науковців, найбільш ефективними* (на першому місці) для формування позитивного образу інновацій є *канали безпосереднього залучення* педагогічної спільноти до творчої самореалізації в інноваційних проектах і програмах, створення авторських програм, методичних розробок, написання статей тощо. Міжособове спілкування з учасниками процесу у формі лекцій, семінарів, круглих столів, дискусій, нарад, консультацій, під час неформального обговорення як канал поширення інформації про освітні інновації за оцінками експертів-психологів посіло друге місце. Третє місце за рівнем ефективності, на думку науковців, слід визнати за стимулюванням педагогів і студентів до пошукової та дослідницької діяльності. Той факт, що залучення до дослідницької діяльності за оцінками психологів отримало значно вищий ранг, ніж у вчителів та студентів, свідчить про проекцію власних оцінок, досвіду та світобачення на представників цільових аудиторій. Зовсім неефективним каналом поширення інформації про освітні інновації науковці вважають зовнішню рекламу та засоби аудіовізуальної комунікації (фільми, стендові презентації матеріалів, диски, реклама на транспортних засобах тощо).

Таблиця

Результати ранжування каналів поширення інформації про освітні інновації за ефективністю

Рангова позиція	Групи каналів поширення інформації про освітні інновації	Науковці	Учителі	Студенти
1	використання засобів міжособового спілкування (лекції і семінари, круглі столи тощо)	3,71	3,37	3,40
2	залучення педагогів до участі в реалізації інноваційних проєктів і програм, до створення авторських програм, методичних розробок, написання статей та публікацій	3,61	4,03	4,73
3	стимулювання педагогів до пошукової, дослідницької діяльності	4,30	4,76	4,90
4	упровадження в навчально-виховний процес інноваційних технологій	4,43	4,33	5,10
5	презентація освітніх новацій через інтернет-конференції, сайти, блоги (мережеві журнали), форуми, соціальні мережі	5,07	4,43	3,53
6	презентація освітніх новацій через телебачення	4,80	5,55	5,63
7	публікація PR-статей, новин (у різних друкованих засобах масової інформації)	6,07	3,73	5,03
8	використання засобів аудіовізуальної комунікації (фільми, стендові презентації матеріалів, диски, транспортні засоби та ін.)	6,39	5,23	5,45
9	зовнішня реклама (афіші, вивіски, символіка), рекламні оголошення на транспорті тощо	6,91	7,43	6,50

На відміну від фахівців-психологів, які віддали перевагу залученню цільових груп до участі в реалізації інноваційних проєктів, *вчителі та студенти* на перше місце поставили *міжособове спілку-*

вання з приводу інновацій. І це не дивно, оскільки педагогічні, методичні, виробничі наради, навчальні семінари, лекції, конференції на базі інститутів післядипломної освіти традиційно входять у систему професійної підготовки вчителя, вони є звичним каналом поширення інформації серед вчительської спільноти. Для студентів безпосереднє спілкування з викладачами також є основним та звичним способом отримання інформації. Другим за ефективністю каналом поширення інформації про освітні інновації вчителі вважають публікації PR-статей, новин (статей, прес-релізів) у різних друкованих засобах масової інформації. Натомість студенти віддають перевагу інтернет-засобам поширення інформації – інтернет-конференціям, сайтам, блогам та форумам, соціальним мережам. Ці розбіжності, на нашу думку, можна пояснити тим, що вчителі традиційно більше довіряють друкованому слову, а “просунута” студентська молодь – новітнім медіа. Третє місце за ефективністю поширення інформації про освітні інновації за оцінками і вчителів, і студентів посіли різні форми залучення до реалізації інноваційних проєктів і програм, підготовки навчальних розробок тощо. Зовсім неефективними каналами вчителі та студенти вважають зовнішню рекламу і телебачення.

Отже, на думку всіх трьох груп опитаних, найефективнішим каналом поширення інформації про освітні інновації є безпосереднє спілкування носіїв інформації з цільовими групами – споживачами цієї інформації. Набагато менш ефективним каналом усі три групи споживачів вважають зовнішню рекламу.

Висновки. Дослідження зафіксувало досить істотні розбіжності в оцінках ефективності каналів поширення інформації про освітні інновації серед усіх трьох груп експертів (науковців, учителів, студентів). Наприклад, безпосереднє залучення педагогів до участі в реалізації інноваційних проєктів вважають найефективнішим засобом формування позитивного образу цих інновацій лише науковці. Інші ж групи експертів відводять цьому каналові поширення інформації третє місце. Разом з тим учителі традиційно вважають ефективним каналом поширення інформації друковану пресу, а студенти одноставно віддають перевагу інтернет-засобам. На нашу думку, експерти проєкують на оцінку ефективності каналів поширення інформації про освітні інновації передусім власний досвід взаємодії з ними, що й зумовлює часом дуже істотні розбіжності в їхніх оцінках. Наприклад, учителі до цього часу отримують важливу інформацію здебільшого з професійної преси, натомість студенти – завдяки новітнім засобам інформації – інтернет-конференціям, сайтам, блогам, форумам, соціальним мережам тощо. А проте всі експерти були одноставні у визнанні переваги за каналами, які передбачають безпосередню взаємодію та спілкування з носіями інформації про інновації. До таких каналів належать лекції, семінари, круглі столи, конференції тощо. Так само схожими виявили-

ся оцінки всіх груп експертів щодо зовнішньої реклами – як найменш ефективного каналу поширення інформації про освітні інновації.

Л і т е р а т у р а

1. Лебедев А. Н. Две методологические традиции в организации научно-практических исследований и разработок в психологии рекламы А. Н. Лебедев // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, № 4. – С. 89–97.
2. Кутлалиев А. Эффективность рекламы / А. Кутлалиев, А. Попов. – М.: Эксмо, 2005. – 416 с.
3. Franzen G. The Mental World of Brands / G. Franzen, M. Bouman // World Advertising Research Center. – 2001. – 488 p.
4. Хлаповська Т. Г. У пошуках ефективних методів презентації освітніх інновацій [Електронний ресурс] / Т. Г. Хлаповська. – Режим доступу: http://sptechnology.ucoz.ua/publ/khlapovska_t_g_u_poshukakh_efektivnikh_metodiv_prezentaciji_osvitnikh_innovacij/1-1-0-8
5. Куницина В. Н. Межличностное общение / В. Н. Куницина, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с.
6. Лассуэлл Г. Коммуникативный процесс и его структуры: Современные проблемы социальной коммуникации / Гарольд Лассуэлл. – СПб., 1996. – 256 с.
7. Lasswell H. The Structure and Function of Communication in Society / Harold Lasswell // The Communication of Ideas / Ed. By Bryson. – New York, 1948. – P. 37–51.
8. Hovland C. The influence of source credibility on communication effectiveness / C. Hovland, W. Weiss // Public Opinion Quarterly. – 1951. – Vol. 15. – P. 635–650.

Хлаповская Т. Г. Экспертная оценка эффективности распространения информации об образовательных инновациях

Рассмотрены основные подходы к определению эффективности коммуникации в социальной психологии, описаны критерии оценки такой эффективности. На основе анализа литературных источников определены основные каналы распространения информации об образовательных инновациях. С помощью метода экспертного оценивания выделены эффективные и неэффективные каналы.

Ключевые слова: коммуникация, эффективность коммуникации, каналы распространения информации.

Khlapov's'ka T.H. Expert evaluation of channels' efficiency of information spreading about educational innovations

The main approaches to the definition of communication efficiency in social psychology are considered and the criteria of their assessment are described. The main channels of information spreading about educational innovations are defined according to the analysis of literature sources. The efficient and inefficient channels were identified with the expert evaluation method.

Key words: communication, efficiency of communication, channels of information spreading.

© Хлаповська Т. Г.

Л. А. Найдьонова

ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ МЕДІАРИЗИКІВ: БАЧЕННЯ БАТЬКАМИ ВПЛИВУ ТЕЛЕБАЧЕННЯ НА ДИТИНУ

У статті представлено модель вікової періодизації медіаризиків. Медіаризики розглянуто як конструкт, що поєднує уявлення про специфіку небажаного медіаконтенту і можливі негативні наслідки його впливу на дитину. Модель верифіковано за результатами всеукраїнського репрезентативного дослідження батьків, що мають дітей 4–18 років. Виокремлено специфічні медіаризики для п'яти вікових інтервалів. Охарактеризовано інтенсивність дитячих медіапрактик та сімейні способи регуляції взаємодії дитини з медіа за оцінками батьків.

Ключові слова: медіаризики, медіапрактики, підлітки, школярі, сімейні правила, вікові новоутворення, медіавплив.

Проблема. Імовірна шкода від негативного впливу медіа на дитину непокоїть батьків і педагогів. Розвиваються медіа, і змінюються уявлення батьків про можливі ризики взаємодії з ними. Медіапрактики молодшають, у все більш ранньому віці діти стають активними споживачами медіапродукції. Разом з тим питання ризиків медіавпливу на дитину дуже дискусійне, навіть контраверсійне. Щодо такого впливу існує багато суперечностей, протилежних думок і сумнівів. Одні доводять вторинність впливу медіа порівняно з іншими чинниками найближчого середовища спілкування, що визначають загальне соціальне благополуччя. Інші наголошують на необхідності враховувати впливи медіа, хоча вони не є єдиним чинником, а інколи взагалі становлять лише уявні ризики.

У сучасному постмодерному світі питання ризиків набуває все більшого значення, адже перетворюється на реальний чинник, котрий впливає на прийняття рішень. Медіаризики – це конструкт, що поєднує уявлення про специфіку небажаного медіаконтенту і можливі негативні наслідки його впливу на дитину. Тобто для того, щоб “сконструювати” медіаризик, потрібно виявити зв'язок між характеристикою того, що подивилася дитина, і тією шкодою, яку спричинив цей перегляд. Зрозуміло, що з віком медіаризики наповнюються для дитини іншим змістом.

Мета статті: обґрунтувати вікову періодизацію ризиків негативного впливу медіаконтенту на дітей на основі дослідження уявлень

батьків за допомогою фокус-групових інтерв'ю під час масового всеукраїнського репрезентативного опитування.

Теоретичний аналіз світового досвіду визначення медіаризиків [1] реалізовано в системах позначок потенційно небезпечної продукції. Розроблення національної системи позначок потребує вивчення уявлень про ризики вітчизняної аудиторії; частиною цього дослідження є описане в статті вивчення вікових особливостей медіаризиків¹.

На першому етапі дослідження виявлено різноманітність підходів сучасних батьків в Україні до регулювання споживання телепродукції їхніми дітьми різного віку з метою захисту від потенційно негативних впливів телебачення на здоров'я і розвиток дитини. Проведено 15 фокус-груп (за участю 140 осіб) по 6-12 учасників у кожній групі. Фокус-групи проведено у трьох регіонах України: Центр (м. Київ і м. Біла Церква Київської області); Схід і Південь (м. Донецьк, м. Макіївка Донецької області, м. Маріуполь Донецької області); Захід (м. Львів, с. Рясна Руська Львівської області). Учасниками фокус-груп були мешканці великих і малих міст та сіл.

У фокус-групах представлено різноманітність батьківського контингенту за характеристиками сімей. Останні відрізняються:

- за рівнем освіти батьків (від незавершеної середньої до вищої);
- за рівнем матеріального добробуту (за кількістю телевізорів у родині – від 1 до 4);
- за професійним статусом (від безробітних до фінансових директорів установ);
- за повнотою родини (повні і неповні сім'ї);
- за кількістю дітей у родині (від 1 до 6).

Проведено чотири типи фокус-груп, які були утворені за віковою ознакою дитини (або хоча б одного з дітей у родині) так, щоб вікові межі, характерні для різних систем батьківського контролю, виділені в інших країнах, були максимально охоплені, а саме:

- 1-й тип групи: батьки, що мають дітей 4-7 років (4 групи);
- 2-й тип групи: батьки, що мають дітей 6-10 років (3 групи);

---

¹ Дослідження проведено за фінансової підтримки Ради Європи та Європейського Союзу. Висловлені тут думки жодною мірою не можуть бути використані як офіційна думка Ради Європи чи Європейського Союзу. Проект дослідження підтримано Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення.

- 3-й тип групи: батьки, що мають дітей 8-13 років (2 групи);
- 4-й тип групи: батьки, що мають дітей 12-18 років (2 групи).

Окремо було проведено ще одну пілотну фокус-групу, в якій батьки, що мають дітей 5-11 років, обговорювали питання разом із дітьми.

Таким чином було забезпечено достатній рівень різноманітності учасників фокус-груп і наповнення необхідних вікових категорій. Загальний обсяг даних, які було отримано під час дослідження, становить 47 годин відеозаписів. Їх було розшифровано і відтак представлено у формі текстових протоколів (442 сторінки).

Результати фокус-групового етапу дослідження. Батьків насамперед хвилює питання загального покращення якості телебачення, збільшення кількості добрих дитячих передач, які допомагали б їм виховувати дітей.

Самоорганізаційні орієнтації батьків щодо захисту дітей від потенційно шкідливої телепродукції означилися за такими напрямками:

- організація дітей або сімейного укладу в цілому, наприклад заборона певної телепродукції, упровадження сімейних правил, блокування певних каналів;

- організація діяльності для зменшення витрат часу на телебачення, наприклад завантаження дитини гуртками, додатковими заняттями;

- вплив на оточення дитини, організація певного кола спілкування.

- Виявлено тенденцію повної або часткової відмови батьків від телебачення, наприклад;

- доступним для дитини залишають тільки один канал, обмежений у часі;

- доступним для дитини залишають тільки продукт на DVD (радянські мультфільми, класика кіно, якісна продукція “для душі і для розуму”);

- уведення інтернету як альтернативи телебаченню (усе, що потрібно, можна знайти в інтернеті).

Узагальнення результатів дискусії з батьками дітей різного віку про існуючий вплив телебачення дало змогу виділити *специфічні ризики* для кожної вікової категорії, які виділяють батьки.

Ризики для дітей до 4-х років батьки пов’язують з фоновим переглядом телепродукції, наприклад: мати дивиться телевизор, годуючи дитину груддю; батьки вмикають телевизор, щоб у дитини не було відчуття самотності, коли з нею ніхто не спілкується; дитина грається іграшками, при цьому паралельно переглядаючи програми, які дивляться дорослі в кімнаті; дитину годують, відволікаючи увагу мультиком.

Оскільки категорія дітей до 4-х років не розглядалася як цільова в дослідженні, а потрапляла в поле дискусії додатково (наявні молодші брати і сестри дитини цільового віку), для визначення ризиків потрібно провести додаткові дослідження.

Ризики для дітей від 4-х до 7-ми років. Батьки наводять досить багато прикладів завдання шкоди дитині, які можна згрупувати в певні категорії за принципом визначення основного психологічного механізму, що лежить в основі цього ризику і зумовлює негативний вплив:

- некритичність сприймання телевізійної реальності (“вони думають: усе, що в телевізорі показують, є насправді, усе це відбувається”; “вірять в те, що показують”, “думають, що то реально”);

- надмірна візуальна вразливість (“воно стоїть перед очима”, “дочка каже: мамо, я боюся, навіщо вони так роблять?”);

- невідповідний моральний розвиток (“думають: що не показують – то все добре, так треба робити”, “приймає все на віру”);

- копіювання висловів, імітація дій (“вони ж між собою спілкуються тими мультиками”, “ідуть такі фрази з тих мультиків”, “як тільки зійдуться на дитячому майданчику, починають битися, імітувати вбивства з якихось фільмів”; “він просто починає перетворюватися на того Губку Боба, так діє і так відчуває”).

Ризики для дітей від 7-ми до 9-ти років. На думку батьків, діти молодшого шкільного віку:

- надмірно довіряють рекламі товарів (“треба купити – і все, навіть таблетки”; “не можемо визначитись, що ми збираємо – усе купуємо”, “Бакуганів ми купуємо, картки купуємо”);

- дуже захоплені телевізором (“Його не відірвати”; “навіть не чує, що ти до нього говориш”; “телевізор – це спосіб відтягнути час, щоб не робити уроків”);

- залежать від впливу іншої дитини, яка дивилася (“треба ж дивитися зомбі, бо всі дивляться”);

- бояться, що з ними це теж станеться (“почує, що Земля загине, погано спить”).

Ризики для дітей від 9 до 12-ти років. Батьків дітей молодшого підліткового віку непокоїть:

- висока залежність від думки однолітків (“це всі дивляться, і я хочу”, “це просто тиск: дзвонять, чого “Універ» не дивишся?”);

- копіювання моделей поведінки (“може захопитися ідеями: знущання, вбивства специфічні; суїцид, коли п’ятеро на одного, і впав, а б’ють”, “брат брата підколює”, “захоплення героями, а що то за герої?”);

- викривлення норм (“вважають, що це є нормою життя, що це так і повинно бути”, “це подобається, це адреналін”; “кримінал – норма, як і живання алкоголю”);

- отупіння, інтелектуальна деградація (“не інтелектуальний там гумор”, “перетворює на овоч пасивний”, “нема міркування, розвитку”).

Ризики для дітей від 12 до 16-ти років. Батьки зазначають такі ризики негативного впливу телебачення на дітей цього віку:

- копіювання моделей стосунків із перекрученими людськими цінностями (“це ж пародія на сім’ю замість материнства, доброти, що треба берегти близьких і себе”, “демонструється безвідповідальність, якись розборки між людьми, що вважалися недостойними; невістка не зрозуміла свекруху”; “всі з усіма сплять, і всім добре; це така крутизна”);

- спрощене розуміння подій (“новинні сюжети про Оксану Макар не сприймаються – що це і про правоохоронну систему, а не лише про подію”; “спотворене бачення соціального життя”; “уявляє нереальний світ, поринає в нього”).

Загалом батьки усвідомлюють більшість тих ризиків шкідливого впливу телебачення на дитину, які враховуються в європейській практиці. На основі узагальнення фокус-групового дослідження було складено розширений *список елементів потенційно шкідливої продукції*, що містить перелік окремих сцен і низку зазначених батьками ідейних змістів, кількісну оцінку прихильників яких буде проведено методом масового опитування батьків.

Результати масового репрезентативного опитування. Масове репрезентативне опитування батьків дітей різного віку, результати якого наводяться нижче, було проведено лабораторією психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України в липні 2012 р. у всіх регіонах України. За квотною вибіркою, побудованою за ознакою пропорційної відповідності кількості батьків, що мають дітей певного віку, генеральній сукупності, з урахуванням їхнього місця мешкання (село/селище міського типу/місто/обласний центр), з районуванням у масштабі області, опитано 1601 респондента за бланковим методом і 395 – з використанням мобільної мультимедійної технології. Усі показники наведено у відсотках до кількості опитаних кожної категорії респондентів, насамперед батьків дітей різного віку, або в описових статистичних показниках за вибіркою масового опитування (N =1601). У випадку наведення результатів вимірювання з використанням мобільної мультимедійної технології (N=395) це спеціально зазначено (ММТ).

Масове опитування охопило голів повних і неповних сімей (відповідно 69,9% і 29,4% від усіх респондентів), що загалом відповідає співвідношенню повних і неповних сімей в Україні. Неповні сім’ї були двох видів: ті, де батько або мати не проживає разом з дітьми, але бере участь у вихованні (17,7%), і ті, де батько або мати не проживає разом з дітьми і не бере участі у вихованні (11,7%). Серед респондентів було

27% чоловіків і 73% жінок, що не відповідає співвідношенню в генеральній сукупності, але загалом відображає рольовий розподіл залученості батьків і матерів до регуляції взаємодії дитини з телепростором. Зазначимо, що 63% опитаних сімей представляють нуклеарний тип, у 37% респондентів батьки чоловіка або дружини проживають разом з опитаними. Сім'ї, що мають одну дитину, становлять 55% серед усіх опитаних, дві дитини – 38,2%, три – 5,2%, чотири і більше дітей – 1,6%. Загалом було опитано 52% респондентів, що мають синів різного віку, і 48% тих, хто має доньок.

Дві третини батьків не вважають телепродукцію безпечною для їхніх дітей. Кожному п'ятому батькові і кожній шостій матері важко оцінити, чи є телепродукція безпечною для їхньої дитини. Лише 15% чоловіків і близько 17% жінок згодні з твердженням “Я вважаю сучасну телепродукцію безпечною для моєї дитини”.

Загалом чим старшими стають діти, тим безпечнішою для них вважають батьки телепродукцію. Але це не рівномірний процес. Приблизно з 12-річного віку дитини батьки починають вважати телепродукцію більш безпечною (зростає кількість батьків, які погоджуються з оцінкою безпечності телепродукції). Проте навіть серед батьків старших дітей (14–17 років) кількість тих, хто оцінює телепродукцію як безпечну, не перевищує чверті від усієї батьківської спільноти. А кількість батьків, що не погоджуються з тезою про безпечність телепродукції для їхніх дітей, не опускається нижче 57%. Найбільш небезпечним вплив телепродукції на дитину вважають батьки 11-річних підлітків. Суттєвих відмінностей в оцінці рівня безпечності впливу телебачення на дитину серед батьків і матерів не спостерігається.

Виявлено тенденцію зменшення кількості батьків, що вважають телепродукцію безпечною для їхньої дитини, із зростанням рівня освіти: серед батьків із повною вищою освітою позитивних відповідей на 5% менше, ніж серед батьків із неповною середньою. На Сході батьки критичніше ставляться до впливу телебачення на дітей, ніж в інших регіонах України.

Переважаю більшість батьків (80,8% опитаних) непокоїть вплив телебачення на їхню дитину. Кожний десятий не може визначити своє ставлення, і лише 9,1% не підтверджують власного занепокоєння телевізійним впливом. Виявлено коливання рівня стурбованості батьків впливом телебачення на дитину. Із зростанням віку дитини частка батьків, яких непокоїть вплив телебачення, знижується, але не падає нижче 65% від загальної кількості батьків дітей певної вікової категорії. Виділяється три вікові періоди, коли занепокоєність батьків має своєрідні піки – підвищується, порівняно з попереднім роком, і в наступному році спадає: це 6-, 9- і 13-річні діти.

Загалом пікові вікові періоди, що непокоять батьків, пов'язані зі зміною соціальної ситуації, в якій перебуває дитина в системі освіти:

вступ до школи в 6-річному віці, закінчення початкової і перехід до характерного для середньої школи навчання в багатьох учителів (припадає на 9-річний вік), отримання статусу старшокласника, можливість вибору профлізації з 8-го класу (приблизно в 13 років).

Чим вищий рівень освіти батьків, тим більше вони непокояться через вплив телебачення на їхню дитину: серед батьків з повною вищою освітою тих, кого такий вплив турбує, – 85%, а серед батьків з неповною середньою – 64%. Найбільше вплив телебачення непокоїть батьків, що мешкають у великих містах (84%), менше – у селах (64%).

Характеристика дитячих медіапрактик. Більшість дітей протягом 2–3 годин щоденно перебувають під впливом телебачення, який батьки не вважають безпечним для їхньої дитини. У зону особливого ризику завдання шкоди здоров'ю і розвитку потрапляють 11% дітей, які, за оцінками батьків, дивляться телевізор понад 4 години на добу. Найбільше таких “важких” споживачів серед підлітків.

Аналіз вікової динаміки розподілу типів споживачів показує, що значне зростання кількості “важких” споживачів спостерігається в 6-річному віці – коли дитина йде до школи, отримуючи вільний час поза батьківським контролем (поки ті не повернулися з роботи). Другий пік припадає на 8–9-річний вік – коли закріплюються перші зразки довільної споживацької поведінки і формуються зачатки вольового долання спокус, зокрема й бажання пасивного відпочинку перед екраном телевізора. Кількість “важких” телеспоживачів у цьому віці вперше перевищує 10%.

Найбільша кількість “важких” споживачів, на думку батьків, припадає на підлітковий вік. Серед 12-річних дітей залишається найменша кількість “легких” споживачів: лише менше чверті дітей у цьому віці витрачають на телебачення до 1 години щодня. Серед дітей, що мешкають на Заході України, “важких” споживачів, за оцінками батьків, 15%, тобто втричі більше, ніж серед мешканців Півдня (5%).

Основний спосіб регулювання взаємодії дитини з телепростором – родинні правила – використовують менше половини (46%) батьків. Серед усіх сімей лише 11% мають правила, що поширюються на всіх членів родини; у 34% сімей правила діють тільки для дітей. Майже половина (46%) опитаних батьків повідомили, що в родині немає правил перегляду телепрограм. Важко відповісти на це запитання 5% батьків.

Діти активніше беруть участь у створенні чи зміні правил, якщо ті стосуються всіх (64% дітей у таких сім'ях залучені до співрегуляції взаємодії з телепростором у вигляді спільної роботи над правилами). У тих сім'ях, де правила мають одностороннє спрямування (діють тільки для дітей), останніх набагато менше залучено до співрегуляції (39%). Частіше немає правил перегляду телепрограм у неповних сім'ях, де

один з батьків не тільки не проживає разом із дітьми, а й не бере участі у вихованні (53% таких сімей не мають правил); у повних сім'ях без правил обходяться 44% опитаних.

Сімейні правила перегляду телепередач стосуються переважно фізіологічних обмежень (часу перегляду, відстані до екрана тощо) – 40,4% батьків обирають такий варіант відповіді. Майже третина батьків (32,4%) буде сімейні правила за принципом заборони: забороняємо перегляд усього, що не відповідає уявленням сім'ї про користь і шкоду. Спрямованість правил на забезпечення поступовості долучення дитини до телепростору підтвердили 14% батьків.

У системі родинних правил перегляду телепередач позначки негативного контенту телепродукції, що діють нині на українському телебаченні, використовуються в 11,6% випадків.

Один із найефективніших способів захисту дитини від негативних впливів – дружнє обговорення з нею переглянутого – дуже рідко використовується як сімейне правило. Лише 6,4% батьків зазвичай дозволяють перегляд усього контенту, тому що в сім'ї існує атмосфера довіри і обов'язкове обговорення всіх суперечливих моментів телевізійного змісту.

Більшість батьків (66%) обговорюють з дітьми переглянуте по телевізору. Це дає можливість дитині висловити щойно пережиті емоції, прояснити незрозуміле. Батьки в такому спілкуванні можуть здійснювати педагогічний вплив, запобігати негативній дії сприйнятого телеконтенту. Проте четверта частина батьківської спільноти дозволяє собі не спілкуватися з дитиною з приводу її повсякденних телевізійних практик, позбавляючи себе можливості здійснювати вплив. Щоденне спілкування батьків з приводу переглянутих дитиною телепередач значно зменшується в підлітковому віці – саме тоді, коли тривалість взаємодії підлітка з телепростором сягає найвищого рівня.

Висновки:

1. Для дітей дошкільного віку основні медіаризики – порушення розвитку внаслідок гіподинамії, ураження агресивними візуальними образами; для молодших школярів – формування викривлених уявлень про зв'язки між учинком і наслідками, порушення формування вольової звички; для підліткового віку – формування хибних моделей міжперсональної взаємодії, затримка розвитку емоційного та соціального інтелекту, надмірна сексуалізація стосунків (вульгаризація настановлень на романтичні відносини та сімейне життя); для старших підлітків – порушення механізмів створення дієвого образу майбутнього, формування спрощеного світогляду.

2. Вплив телебачення на дитину непокоїть переважну більшість батьків України. У період змін у соціальній ситуації розвитку дитини, пов'язаних з переходом на новий рівень шкільної освіти, вплив телебачення тривожить батьків ще сильніше.

3. Більшість дітей щоденно протягом 2-3 годин перебувають під впливом телебачення, який батьки не вважають безпечним для їхньої дитини. У зону особливого ризику завдання шкоди здоров'ю і розвитку потрапляють 11% дітей, які, за оцінками батьків, дивляться телевізор понад 4 години на добу. Найбільше таких "важких" споживачів серед підлітків.

4. Більшість батьків регулюють взаємодію дитини з телепростором через спілкування з приводу переглянутих телепрограм. З досягненням дітьми підліткового віку тривалість такого щоденного спілкування значно зменшується.

Значна частина батьків упроваджує сімейні правила перегляду телебачення, більшість із яких зосереджені на обмеженнях і заборонах. Мало практикується заохочення дітей до регулювання власної взаємодії з телепростором, зокрема через спільне створення дорослими разом з дітьми правил, що діють для всіх членів родини.

Література

1. Вплив медіа на розвиток особистості / Л. А. Найдюнова // Медіаосвіта та медіаграмотність : підручник / ред.-упоряд. В. Ф. Іванов, О. В. Волошенко; за наук. ред. В. В. Різуна. – К. : Центр вільної преси, 2012. – С. 237–282.

Найдюнова Л. А. Возрастная периодизация медиарисков: видение родителями влияния телевидения на ребенка

В статье представлена модель возрастной периодизации медиарисков. Медиариски рассмотрены как конструкт, который объединяет представления о специфике нежелательного медиаконтента и возможных негативных последствиях этого влияния на ребенка. Модель верифицирована на основе результатов всеукраинского репрезентативного исследования родителей, имеющих детей возрастом 4–18 лет. Выделены специфические медиариски для пяти возрастных интервалов. Охарактеризована интенсивность детских медиапрактик и семейные способы регуляции взаимодействия ребенка с медиа по оценкам родителей.

Ключевые слова: медиариски, медиапрактики, подростки, школьники, семейные правила, возрастные новообразования, медиавлияние.

Naydyonova L. A. Age periodization of media risks: parental vision of TV's influence on a child

The model of media risks age periodization is presented in the paper. Media risk is defined as a construct that combines the concepts about specific unwanted media content and the possible negative consequences of its influence on a child. The model is based on the results of a nationwide representative survey of parents who have children aged from 4 to 18 years. The specific media risks for five age intervals are distinguished. Intensity of children's media practices and family ways of regulation child's interaction with the media are assessed by parents.

Key words: media risks, media practices, teenagers, students, family rules, age neoplasms, media influence.

© Найдюнова Л. А.

О. Л. Вознесенська

СИСТЕМА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПЕРСОНАЖІВ СУЧАСНИХ ТЕЛЕСЕРІАЛІВ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЦІННОСТЕЙ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ

Висвітлено часткові результати емпіричного дослідження образів персонажів сучасних телесеріалів, які значною мірою впливають на соціалізацію особистості. Виділено особливості ціннісних орієнтацій чоловічих і жіночих персонажів на прикладі гумористичного телесеріалу “Щасливі разом”. Зроблено висновок про негативний вплив ціннісних орієнтацій, що впроваджуються серіальними персонажами, на формування ціннісної сфери дітей та молоді через медіасоціалізацію. порушено проблему довготривалих соціальних наслідків моделювання цінностей дітей унаслідок впливу серіальної телепродукції.

Ключові слова: медіасоціалізація, телесеріал, цінності, дитина.

Проблема. В умовах інформаційного суспільства, що швидко розвивається, медіа належить визначальне місце в процесі соціалізації дітей та підлітків, адже сучасній людині на безпосереднє спілкування не вистачає звичайно ані часу, ані особистих ресурсів. Конструювання цінностей, моделей поведінки та спілкування молоді зазнає все помітнішого впливу агентів медіапростору. Унаслідок комерціалізації сучасного телебачення молоде покоління все більше поринає в бурхливий потік сумнівних кінотекстів, низькопробної медіапродукції, нав’язливо тиражованих гендерних стереотипів.

Процеси розвитку інформаційного суспільства з одного боку і крах або, щонайменше, викривлення образу сім’ї як інституту розвитку та формування особистості дитини з другого боку підвищують на сучасному етапі розвитку психологічної науки та суспільно-педагогічної практики актуальність досліджень, пов’язаних з медійною психологією. Найбільші медіавпливи, як зазначає В. В. Абраменкова, спостерігаються щодо маленьких телеглядачів, які володіють невеликою альтернативною інформацією, мають бідний життєвий досвід, підвищену вікову сензитивність до сприймання телеекранних образів як реальних, що зумовлює досить високу ефективність формування соціальних настановлень і ціннісно-сислової сфери дитини через медіатексти [1]. Екран як сукупний абстрактний дорослий здійснює, за визначенням дослідниці, “телеекранну соціалізацію”, породжуючи квазістосунки [там само]. Крім того, “ми вступаємо в період, новий для історії, коли молодь з її префігуративним схоплюванням ще не визначеного майбутнього наділяється новими правами” [2, с. 321]. Тому не дивно, що дитина молодшого шкільного віку орієнтується на ті моделі

спілкування і поведінки, на ті цінності, які вона бачить в телевізорі, а не на ті, що пропонує сім'я.

Метою статті є презентація результатів дослідження цінностей персонажів сучасних телесеріалів, що можуть ставати основою для формування ціннісного світу дітей та молоді.

На думку В. В. Абраменкової, існує певна специфіка сприймання екранних образів. Інформація, яку дитина отримує з екрана, сприймається нею як істина, а тому має надзвичайну силу навіювання і наслідування [1, с. 367]. Дитина хоче бути схожою на персонажа, поводитися як персонаж і часто вступає в уявне міжособове спілкування з персонажем. Вона звертається до нього за порадою, хоче бути частиною його соціального світу, дружити з ним. Ці стосунки викликають почуття близького особистісного та соціального задоволення [3, с. 90].

Вибір феномена телесеріалів для дослідження зумовлений тим, що цей вид медіапродукції в Україні досі не розглядався у світлі медіапсихологічного аналізу. У ході попереднього дослідження було виявлено найбільш популярні телесеріали, які стали спільною медіаподією для багатьох сімей, що виховують дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. У цей перелік потрапили “Щасливі разом”, “Таткові доньки” і “Вороніни” [4]. Як бачимо, усі вони є сімейними гумористичними серіалами. За оцінками експертів, діти віком від 5 до 8 років уже здатні відчувати задоволення від вербального гумору. Ця здатність ще більш сильно виражена в дітей 8–12 років. Вибір для дослідження сімей, що виховують дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, зумовлений тим, що саме цей вік (предпубертат) є періодом формування ціннісно-сислової сфери та моделей статевої поведінки дитини. У найбільш загальному аспекті наше дослідження стосується прогнозування можливих наслідків впливу ЗМК на щоденну поведінку дітей та формування їхньої ціннісно-сислової сфери.

Авторська методика експертної оцінки героїв телесеріалів поєднує семантичний диференціал, оцінку ступеня розвитку в героїв серіалів тих чи тих цінностей, а також низку відкритих запитань, що стосуються образу тіла персонажа, його одягу, аксесуарів, статусних характеристик, дій, навколишньої обстановки, предметів маніпулювання. Спільно з кандидатом психологічних наук О. М. Скар було визначено критерії оцінювання серіальних героїв у фокусі аналізу репрезентацій гендерних стереотипів, розроблено методичне забезпечення дослідження. Крім цього, з метою збагачення практики пересічних педагогів дієвими, простими й екологічними засобами підвищення гендерної чутливості в дослідженні використовувалися інноваційні арт-технології [5].

Зупинімося відтак на методології експертної оцінки цінностей медіаперсонажів. Система ціннісних орієнтацій зумовлює змістову

сторону спрямованості особистості й визначає її ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до самої себе, а також основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності, засади життєвої концепції і “філософії життя”.

Найпопулярнішою серед сучасних дослідників є методика вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокича. Автор, як відомо, розрізняє два класи цінностей: *термінальні* – переконаність у тому, що кінцева мета індивідуального існування заслуговує на те, щоб до неї прагнути; та *інструментальні* – переконаність у тому, що якийсь спосіб дій або властивість особистості є найкращими в будь-якій ситуації. Цей розподіл відповідає традиційному розподілу на цінності-цілі й цінності-засоби.

Класичний варіант методики – ранжування цінностей – передбачає, що аналіз ієрархії цінностей містить також аналіз їх групування у змістові блоки за різними ознаками. Так, наприклад, можна виділити “конкретні” і “абстрактні” цінності, цінності професійної самореалізації і цінності особистого життя тощо. Інструментальні цінності можна групувати як етичні цінності, цінності спілкування, цінності справи, індивідуалістичні й конформістські цінності, альтруїстичні цінності, цінності самоствердження й цінності прийняття інших тощо. Це далеко не всі можливості суб’єктивного структурування системи ціннісних орієнтацій. Потрібно вловити, власне, закономірності у ранжуванні цінностей. На думку спеціалістів, якщо не вдається виявити жодної закономірності, можна припустити, що в респондента така система цінностей не сформована або ж він був нещирим у своїх відповідях.

Оскільки в експертній оцінці ціннісних орієнтацій “серіальних” чоловіка і жінки ми використовували методику ціннісних орієнтацій М. Рокича, то особливу увагу було приділено саме закономірностям групування цінностей у змістові блоки в чоловіків і жінок, а також в окремих героїв серіалу “Щасливі разом” як найбільш популярного медіапродукту в сучасних сім’ях. Тож пропонуємо розглянути найбільш виражені, за оцінками експертів, цінності героїв сучасних сімейних гумористичних серіалів.

Загалом у трьох згаданих телесеріалах (“Щасливі разом”, “Таткові доньки” і “Вороніни”) фігурують у головних ролях 8 чоловіків та 14 жінок. Саме образи цих героїв було піддано дослідницькій оцінці.

Емпіричне дослідження проводилося у грудні 2011 – березні 2012 року. Експертами, які оцінювали серіальних героїв у нашому дослідженні, виступили студенти спеціальності “психологія” Київського національного університету імені Тараса Шевченка (магістратура, 1-й курс) та спеціальності “соціологія” Київського національного університету культури і мистецтв, Інституту журналістики і міжнародних відносин (4-й курс). На наш погляд, студенти – завтрашні психологи та соціологи – можуть бути компетентними експертами, оскільки вже

володіють професійними психологічними знаннями, що забезпечують певну об'єктивність оцінки, а проте ще не зазнали професійної деформації. Разом з тим молоді люди більш гнучкі та чутливі до думки, що нав'язується ЗМК; вони меншою мірою піддаються впливу соціальних стереотипів, не мають якихось стійких упереджень, їхнє мислення менш стереотипізоване, а сприймання – більш свіже.

До участі в дослідженні було залучено загалом 104 експерти, більшість яких (74%) становили особи жіночої статі, що пояснюється переважанням жінок на спеціальностях “психологія” та “соціологія”. Гендерна нерівність у виборці водночас відповідає реальності: споживачами серіалів є насамперед жінки. Середній вік експертів – 20 років.

Отримані дані піддавалися статистичній обробці (визначення середніх значень, факторний аналіз, кореляційний аналіз тощо). У цілому аналіз оцінок якостей серіальних персонажів показав, що сучасний серіальний світ характеризується сильним змішуванням рольових позицій жінки і чоловіка. Факторний аналіз оцінок персонажів сімейних гумористичних серіалів дав змогу виявити три стереотипних образи, які визначають серіального персонажа: “ненадійна неосвічена людина”, “сильна (слабка) особистість”, “некрасива людина, що сподівається лише на себе”. Основою для стереотипізації є здебільшого такі якості, як освіченість, сила/слабкість особистості, привабливість.

Встановлено, що **чоловіків** оцінюють, по-перше, за їхнім *ставленням до інших*, по-друге, за їхньою *силою або слабкістю*, а по-третє, за їхньою *емоційністю*, точніше її відсутністю, і *холодним розумом*. **Жінок** же розглядають передусім крізь призму *сили-слабкості*, а відтак за їхнім *статусом* та *діловими якостями, владними відносинами*. Як бачимо, у сучасному “серіальному” світі відбувається підміна понять жіночого і чоловічого: якості, найбільш важливі для жінок, – чуйність, турбота про інших, емоційність тощо, є призмою, крізь яку оцінюють чоловіка – героя серіалу, а основними якостями “серіальної” жінки є сила, статус та якість ідеального підлеглого (нагадаємо, що події серіалів, герої яких піддавалися оцінці, відбуваються переважно вдома!). Таким чином у дитини формується настановлення, що головне в житті людини – це робота, яка є мірилом її сили та впливу, визначає її соціальний статус, дитина починає оцінювати соціальний світ і людей у цілому без огляду на їхні особистісні якості та взаємодію з іншими.

Зрозуміло, що стереотипні образи завжди є спрощеними, “плоскими”, позбавленими різнобарвності відтінків, що притаманні реальним людям. Типові стереотипні серіальні образи, що є сьогодні основою гендерної соціалізації дитини молодшого шкільного світу, зводяться здебільшого до таких: чоловічі – **“Грубий неосвічений мужик”, “Слабкий чоловік”, “Холодний чоловік”, та жіночі – “Слабка жінка”, “Статусна жінка”, “Поступлива жінка”**.

На жаль, обмежений обсяг статті не дає нам змоги представити всі аспекти нашого дослідження. Пропонуємо наразі більш детально зупинитися на результатах вивчення та факторного аналізу оцінок вираженості цінностей героїв серіалів, щоб виділити особливості ціннісних орієнтацій персонажів, що транслюються серіальною реальністю, а відтак визначити їхню емоційно-оцінну забарвленість і ступінь привабливості та впливу на формування ціннісно-сміслової сфери дітей та молоді. У ході аналізу отриманих результатів нас цікавили ті *цінності*, які отримали максимальні та мінімальні бали за оцінками експертів. Цікавим видається порівняння результатів передусім у гендерному контексті.

Беручи до уваги загальні результати, зазначимо, що оцінки вираженості цінностей у жінок майже завжди вищі, ніж такі оцінки у чоловіків – героїв серіалів. Виняток становлять цінності: цікава робота, наявність добрих і вірних друзів, розвиток, розваги (термінальні цінності) та терпимість – до поглядів, думок інших, уміння прощати іншим їхні помилки та огріхи (інструментальна цінність). Звідси можна зробити висновок, що саме жінка в серіалах є носієм і глашатаєм цінностей, а життєві завдання чоловіків – власний розвиток (особистісний та професійний) і розваги з друзями. Крім того, зауважимо, що чоловіки виявляють таку рису, яка частіше визнається як жіноча, – терпимість.

Розгляньмо більш детально цінності *“серіальних” чоловіків*. Серед тих, що були найбільш високо оцінені експертами у чоловіків-героїв серіалів, переважають цінності-цілі: *розваги, здоров’я, активне діяльне життя, любов, матеріальна забезпеченість, щасливе сімейне життя* (цінності розташовані в порядку зменшення вираженості за оцінками експертів). Лише один спосіб дій є для “серіальних” чоловіків найкращим в усіх ситуаціях – *життєрадісність*. Отже, девіз “серіального” чоловіка – “посміхнися, і отримаєш усе”: задоволення, гроші, жінок, щастя, енергію, навіть сім’ю. Невже для досягнення всього цього треба лише посміхатися та радіти життю, сприймати світ і самого себе з гумором? Саме це засвоюють діти з таких серіалів: нічого не треба робити, щоб отримати те, чого прагнеш.

Спробуймо з’ясувати, які цінності є найважливішими для *жінок – героїнь серіалів*. Якщо чоловіки хочуть проводити своє життя в розвагах та відпочиваючи, у приємних відчуттях, любові та сімейному щасті, то для жінок, навпаки, важливими є *розвиток, кар’єра, освіта* (крім, зрозуміло, сімейного щастя, носіями якого як цінності традиційно є жінки). Перший блок цінностей, найбільш виражених у жінок – персонажів серіалів, пов’язаний з *вольовими якостями*. Це цінності-засоби самоствердження: впевненість у собі; сміливість у відстоюванні власної думки, поглядів; незалежність; сильна воля; непримиренність до своїх недоліків та недоліків інших. Вони поєднані із цінностями-

цілями – свободою та активним діяльним життям. Жінки також переймаються своїм здоров'ям та щасливим сімейним життям, важливим для них є і матеріальний добробут (цінності-цілі *особистого життя*). Але задля цього вони розвивають у собі якості *доброго виконавця* – акуратність, вихованість, дисциплінованість (цінності-засоби). Поза увагою жінок-персонажів не залишаються, однак, розваги і любов. Тобто жінки є переважно *підлеглими з високими домаганнями*, що дає їм можливість отримувати те, до чого вони прагнуть.

Отже, якщо чоловікові достатньо лише посміхатися – і він одразу ж отримує все, то жінці для досягнення своїх цілей потрібно докласти чимало зусиль: здобути освіту і виховання, навчитися бути сміливою і незалежною, важко працювати над власними недоліками. Вважаємо, що це – *гендерний стереотип*, який упродовжується в нашому суспільстві вже багато десятиліть. Мати каже дівчинці: “Треба працювати, треба досягти успіху, тоді на тебе зверне увагу достойний чоловік”. Це, мабуть, було актуально в першому поколінні після Великої Вітчизняної війни, коли чоловіки становили меншість. Утім, так залишається і сьогодні: чоловіки цінуються більше, ніж жінки (і на роботі, і в сім'ї серед дітей). Цей стереотип батьки несвідомо передають дітям. А джерело його виникнення – ще в минулих століттях, коли хлопчик був опорою батьків у старості, а дівчинка виходила заміж й залишала батьківський дім. Цей стереотип живе й досі.

Зупинімося коротко на цінностях головних персонажів серіалу “Щасливі разом”. Головний його герой *Гена* найбільше цінує особисту свободу, розваги та здоров'я (індивідуалістичні цінності). Про нього можна сказати, що він намагається стати “легким” чоловіком. У його арсеналі засобів досягнення цих цілей – життєрадісність, сміливість у відстоюванні власних поглядів, тверда воля, незалежність, тобто традиційно чоловічі якості (й індивідуалістичні цінності). Найменшою мірою він зорієнтований на цінності, які можна об'єднати в групу “розвиток особистості”. На шляху досягнення цілей Гена не схильний користуватися засобами, які об'єднуються під загальною назвою “дбайливе ставлення до інших”. Неважливою для нього є також ефективність у справах.

Серед пріоритетів *Даші* – дружини Гени – також розваги, упевненість у собі, свобода, здоров'я. Утім, не менш важливими для неї є сімейне щастя, любов, активне життя. Жінка прагне досягти всього цього за допомогою життєрадісності, твердої волі, сміливості у відстоюванні своїх поглядів, високих запитів до життя (домагань) та незалежності. Але виникає питання, як можна любові та щасливої сім'ї досягти тільки твердою волею і незалежністю? Даша, як і її чоловік, нехтує саморозвитком, відкидає на шляху досягнення своїх цілей такі засоби, як відповідальність, раціоналізм, вихованість, широта поглядів.

Син Даші та Гени – *Рома* – узагалі отримав від експертів оцінки, нижчі від середніх; причому ці оцінки цінностей мають невеликий розкид: найнижчу отримала цінність “щастя інших”, найвищу – звісно, “розваги”. До цього слід додати, що при ранжуванні найбільша кількість цінностей-цілей оцінена найменшими балами, а цінності-засоби – відносно більшими. Крім розваг, Рома цінує активне діяльне та продуктивне життя, свободу, здоров’я, а головним засобом досягнення перелічених цілей він вважає, як і його батько, життєрадісність, а ще – самоконтроль, раціоналізм, відповідальність. Рома порівняно зі своїми батьками виглядає більш серйозним та цілеспрямованим; щоб досягти своїх цілей, він готовий наполегливо працювати.

Світлана – Ромина сестра – теж прагне розважатися. Причому це бажання в неї виражене набагато помітніше, ніж в інших членів її сім’ї. Їй також притаманні цінності свободи, упевненості в собі, здоров’я; вона цінує активне, діяльне та продуктивне життя і любов. Але які шляхи реалізації цих прагнень, крім використання природної життєрадісності, вона при цьому бачить? Важливими для Світлани є також високі запити і домагання; утім, усі інші цінності-засоби дівчини отримали від експертів дуже низькі оцінки.

Сусіди родини Букіних – *Толик і Олена* – також є цікавими персонажами з погляду оцінювання “серіальних” цінностей, оскільки помітно відрізняються від Букіних – у них найбільш цінною річчю є не розваги! Розпочнімо з Толика. Найбільшою цінністю для нього є *матеріальний добробут*, а лише потім – розваги. Він також цінує любов, щасливе сімейне життя і здоров’я. Задля досягнення цих благ Толик “використовує” вихованість, життєрадісність, акуратність, терпимість, чуйність, дисциплінованість; у нього також високі запити до життя. Отже, “вихований і слухняний хлопчик” Толик буде завжди жити добре. У нього одного серед героїв цього серіалу високі оцінки цінностей спілкування та прийняття інших.

Порівняно з усіма іншими персонажами серіалу “Щасливі разом” Олена отримала максимальні оцінки за більшістю цінностей. Дружина Толика, як і її чоловік, цінує матеріальний добробут понад усе. Але для неї, крім матеріального, важливі й інші цінності: активне та продуктивне життя, ефективність у справах, цікава робота, любов, щасливе сімейне життя і навіть (для єдиної героїні цього серіалу!) освіта. В Олені високі запити, і вона цінує акуратність, незалежність, вихованість, дисциплінованість, раціоналізм та відповідальність. Героїня визнає також цінності професійної самореалізації й особистого життя, індивідуалістичні цінності та цінності справи і самоствердження. Узагальнюючи отримані дані, маємо підстави стверджувати, що саме Олена – найбільш упосліджений, на жаль, персонаж, над яким сміються всі інші, – є справжнім носієм цінностей.

Отже, якщо Букіни на перше місце ставлять розваги, радощі життя, то їхні сусіди прагнуть понад усе матеріального добробуту. Дитина молодшого шкільного віку, яка дивиться цей серіал, приходиться до висновку: треба веселитися, жартувати, підсміюватися з інших, бо це найвища цінність. А ще важливо мати багато грошей – тоді можна буде купити ще більше розваг! Але для добробуту та розваг не треба вчитися, не треба працювати, треба лише мати високі запити до життя та бути слухняним і водночас незалежним. Виходить, що дитину вчать насамперед звергати авторитети і дослухатися лише до себе, тобто бути індивідуалістом. До цього додамо, що ті, хто є носієм незаперечних ще не так давно цінностей, сьогодні викликають нерозуміння, а то й відразу масового оточення.

Наступним кроком обробки первинних даних був *факторний аналіз експертних оцінок цінностей героїв серіалів*. Було виділено три фактори, що пояснювали загалом понад 60% дисперсії.

Перший фактор дістав назву *“цінності інтелігентна”*. До нього увійшли цінності-цілі освіти та саморозвитку з найбільшим факторним навантаженням (наприклад, освіченість, широта поглядів, пізнання, творчість тощо); цінності-засоби, пов'язані з діловими якостями (відповідальність, вихованість, ефективність у справах, дисциплінованість, самоконтроль тощо), та дбайливе ставлення до інших (чуйність, терпимість, щастя інших). Це ті засоби, які спрямовані на цінності розвитку, отримання цікавої роботи, що приносить щастя іншим. Ідеться про людину творчу, яка проживає продуктивне життя, цінує красу природи та мистецтва, володіє життєвою мудрістю.

Другий фактор презентує *цінності товариської (компанійської) людини*, що понад усе полюбляє розваги, має багато друзів, щаслива в сім'ї, досягла суспільного визнання. Це, на відміну від попереднього дуже серйозного і відповідального образу, весела, життєрадісна людина. Але як досягти визнання та любові друзів, якщо немає відповідальності, дисциплінованості, якщо відкидається прагнення до розвитку? Звернімо увагу на те, що серед цінностей-засобів тут фігурує тільки одна – життєрадісність (як у Гени Букіна). Мабуть, усе ж таки для того, щоб тебе любили друзі, сім'я, щоб розважатися і бути визнаним, достатньо лише почуття гумору, уміння покепкувати із себе та віри у світле майбутнє...

У третьому факторі ми знову бачимо на перших позиціях за факторним навантаженням цінності-засоби, притаманні жінкам – героїням серіалів (і Даші Букіній зокрема): тверду волю, сміливість у відстоюванні власних поглядів і думок, незалежність. Завдяки цьому досягається впевненість у собі, свобода, життєва мудрість. Без роботи над собою тут ніяк не обійдеться – потрібна непримиримість до недоліків у собі та в інших. Отже, це фактор *цінностей упевненої, вільної людини*. Найімовірніше, така людина самодостатня, оскільки у фактор

не увійшла жодна цінність, пов'язана зі стосунками з іншими, увагою і дбайливим ставленням до них. Інші повинні лише відтіняти власне Я героя, бути для нього тлом: у них мають бути недоліки, до яких можна бути непримиримим; перед ними треба відстоювати власні думки, наполягати на своєму і не відступати; виявляти незалежність у своїх суженнях і вчинках.

Висновки. Отже, результати факторного аналізу дали змогу згрупувати цінності “серіальних” персонажів за такими принципами: освіченість, життєрадісність, упевненість у собі. Можемо зробити припущення, що на основі механізму стереотипізації відбувається добудовування до цілісних образів *“інтелігента”*, *“компанійської людини”*, *“упевненої в собі людини”*.

Зрозуміло, діти дивляться гумористичні телесеріали і, безперечно, дивитимуться їх надалі, несвідомо засвоюючи гендерні стереотипи та наслідуючи “серіальні” цінності. Відтак постає питання, до чого ж дійде зрештою наше суспільство за умови впливу таких викривлених “серіальних” ціннісних орієнтацій, що визначають формування ціннісно-сміслові сфери дитини? Адже діти, які сьогодні засвоюють ці “серіальні” цінності, через кілька років будуватимуть власні стосунки, формуватимуть власні сім'ї та виховуватимуть власних дітей. Чи варто перекладати на сучасні серіали таку важливу функцію, як соціалізація дитини?

Медіа є нашою реальністю, від цього нікуди не сховаєшся. Але батьки спроможні допомогти дитині обрати відповідний медіатекст для розваг та отримання задоволення. На наш погляд, єдино правильним виходом із цієї складної ситуації є впровадження медіаосвіти – формування медіакомпетентності, і не лише дітей і підлітків, тобто підростаючого покоління, а і їхніх батьків, які сьогодні заохочують дитину до медіасоціалізації, несвідомо віддаючи медіа визначальне місце і у своєму житті.

Література

1. *Абраменкова В. В.* Социальная психология детства: учеб. пособие / В. В. Абраменкова. – М.: ПЕР СЭ, 2008. – 431 с.
2. *Мид М.* Культура и мир детства: Избранные произведения / Маргарет Мид; пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
3. *Лемши Д.* Жертвы экрана. Влияние телевидения на развитие детей / Дафна Лемши; пер. с англ. С. Д. Грековой. – М.: Поколение, 2007. – 304 с.
4. *Вознесенська О. Л.* Спільне медіа-дозвілля родини / О. Л. Вознесенська // Психологічні перспективи. – 2012. – Спец. випуск “Психологія професійної діяльності працівників соціальної сфери”. – С. 100–110.
5. *Скнар О.* Коллаж в арт-терапевтической работе с темой “Мужчина и Женщина” / Оксана Скнар // Простір арт-терапії: [зб. наук. статей]. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 2 (4). – С. 119–128.

Вознесенская Е. Л. Система ценностных ориентаций персонажей современных телесериалов как фактор формирования ценностей детей и молодежи

Освещены частичные результаты эмпирического исследования образов персонажей, оказывающих существенное влияние на социализацию личности. Выделены особенности ценностных ориентаций мужских и женских персонажей на примере юмористического сериала “Счастливы вместе”. Сделан вывод о негативном влиянии ценностных ориентаций, которые внедряются сериальными персонажами, на формирование ценностной сферы детей и молодежи посредством медиасоциализации. Затронута проблема длительных социальных последствий моделирования ценностей детей вследствие воздействия сериальной телепродукции.

Ключевые слова: медиасоциализация, телесериал, ценности, ребенок.

Voznesens'ka O. L. The system of value orientation of the modern TV-serials' characters as a factor of children's and youth's values formation

The article contains the partial results of the empirical study of images of contemporary TV serials' characters which influence on personality's socialization. Peculiarities of value orientations of male and female characters of the comic serial “Happy Together” are identified. It is concluded that value orientations which are implanted by the characters of TV serials have negative impact on formation of value sphere of children and young people through mediasocialization. The problem concerned with long-term social consequences of the impact of TV series on kids' values is discussed.

Key words: media socialization, TV-serials, values, a child.

© Вознесенська О. Л.

Н. І. Череповська

**МЕДІАПЕРЦЕПТИВНА КОМУНІКАЦІЯ:
ЕВОЛЮЦІЯ ВІЗУАЛЬНОГО СПРИЙМАННЯ**

Обстоюється думка, що еволюція візуальної культури здатна змінювати візуальне сприймання культурних текстів людиною. Медіаперцептивна комунікація глядача з візуальним медіатекстом розглядається як сучасний, новий тип візуального/екранного сприймання. Звертається увага на те, що візуальне сприймання нового типу часто здійснюється й новим способом когнітивної обробки візуальної інформації. Перед науковцями, медіапедагогами ставиться завдання: дослідити фрагментарний спосіб обробки інформації та оптимізувати формування візуальної медіакультури особистості.

Ключові слова: еволюція візуальної культури, еволюція візуального сприймання, медіаперцептивна комунікація, новий спосіб когнітивної обробки інформації.

Проблема. В умовах цифрової культури стрімкий розвиток новітніх технологій і візуальних медіатехнологій зокрема, примат візуаль-

ного “технічного”, “техногенного” образу (Н. Сосна, В. Флюссер) у добу “цивілізації образу” (П. Вірілію) та “іконічного повороту” в культурі (G. Voehm), індустріальна “технічна відтворюваність” образів (В. Беньямін), виробництво й споживання образів як ознака “сучасного” суспільства (S. Sontag), нові формати, режими, умови візуальної перцепції у повсякденні людини висувають низку соціально-психологічних проблем. Однією з таких проблем є суперечність між традиційним та “новим” способом когнітивної обробки інформації і медіавізуальної зокрема. Під “новим” способом ми розуміємо зумовлений інформаційним надміром фрагментарний спосіб когнітивної обробки візуальних медіатекстів різного формату, змісту, жанру. Суть проблеми полягає в тому, що обидва способи сприймання та осмислення інформації – традиційний (лінійно аналітичний) та новий (фрагментарний, “мозаїчно-кліповий”) – є взаємонесумісними.

Мета статті: з’ясування причин поширення нового способу опрацювання медіавізуальної інформації та виявлення способів гармонізації візуального медіасприймання.

Об’єктом дослідження є візуальне сприймання як механізм здійснення “культурного діалогу” глядача з візуальними медіатекстами в процесі медіаперцептивної комунікації, *предметом* – особливості еволюції візуального сприймання і медіасприймання зокрема.

Технологічна революція, виникнення нових візуальних технологій і медійних практик зумовили виникнення та поширення нового типу сприймання – медіаперцептивної комунікації глядача з візуальними медіатекстами. Отже, ідеться *про медіаперцептивну комунікацію як якісно новий тип сприймання.*

Медіаперцептивна комунікація становить інформаційно-смісловий аспект перцептивної та постперцептивної взаємодії глядача з візуальним медіатекстом головним чином в екранному форматі. Під час взаємодії або потому відбувається умовне “злиття” у психологічну “єдність” репрезентованого візуально-сміслового конструктора медіатексту та образного, смислового досвіду глядача. Результатом такого “злиття” може бути (або не бути) утворення нової візуально-сміслової структури перцепіента. “Комунікаційність” медіаперцептивної взаємодії такого “культурного діалогу” полягає в розширенні *процесу* медіаперцепції до медіаперцептивної *діяльності* тимчасового “зіткнення”, можливої інтеграції двох систем смислів: знаково-речової системи медіакультури і змісту свідомості особистості.

Суть медіаперцептивної комунікації розкривається через такі умовно виділені групи ознак, як технологічні, комунікативні, психологічні.

Перша група – **технологічні ознаки:**

1) *опосередкованість такої комунікації медіазасобами, медіа-технологіями*, які більшою чи меншою мірою надають комунікації інтерактивного характеру;

2) *обумовленість реалізації медіаперцептивної комунікації*; на неї зокрема впливають види медіазасобів (кіно, ТБ, інтернет, фото, поліграфія), медіаформат (фільм, телепрограма, відео, відеоролик, фотозображення), локалізація презентації (місце її здійснення: на вулиці, у транспорті, в кінотеатрі, інтернет-кафе, на роботі, удома тощо).

Друга група – **комунікативні ознаки:**

1) *відстороненість комунікації в часі й просторі* – свідчить про просторову й часову віддаленість комунікантів (автора і реципієнта) на відміну від прямої комунікації суб'єктів “віч-на-віч”;

2) *віртуальність комунікативного акту* – стосується не лише технічного боку актуалізації медіатексту, а й самого “спілкування” з авторами, які реально відсутні або перебувають в іншому місці, іншому історичному часі, а також спілкування з образами-симулякрами як техногенними образами, не існуючими на момент сприймання персонажами або вигаданими героями тощо;

3) *однобокий, “монологічний” характер комунікації* – свідчить про асиметрію медіаперцептивної комунікації, в якій медіатекст виконує роль активного спрямованого впливу, тоді як глядач не може змінити медіатекст, вплинути на нього, а його “інтерактивність” підпорядковується цілісності медіатексту, технічним можливостям медіаформату;

4) *медіатекст як знаково-речова система є предметом і для другого суб'єкта комунікації*, який має свої важливі ознаки. Це:

– репрезентативність змісту медіатексту, що становить чиесь суб'єктивне відображення світу, сконструйовану кимось реальність;

– ілюзорність форми візуального медіатексту, що знаходить відображення в таких наслідках: а) медіатекст являє собою певний техногенний, технічний код; б) форма медіатексту є віртуальною за своєю природою, хоча й зберігається на матеріальних носіях; в) зміст візуальної форми медіатексту може бути смисловою ілюзією.

Третя група – **психологічні ознаки:**

1) можливість *різних режимів медіаперцептивної комунікації* в суто психологічному контексті, використання різних *способів когнітивної обробки медіатекстів*:

– *пасивний режим* передбачає поверхове, побіжне, неухвалне сприймання, в якому немає місця для аналізу, повноцінного “діалогу”; пасивне сприймання можна порівняти з візуальною “сліпотою”, коли суб'єкт змушений “захищатися” від візуального перенасичення;

– *активний режим* медіаперцептивної комунікації може мати:

а) форму глибинного сприймання візуальних ідей, думок, систем цінностей, “світів” іншого/інших, опосередкованих медіатекстом; форма активного внутрішнього діалогу передбачає аналізування, критичне мислення, оцінювання сприйнятого; діалогічність такого “спілкування” являє собою одну з форм *внутрішньоособистісної комунікації – автокомунікації*, що пов’язана з мисленневою активізацією, внутрішньою роботою розуму та почуттів реципієнта; у такому діалозі другий “співрозмовник” завжди реально відсутній, тобто він віртуальний і “перебуває” всередині свідомості глядача;

б) протилежну – поверхову – форму сприймання, яка, однак, передбачає швидке, поверхове й узагальнене опрацювання значного обсягу інформації, швидкий перехід від одного типу інформації до іншого;

– *активний креативний режим* сприймання в ході медіаперцептивної комунікації з візуальним медіатекстом (або потому) передбачає виникнення у глядача нових власних ідей, образів, смислів і – практичного характеру зокрема – нової візуально-сислової структури;

2) зумовленість медіаперцептивної комунікації *природною потребою людини у візуальних ілюзіях*; в основі прагнень саме візуальних медіаілюзій лежить бажання задоволення потреби в ілюзорній реалізації нездійсненого; візуальні медіатексти часто-густо відображають привабливі для глядача “уявні ситуації”, в яких (як у грі) може відбутися “ілюзорна реалізація бажань, що не можуть бути здійснені в реальному житті” (Л. С. Виготський); завдяки такій “реалізації бажань” сприймач, тобто “граючий” суб’єкт, отримує задоволення;

3) поєднання в медіаперцептивній комунікації *психологічних ресурсів та ризиків*:

– *психологічні ресурси* медіаперцептивної комунікації пов’язані з можливістю задоволення значного діапазону соціально-психологічних потреб у процесі перегляду різних візуальних медіатекстів: від рекреаційних, компенсаторних до таких, що дають змогу отримати нову візуально-сислову інформацію, збагатитися новим духовним, практичним, соціальним досвідом. Переважно дозвіллено-розважальний характер візуальних переглядів сприяє тому, що візуальна медіаперцептивна комунікація глядача починає поглинати все більше і більше його вільного часу. Тому можемо припустити, що з часом внутрішня комунікація людини як опрацювання інформації все гостріше “конкуруватиме” з міжособовою комунікацією [1];

– *психологічні ризики* – це ті негативні контенти, які здатні завадати реципієнтам, особливо неповнолітнім, психологічної шкоди і які зумовлюють інформаційну втому, інформаційне перевантаження, медіазалежність. Ризики становлять реальну небезпеку підміни фактів дійсності у свідомості глядача медіавізуальною симуляцією, уникнен-

ня суб'єктом реального життя на користь занурення в медіареальність тощо.

З огляду на зазначене вище спробуймо тепер показати *еволюцію візуального сприймання*, тобто історично послідовну зміну когнітивних способів візуальної обробки інформації – від візуального сприймання/мислення візуалізованих культурних об'єктів прадавніх часів до медіаперцептивної комунікації екранних та поліграфічних медіатекстів новітнього часу. Передусім зазначимо, що сприймання візуалізованих об'єктів зумовлено загальною візуальною культурою та візуальною медіакulturою. Відповідно візуалізація становить процес утілення образу, уявлення, ідеї за допомогою практичних/ручних умінь, майстерності, а медіавізуалізація – створення техногенного образу за допомогою медіазасобів. *Візуальна культура* є складною системою таких візуалізованих підсистем, як ужиткові речі, одяг, прикраси, архітектура, знаряддя праці, пристрої, зброя, візуальні мистецтва та практики. Її сучасною могутньою складовою стала візуальна медіакultura.

У широкому розумінні *візуальна медіакultura* поєднує виробництво та споживання візуальної медіапродукції за допомогою таких провідних візуальних засобів масової комунікації, як фотографія, кіно, телебачення, комп'ютер, інтернет та новітні технології. Будучи щільно пов'язаною з розвитком *візуальної культури, візуальних медіатехнологій*, а також із *масовою культурою*, візуальна медіакultura має три основні складові: 1) винахідництво візуальних медіазасобів та створення візуальних медіаконтентів; 2) споживання, перегляд візуальної медіапродукції аудиторією; 3) індивідуальна візуальна медіакultura споживача.

Візуальна медіакultura особистості являє собою психологічне утворення: це система досвіду, знань, навичок, умінь, компетенцій щодо споживання/сприймання візуальної медіапродукції (ідеться про мотивації перегляду, відбір медіаконтентів, відповідальність за відбір). Вона також передбачає розвинену здатність бачити невидиме у візуальному, здатність до *візуальної медіаторчості* і *творчого візуального медіасприймання* зокрема.

Головним механізмом реалізації візуальної культури, у тому числі й медіакультури, є когнітивні процеси сприймання та мислення (візуального мислення, за Р. Арнхеймом). Так само візуальне мислення людини щільно пов'язане із загальним розвитком візуальної культури як культурно-історичного феномена.

Еволюційні тенденції в розвитку візуальної медіакультури, якщо брати контекст загальної візуальної культури, виявлялися в цілому нерівномірно, утім за принципом “від простого до складного”. Візуальна медіакultura з погляду візуалізації має давню генезу, адже походить від візуальних практик первісних людей, мистецтв аграрної доби Давнього Сходу, первинних протомедій античних часів, епохи

середньовіччя, доби Ренесансу. Однак її технічне, технологічне становлення припадає на період індустріалізації, тобто на ХХ ст., коли було винайдено фотографію та кінематограф. І це становлення триває й досі, але вже у форматі цифрових візуальних медіазасобів та медіатехнологій.

Візуальна медіакультура як складова візуальної культури розвивалася у *трьох основних напрямках*: технологічному, соціально-комунікативному та психологічному.

Технологічний напрям еволюції візуальної медіакультури полягає у винайденні та створенні технічних пристроїв, засобів: від найпростіших способів відбитку – через аналогові оптичні апарати – до сучасних надскладних електронних, цифрових технологій.

Соціально-комунікативна площина еволюції відображає поширення та розподіл комунікації за допомогою візуальних медіазасобів: спочатку між окремими людьми, групами людей, а пізніше – у “комунікації”, “культурному діалозі” – як із візуальним медіатекстом у різних його форматах (фотозображення, фільми, відеоролики, кліпи), так і з самим візуальним ЗМК (перегляд фільму по телевізору відрізняється від його перегляду в кінотеатрі).

Психологічний напрям візуальної еволюції цікавить нас найбільше, тому що в людини візуальне сприймання еволюціонує/трансформується разом з еволюцією її візуальної культури й візуальної медіакультури зокрема. Це твердження ґрунтується на таких положеннях:

1. Культура формує психіку людини (Л. С. Виготський, О. Г. Асмолов). Поза культурою дитина не може стати справжньою людиною. Відомо, що тривала ізоляція від соціально-культурного середовища деформує людську психіку. Прикладом можуть бути випадки “виховання” дітей хижими тваринами або діти-“мауглі”, які виростили в асоціальному середовищі сучасних “кам’яних джунглів”.

2. Зміна культури передбачає й зміну візуального сприймання (Г. Вольфлін, В. М. Розін). Підтвердженням цього є специфіка творення візуально-образних мистецьких систем та відповідно особливості їх сприймання в різні історичні та культурні часи. Слід зауважити, що візуальне сприймання еволюціонує/змінюється не на фізіологічному рівні, а на рівні психіки та її візуальних структур [2]. Так, реалістичні зображення тваринного світу з палеолітичних печер зовсім не мають на увазі “реалістичного відображення навколишнього світу”, бо вони є знаками, візуальними опорами абстрактних понять і магично-ритуальних дій прадавніх людей. Саме тому ці зображення на стінах і стелях жителів первісних людей не є площинно організованими, а розташовані хаотично, часто накладаються одне поверх одного.

Інший тип зображення і відповідно інший тип візуального сприймання представлено єгипетськими графічними образами, а також

зображеннями середньовічних ікон, які сучасному глядачеві сприймати не так-то й легко, та й це потребує додаткових галузевих знань. Навпаки, зображення античних часів, доби Ренесансу, класичного європейського мистецтва Нового часу як раціональних культур є цілком зрозумілими, а їх сприймання мало чим відрізняється від сприймання сучасних традиційних фотозображень.

Нове у сприйманні візуального пов'язане з появою “зображення в русі” з його специфічною “екранною мовою”, характером подачі візуального матеріалу, якому властиві “кліповість” (швидка зміна зображень), “мозаїчність” (подача різних, не пов'язаних між собою візуально-смыслових фрагментів) тощо. А проте нині дорослий глядач добре розуміє такі речі, як “монтаж фрагментів”, логіку його викладу, смисл різних “планів” подачі візуального, “географію” та “час” події, розрізняє зображення “реальності” і зображення “марень”, “снів”. На противагу дорослим і на доказ формування візуального сприймання у відповідному культурному контексті малі діти багато чого ще не розуміють з перегляду і тому постійно перепитують у дорослих, так би мовити, вибудовують своє сприймання під задану візуальну структуру.

3. Сучасний *перехід аналогової візуальної медіакультури в цифрову*, характерними особливостями якої є: 1) візуальна перенасиченість, 2) тотальність візуального, 3) доступність візуальної інформації, 4) поліекранність тощо. Усе це створює візуально-інформаційний хаос, який спричинює появу у дитини таких небажаних когнітивних трансформацій, як неуважність, нездатність до концентрованої тривалої уваги, розпорошеність думок, поверхове опрацювання візуальної інформації за рахунок аналітичної, критичної її обробки та ін. У цілому це призводить до того, що реципієнт втрачає здатність до селекції, систематизування та ієрархізації інформації, бажання шукати в ній смисли та цінності. Зрозуміло, що така особистість стає доступною мішенню для маніпуляцій, ідеологічних впливів з боку ЗМК; вона непристосована до повноцінного функціонування в інформаційному суспільстві тощо.

Утім, можна спостерігати і деякі позитивні прояви нового когнітивного стилю молоді, який виник як намагання адаптуватися до надміру інформації. Це здатність до обробки значних обсягів інформації, швидкого перемикавання уваги, схильність до багатозавданності та ін. Тобто ми є очевидцями трансформації когнітивної сфери “цифрових від народження” дітей, що зумовлено зміною традиційної культури цифровою [3].

Не менш цікавим є і питання *формування візуальної медіакультури особистості – такої культури, яка відповідала б сучасним культурним трансформаціям*. На нашу думку, подолання суперечностей між традиційним і новим способом сприймання інформації й медіавізуальної зокрема неможливе без певним чином організованого медіао-

світнього процесу. Формування візуальної медіакультури особистості засобами медіаосвіти передбачає передусім розвиток та збереження таких важливих і традиційних якостей, як:

1) готовність до свідомого сприймання візуальної медіаінформації та її селекції, особиста відповідальність за обраний для перегляду візуальний медіатекст, усвідомлення мети перегляду, планування часу перегляду тощо;

2) розвиток аналітичного, конструктивного критичного мислення та автономного ставлення до будь-якої медіаінформації й візуальної зокрема;

3) розвиток творчого сприймання як здатності до виявлення аналогій певного медіатексту з іншими джерелами, мисленнєвої трансформації та переосмислення візуального медіатексту, його творчої інтерпретації, використання різних підходів творчого сприймання тощо;

4) розвиток здатності до практичного застосування переглянутого в будь-якій сфері – від навчальних завдань до втілення сприйнятих ідей/образів у реалізації власних задумів у побутовій, поведінковій, комунікативній сферах [4].

Утім, ми розглянули лише перший етап формування оптимальної візуальної медіакультури молоді. Другий етап залежить від оперативності теоретичних розробок щодо “впорядкування” протилежних когнітивних стилів візуального сприймання, експериментального виявлення загальних тенденцій візуального медіасприймання, напрацювання ефективного психолого-педагогічного інструментарію.

Висновки. Неможливо змінити об’єктивні обставини перебігу технологічної еволюції, становлення цифрової культури й перебудови психіки, зумовлені активним використанням мультимедійних технологій. Так, медіаперцептивна комунікація, як “культурний діалог” глядача з візуальними медіатекстами, поступово “відбирає” у нього час на комунікацію реальну, міжособову. Крім того, прикметною рисою цифрової доби є існування людини в стані інформаційного надміру й медіавізуального зокрема, що спричинило появу фрагментарного, “мозаїчно-кліпового” способу обробки інформації, який, власне, став способом адаптації до інформаційного навантаження. Утім, цей спосіб має свої вади, що помітно переважають “надбання”.

Саме тому в полі зору медіапсихології та медіаосвіти зокрема має бути сьогодні полідетермінація змін у когнітивній сфері молоді. Така полідетермінація здійснюється, по-перше, під впливом сучасної цифрової візуальної медіакультури, а по-друге, з боку виховного медіаосвітнього процесу. Відповідно перед медіапсихологами постають такі основні завдання: 1) з’ясування суперечностей, пропорцій між традиційною обробкою візуальної інформації та фрагментарною – “мозаїчно-кліповою”, а також 2) розроблення дієвої методики гармоні-

зації візуального медіасприймання. Предметом уваги медіапедагогів має стати оптимізація процесу психічних змін дитини, насамперед формування оптимальних медіакогнітивних стилів і візуального медіасприймання зокрема, а також спрямування молоді на універсальне застосування цих стилів у повсякденних практиках, у житті загалом.

Література

1. Череповська Н. І. Медіаперцептивна комунікація: ресурси перегляду візуальних медіатекстів / Н. І. Череповська // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2012. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 15. – Ч. 1. – С. 407–416.
2. Розин В. М. Визуальная культура и восприятие. Как человек видит и понимает мир / В. М. Розин. – Изд. 2-е. – М. : Эдиториал УРСС, 2004. – 224 с.
3. Смолл Г. Мозг онлайн. Человек в Эпоху Интернета / Гэри Смолл, Гиги Ворган ; пер. с англ. Б. Козловского. – М. : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2011. – 352 с.
4. Череповська Н. Медіакультура та медіаосвіта учнів ЗОШ. Візуальна медіакультура / Наталія Череповська. – К. : Шк. світ, 2010. – 128 с.

Череповская Н. И. Медиаперцептивная коммуникация: эволюция визуального восприятия

Обосновывается мнение, что эволюция визуальной культуры способна изменять визуальное восприятие культурных текстов человеком. Медиаперцептивная коммуникация зрителя с визуальным медиатекстом рассматривается как современный, новый тип визуального/экранного восприятия. Обращается внимание на то, что визуальное восприятие нового типа часто осуществляется и новым способом когнитивной обработки визуальной информации. Перед учеными, медиапедагогами ставится задача: исследовать фрагментарный способ обработки информации и оптимизировать формирование визуальной медиакультуры личности.

Ключевые слова: эволюция визуальной культуры, эволюция визуального восприятия, медиаперцептивная коммуникация, новый способ когнитивной обработки информации.

Cherepovska N. I. Mediapceptive communication: evolution of visual perception

The author proves that the evolution of visual culture may change the visual perception of cultural texts by man. Mediapceptive communication of viewer with visual media text is considered as a modern, new kind of visual / screen perception. It is underlined that visual perception of new type is often realized by a new way of cognitive processing of visual information. Media teachers put the tasks for scientists: to explore fragmented way of information processing and optimize the formation of personality's visual media culture.

Key words: evolution of visual culture, evolution of visual perception, mediapceptive communication, a new way of cognitive information processing.

© Череповська Н. І.

Т. М. Тригуб

МЕДІЙНА АКТИВНІСТЬ УЧНІВ З РІЗНИМ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИМ СТАТУСОМ

Представлено результати емпіричного дослідження медійної активності учнів з різним соціально-психологічним статусом. Виявлено, що лідери проводять свій час здебільшого в активній взаємодії з медіа, натомість аутсайдері схильні до пасивної взаємодії. З'ясовано, що діти з низьким статусом більше схильні до військового, кримінального, наукового, політичного, пригодницького медіаконтенту, а високостатусні віддають перевагу історичним, любовним, містичним та молодіжним темам.

Ключові слова: медійна активність, емоціогенність, медіазасоби, медіаконтент, аутсайдер, лідер.

Проблема. Проблематика медійної психології, вивчення впливу медіа на людину і суспільство є, безперечно, актуальною темою в інформаційному суспільстві. Сьогодні засоби масової комунікації стали невід'ємною складовою нашого життя, без якої важко навіть уявити організацію відпочинку, праці, навчання і спілкування. Саме завдяки взаємодії з медіа соціалізується сучасна особистість, розвивається та розширюється її кругозір. Утім, не слід забувати про особливу вразливість психіки дитини, яка тільки входить у світ медійного простору, поступово набуваючи здатності критично ставитися до отримуваної інформації. Саме в дитячому віці формуються основні цінності та особистісні особливості індивіда. Це період шкільного навчання, активного долучення дитини до освітнього процесу. Інтенсивність взаємодії дитини з медіа в цей час помітно посилюється. Утім, зростають не тільки її можливості отримувати інформацію, а й небезпеки, пов'язані з різного роду кіберзалежностями та насадженням часто-густо сумнівних цінностей, що мають деструктивний характер. У подальшому житті дитини вони можуть негативно впливати на її поведінку, спілкування з оточенням та формування соціометричного статусу в класі. Саме тому питання ролі медіа в житті дитини, медійної активності школярів та впливу медіа на формування соціально-психологічного статусу учнів потребує ретельного вивчення.

Метою статті є порівняльний аналіз медійної активності учнів з різним соціально-психологічним статусом – лідерів та аутсайдерів.

Активність взаємодії з медіа фахівці-психологи найчастіше розглядають як співпрацю з інтернет-мережею. Російські дослідники використовують, наприклад, діяльнісний підхід, де активність суб'єкта складається з набору психологічних операцій, що визначається діяль-

ністю [1]. На нашу думку, *медійну активність потрібно розглядати значно ширше, ніж інтернет-активність*. Тому у своєму дослідженні ми спираємося на визначення О. Л. Вознесенської, яка розглядає медіаактивність як складову медіакомпетентності особистості та описує її на основі низки критеріїв: контактного (час контакту з медіа, активність споживання); комунікативного (активність спілкування за допомогою медіазасобів); когнітивного (розуміння, аналіз, фільтрація, усвідомлення, оцінювання медіаконтенту); творчого (створення нового медіаконтенту) [2].

Взято до уваги також *три рівні медіаактивності*:

- пасивне сприймання інформації, тобто реактивна діяльність, споживання медіаконтенту без певної мети та за умови відсутності свідомого відбору;

- середня активність: проактивна діяльність, активна взаємодія з медіазасобами, пошук інформації, робота з електронною поштою, “закачування” фільмів. Цей рівень передбачає використання операцій довільного та опосередкованого запам’ятовування, узагальнення, налагодження відносин;

- висока активність: виявляється у творчості та розповсюдженні власних медіаторів. Засоби масової інформації стають предметом діяльності особистості [там само].

Параметрами оцінювання ролі медіа в житті школяра залежно від його соціометричного статусу (лідера або аутсайдера) виступили: час контакту із засобами масової інформації; емоціогенність; медіауподобання; мотиви, що спонукають до взаємодії.

Емпіричне дослідження проводилося 2012 р. у п’яти школах різного статусу (спецшкола м. Києва, гімназія, сільська школа та дві школи в районному центрі Полтавської області). Загалом було опитано 300 школярів віком від 14 до 18 років (7–11 класи) із 30 класів. Учням пропонувалася *анкета* із запитаннями та варіантами відповідей для вивчення особливостей взаємодії дитини з медіа. За допомогою методу соціометрії було визначено соціально-психологічні статуси школярів, причому в подальшому акцент робився на дослідженні аутсайдерів (38% опитаних) та лідерів (25%).

Розгляньмо деякі результати емпіричного дослідження. Отримані дані свідчать, що *найбільшу популярність серед медіазасобів* мають: *мобільний телефон*, адже він є важливою складовою суспільного життя, особливо в підтримці комунікації з іншими людьми; та *комп’ютер*, як універсальний засіб спілкування, пошуку інформації, творчості та відпочинку (табл. 1). Останню позицію посів відеомагнітофон, що пов’язано із заміною його функцій іншими медіа.

Порівняння використання медіазасобів лідерами та аутсайдерами оприявнює певні тенденції. Так, високостатусні діти взаємодіють з комп’ютером, мобільним телефоном, фотокамерою інтенсивніше на

відміну від інших своїх однокласників. А низькостатусні, окрім вищезазначених медіазасобів, віддають перевагу ще й магнітофону, відеомагнітофону та DVD-плеєру. Це свідчить про те, що лідери більш активно проводять свій час, навіть у співпраці з медіа, а ось аутсайтери, навпаки, схильні до пасивної взаємодії.

Таблиця 1

Особливості користування медіазасобами учнями з різним соціально-психологічним статусом (у %)

Медіазасоби	Лідери	Аутсайтери
комп'ютер	96,10	91,23
телевізор	87,01	87,72
відеомагнітофон	5,19	10,53
магнітофон, диктофон	9,09	15,79
фото/кіно/відеокамера	54,55	35,09
DVD-плеєр	35,06	37,72
мобільний телефон	100,00	91,3
інше	5,19	0,88
відповіді немає	0	0
невизначеність відповіді	0	0

Розгляньмо питання *інтенсивності користування медіа* протягом доби (табл. 2). Спочатку зупинимося на тривалості перегляду школярами телепередач. Як показують результати дослідження, лідери дивляться телевізор переважно від 1 години до 3 годин, як і аутсайтери; проте багато школярів узагалі ним не користуються, зокрема серед дітей з високим статусом, і таких майже немає серед учнів низькостатусних. Вважаємо, що тривале споживання інформації через телебачення впливає на соціометричний статус школяра. Оскільки аутсайдер більшою мірою включений у медіапростір, то відповідно має більше шансів копіювати побачене, вчитися не на власному досвіді, а на прикладах медіа-контенту, що не завжди є адекватними в реальному спілкуванні.

Одним із найпопулярніших медіазасобів є *інтернет*, який потребує власної активності школяра. Ним користуються майже всі учні незалежно від статусу. Але помітно, що більш як третина лідерів користуються інтернетом від 1 до 3 годин, майже третина – від 3 до 5 годин на добу та майже 13 % – від 5 до 7 годин, тоді як аутсайтери роблять це значно менше: близько 1/5 таких учнів – від 1 до 3 годин, майже третина – від 3 до 5 годин на добу. Звідси випливає, що загроза інтернет-залежності більш висока в аутсайдерів, тому що серед них багато тих, хто користується інтернетом понад 12 годин на добу (частка таких перевищує 20%). Тривале перебування в мережі говорить про можливість впливу інтернет-контенту на школярів, особливо аутсайдерів,

підміну реального спілкування, що не задовольняє учня з низьким статусом, спілкуванням віртуальним, де він може бути будь-ким і будь-яким. Крім спілкування, учні грають в ігри, дивляться кінофільми, шукають інформацію і таким чином переймають норми поведінки, одночасно розвиваючись як особистості.

Таблиця 2

Інтенсивність користування медіа учнями з різним соціально-психологічним статусом (у %)

Час користування	Телебачення	Радіо	Інтернет	Преса	Мобільний телефон	Особисте спілкування	Комп'ютерні ігри
до 30 хв.							
<i>A*</i>	10,53	15,79	0,88	42,11	21,05	6,14	12,28
<i>Л**</i>	10,39	29,87	3,90	63,64	18,18	5,19	16,88
від 30 хв. до 1 год.							
<i>A</i>	27,19	11,40	11,40	10,53	21,93	28,07	13,16
<i>Л</i>	18,18	3,90	9,09	9,09	19,48	2,60	23,38
від 1 до 3 год.							
<i>A</i>	42,11	1,75	21,05	9,65	15,79	15,79	23,69
<i>Л</i>	46,79	2,60	35,06	3,90	27,27	28,57	14,29
від 3 до 5 год.							
<i>A</i>	12,28	4,39	28,07	2,63	10,53	22,81	11,40
<i>Л</i>	9,09	1,30	27,27	1,30	10,39	23,38	6,49
від 5 до 7 год.							
<i>A</i>	0,88	1,75	4,39	3,51	7,89	12,28	4,39
<i>Л</i>	5,19	0	12,99	1,30	12,99	16,88	3,90
від 7 до 9 год.							
<i>A</i>	1,75	0,88	7,89	2,63	3,51	2,63	6,14
<i>Л</i>	1,30	0	1,30	0	0	11,69	0
від 9 до 12 год.							
<i>A</i>	2,63	1,75	5,26	0	7,89	3,51	1,75
<i>Л</i>	1,3	0	5,19	0	2,60	3,90	0
понад 12 год.							
<i>A</i>	1,75	7,89	20,18	0	9,65	7,02	0,88
<i>Л</i>	1,30	0	2,60	0	7,79	6,49	0
не користуються							
<i>A</i>	0,88	54,39	0,88	28,95	1,75	1,75	26,32
<i>Л</i>	6,49	62,34	2,60	20,78	1,30	1,30	35,06

Примітка: * *A* – аутсайдири (учні з низьким соціально-психологічним статусом); ** *Л* – лідери (учні з високим соціально-психологічним статусом).

Вивчення активності дітей щодо користування *радіо* показало, що серед інших сучасних медіа йому за популярністю належить останнє місце. Мабуть, це пов'язано з тим, що його функції можуть сьогодні виконувати інші медіазасоби. Радіо використовує в цілому незначна кількість учнів. Якщо більша частина лідерів не взаємодіє з радіо взагалі, то аутсайтери слухають його значно інтенсивніше, ніж діти з високим статусом (можливо, тому, що це теж є пасивним способом взаємодії з медіареальністю). Найбільший обсяг взаємодії з радіо – до 30 хвилин на добу, та бувають випадки, зокрема серед аутсайдерів, прослуховування навіть понад 12 годин.

Що ж до *преси*, то вона також не належить до популярних серед сучасного школярства медіазасобів. Прикметно, що їй здебільшого віддають перевагу лідери. Найбільша ж кількість аутсайдерів виділяє для ознайомлення з пресою лише 30 хвилин на добу.

Розгляньмо відтак детальніше взаємодію за допомогою *мобільного телефону*. Ним користуються майже всі учні, але лідери помітно більше, ніж аутсайтери. Вважаємо, що це пов'язано з активністю перших, які підтримують активний зв'язок з іншими саме через спілкування.

Комп'ютерними іграми захоплюються майже всі учні, але більшою мірою саме аутсайтери. Більшість дітей з високим статусом грають щодня від 30 хвилин до 1 години, тоді як з низьким – від 3 до 5-ти, а інколи й понад 12 годин. Захоплення грою може відривати школяра від реального світу, віддаляти від однокласників, навіть порушувати режим навчання, проте водночас дає можливість відчувати певні емоції та знаходити друзів по грі поза школою. Серед аутсайдерів є діти, які грають у комп'ютерні ігри більше ніж 7 годин на добу (загалом близько 8,8%), а серед лідерів таких не має. Ці дані підтверджують наш висновок про загрозу інтернет-залежності для учнів з низьким соціальним статусом.

Якщо порівняти, скільки часу витрачають школярі на *особисте спілкування* без взаємодії з медіа, то виявиться, що в більшості дітей з низьким статусом на це йде від 30 хвилин 1 години, тоді як у їхніх високостатусних ровесників – від 1 до 3 годин. Отже, в цілому учні з високим статусом витрачають на особисте спілкування більше часу, ніж низькостатусні школярі. Тому аутсайтери “занурюються” в медіапростір звичайно глибше, компенсуючи комп'ютерними іграми чи комунікацією в мережі нестачу особистого спілкування. Утім, можливо, саме через надмірну взаємодію з медіа скорочується час реального спілкування з однокласниками, що й робить дитину аутсайдером.

Для детального вивчення медіауподобань учнів ми скористалися анкетною, що містила перелік тем в Інтернеті, пресі, на радіо і телебаченні, яким вони віддають перевагу (табл. 3). Як бачимо, загалом

учні незалежно від статусу обирають молодіжну, містичну, історичну, любовну, кримінальну, військову, наукову, космічну, політичну тематику (теми розташовані в порядку зменшення в школярів зацікавленості ними). Утім, між лідерами й аутсайдерами спостерігаються певні відмінності в співвідношенні улюблених тем. Більшість лідерів віддають перевагу молодіжній, містичній, науковій та історичній тематиці, аутсайдери – кримінальній, військовій, науковій, космічній і політичній. Зауважимо, що любовна тема в останніх посідає четверте місце серед бажаних тем, тоді як у їхніх високостатусних ровесників – третє.

Таблиця 3

Теми в інтернеті, пресі, радіо- і телепередачах, яким віддають перевагу учні з різним соціально-психологічним статусом (у %)

Медійні теми	Лідери	Аутсайдери
військова	19,48	24,56
історична	31,17	28,07
космічна	15,58	15,79
кримінальна (пов'язана з убивствами)	22,08	26,32
любовна	44,16	27,19
містична	61,04	34,21
молодіжна	77,92	59,65
наукова	16,88	22,81
політична	6,49	7,89
пригодницька	2,60	7,89
відповіді немає	1,30	1,75
невизначеність відповіді	1,30	7,89

Вважаємо, що вибір дитиною медіаконтенту впливає на її емоційну сферу, визначаючи формування певних цінностей, та допомагає займати певне місце в класі. Низький статус школяра, його непопулярність, “негативний” емоційний стан “примушують” дитину вибирати певний жанр – насичений сценами насильства, конфліктами, тобто тим, що відбиває певним чином її життя. Обираючи пригоди як жанр, така дитина отримує можливість компенсувати те, чого їй не вистачає в реальному житті, бо завжди приємно ідентифікувати себе з героєм пригод, переможцем, сильною особистістю. Разом з тим медіаконтент впливає на соціально-психологічний статус дитини в учнівському колективі; надмірне захоплення темами фатальності викликає емоції, які впливають на її життєві цінності: життя нічого не варте, сила вирішує все. Дитина може вважати, що агресивне спілкування є нормою, і впроваджувати це в життя, а однокласники не сприймають таку поведінку і відгороджуються від такої дитини, таким чином визначаючи її низький соціометричний статус.

Що ж до лідерів, то вони порівняно менше цікавляться кримінальною та військовою тематикою: для них важливими є комунікативні здібності, здатність будувати стосунки, долати труднощі. Таким чином, вибір лідером молодіжних, містичних, любовних, історичних жанрів, що пропонуються медіа, впливає через емоційну сферу та цінності на його соціометричний статус.

Під час взаємодії з медіа школярі виступають також творцями. Розглянемо, наскільки самі учні вміють створювати *медіапродукти*, які з них вважаються при цьому пріоритетними та загалом схильність підлітків до творчості (табл. 4).

Таблиця 4

Типи медіапродуктів, які створюють учні з різним соціально-психологічним статусом (у %)

Медіапродукти	Лідери	Аутсайтери
комп'ютерні тексти Word, Pdf та ін.	81,82	71,05
фотографії та інші зображення	93,51	79,82
відео/кліпи	53,25	43,86
презентації	85,71	59,65
текст і зображення для інтернет-сторінок	46,75	30,70
комп'ютерні програми	15,58	7,02
інше	1,30	3,51
відповіді немає	0	7,89

Умінням створювати власні медіапродукти та працювати з різними комп'ютерними програмами володіють майже всі учні, проте діти з високим соціометричним статусом є більш активними та вмілими. Вважаємо, що це зумовлено насамперед їхнім бажанням бути першими, частотою користування медіа та вибором медіазасобу. Діти з низьким статусом менш активні у створенні медіапродуктів, але все ж виявляють досить високий потяг до творчості.

Найчастіше, незалежно від статусу, підлітки створюють фотозображення і відео (задня розваги) та комп'ютерні тексти (під час навчання). Щодо кількості медіапродуктів, “зроблених” за місяць, то тут бачимо, що фотоколажі, відеосюжети більше полюбляють робити лідери. А ось аутсайтери, навпаки, віддають перевагу створенню вебсторінок, акаунтів у соціальних мережах, текстів художнього змісту та коментарів до них. Це говорить про те, що лідери більш активно використовують медіа, але як додаток до особистого спілкування, оскільки телефон вони також сприймають як активний додатковий спосіб підтримування зв'язку. Що ж до підлітків з низьким статусом, то вони, навпаки, визнають за медіа (особливо інтернетом) головну функцію у спілкуванні. Тому вони переважно спілкуються в соціальних мережах (онлайнове спілкування), створюють тексти для спілкування (наприклад коментарі). У реальному житті їм це робити, мабуть, складніше, а

через інтернет висловити свої думки набагато легше, та й мережа дає можливість пошуку друзів за інтересами, не обов'язково пов'язаних з ними іншими колективами чи знайомих у реальному світі, як одно-класники.

Під час активної взаємодії з медіа в учнів виникають *емоції від прочитаного, побаченого або почутого*. Нас цікавило, наскільки діти залежно від статусу є сприйнятливими до отриманої через медіазасоби інформації (табл. 5). До анкети було додано запитання щодо *медіаконтенту* п'яти найпопулярніших медіазасобів (телевізор, інтернет, преса, радіо та мобільний телефон), що був розглянутий крізь призму емоцій за К. Ізардом (цікавість, радість, здивування, гнів, горе, огида, відразу, страх, сором та вина).

Сьогодні одним із найпопулярніших медіа є *телевізор*. Звичайно, під час перегляду різноманітних телепередач як у лідерів, так і в аутсайдерів виникають почуття радості та цікавості. Гнів, горе, огида, відразу та вину лідери переживають частіше, ніж діти з низьким статусом. А ось аутсайдери більше піддаються почуттям здивування та страху. *Інтернет* також є джерелом емоцій, проте найбільше їх викликає в аутсайдерів. При цьому в них порівняно з лідерами більш різноманітні негативні емоції, хоча в останніх вони також представлені. Як бачимо, взаємодія із цими медіа, отримана завдяки їм інформація викликають у підлітків чималі емоційні переживання, що значною мірою впливають на поведінку дитини та становлення її соціометричного статусу. Як показали результати дослідження, емоції, викликані медіаконтентом, у лідерів більш різнобарвні. Прикметно також, що інтернет сильніше впливає на емоційну сферу дитини-аутсайдера.

Що ж до *преси*, то почуття радості, огида та відразу під час читання в аутсайдерів виникають рідше; зате порівняно з лідерами вони помітно частіше переживають відчуття страху. Це, можливо, пов'язано з вибором жанру, змісту медіаконтенту. Лідери здебільшого отримують позитивні емоції і меншою мірою, ніж діти з низьким статусом, піддаються впливу негативних почуттів. Це також може свідчити про те, що психіка лідера більш стабільна і він здатний краще фільтрувати отриману інформацію. *Телефон* також популярний серед учнів. Почуття цікавості, здивування пов'язують з ним частіше підлітки з високим статусом, натомість аутсайдери порівняно частіше переживають горе, відразу, страх та вину, хоча в цілому у них також переважають позитивні емоції. А ось *радіо* має більший емоційний вплив саме на лідерів і менший – на аутсайдерів.

Отже, медіаконтент, який “споживають” школярі через медіазасоби, має певне емоційне забарвлення. Він викликає незалежно від статусу школяра здебільшого позитивні емоції (радість, цікавість та здивування). Утім, тут спостерігаються і певні відмінності. Наприклад, відразу частіше відчують діти з високим статусом, а страх – із низь-

ким. Вважаємо, що переважні емоційні стани дитини можуть впливати на її поведінку в класі. І, можливо, саме лідерський статус дитини та стабільний емоційний стан дають їй змогу ставитися до інформації, отриманої завдяки медіа, більш критично, навіть з певною відразою, тоді як для аутсайдерів саме медіаспілкування становить основу взаємодії з реальним світом.

Таблиця 5

Емоції, які виникають у підлітків під час користування медіазасобами, залежно від соціально-психологічного статусу реципієнтів (у%)

Емоції	Телевізор	Інтернет	Преса	Телефон	Радіо
цікавість					
<i>A*</i>	83,33	82,46	54,39	50,88	52,63
<i>Л**</i>	80,52	84,42	58,44	61,04	59,74
радість					
<i>A</i>	37,72	57,89	10,53	62,28	12,28
<i>Л</i>	37,66	64,94	9,09	62,34	16,88
здивування					
<i>A</i>	29,82	35,96	34,21	29,82	12,28
<i>Л</i>	27,27	33,77	45,45	33,77	14,29
гнів					
<i>A</i>	12,28	21,93	11,40	21,93	19,30
<i>Л</i>	18,18	16,88	12,99	24,60	6,49
горе					
<i>A</i>	17,54	19,30	7,02	19,30	4,39
<i>Л</i>	18,18	11,69	7,79	11,69	7,70
огида					
<i>A</i>	16,67	16,67	14,91	11,40	18,42
<i>Л</i>	23,38	12,99	18,18	9,09	10,39
відраза					
<i>A</i>	15,79	17,54	9,65	12,28	14,91
<i>Л</i>	19,48	12,99	12,99	9,09	9,09
страх					
<i>A</i>	33,33	19,30	5,26	13,16	4,39
<i>Л</i>	28,57	15,58	7,70	11,69	5,19
сором					
<i>A</i>	8,77	21,05	3,51	21,05	4,39
<i>Л</i>	7,79	15,58	6,49	19,48	3,90
вина					
<i>A</i>	7,02	14,90	3,51	21,93	2,63
<i>Л</i>	10,39	11,69	1,30	19,48	3,90

Примітка: * А – аутсайдери (учні з низьким соціально-психологічним статусом); ** Л – лідери (учні з високим соціально-психологічним статусом).

Виходячи з того, що взаємодія з медіа може бути відпочинком, активністю або творчістю, ми спробували з'ясувати, наскільки той чи той вид діяльності характерний для школярів, які мають у класі різні статуси (табл. 6).

Таблиця 6

Мета користування медіазасобами залежно від соціально-психологічного статусу учня (у %)

Частота користування	Відпочинок (розслаблення)	Активність (дії, пошук, комунікація)	Творчість (створення й отримання нового, натхнення)
постійно			
<i>А*</i>	22,81	25,44	20,18
<i>Л**</i>	20,78	22,08	18,18
часто			
<i>А</i>	48,25	37,72	25,44
<i>Л</i>	48,05	50,65	35,06
інколи			
<i>А</i>	21,93	26,32	27,19
<i>Л</i>	24,68	22,08	32,47
зрідка			
<i>А</i>	5,26	8,77	20,18
<i>Л</i>	5,19	3,90	10,39
ніколи			
<i>А</i>	1,75	1,75	7,02
<i>Л</i>	1,30	1,30	3,90

Примітка: * А – аутсайдери (учні з низьким соціально-психологічним статусом); ** Л – лідери (учні з високим соціально-психологічним статусом).

Виявилось, що аутсайдери на відміну від дітей з високим статусом значно частіше взаємодіють з медіа саме заради відпочинку, хоча і для тих, і для тих активність (а саме пошук інформації, комунікація) посідає перше місце. Проте для аутсайдерів, як уже зазначалося, спілкування за допомогою медіа є все ж важливішим, ніж для лідерів. Це підтверджує наше попереднє припущення, що саме в мережі підліткам з низьким статусом легше спілкуватися та почуватися значущими. Що ж до творчості, то вони займаються творчою роботою “постійно”, а лідери – “часто” (за шкалою табл. 6). При цьому продуктивність останніх є все ж таки дещо вищою. Тобто до творчості за допомогою

медіа долучаються всі діти, тільки аутсайдери помітно менше часу витрачають на реальне спілкування і через це все глибше “занурюються” у віртуальний світ, відриваючись від реального. А лідери, навпаки, вдало поєднують творчість з реальним спілкуванням.

Висновки. Отже, емпіричне дослідження підтвердило, що медійна активність є важливим чинником становлення особистості сучасного підлітка. Найпопулярнішими серед використовуваних медіазасобів сьогодні є комп’ютер, мобільний телефон та телевізор. Учні-лідери активно проводять свій час у співпраці з медіа, а аутсайдери, навпаки, схильні до пасивної взаємодії. Підлітки з низьким статусом більшою мірою цікавляться військовою, кримінальною, науковою, політичною і пригодницькою тематикою, а високостатусні віддають перевагу молодіжним, містичним, любовним та історичним темам. Встановлено, що школярі незалежно від свого статусу в класі активно взаємодіють з медіа, проте аутсайдери витрачають на таку взаємодію значно більше часу, ніж лідери. Високостатусні ж учні відповідно витрачають більше часу на особисте спілкування.

Виявилось, що вмінням створювати власні медіапродукти та працювати з ними володіють практично всі учні. Підлітки з низьким статусом схильні до творчості, але продуктивність такої діяльності вища все ж таки у їхніх високостатусних ровесників. Незалежно від статусу діти найчастіше створюють фотозображення і відео (зادля розваги) та комп’ютерні тексти (під час навчання). Що ж до виду створених медіапродуктів, то фотоколажі та відеосюжети любляють робити лідери, аутсайдери ж, навпаки, віддають перевагу створенню вебсторінок, акаунтів у соціальних мережах, текстів художнього змісту та коментарів до них. Це означає, що високостатусні діти більше використовують медіа для своєї творчості, тоді як низькостатусні – для спілкування.

Загроза інтернет-залежності є більш високою для учнів-аутсайдерів, які частіше грають у комп’ютерні ігри, віддають перевагу пасивним видам взаємодії з медіа. Діти з низьким статусом визнають за медіа (особливо інтернетом) головну функцію у спілкуванні. Усі школярі, як показали результати дослідження, є чутливими до емоційного забарвлення інформації, що може впливати на формування їхньої емоційної сфери, життєвих цінностей, а відтак на поведінку дитини та становлення її соціометричного статусу в класі, колективі.

Саме цим пояснюється актуальність потреби в проведенні спеціально розроблених медіаосвітніх заходів в навчальних закладах усіх типів.

Література

1. Кузнецова Ю. М. Психология жителей интернета / Ю. М. Кузнецова, Н. В. Чудова. – Изд. 2-е, испр. – М. : ЛКИ, 2011. – 224 с.

2. *Вознесенька О. Л.* Медіа-активність як фактор становлення особистості сучасного студента / *О. Л. Вознесенька* // П Міжнародна науково-практична конференція “Гене́за буття особистості” (19–20 груд. 2011 р.). – К. : Інформ.-аналіт. агентство, 2011. – Т 2. – С. 18–25.

Тригуб Т. Н. Медиаактивность учащихся с различным социально-психологическим статусом

Представлены результаты эмпирического исследования медиаактивности учащихся с различным социально-психологическим статусом. Обнаружено, что лидеры проводят свое время преимущественно в активном взаимодействии с медиа, в то время как аутсайдеры склонны к пассивному взаимодействию. Выяснено, что дети с низким статусом более склонны к военному, уголовному, научному, политическому, приключенческому медиаконтенту, а высокостатусные предпочитают исторические, любовные, мистические и молодежные темы.

Ключевые слова: медиаактивность, эмоциогенность, медиасредства, медиаконтент, аутсайдер, лидер.

Trygub T. M. Mediaactivity of students with different social and psychological status

The results of the empirical study of students' media activity with different social and psychological status are represented. Leaders actively spend their time in cooperation with the media and outsiders are prone to passive interaction. It was found that children with low status are more prone to war, criminal, scientific, political, adventure media content, and students with high status prefer historical, love, mystical and youth topics.

Key words: mediaactivity, emotional, mediameans, mediacontent, outsider, leader.

© Тригуб Т. М.

Міждисциплінарний форум: ПРОБЛЕМА СМISЛУ В ГУМАНІТАРНОМУ ПІЗНАННІ ТА КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИКАХ

В. В. Жовтянська

ЗАСАДИ ПОНЯТІЙНОГО ВИЗНАЧЕННЯ В ТЕОРІЇ СМISЛОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Розглядаються методологічні передумови визначення поняття смислу в теорії смислових трансформацій. Це поняття пропонується тлумачити як суб'єктивний процесуальний аспект репрезентацій дійсності. Такий спосіб уведення поняття смислу авторка розглядає, з одного боку, як узагальнення основних підходів до його визначення, представлених у радянській психології, а з другого – як змістовно близький до феноменологічної редукції. Ідеться також про використання запропонованого підходу для аналізу складних взаємозв'язків суб'єктивного та об'єктивного в репрезентаціях дійсності і пояснення таких парадоксальних форм її репрезентації, як метафора, міф, смішне.

Ключові слова: смисл, репрезентація, метафора, міф, смішне.

Проблема. Неважко помітити, що поняття смислу не є однорідним і здатне набувати різних значень. Найбільш загальні царини його вживання можна співвіднести із запитаннями двох типів: перше – “що це означає?”, а друге – “для чого це призначено?”. Відповідь на перше запитання задає пізнавальну сферу вживання поняття “смисл”, відповідь на друге – інтенційну. У першому випадку ми намагаємося з'ясувати, що являє собою деякий об'єкт або ситуація. При цьому припускаємо, що за явищем стоїть певна суть, яка дає змогу це явище проінтерпретувати (наприклад, за словом стоїть значення, за символом – ідея і т. ін.). Другий випадок прямо або побічно передбачає апеляцію до цілей, потреб або цінностей – чи то йдеться про смислову оцінку об'єкта, чи про смисл тих або тих дій, чи про життя в цілому.

Цікаво, що в межах колишньої радянської психології обидва ці значення, пов'язані з поняттям смислу, співіснували в межах фактично однієї традиції, започаткованої Л. С. Виготським і пізніше продовженої О. М. Леонтєвим. Цілком зрозуміло, що ця традиція розвивалася в річищі марксистської методології, в центрі уваги якої були суспільні відносини. Тому велика увага приділялася мовному значенню як елементу і суспільної, і індивідуальної свідомості. Це дозволяло перекинути місток між розвитком особистості і суспільними відносинами, які розглядалися як визначальний фактор цього розвитку. Прикметно, що, ставлячи психологію значення на чільне місце у своїх наукових розві-

дках, і Виготський, і Леонт'єв поряд із цим поняттям уводять поняття смислу як його діалектичне доповнення, пов'язане з функціонуванням індивідуальної свідомості, причому вводять його з різних міркувань.

Виготський звертається до цього поняття, аналізуючи процесуальний бік мислення. У його класичній праці “Мислення і мовлення” вихідним центральним конструктом постає саме значення, котре дослідник розглядає як одиницю і спілкування, і узагальнення, що дає підстави вважати процеси взаємодії і комунікації передумовою формування мисленневих процесів. Та вже наприкінці роботи змістові акценти переносяться на смисл, а осмислене слово розглядається як мікрокосм людської свідомості в цілому [1]. Виготський розуміє, що, незважаючи на важливість словесного опосередкування для формування когнітивних узагальнень, сама думка не зводиться до вербального вираження і ніколи не вичерпується ним. Крім того, закони її формування відрізняються від законів мовленнєвої діяльності. Розуміння від початку симультанне (і, можна сказати, синтетичне), воно розгортається від цілого до часткового. Те, що в думці було нероздільним, у мовленні розгортається послідовно, сукцесивно, причому від частини до цілого. Для того щоб розкрити цей суб'єктивний аспект мислення, що не зводиться до словесного значення, хоча й опосередковується ним, дослідник і вводить поняття смислу.

Леонт'єв звертається до поняття смислу, аналізуючи функціонування індивідуальної свідомості. І, знову-таки, первинним конструктом, який використовує дослідник, тут виступає значення, яке забезпечує таку фундаментальну здатність свідомості, як об'єктивність відображення дійсності. Річ у тім, що значення як явища суспільної свідомості дають змогу сприймати зовнішні об'єкти безвідносно до індивідуальних потреб і мотивів, тобто безвідносно до індивідуальної суб'єктивності. Водночас Леонт'єв розуміє, що навіть свідоме відображення зовнішньої дійсності є невіддільним від цієї суб'єктивності. Свідоме відображення об'єкта у його зв'язку з мотивами, а відтак і емоціями, реалізується завдяки так званому особистісному смислу, який дослідник розглядає як значення “для мене” [2].

Отже, Виготський послуговується поняттям смислу, щоб розкрити суб'єктивний аспект мислення, що не зводиться до словесного значення, хоча й опосередковується ним. Леонт'єв також подає смисл як суб'єктивний аспект значення, але суб'єктивність при цьому він розглядає не як процесуальний аспект когнітивних узагальнень, а як співвіднесенність значення з актуальними мотивами, тобто його забарвленість “пристрасним” баченням.

Між описаними підходами до розуміння смислу немає абсолютних суперечностей. Адже в обох випадках ідеться про процес символічно опосередкованого відображення дійсності. А оскільки розглядається психічний процес, то він так чи інакше має бути пов'язаним із

суб'єктивним ставленням до відображуваного об'єкта. Як зазначав ще один класик радянської психології – С. Л. Рубінштейн, будь-яке психічне відображення містить і відображуваний зміст, і ставлення до цього змісту водночас [3]. При цьому за будь-яким результатом психічного відображення – образом – під кутом зору онтології існування цього образу стоїть психічний процес, або, як зазначав Дж. Серль, інтенціональний зміст, представлений у психічному модусі [4]. Зокрема, і значення, як результат психічного відображення, є водночас і процесом цього відображення. І, як психічний процес, воно містить також і суб'єктивне ставлення до відображуваного змісту, що підтверджується емпіричними дослідженнями із психосемантики. Надалі цей суб'єктивний процесуальний аспект символічно-опосередкованого відображення (або, більш коротко, – репрезентації) дійсності ми будемо називати *смыслом*.

Такий спосіб уведення смислу можна порівняти з феноменологічною редукцією, якщо тільки розглядати її не як філософську, а як психологічну процедуру, яка має на меті вивчення конкретних закономірностей розвитку відображення. Тобто за інтенціональним змістом репрезентацій виділяється їх психічний бік як онтологічна передумова існування цього змісту. І якщо услід за Е. Гуссерлем це психічне буття називати ноєзою, а його інтенціональний зміст – ноємою [5], то смисл у цьому способі визначення буде приблизно ототожнений з ноєзою, натомість з ноємою можна також приблизно ототожнити значення¹.

Теорія смислових трансформацій розглядає особливості репрезентацій дійсності під кутом зору психологічних закономірностей їх формування. Річ у тім, що суб'єктивно ми сприймаємо не образ світу, а сам світ, тобто інтенційний зміст цього образу, і не завжди усвідомлюємо, що цей зміст пов'язаний із психологічними особливостями його побудови. Це стосується не тільки того складного образу світу, який пов'язаний з репрезентаціями, тобто когнітивними моделями світу. Насамперед це стосується картини світу, яка дана в перцепції. Але процес формування репрезентацій у цьому плані має свою специфіку. На відміну від перцепції, де психічний процес, який стоїть за змістом образу, є згорнутим, більш складні когнітивні моделі мають і більш складний процес побудови, який далеко не завжди і навіть досить рідко буває повністю несвідомим. Тобто від початку тут світ і образ світу все-таки розділені, а тому образ світу претендує на правильність, адекватність; він внутрішньо потребує обґрунтованості (хоча це і не обов'язково має бути раціональне, логічне обґрунтування). У перцептивному образі таке питання про правильність чи неправильність не

---

¹ Для самого Гуссерля розрізнення смислу і значення було несуттєвим, і він співвідносив ноєму як зі смыслом, так і зі значенням.

постає, оскільки він у принципі не відокремлюється від свого змісту і відкриває нам світ безпосередньо.

А проте, незважаючи на свою претензію на адекватність, когнітивні моделі далеко не завжди верифікуються, особливо якщо йдеться про побутові репрезентації дійсності, де ці моделі побудовано переважно на основі досвіду взаємодії з дійсністю. При цьому, залучені завдяки символічному опосередкуванню до культурного спадку, вони подекуди виявляються від початку вмонтованими в той образ світу, який відкривається людині в ході її особистісного розвитку і таким чином постають не відокремлюваними від самого світу. Передусім це стосується того категоріального поділу світу, який зафіксовано в мові. Людина починає виділяти об'єкти як самі ці об'єкти завдяки значенням, тому світ від початку злитий для неї з лінгвістичними репрезентаціями. Це особливо підкреслюють соціальні конструктивісти, які вважають, що і суб'єкт, і сприйнятий нами світ слід розглядати як похідні від дискурсивних практик.

На це можна зауважити, що суб'єктивність і створюваний нею світ не зводяться до відтворення тих моделей, які надані в соціально закріпленій символіці. Можна стверджувати, що існує такий спосіб взаємодії зі світом, коли ця суб'єктивність виходить на перший план, стаючи вихідною цінністю. Це стосується ірраціонального осягнення дійсності, яке може бути протиставлене раціональному пізнанню і, відповідно, не зводиться до дискурсивних практик. Крім того, саме сприймання і витлумачення вербального (як і невербального) символу є складним і далеко не автоматичним процесом, соціальна детермінованість і передбачуваність якого далеко не очевидні.

Таким чином, запропонований у теорії смислових трансформацій підхід дає змогу аналізувати складні взаємозв'язки суб'єктивного та об'єктивного в репрезентаціях дійсності і – як наслідок – пояснювати складні, внутрішньо парадоксальні форми цієї репрезентації, наприклад метафору. Природа цього семантичного тропа є традиційною проблемою в гуманітарному пізнанні, до якої неодноразово зверталися філософи, лінгвісти, психологи. Загадка метафори пов'язана з тим, що вона є логічно неможливою операцією, оскільки передбачає вербальну ідентифікацію об'єкта з категорією, до якої він точно не належить. А проте зміст метафори звичайно є цілком прозорим для її адресата, хоча не завжди цей зміст може бути явно представленим і описаним.

Утім, робота метафори стає цілком зрозумілою, якщо за тим вербальним значенням, яке використовує метафора, спробувати побачити смислову реальність. Загалом проблема метафори пов'язана з ілюзією того, що значення іде за знаком суто автоматично, що знак уже фіксує певне розуміння. Насправді йдеться про більш або менш розгорнутий процес розуміння, який і був зіставлений з поняттям смислу. І саме до цього суб'єктивного процесу апелює метафора, яка більше

зосереджена саме на способі бачення, а не на об'єктивному змісті – бачити “як”, а не бачити “що”, – як слушно зауважив один з її дослідників [6].

Тому цілком зрозумілим стає і те, чому метафора навантажена не тільки (і не стільки) пізнавальною функцією, а й функцією поетичною. Апелюючи до суб'єктивного відображення дійсності, до царини смислів, метафора залучає і емоційно-пристрасне ставлення до дійсності. При цьому вона спроможна оприявнити те індивідуальне бачення, яке неможливо напряму виразити соціально уніфікованим значенням. Таким чином, метафора спроможна і формувати новий погляд на речі, і передавати внутрішні переживання того, хто її створив.

Ці дві функції метафори, пов'язані з пізнанням і переживанням, є ілюстрацією тих двох аспектів функціонування смислу, про які йшлося вище і які пов'язані з єдністю відображення і суб'єктивного ставлення в психічному образі. Виступаючи суб'єктивним аспектом репрезентацій, смисл причетний і до когнітивної царини, будучи психічною тканиною мислинневого процесу (смисл за Виготським), і до царини емоційних оцінок, будучи пов'язаним з особистісними мотивами (смисл за Леонтєвим).

Та, окрім того, що метафора демонструє наявність тієї смислової онтології, яка стоїть за значенням, вона демонструє і різні способи прояву цієї онтології в процесах репрезентації. Якщо звернутися до метафори як суто поетичної фігури мовлення, то можна побачити, що в цьому випадку суб'єктивний погляд на речі, навантажений переживаннями і почуттями, тут виступає самостійною цінністю. Для нього немає зовнішніх критеріїв правильності або неправильності (хоч існують внутрішні, не менш суворі критерії – той камертон, до якого в сумнівах дослухається поет чи просто автор). Інша справа, коли метафора спрямована на донесення нового знання. Тоді вона буде зорієнтована на те, щоб її зміст якомога точніше відтворював ті чи інші риси порівнюваного об'єкта. Тут спосіб донесення змісту вже не є самоцінним, як у художньому творі, зокрема поезії, а виконує роль засобу.

Поетика також може щось сказати про зовнішні об'єкти і навіть сказати дуже багато. Але тут суб'єктивне і об'єктивне не відокремлені одне від одного і не протиставляються одне одному. Суб'єктивність тут виступає не просто засобом відображення, а самостійною цінністю. Інша справа – раціональне пізнання, яке претендує на об'єктивність. І хоча суб'єктивне тут залишається способом отримання нового знання, для забезпечення статусу об'єктивності цей спосіб його отримання має бути відрефлексованим, а саме воно – обґрунтованим, тобто перевіреним за зовнішніми критеріями. У теорії смислових трансформацій робиться припущення, що і поетичні (ірраціональні), і прагматичні (раціональні) репрезентації дійсності формуються на основі одних і тих самих психологічних засад, які можуть бути зіставлені з категорією смислу.

Ця проста, майже самоочевидна теза дає змогу простежити низку важливих перетворень, які відбуваються із соціальними та індивідуальними репрезентаціями дійсності. Наприклад, цікава поетична метафора може набути популярності і згодом міцно увійти в загальний ужиток, перетворюючись тим самим на стерту, або мертву, метафору. При цьому вона втрачає свою поетичну функцію, перетворюючись на одне з усталених словникових значень слова. Існує теорія, згідно з якою переважна більшість мовних слів є такими колишніми метафорами [7]. Вживання такого слова слугує вже не вираженню неповторних індивідуальних почуттів, а категоризації дійсності, оскільки будь-яке пряме значення слова є певною категорією, тобто виконує цілком раціональну функцію. Але спосіб ідентифікації об'єктів у метафоричному звороті ґрунтується на суб'єктивних враженнях. Надалі цей спосіб ідентифікації закріплюється в усталеній значеннєвій категоризації. Тому цілком логічним є те, що, як вважають деякі лінгвісти, мовні категорії відтворюють не так об'єктивну класифікацію дійсності, як досвід взаємодії з дійсністю носіїв цієї мови.

Справжня метафора ніколи не вказує, на якій основі уподібнюються два об'єкти, і тому ці способи уподібнення – спільні смисли – мають бути відшукані слухачем або читачем. Відтак суб'єктивний спосіб творення метафоричної ідентифікації завжди є очевидним. Для стертої, тобто усталеної, метафори колишній індивідуальний смисл стає загальноновживаним, тому він зливається із значенням слова. При цьому суб'єктивність інтерпретації, яка стоїть за значенням, перестає усвідомлюватися, і воно сприймається як об'єктивне. Тому значення слова є до певної міри сугестією, яке видає суб'єктивне за об'єктивне, самоочевидне і природне. При цьому, якщо в метафорі значення, яке застосовувалося до ідентифікації об'єкта, завжди було відокремлене від самого об'єкта (якщо ми називаємо людину вовком, то при цьому точно знаємо, що вона не вовк), то після “вмирання” метафори значення суб'єктивно вже не відокремлюється від об'єкта і образ дійсності, представлений у мові, не відокремлюється від самої дійсності. Тобто світ сприймається крізь призму значень і невіддільно від них. Тут можна пригадати постмодерністів, які наголошують, що дискурсивні практики “створюють” світ, а не є похідними від нього.

Більше того, враховуючи, що фіксований у значенні суб'єктивний смисл містить у собі вироблене ставлення до об'єкта, можна говорити, що мова формує не просто спосіб сприймання світу, а й до певної міри уготований спосіб взаємодії з ним. Тому цілком доречною стає й інша теза постмодерністів, які стверджували, що володіння знаками означає також і володіння владою [8].

Але смислові трансформації в репрезентаціях дійсності стосуються не лише царини семантики чи лінгвістики. Аналіз цих процесів дає змогу пояснювати і таке неоднорідне явище, як міф (під ним тут

мається на увазі певний спосіб репрезентації дійсності, притаманний не лише стародавнім народам). Адже, з одного боку, це явище розглядають як спосіб віднаходження справжньої дійсності і пов'язують з естетичними категоріями, а з другого боку – як спосіб викривлення цієї дійсності через вигадку або маніпуляцію. Той спосіб визначати смисл, який був уведений на початку, дає змогу пояснити, чому міф може обертатися і тим, і тим своїм боком, а також особливості історіогенезу цього явища.

Вище ми зазначали, що смисл, який лежить в основі репрезентацій дійсності, може розвиватися або як самоцінність, або як засіб пізнання. У першому випадку він знаходить своє самовираження або в мистецтві як інституціоналізованій формі естетичного самовираження, або в міфі, для якого, на відміну від “чистого” мистецтва, художній образ не відокремлюється від реального об'єкта, а тісно пов'язаний з безпосередньою життєдіяльністю людини. Саме залученість до прагматики приводить до того, що смисл у міфі часом перестає бути самоцінним, а стає реальним способом інтерпретації явищ. Тоді естетичний (або аксіологічний) вираз набуває статусу онтологічного і зріз суб'єктивних, початково умовних інтерпретацій починає імітувати собою дійсність.

Висновок. Запропонований підхід до розуміння міфу дає змогу аналізувати цілу низку явищ сучасних соціальних реалій. Це, наприклад, стосується реклами, яка завжди балансує між естетикою і прагматикою, точніше “переводить” естетику в прагматику, створюючи штучне враження і штучні смисли. Це і політичний піар, який експлуатує міфологічне сприйняття заради цілком прагматичних цілей, підміняючи раціональний аналіз емоційним дійством. Це також і мода, яка може бути і високим мистецтвом, і поверховою категоріальною ознакою належності людини до певного соціального класу чи субкультури з культом бренду і статусу.

Л і т е р а т у р а

1. *Выготский Л. С.* Мышление и речь / Л. С. Выготский // Собрание сочинений : в 6 т. Т. 2. Проблемы общей психологии / под ред. В. В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1982. – С. 5–361.
2. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
3. *Рубинштейн С. Л.* О мышлении и путях его исследования / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 147 с.
4. *Searle J. R.* Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind / J. R. Searle. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 278 p.
5. *Гуссерль Э.* Картезианские размышления / Эдмунд Гуссерль ; пер. с нем. Д. В. Складнева. – СПб. : Наука : Ювента, 1998. – 316 с. – (Слово о сущем).
6. *Дэвидсон Д.* Что означают метафоры : пер. с англ. / Д. Дэвидсон // Теория метафоры / общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М. : Прогресс, 1990. – С. 104–173.

7. *Лакофф Дж.* Мышление в зеркале классификаторов / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С. 12–51.
8. *Фуко М.* Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / Мишель Фуко ; пер. с фр. В. Наумова ; под ред. И. Борисовой. – М. : Ad Margenim, 1999. – 480 с.

Жовтянская В. В. Принципы понятийного определения в теории смысловых трансформаций

Рассматриваются методологические предпосылки определения понятия смысла в теории смысловых трансформаций. Это понятие предлагается толковать как субъективный процессуальный аспект репрезентаций действительности. Такой способ введения понятия смысла автор рассматривает, с одной стороны, как обобщение основных подходов к его определению, представленных в советской психологии, а с другой – как содержательно близкий к феноменологической редукции. Речь идет также об использовании предложенного подхода для анализа сложной взаимосвязи субъективного и объективного в репрезентациях действительности и объяснения таких парадоксальных форм ее репрезентации, как метафора, миф, смешное.

Ключевые слова: смысл, репрезентация, метафора, миф, смешное.

Zhovtianska V. V. The basics of conceptual definition in the theory of sense transformation

The article discusses methodological preconditions of defining the concept of sense in the sense transformations theory. The definition of sense as a subjective current aspect of reality representations is proposed. This modus of introducing this concept can be seen, on the one hand, as a generalization of the main approaches to its definition presented in Soviet psychology, and on the other hand, as a meaningfully similar to the phenomenological reduction. The proposed approach allows to analyze complex interactions of subjective and objective in representations of reality, and as a consequence – to explain such paradoxical forms of its representation as a metaphor, a myth, a jokey.

Key words: sense, representation, metaphor, myth, jokey.

© **Жовтянська В. В.**

Н. В. Костенко

**СМЫСЛОВЫЕ ПОРЯДКИ В СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ
ОБОЗРЕНИИ**

Рассмотрены методологические проблематизации в изучении феномена смысла в социологии, его производства и трансляции в культуре и обществе. На основе анализа концептуальных словарей Вебера, Шюца, Парсонса, Лумана, Делёза, артикулирующих внимание к смыслу, а также современных версий дискурса о метафизике выстраивается генерализованная аналитическая конструкция, обладающая инструментальным социологическим ресурсом. Такая конструкция, или “матрица смысловых порядков”, сформатирована как сеть взаимосвязанных

понятий и размечает контексты исследования смысловых перспектив, смысловых структур, средств и сред трансмиссии смыслов в социуме.

Ключевые слова: смысловые концептуальные словари, смысловая морфология социума, смысловые порядки культуры.

Проблема. Последнее время среди исследователей культуры возрастает интерес к проблематике смыслов, метафизических идей и содержаний, которые сопровождают изменения социальной жизни. Едва ли это случайно: в современной динамичной и фрагментарной культуре вопрос о существовании людей в смысловом мире лишь обостряется, поскольку этот смысловой мир становится аморфным и мультимодальным. Как минимум две тенденции действуют здесь одновременно. Во-первых, происходит высвобождение, *либерализация* смыслов, возбуждаемая культурной и обыденной рефлексией по поводу их утраты, мутации, подмены в компенсаторных, имитационных и манипулятивных практиках, или, напротив, обнаружение “новых смысловых горизонтов” и новых способов их креативности. Во-вторых, не прекращается и *воспроизводство смысловых универсалий*, общепринятых обоснований человеческой активности, позволяющих понимать ход событий, ориентироваться в обстоятельствах, принимать решения. В поликультурном обществе все эти процессы и их различные проявления совмещаются неординарным образом, форматируя смысловую морфологию социума, где мы обитаем. Разные дисциплины вносят свой вклад в исследование современной смысловой ситуации, о чем говорят по меньшей мере три изданные недавно книги¹, послужившие поводом для междисциплинарного обмена в пределах нашего общего пространства действий. И это немаловажно, потому как оптика каждой дисциплины по-особому наведена на столь непростой феномен, каковым является смысл, – феномен, который, ускользая от строгих дефиниций, не лишает нас при этом возможности взаимопонимания, поскольку вопрос “чем является смысл?” предполагает, словами Лумана, “что вопрошающий знает, о чем идет речь” [1, с. 97].

Цель статьи: сделать социологическое обозрение проблематики смыслов, идей и содержаний, которые сопровождают изменения социальной жизни; рассмотреть в общих чертах процесс конституирования смыслов, адекватных совершенному будущему времени, а также

---

¹ Теорія смислу в гуманітарних дослідженнях та інтенціональні моделі в точних науках / за ред. М. В. Поповича. – К. : Наук. думка, 2012; *Жовтянська В. В.* Трансформації смислу в соціокультурному просторі / В. В. Жовтянська; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012; *Смислова морфологія соціуму* / за ред. Н. Костенко. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012.

вклад разных дисциплин в исследование современной смысловой ситуации.

История знания о смыслах, как известно, довольно сложна, как и вся история западной метафизики, с которой она нерасторжимо связана. Весьма схематично разнородные представления относительно и самого феномена смысла, и операторов его опознавания в границах разных дисциплинарных контекстов и интеллектуальных пространств и сегодня сгущаются ближе к двум полюсам. Дан ли смысл изначально, предопределен ли космосом, культурой, системой, мировым опытом, человеческой природой и его лишь должно открыть или раскрыться ему навстречу? Либо же производство смысла – сугубо индивидуальное предприятие, он продуцируется личной активностью, восприятием и событием в качестве причинного сопровождения и целевых, а то и побочных результатов? Как мыслил Ж. Делёз, требуется различать тех, для кого смысл открывается в последнем истоке (ниспосланном свыше или субъективно изолированном, онтологическом или антропологическом), и тех, для кого он всегда производится как эпистемологический поверхностный эффект [2, с. 96]. Можно сказать, методологии глубины и поверхности здесь могут быть одинаково успешными. Эти несовпадающие пути рефлексий расходятся по собственным сетям и ризомам, не избегая взаимных переходов и сцеплений. И, конечно же, простоту наших логических раздвоений на этот счет могла бы оправдать только очевидность сложившихся задолго до нас смысловых структур.

Сегодня о смыслах пробуют говорить по-разному, сохраняя приверженность классике или предвосхищая некие “новые старты”, оставляющие позади историю поступательной смены парадигм, культивируя иные концептуальные подходы, чем стремятся совладать с внушительным нагромождением всяческих воззрений. К таким подходам можно отнести и “герменевтику структур” Дж. Александера [3], и “новые метафизики”, влекущие в сторону онтологии, производства присутствия у Х. У. Гумбрехта, симметричной антропологии Б. Латура или информационного материализма Ф. Киттлера, других неординарных интуиций, заставляющих вспомнить о смысле в современном социальном мире, который по затянувшейся инерции не прочь отделить себя от природы и техники [4].

Общие места и проблематизации в социологии смысла. Обновленные контексты смыслов и их изучения не отменяют старых; неожиданные акценты не упраздняют осевших в культуре представлений о том, что движет людьми. Умопостигаемое как всегда соперничает здесь с желанием, которое перехватывает импульс активности, докса, упорствующая в конкретности и норме – с утопией смыслоотмены, освобождения от смысла, с воображением “после-смыслия” у Ролана

Барта как передышки в принуждении к смыслу и его тривиально здравому обоснованию [5, с. 100]. Достичь стерильной прозрачности в общей картине бытования смыслов, будь она созданной замыслом мета-теории или образами специальных концепций, – намерение излишне самонадеянное. Вполне понятное поэтому решение Джеффри Александера, прицельно дебатизирующего сегодня проблему “смыслов социальной жизни”, не притязать на воздвижение новой модели культуры и не погружаться в генерализованную и дедуктивную теорию, курсируя “между теоретизированием и исследованием, между интерпретацией и объяснением, между культурной логикой и культурной прагматикой” [6, р. 5]. Однако всякий раз потребуются уточнять картографию таких путешествий, потому как территории смысловых проекций в пределах “доступной” и “потенциальной досягаемости” для индивида, и социолога в том числе, определенно меняются. Даже, казалось бы, наиболее рутинная “манипуляторная область”, как называл ее Дж. Мид, удерживающая вещи и объекты на короткой дистанции от индивида, сердцевиной той самой верховной реальности, каковой для А. Шюца является повседневность, поставляющая материал для рефлексии, существенно модифицируется с помощью, к примеру, новейших средств связи и коммуникации.

Феномен смысла, как известно, устойчиво присутствует в социологии в двух важнейших перспективах: культуры и действия. В первом случае его обычно соотносят с ценностями, значениями, символами, культурными объективациями, с крупными культурными системами, такими как искусство, наука, религия, мифология. Во втором – усматривают в значимостях каузальных и телеологических схем поведения в виде целей, интересов, ориентаций и предпочтений, ожиданий и мотиваций действующих и взаимодействующих субъектов. Это общее место дисциплинарного знания окружено и устойчивыми методологическими проблематизациями, которые социология держит в поле зрения постоянно. Вот некоторые из них.

Сохраняется напряженность между языками исследований институциональной культуры, легитимированных смыслов и смыслов как субъективных коррелятов, инкорпорированных в действие, взаимная непереводаемость их словарей. На это указывают сложившиеся оппозиции, разводящие сегодня конструктивизм с его привилегией субъекта, способного к полному самоописанию и “полной слышимости чужой речи” (Ж. Деррида), и поиски новой субстанциональности, усматривающие субъективные значимости в той реальности, которая не является результатом “социального конструирования”, но сохраняет обаяние и неприглядность материального мира. Реальности, где виды встречаются, где humans и nonhumans действуют сообща, постоянно обмениваясь свойствами.

Авторитетных словарей несколько. Словарь *Т. Парсонса*, традиционно связывающий культурную систему с индивидом трансляци-

ей ценностно-символической модели, корректирующей социальные интеракции. Рафинированный гуссерлианский словарь по технологии осуществления смысла, конституируемого в “субъективном генезисе” и подлежащего “феноменологическому выпытыванию” в истории опыта. Тот, что, наряду с социологической постановкой вопроса о смысле действия у *М. Вебера*, побудил *Альфреда Шюца* разбираться в “смысловом строении социального мира”. Логика смысла *Ж. Делёза*, где смысл даруется нонсенсом, где он парит над событием, неотделим от парадоксов бесконечного деления и распределения сингулярностей, искушает, напротив, оторваться от опыта и изменить угол зрения во взглядах на отдифференцированную современность. Словарь *Н. Лумана*, встраивающего смысл в “проблемно ориентированный функциональный анализ” сложных систем, как демонстратор возможности охватить более высокую комплексность, а именно комплексность мира, делая ее доступной для системных операций. Казалось бы, разнообразие смысловых словарей лишь больше поляризует познавательную ситуацию, но также и повышает шанс содержательных присоединений в дискурсах о смысле, намекая на их глухую перекличку и интертекстуальную цитацию.

Неизбежно попадание исследователя во множественные пространства обитания смыслов и операторов их очевидности, в избыточность, запечатлеваемую лишь художественным восприятием. Для тренированного социологического воображения, где все строже и определеннее, по меньшей мере, это *множественность легитимных культурных порядков*, которые все интенсивнее конкурируют за лояльность социальных акторов, не без помощи вездесущных медиа, легитимирующих все, что угодно, развертывают “рынок смыслов”, снабженный каталогом интерпретационных алгоритмов действия. Культурные порядки предлагают особые стили восприятия мира, правила его рефлексии и оценки, очерчивают границы общего семантического поля и варианты субуниверсумов, миров, центрированных “конечными областями смысла”, “порядками величия”, перераспределяя их в непредусмотренные ранее комбинации. И “множественные” *индивиды* с их распыленными идентичностями, режимами действия, их намерениями, желаниями, когнитивными и аффективными проявлениями, каждое из которых захватывается переживанием, а затем и осмыслением весьма разнообразными способами. Попытки обозреть все это многообразие, совместить два этих крупных множества в перспективе смысла чрезмерно усложняют онтологию смысловых контекстов. Основания же для такой комбинаторной работы, бесспорно, находятся, но большей частью в эмпирических распознаваниях образов. Или при переходе на уровень мета-анализа, и удаляясь от фактичности.

Как понимать смысл и как истолковывать осмысленное действие остается предметом переговоров и недоговоренностей, несмотря на то, что острые дискуссии по этому поводу прошли лет три-

дцать назад, где фокус выпадал на рациональность как неотъемлемую социологическую категорию, хотя сегодняшние антропологические влечения социологии не подразумевают ее абсолютность. Здесь первое слово остается, конечно, за Вебером, его базовой моделью интерпретации смысла в идеальном целерациональном действии, не требующем ни психологических разъяснений, ни многослойной герменевтики. Правда, любые другие действия в веберовой и последующих типологиях будут всего лишь отклонениями от этого редкостного, не вызывающего разночтения образца, и их рациональное истолкование требует должной виртуозности. Считается, что ее приобретают в коммуникации, где место для наблюдателя может быть как внутри, так и снаружи. Но даже строгому рационалисту Ю. Хабермасу, моделирующему неискаженную смысловую коммуникацию “без метафизической подстраховки”, по его же словам, трудно обойтись без такого “солипсистского” притязания коммуницирующих субъектов, как искренность [7]. Беспокоит и то, что достигнутое в каждом случае партикулярное знание может незаслуженно претендовать на статус знания общего.

Собственно, вся диалогическая традиция, языковые и культурные исследования, когнитивные парадигмы так или иначе оказываются перед проблемой интерпретации смысла. И даже если отказаться от измышлений относительно другого, руководствуясь прагматизмом, или телепатически считывая смыслы с буквальностей, с видимой поверхности культурного тела, воспринимая значимости на ощупь, чувствуя их кожей, через цвет, звучание, форму, постигая культурное бессознательное, это не избавит нас от настоятельности интерпретации, процедуры перевода, посредничества, которое предлагает лишь гипотезу. Понимание смысла всегда уязвимо. Точнее формулировать локальные задачи и совершенствовать методы – хороший призыв, но не элиминирует проблему и не разряжает ситуацию окончательно. Тем не менее, движение от “смутного схватывания” в сторону “эксплицитной ясности” смысловой организации людей и сообществ, на что надеялся Шюц, остается завораживающей перспективой.

Матрица смысловых порядков. Если, наконец, попытаться определить, чем же является смысл, то более подходящей отсылки, чем к А. Бергсону, пожалуй что не сыскать. *Attention à la vie, внимание к жизни* как соотнесенность с ней, переживаемая в нашем сознании “бодрствующего Я”. То, что Гуссерль называл “направленностью Я на жизнь”, а Шюц – “напряжением между мышлением и жизнью”, сравнивая такое обращение к жизненным переживаниям “с лучом прожектора, освещающим отдельные фазы потока длительности и тем самым вычленяющим эти фазы: вот они освещаются, и мы утверждаем, что они светлые” [8, с. 767]. То, что, возможно, имел в виду Хайдеггер, говоря о “настроениях” как экзистенциальных моментах наличного бытия, а Гумбрехт сегодня связывает с состоянием *Stimmung*, особой

соединенности с внешним миром на фоне осознания присутствия смерти в самом процессе жизни [9]. Или то, как это представляет защищенный от философского флера Луман, относя к функциональной работе смысловых систем: “Феномен смысла появляется в форме избытка указания на дальнейшие возможности переживания и действия. Что-то находится в центре внимания, намерения, а иное отмечается лишь маргинально как горизонт “и-так-далее”. Все, что входит в намерение, в такой форме оставляет для себя открытым мир в целом, всегда гарантируя тем самым и актуальность мира в форме его доступности....” [1, с. 97-98]. Абстракция “внимание к жизни”, независимо от аутентичного бергсонова употребления, удачна уже тем, что объемлет все возможные импликации и контексты смысла, моменты его конституирования и репродукции, о которых мы могли бы рассуждать, не опасаясь нарушить предметные границы. Но главное, должно быть, что она фиксирует сцепленность сознания и бытия, не возбраняет равнозначности акцентов обеих составляющих и, устанавливая порог в виде “происходящего в сознании”, не инстинктивно, насколько бытие способно в него прорваться, спонтанно или в результате специальных мыслительных операций. То есть удерживает некую меру свободы и принудительности смысла, но и не запрещает ею пренебрегать. К тому же позволяет отстраниться от трансцендентального анализа порождения и бытования смыслов и отыскать им социологические корреляты, приемлемые в эмпирических проектах.

Целесообразно использовать при этом генерализованную конструкцию, которая учитывала бы представления разных словарей и обладала бы инструментальным ресурсом. Здесь не имеется в виду ни их полная конгруэнтность, ни частичная согласованность, ни сглаживание несоответствий и даже ни комплементарности. Скорее можно было бы говорить о смысловой совместимости этих представлений, производящих резонанс эхо и облеченных в похожие и непохожие концепты. Вероятно, это и не удивительно, если помнить об общей истории смысловых структур и ментальной культуры, общих основаниях наших интеллектуальных практик.

Каталог основных концептов представим в виде матрицы “смысловых порядков”, значимость которых понимается в духе Вебера: они воспроизводятся и им следуют, несмотря на любые другие требования системы (табл.). Как вариации культурных порядков, они специфицированы “на смысл”, заслуживают самостоятельного имени и могут быть в первом приближении воплощены в определенным образом взаимосопряженной сети понятий. Каждый сегмент или блок наделен здесь автономностью, достаточной для того, чтобы стать особым предметом исследования в качестве смысловых образований и процессов. Но и в этом случае матрица смысловых порядков будет давать о себе знать, создавая более или менее размеченный контекст или контурный образ и требуя к себе апелляций. Следует дать некоторые пояснения.

Таблиця

Матриця смислових порядков по Н. Костенко [4]

Смысловые перспективы	Смысловые структуры	Смысловые конструкторы	Средства и среды трансмиссии
<p>Предметно-пространственная <u>Интенциональность</u> (направленность на..., внимание к какой-то области жизни, ее проявлениям, значимость чего-то, отсылка мысли) Внешнее & внутреннее</p>	<p>Системы релевантностей устанавливают: ▪ значимую область; ▪ приоритеты благ/ценностей</p> <p>Конвенции эквивалентности между предметами, фактами и людьми</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ “общие блага”, ценности; ▪ интерпретационные схемы (причины-следствия, цели-средства, мифологемы, парадоксы); ▪ герои, события, ситуации (уникальные, харизматические & типизации); ▪ nonhumans (символическое & утилитарное, активное & пассивное) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ дискурсы (эффекты значения); ▪ контексты (социоструктурный, исторический, культурный, ситуативный); ▪ культурные формы (жанры & нарративы, вербальное & визуальное); ▪ технологии, коммуникации (цифровые & интермедийные); ▪ материальность (эффекты присутствия, звуки, запахи, шумы, формы, тело)
<p>Временная <u>Интенсивность</u> (комбинации временных модусов) Прошлое & будущее</p>	<p>Типологии временных перспектив: ▪ проекции прошлого, настоящего, будущего</p>		
<p>Социальная <u>Интерсубъективность</u> (соотнесенность с Другим, группой, культурой) Консенсус & диссенсус</p>	<p>Режимы сигнификации: ▪ определяют взаимоотношения означаемого, означающего, референта в репрезентациях реальности; ▪ символические генерализации; ▪ реальное & Виртуальное;</p> <p>Проекция действия: ▪ цели, намерения, предпочтения, ожидания (шансы/риски)</p>		

С точки зрения общепонятной декомпозиции “смысла” смысловые порядки, где он обитает и согласно которым функционирует, просматриваются из трех перспектив, тем самым сложный, подпадающий под рефлексию мир обретает определенную структурированность. Предметно-пространственная и временная перспективы отсылают к любой реальности, социальная перспектива указывает на мир людей. Именно в такой последовательности Шюц описывает “множественные реальности” [8]. Именно так представляет перспективы Луман, обосновывая их в качестве смысловых измерений с четкими операциональными указаниями [1, с. 115-139]. Перспективы пересекаются, переходят одна в другую, сплетаются так, что аналитическим усилием их, кажется, невозможно разять, однако не настолько, чтобы быть неразличимыми. Изменения мира, наблюдаемые и осмысленные из одной перспективы, необязательно зафиксируются, когда смотреть из другой. Скажем, возможность мгновенного охвата всего глобального пространства посредством электронных сетей, упраздняющих протяженность дистанции между местами, периферией и центром, обязательно нивелируют и иерархические структуры социума, и соответственно наши представления на этот счет. Социальная ностальгия не предусматривает временную адекватность, а реклама, чтобы ее достичь, модифицирует образы предметного мира. В то же время каждая перспектива готова поглотить остальные и дать общую панораму смыслового порядка, подключая остальные в качестве эпифеноменальных. Политическая идентичность, продвигаясь к тотальности, стремится целиком заполнить собой все возможные “везде и всегда”. То есть в распознавании любых смысловых конструктов имеют дело с их комбинациями и рекомбинациями [там же, с. 131-132].

Предметно-пространственная перспектива рефлексии формируется обращенностью внимания на переживания, моменты жизни, собственные и чужие, на любые предметы смыслового посягательства, тематику смысловой коммуникации в случае социальных систем. Перспектива подвержена “плавающему” эффекту, постоянно смещается в результате преобразований или “модификаций внимания”, как говорит Шюц, используя гуссерлианскую лексику. То есть речь идет об идеальной предметности, сконструированной посредством интенциональности сознания и серий отборов в соответствии с прагматическими задачами, осознаваемыми или нет, поскольку “логику смысла вдохновляет дух эмпиризма” [2, с. 36]. Если смыслы приобретают некую устойчивость, готовы к повторению при первой же рефлексивной попытке, укореняются в культурных артефактах и объективациях, воспроизводимых интерпретационных схемах, им, как правило, приписывают атрибут “объективности”, независимого существования от все новых интерпретаторов. В таком механизме много неясного – как и

кем, к примеру, производится легитимация осмысленного и бессмысленного. Столь же непросто различить внутреннюю и внешнюю предметность по отношению к рефлектирующему и действующему индивиду, так как внутри каждой, относимой к тому или другому полюсу, возможно то же самое различение до бесконечности, хотя веберово противопоставление буддийского созерцания, христианской аскезы, обращенных вовнутрь, и экономического поведения, ориентированного вовне, дает ясный, пограничный пример [10]. Напряжение этих двух горизонтов продуцирует условия конституирования смысла и как стимул первичной дизъюнкции двигает рефлексию дальше, от смысла к смыслу, обнаруживая его самореферентность, как сказал бы Луман.

Не менее важно и напряжение между глубиной и поверхностью, которое резонирует с предыдущим, но не исключает и особую парадоксальную связь: в смысловой рефлексии не только взламывается поверхность для постижения глубины, но и падение в глубину может вынести, как Алису у Кэрролла, на поверхность смысла. Для Делёза, не дающего читателю “Логики смысла” усомниться в сентенции Поля Валери “самое глубочайшее – это кожа”, глубина не имеет элитарного статуса, поскольку смысл производится как поверхностный эффект, как “тонкая пленка на границе вещей и слов” [2, с. 48], как чистое становление. Шюц примиряет глубину и поверхность, считая их скорректированными прагматическим мотивом, чтобы стать доступными непосредственному восприятию: *“Непосредственно данным оказывается тот глубинный слой, который в определенных условиях Сейчас и Так представляется обращенному к нему рефлексивному взору (в силу прагматической обусловленности) не нуждающимся в дальнейшем анализе”* [11, с. 772].

Смысловые структуры, воспроизводимые в этой перспективе, складываются в *системы релевантностей*, то есть резонности той или иной модификации внимания, которые устанавливают значимую для индивида область реальности, приоритеты в ней благ и ценностей, правил и стилей “множественных реальностей” Шюца или градусов Тевено. Другая смысловая структура перспективы – *конвенции эквивалентности*, соразмерности предметов, фактов и людей, достигаемые индивидами в режимах повседневности и публичности или смысловыми формами – искусством, наукой, как показывает нам Латур [12], медиакультурой, сообщающей о “неотоваре” Лэша [13].

Осмысление переживаний жизни происходит в контексте времени и места действия, поэтому *временная перспектива рефлексии* надежно в него вмонтирована. Вопрос о времени конституирования смысла возникает постоянно, поскольку смысл, как это понимается в феноменологии, всегда отстает от непосредственного переживания, которое не отвлекается на рефлексию, а осмыслению подлежит уже воспоминание о переживании, случившееся переживание, отошедшее

в опыт. Темпорально опыт довольно сложно структурирован, и расценивать смысл как модус опыта не означает отсылки исключительно к прошлому, к прошедшему времени. Тем не менее, придание смысла происходящему сегодня и возможному завтра осуществляется лишь в настоящем совершенном и будущем совершенном времени, поскольку любые замыслы и ожидания, фантазии и предвосхищения проецируют результаты уже исполненного действия, как если бы оно состоялось. Опыт вырабатывает различные *типологии временных структур* смысла, как повседневные, так и аналитические, где прошлое, настоящее и будущее имеют собственные формы сокращения и растягивания, комбинаций и доминаций. Прошлое воспринимается недавним или далеким, с соответствующей оценивающей атрибутивностью, и о том, как оно вьедается в структуры настоящего, хорошо известно внимательному наблюдателю во времена радикальных сдвигов. Настоящее также имеет массу градаций от распростертого вдоль стрелы времени, которое длится и длится, до скомканного, спрессованного в миг, в состоянии “между”. Может быть актуальным, “живым” (А. Шюц), которое проживают в каждый настоящий момент, и наверняка возможным, что наступит утром. Сама же рефлексия протекает в нашем внутреннем времени, бергсоновом *durée* или длящемся Я, не совпадающем с астрономическим временем или культурно-историческим временем эпох и периодов, – осмысленное настоящее не синхронно ни тому, ни другому. В смысловых координатах временной перспективы, в горизонтах необратимого и обратимого, как видит это Луман, настоящее, по сути, ущемлено процессом постоянного деления на “до” и “после”, и предстает как “парадоксальная симультанность прошлого и будущего” [14, р. 51]. Смысловые операции с будущим временем также бывают затруднены. Сегодня об этом прямо свидетельствует распространенность образов “неопределенного” и “туманного” будущего, что помимо политической и рекламной подоплеку связано с усложнением предметной среды, загромождением пространства, в котором нелегко ориентироваться, с виртуальным накоплением вариантов возможного выбора и информационного шума, многим другим, вполне подходящим для того чтобы попасть в релевантную область социологического анализа.

Социальная перспектива настроена на действие и интересубъективный мир, общий для индивидов. Если разобраться со своим переживанием под силу и одинокому Я, то действие совершается с оглядкой на другого. Обособленность Я всегда обманчива, так как утвердиться в ней можно лишь по контрасту с другим подобным “я” или “ты”, которое его наблюдает, рассматривая себя как Alter Ego своего Alter Ego. Различение переживания и действия дает основание Луману различать репродукцию смысла и репродукцию системы [1, с. 129]. Макса Вебера интересовало определено второе, когда он задался идентификацией и пониманием социального действия, “которое по

предполагаемому действующим лицом или действующими лицами смысла соотносится с действием *других* людей и ориентируется на него” [15, с. 603]. Для Вебера соотнесение со смыслом в первую очередь является критерием типологизации действий. Понять этот “субъективно предполагаемый” или подразумеваемый смысл – значит понять действие. О проблематичности такого понимания им не раз говорилось, поскольку интерпретация “констелляций мотивов” действующего, решающим из которых не обязательно будет самый очевидный, остается лишь в разной мере вероятностной. Шюц с признательностью к целерациональному эталону тщательно исследует цепочки осмысленных переживаний актора и интерпретатора, учитывая понимание ими замысла, этой “репетиции” действий, контекстов их протекания, ожидаемых результатов, а также временные модификации переживаний и воспоминаний о них, наконец, трансформации мотивов “для того чтобы” в мотивы “потому что”. Тем самым проясняются изъяны несогласованности и асимметрия в интерпретациях одних и тех же актов. Напряженность консенсуса и диссенсуса, сообщающая энергию социальной перспективе смысловых порядков, воплощается в многочисленных проекциях действия, будь то ценности, нормы, преференции, ожидания, оценки шансов и рисков, в изучении которых современная социологии достаточно искушена. Правда, если и считается, что такие проекции каким-то образом ответственны за специфические импликации действия, готовят его, регулируют или сопровождают, то в виду понятийных рамок и жестких способов фиксации они нечасто рассматриваются в терминах субъективно предполагаемых смыслов.

Коммуникация, где шлифуется интерсубъективность, чтобы быть успешной, обязывает повысить планку взаимопонимания, для чего используются смысловые упрощения и схематизмы, сведение к общепонятному, здравому смыслу, известным символам. То есть производятся особые *режимы сигнификации* в осмыслении предметного мира, пространства и времени совместного существования. Применительно к индивидуальному опыту Шюц называет такой механизм обобщенного схватывания рефлексией целой серии переживаний “монотетическим”, “однолучевым” обращением в противовес “политетическому”, ретроспективному, пошаговому воссозданию [11, с. 769-777]. У Делёза “символизацией” определяется та операция, “посредством которой мысль переиначивает благодаря своей собственной энергии все то, что происходит и проецируется на поверхности”, хотя символ “столь же нередукцируем, как и то, что символизируется” [2, с. 263]. Луман развивает концепт символических генерализаций смысла как способа оперативной обработки множественности, благодаря которой потоки переживаний наделяются идентичностями и любая осмысленно понимаемая данность обеспечивается себе возможность повторного обращения. В том числе и в более сложных условиях для

циркуляції смислов, в комунікації с разными партнерами, ограничивая возможности смыслового отбора, но и обнаруживая иные, тематизируя и структурируя коммуникативное взаимодействие. Механизмы символической генерализации действуют во всех перспективах смысловой рефлексии, устанавливают порог дальнейших проблематизаций, например, разграничив он-лайн и офф-лайн реальности, хотя в действительности сложно установить предел их взаимному влиянию, не впадая в “парадокс регресса” или “неопределенного размножения” (Ж. Делёз), работают в науке и искусстве, литературе и медиа.

Таких символически генерализованных *смысловых конструкций* достаточно много. В матрице смысловых порядков (см. рис.) представлены некоторые, наиболее из них значительные, привычные фигуранты социокультурного анализа, посредством которого их все же чаще интерпретируют с точки зрения норм и образцов, дешифруют символы и устанавливают различия в их восприятии разными аудиториями, не артикулируя производимые при этом смысловые резонансы. К смысловым конструктам можно отнести *ценностные приоритеты*, то есть желаемые результаты ценностных обоснований. Или *интерпретационные схемы*, объясняющие и оправдывающие действие/бездействие, которые предлагаются, например, рекламой, апеллирующей к опыту целевых групп, сформированному не без ее же помощи, дневными ток-шоу, где за час решается неразрешимое, легитимируя человеческие слабости. Не говоря уже о мифах, юморе и парадоксах. В этом перечне присутствуют *герои* – от почти обязательного в рассуждениях о смысле “лесоруба” с понятным действием и массой мотивов до анонимного Никто или Каждый, разделяющих “общую судьбу” и погруженных на корабль дураков у Мишеля де Серто, то есть в некое пустое место [16]. То же касается *событий*, которые отличны от простых происшествий, *ситуаций* как смысловых единств места и времени.

Выводы. Как видим, имеется возможность посмотреть на мир людей, культуру и общество из смысловой перспективы. Общие места и проблематизации – как раз то, из чего рождается смысл. Надо лишь слегка повернуть объектив, чтобы эта перспектива стала зримой. “Задача сегодняшнего дня, по словам Жюль Делёза, заключается в том, чтобы заставить пустое место циркулировать, а доиндивидуальные и безличные сингулярности заставить говорить – короче, чтобы производить смысл” [2, с. 97].

Сегодня все явственнее набирает обороты генерализация *non-humans*, чрезвычайно нагруженная смысловыми противоречиями, из которых тем не менее конституируются смыслы, адекватные современному будущему времени. Разумеется, все эти конструкции требуют специальных исследовательских проектов (как и особые *медиа-трансмиссии смыслов* и *среды*, где это случается, те поверхности, по кото-

рым пробегает “дрожь” смысла, и те глубины, где он “отслаивается”: дискурсы, контексты, культурные формы, технологии и коммуникации, хорошо приспособленные раздваивать ориентиры).

Литература

1. *Луман Н.* Социальные системы. Очерк общей теории / Никлас Луман. – СПб. : Наука, 2007. – 648 с.
2. *Делёз Ж.* Логика смысла / Жиль Делёз. – М. : Изд. Центр “Академия”, 1995. – 300 с.
3. *Александр Дж. С.* Аналитические дебаты: понимание относительной автономии культуры / Дж. С. Александр // Социологическое обозрение. – 2007. – Т. 6. – №1. – С. 17–37.
4. *Костенко Н.* Знание о смыслах: исследование глубины и поверхности / Н. Костенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 4. – С. 3–31.
5. *Барт Р.* Ролан Барт о Ролане Барте / Ролан Барт ; сост., пер. с фр. и послесл. Сергея Зенкина. – М. : Ad Marginem/Сталкер, 2002. – 288 с.
6. *Alexander J. C.* The Meaning of Social Life: A Cultural Sociology / J. C. Alexander. – Oxford, 2003.
7. *Хабермас Ю.* Проблематика понимания смысла в социальных науках [Электронный ресурс] / Ю. Хабермас // Социологическое обозрение. – 2008. – Т. 7. – №3. – С. 3–33. – Режим доступа : <http://sociologica.hse.ru/2008-7-3/28122704.html>
8. *Шюц А.* О множественности реальностей [Электронный ресурс] / А. Шюц // Социологическое обозрение. – 2003. – Т. 3. – №2. – С. 3–34. – Режим доступа : <http://sociologica.hse.ru/2003-3-2/28146546.html>
9. *Гумбрехт Х. У.* Чтение для “настроения”? Об онтологии литературы сегодня [Электронный ресурс] / Х. У. Гумбрехт // НЛО. – 2008. – №94. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/94/gu2.html>
10. *Вебер М.* О некоторых категориях “понимающей” социологии / Вебер М. // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 495–546.
11. *Шюц А.* Смысловое строение социального мира / Альфред Шюц // Избранное: Мир, светящийся смыслом / Альфред Шюц. – М. : Рос. полит. энцикл., 2004. – С. 687–1006. – (Серия “Книга света”).
12. *Латур Б.* Когда вещи дают сдачи: возможный вклад “исследований науки” в общественные науки / Б. Латур // Вестник МГУ. Серия “Философия”. – 2003. – №3. – С. 20–38.
13. *Lash S.* Capitalism and Metaphysics / S. Lash // Theory, Culture & Society. – 2007. – №24. – P. 1–26.
14. *Gumbrecht H. U.* How is Our Future Contingent?: Reading Luhmann Against Luhmann / H. U. Gumbrecht // Theory, Culture & Society. – 2001. – №18 (1). – P. 49–58.
15. *Вебер М.* Основные социологические понятия / Макс Вебер // Избранные произведения / Макс Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – С. 602–643.
16. *Серто М.* Общее место: обыденный язык [Электронный ресурс] / М. Серто // Неприкосновенный запас. – 2007. – №4 (54). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2007/54/se4.html>

Костенко Н. В. Смыслові порядки в соціологічному огляді

Розглянуто методологічні проблематизації у вивченні феномена смислу в соціології, його продукування і трансляції в культурі та суспільстві. На підставі аналізу концептуальних словників Вебера, Шюца, Парсонса, Лумана, Дельоза, що артикують увагу до смислу, а також сучасних версій дискурсу про метафізику вибудовується генералізована аналітична конструкція, що має інструментальний соціологічний ресурс. Така конструкція, або “матриця смислових порядків”, сформатована як мережа взаємопов’язаних понять і визначає контексти дослідження смислових перспектив, смислових структур, засобів і середовищ трансмісії смислів у соціумі.

Ключові слова: смислові концептуальні словники, смислова морфологія соціуму, смислові порядки культури.

Kostenko N. V. Meaning orders in sociological perspective

The article discusses the methodological problematizations in studying the phenomenon of meaning in sociology, its production and translation in culture and society. Based on the analysis of conceptual dictionaries of Weber, Schutz, Parsons, Luman, Deleuze, who articulated special attention to the meaning, and of modern versions of the discourse on metaphysics, the author develops generalized analytical construction which has an instrumental sociological resource. Such a construct, or “a matrix of meaning orders” is formatted as a network of interconnected concepts and marks research contexts of meaning perspectives, meaning structures and constructs, means and environments of meaning transmission in the society.

Key words: meaning conceptual dictionaries, meaning morphology of society, meaning orders of culture.

© **Костенко Н. В.**

Л. Г. Скокова

**ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНОЇ РЕПРОДУКЦІЇ
СМИСЛІВ ДОМУ**

Статтю присвячено особливостям культурної репродукції смислів і значень дому в сучасному українському суспільстві. Проаналізовано вплив таких інститутів трансмісії смислів дому, як традиційна культура, сім’я, мас-медіа. Дім представлено як смислове утворення, що досить показово поєднує різні перспективи змісту – предметно-просторову, часову, соціальну. Виокремлено різні режими сприйняття сенсів дому, зокрема функціональний, режим близькості. Розглянуто процесуальний аспект культурних практик утворення смислів дому, для чого використано дані соціальних досліджень (моніторинг “Українське суспільство” Інституту соціології НАН України, результати фокус-груп і проектних есе студентів).

Ключові слова: дім як смислове утворення, інструментальний режим образу дому, предметно-просторовий зміст дому, дім у часовій перспективі, дім у режимі близькості, механізми трансляції сенсів дому.

Проблема. Місце і час є фундаментальними вимірами людського життя, які структурують та організують соціокультурні ідентичності, життєвий досвід, практики. У соціальних науках для характеристики емоційних і значущих відносин між людиною і *місцем* використовують концепт *дому*. Різноманітні культурні смисли дому формуються насамперед у родині – в повсякденному спілкуванні, міжгенераційному трансляванні досвіду, а також у безпосередньому оточенні родинного житла, знайомих речей. Інші соціальні інститути – освіта, ринок, медіа – своїми засобами транслюють дискурси дому.

Універсальна культурна значущість дому і водночас неоднакове його сприйняття в різних суспільствах і соціокультурних групах, трансформації образу дому в сучасному соціумі останнім часом підвищують інтерес дослідників до цієї проблематики. Свідченням цього є видання спеціалізованого журналу “Home Cultures”, проведення тематичних конференцій та публікація численних наукових монографій і збірок. Концепт дому вивчають у рамках таких дисциплін, як філософія, історія, соціальна психологія, культурна антропологія, культурна географія, соціолінгвістика тощо; розгортаються міждисциплінарні дослідження. Проблематика *дім – людина* в різних її вимірах час від часу опинялася в центрі уваги відомих філософів, які цікавилися повсякденним існуванням людини у світі (М. Гайдеггер, Г. Башляр, М. Еліаде, Ж. Дерріда та ін.) [1]. Цікаві методологічні зауваження щодо аксіологічної/символічної значущості дому можна знайти в працях сучасних російських та українських дослідників – представників філософської антропології, істориків, етнографів, культурологів, лінгвістів, соціологів [2–8].

Можливими векторами, що задають соціологічний розгляд цієї проблематики, є напрацювання в рамках так званих “культурного”, “матеріального” та “прагматичного” поворотів, які, зокрема, підкреслюють автономність культури та важливість вивчення смислів, що утворюються на перетині культурного, соціального та особистісного, актуалізують необхідність осмислення новими засобами зв’язки “людина – об’єкт”, “людське – нелюдське”, очевидну вписаність людського існування в матеріальне середовище речей, артефактів, техносистем тощо. Як емпіричну базу використано результати соціологічного моніторингу та омнібусів Інституту соціології НАН України, дані Європейського соціального дослідження, результати якісних досліджень (фокус-групи, проведені відділом соціології культури і масової комунікації Інституту соціології, колекція студентських есе на теми “Дім: мої уявлення, образи, асоціації”, “Ідеальний дім: мої уявлення”).

Мета статті: вирізнити певні особливості культурної репродукції смислів і значень дому в сучасному українському суспільстві.

Традиційна культура як транслятор сенсів дому. У традиційній культурі українців, як і представників багатьох інших народів, поняття “дім”, “хата” є багатозначними, наповненими символічним змістом. Дім як загальнозначущий архетип здавна функціонує в людській свідомості і становить базисний елемент етнічної картини світу. Побоюючись як ворогів, так і злих духів, люди намагалися всіляко захистити своє житло, укріпити його. Цій меті слугувало й “охрамовування” житла (слово “храм” стоїть в одному ряду зі словами “схрон”, “хоронити”, “хорони”); заповнення його магічними знаками, речами, оберегами; спеціальне оздоблення дверей, вікон, комина тощо. Завдяки цьому вся хата перетворювалася на оберіг, ставала схованкою добробуту, затишку, безпеки родини. Житло оберігало людину від різноманітних і непередбачуваних загроз зовнішнього світу, творило свій, “внутрішній”, приватний світ, співмірний з масштабами людини, наповнений рисами безпеки, зрозумілості, упорядкованості.

Зміст українських прислів’їв і приказок [9] показує основні сенси, смислові виміри, протиставлення, пов’язані зі своєю хатою, домівкою, в етнічній картині світу:

- *загальне протиставлення свого/чужого* – своє є кращим, тому що своє (“В гостях добре, а дома ліпше”; “Бодай не ходити в чужу хату!”; “Ліпше дома, ніж на празнику”; “Своя стріха – своя вітха”; “Своя ліпанка ліпша чужої світлиці”);

- *захищеність у своїй оселі* (“В своїй хаті й угли помагають”; “Дома і стіни помагають”);

- *закритість від чужих*: “Хата як покришка: що говориться, то в хаті повинно пропасти”, і *відокремленість* (знамените “Моя хата скраю – нічого не знаю”);

- *можливість вільних дій у своїй хаті, незалежність, очікування теплого прийому після повернення іззовні* (“Своя хата й своя воля”; “Не пізно до свого дому й опівночі”; “Свій дім не в ворог: коли прийдеш, то прийме”; “Своя хата – своя правда”; “Кожний когут смілий на своїм сміттю”; “У своїй хаті кожний пан”; “Де хата, там і паніматка”);

- і, навпаки, *острах* (який відчувається у порівняннях) *залежності в чужому домі від чужої ласки, волі інших людей* (“Бодай умирати і в свій горщик зазирати”; “Бодай ніхто не дочекав в чужім кутку сидіти”; “Чужа хата гірше ката”; “Хата чужая, як севекруха лихая”; “Хоч у рідного тага – але не моя хата”; “На чийому возі їдеш, того й волю чиниш”; “Чужа хата – велика досада”; “В чужій хаті і тріска б’є”; “Чия хата, того і правда”);

- *маркування розподілу сфер жіночого і чоловічого впливу, опікування господарством* (“Без господаря двір плаче, без хазяйки – хата”; “Де багато господинь, там хата неметена”; “Якщо жінка завзята, то й добра повна хата”; “Без господаря хата – пуста”; “Дівка заплете-на, а хата не метена”; “Красна хата кутами, а дівка пирогами”);

- *родинні зв'язки, любов до батьків, дітей* (“Дорога та хата, де родила мати”; “Як син вродиться, то і хата радується”);
- *гостинність* (“Чим хата багата, тим і гостям рада”; “Що хата має, тим і пригощає”);
- *естетична функція домівки* (“Хата, як квітка”; “Хата, як лялечка”; “Хата як дзеркало”; “У хаті, як у віночку”);
- *гумористичне ставлення до бідності* (“Наша хата з холодом не спориться: як надворі тепло, то й у нас тепло, а як холодно, то й у нас так”; “Така хата тепла, що потієш, дрижачи”).

Навіть кількість різноманітних визначень хати, домівки в традиційній мові та пов'язаних з нею смислів говорить про її центральну роль в етнічній картині світу українців. Традиційні символи і коди рідної хати, домівки, господи як безпеки, захищеності, підтримки рідних, вільної дії, сім'ї, матері, вітчизни репродукуються й в сучасному українському суспільстві.

Інструментальне сприйняття дому. Інструментальне трактування дому обумовлює його оцінки під кутом зору можливості проживання, вартості, оплати за проживання, розміру площі, кількості кімнат, планування, наявності комунікацій, оснащення різноманітними побутовими приладами, речами тощо. Вичерпання можливостей житла задовольняти потреби мешканців (наприклад у зв'язку з розширенням родини чи підвищенням рівня запитів) вимагає його заміни на більш просторе/комфортне житло. Цей динамізм життєвої траєкторії, потребу *нового* житлового простору для розвитку використовує ринкова реклама у своїх слоганах, наприклад: “Надоели? В Акварелі!” (“Акварелі” – назва житлового комплексу; зображено представників старшого покоління, від “опіки” яких мають вивільнитися молодші члени родини). У цьому випадку сімейні цінності, цінності дому як великої родини і близькості поколінь трактуються з іронією; важливішими видаються свобода і незалежність дій молодого покоління, і таку можливість створює наявність власного, окремого житла.

Оцінки житлової ситуації. За даними моніторингу Інституту соціології, в окремій квартирі проживають 47% опитуваних, у будинку (частині будинку) – 49%, тобто 96% респондентів мають окреме житло (2010 р.). Проте часто в одній квартирі/будинку можуть вимушено проживати представники кількох поколінь, і для певної частини населення проблемою стає сама наявність окремого житла. Злам системи державного регулювання безоплатного надання житлової площі тим громадянам, які цього потребують, завищені ціни на ринку житла, зuboжіння населення і неможливість отримати іпотеку – усе це часто заводить вирішення житлової проблеми в глухий кут. За даними моніторингу 2012 р., добротного житла не вистачає 39% опитуваних, серед вікової групи 18–30 років ця частка становить 49%. У 2010 р. згідно з

даними Державної служби статистики 780 тис. сімей, або 68,5% від загальної кількості черговиків, чекали поліпшення своїх житлових умов 10 років і більше, у 1990 р. – відповідно 285 тис. сімей, або 11% [10].

Заможні верстви починають цінувати життя за містом, в екологічно чистому середовищі, будуючи котеджі, які не поступаються рівнем комфортності та оснащення міським квартирам високої ринкової вартості. Тему втечі від урбанізації і близькості до природи активно експлуатує й реклама приміських і замських новобудов, часто недоступних за вартістю. Більша частина індивідуальних будинків розташована в селах, селищах, невеликих містах з низьким рівнем або взагалі без відповідної інфраструктури – транспортного сполучення, газифікації, телефонізації тощо. За даними моніторингу 2012 р., лише 84% домогосподарств країни мають холодну воду в оселі, 70% – каналізацію (туалет), 57% – центральне опалення помешкання, 54% – гарячу воду. Особливо напруженою ця ситуація є в сільській місцевості, де більшість мешканців проживає у приватних будинках без водопроводу і централізованого опалення. У цьому плані оцінки умов проживання за останнє десятиліття фактично не покращились. У середньому 5–9% опитаних упродовж 2006–2012 років зазначали, що в опалювальний сезон в оселі дуже холодно, усі постійно мерзнуть; 15–16% – що постійно протікають стіни або дах; 12–15% – що часто бувають перебої з електроенергією. Дім як будівля, фізичний об'єкт потребує підтримання чистоти, порядку, періодичного ремонту тощо. Україна посідає останнє місце за самооцінкою обладнання оселі для домашньої роботи. За відповідями на запитання *“Як би Ви оцінили, наскільки добре обладнаний для домашньої роботи Ваш власний дім? (0 – у домі немає водопроводу, 10 – у домі є посудомийна машина)”* середній показник у нашій країні становить 4,3 (в Естонії – 6,2; Польщі – 6,4). Найвищі показники в таких країнах, як Ісландія, Люксембург, Норвегія (9–9,2) [11, с. 82].

Образи ідеального дому: безпека і комфорт. На сьогодні будівельні фірми пропонують широкий вибір житла як у місті, так і в приміській зоні. Ці пропозиції рекламуються як сучасне, комфортне, високотехнологічне житло. Як приклади, можна навести такі характеристики новобудов столиці (мовою оригіналу): *“Вентилируемые фасады, полная звуко- и шумоизоляция, панорамные окна с зеркальным напылением, система пожарной безопасности – составляющие комфорта вашего дома”*; *“Лучшие строительные материалы в соединении с современными технологиями и работой компетентных специалистов позволили достичь безупречного качества в мельчайших деталях проекта. В результате сегодня мы предлагаем жителям столицы новый уровень комфорта и безопасности”* (з реклами новобудов 2011 р.).

Широка популярність голлівудської кінопродукції, телесеріалів, книг, де зображується західний стиль життя, проживання героїв у комфортабельних котеджах, таунхаусах, пентхаусах, лофтах тощо,

транслює смислові конструкти “ідеалу”, що впливає на формування образу ідеального (за своєю функціональністю) житла, передусім у представників молодого покоління. Більшість есе студентів-гумантаріїв столичного ВНЗ на тему “Мої уявлення про ідеальний дім” починаються з опису двоповерхового будинку у приміській зоні з просторими кімнатами. Студенти підкреслюють, що він повинен мати достатньо простору, прибудинкову територію, забезпечувати комфортність проживання і відпочинку для мешканців дому і можливих гостей.

Атрибутивні ознаки щодо розміщення і зовнішнього вигляду ідеального дому в уявленнях студентів такі: *двоповерховий/одноповерховий/квартира в домі зі старою архітектурою; просторий; великий / ні великий ні малий; величезний; окремих; приватний; оснащений комунікаціями; автономний; надійно захищений; міцний; практичний.* Будівлі та елементи прибудинкової території: *басейн, баня, сауна, гараж (на 2 машини), дитячий майданчик, альтанка, танок, тераса, оранжерея, будка для собаки.* Оформлення подвір'я: *газон, куці, квіти, фруктовий садок, мангал, диван-гойдалка, невеликий власний город із зеленню, огорожа / висока огорожа, зроблена із цегли.* Зовнішнє оточення: *тихе місце, вид на річку/озеро/просторе поле, багато землі.*

Реклама активно використовує образ дому для просування своєї продукції. Так, кухонні плити, наприклад, рекламуються за допомогою такого короткого слогана “Тека. Створи свій дім”, який супроводжує зображення стильного, дзеркально чистого приміщення із смачною стравою на столі поряд з електричною плитою оригінальної форми. В описах студентів внутрішнє планування дому відповідає взірцям комфортного проживання: *величезна кухня, яка плавно переходить в їдальню для прийому та пригощання гостей; великі кімнати з високими стелями; обов'язково з великою кухнею, адже я люблю готувати; перший поверх у стилі хай-тек із великою кухнею, зоною та гардеробними; на другому – спальні та робочий кабінет. На першому поверсі розташовані кухня, ванна кімната, гостьова кімната, зал; на другому – спальні (3 або 4) і ванна кімната. Також повинна бути тераса, де можна буде посидіти на свіжому повітрі; на другому поверсі обов'язково буде великий балкон, де стоятимуть стіл і диван; балкон має бути добре освітленим і просторим; великий балкон, а дах зроблено зі скла.*

Мабуть, такі візуальні образи досить жваво виникають у пам'яті як наслідок перегляду реклами, фільмів, журналів, іншої продукції масмедіа. На телебаченні існують спеціальні передачі (“Квартирне питання”, “Школа ремонту” тощо), присвячені перетворенню “звичайної” квартири чи будинку на взірець сучасного дизайну, стилю, функціональності і комфортності. За даними omnibus 2007 р., частка глядачів, які полюбляють дивитися такі передачі, становить 21%; серед опитуваних із загальною або неповною середньою освітою таких 14%, із середньою

спеціальною або вищою – 24%. Таке запитання ставили студентам КНУКіМ у ході опитування 2010 р.; серед них прихильників таких педагогів 16%, у тому числі серед дівчат – 18%, серед хлопців – 10%.

У цілому оцінки функціональних властивостей реального житла, наявності побутового оснащення за даними кількісних опитувань і уявлення студентів щодо ідеального дому та його функціональності, сформовані на основі рекламних взірців, істотно відрізняються. Цю “відірваність від життя” усвідомлюють і самі молоді автори описів, які часто обирають таку побудову речень: “дім *має* бути... (просторим, світлим і т. ін.)”, “в ідеальному домі *має* бути... (багато кімнат тощо)”. Майже не трапляються стверджувальні речення на кшталт: “мій дім *буде* ... (просторим, світлим тощо)”. Дії за правилами: “гарно навчатися – знайти роботу – робити кар’єру – отримувати достойну оплату – купити будинок”, як підказує соціальний досвід студентів, можуть не спрацювати в нестабільному, економічно поляризованому суспільстві, де практично немає державної житлової політики і цивілізованих стандартів оплати праці. Отже, можна вирізнити такі типові поняття-еквіваленти, що стосуються системи релевантності *функціонального дому*: добробут, статус, приватне/якісне/комфортне (оснащене)/стильне житло.

Дім у режимі близькості. Світ дому ґрунтується на локальності (спільний простір), ієрархічних зв’язках, що базуються на авторитеті батьків, розподілі ролей чоловіка і жінки, на темпоральності, спільному переживанні часу – в його повсякденному порядку і порядку святкових подій. Домашня атмосфера об’єднує членів родини, утворює систему значень і смислів, яка є унікальною, бо ґрунтується на біографічних переживаннях, і малозрозумілою для аутсайдера. Як зауважує А. Шюц, ““почувати себе як дома” – це вираження вищого ступеня знайомства та близькості. Життя дома іде за звично організованим взірцем; у нього є свої певні цілі і засоби для їх досягнення, що добре себе зарекомендували, які складаються з множини традицій, звичок, інститутів, порядків діяльності різного роду тощо”[12, с. 210].

Для аналізу *процесуального аспекту утворення смислів Дому* доцільно використати концепт нідерландської дослідниці Ірен Сьєра щодо життєвого циклу “перевинайдення дому” (home reinvention). Люди можуть декілька разів за життя змінювати місце проживання: іти з батьківського дому; починати жити власною сім’єю в окремому помешканні; переїжджати в іншу квартиру чи будинок, покращуючи житлові умови чи мігруючи в іншу місцевість; їхати з міста ближче до природи на схилі віку тощо. У кожній цій новій ситуації переїзду та облаштування нового житла відбувається конструювання і переконструювання того, що живе в нашій уяві під поняттям “мій дім”.

Звернімося знову до уявлень щодо дому студентів декількох столичних ВНЗ. Частина молоді є місцевими жителями, і вони продо-

вжують жити під час навчання з батьками; значна частина опитаних приїхали з інших міст і живуть у гуртожитку; певна частина може винаймати квартири. Для тих, хто живе в гуртожитку/винаймає квартиру, новий досвід є можливістю порівняти старі і нові умови проживання, гостріше відчувати, що означають поняття “мій дім”, “рідний дім”. Смишли, як відомо, часто проявляють/виявляють себе в кризових ситуаціях. Такою незвичайною ситуацією для багатьох стають перші кроки в новому місті, зокрема поселення в гуртожиток: *“перший раз, як я поселився в гуртожиток, для мене це було великим шоком. Я туди зайшов, самі сходи були вбиті. Заходиш у саме приміщення гуртожитку – там усі ці кабелі висять, проводка незрозуміла...”* (ФГ-1, чол., техн.). Шок, треба розуміти, був зумовлений різким контрастом з упорядкованістю, чистотою і відремонтованістю попереднього місця проживання і станом нинішнього. Періодичні повернення до свого місця проживання, у батьківський дім виявляють відмінності минулого і теперішнього, дають змогу відчувати переваги рідного дому тепло, турботу, знайомість, значущі відносини з рідними і друзями. *“И вот три года я прожил в Киеве и понял, что для меня действительно друзья остались там. У меня здесь есть куча хороших ребят, которых я люблю. Я понимаю, что действительно друзья у меня там. У меня там родные, у меня там все мое все осталось”* (ФГ-1, чол., гуманіт.).

Відчуття дому може пов’язуватися з різними просторовими вимірами, різним масштабом. Це може бути перенесення поняття “дім” на мікрорайон, усе місто і навіть на всю країну: *“Дом? У меня ассоциируется, например, со страной, Украиной. Возвращаешься откуда-то и понимаешь, что ты дома, в своем родном Киеве, на родной, так сказать, земле”* (В., чол., 27 р.); *“Особисто для мене вираз “мій дім” асоціюється не лише з квартирою, в якій я живу, не з будинком, не з під’їздом. Цей вираз для мене означає мікрорайон. Я умовно його поділяю на чотири квадрати по перехрестю, і якщо я виходжу гуляти в центр, то це означає, що я їду на територію того самого перехрестя”* (Г., жін., 20 р.); *“Мій дім для мене – це моє село, мої друзі, ті люди, з якими я виріс”* (Я., чол., 20 р.).

Дім можна трактувати під кутом зору присвоєного простору, місця, яке людина наділяє певними уявленнями, яке викликає спогади, ті чи інші емоції, фантазії, мрії. Здатність викликати позитивні емоції, задоволення, вітху, почуватися комфортно, розслаблено, спокійно; підвищує суб’єктивну цінність об’єкта/простору, вирізняє його з-поміж інших. У разі емоційної прив’язаності до місця, яким може бути й дім, говорять про явище *топофільії*. Відповідно в разі переживання негативних емоцій можна говорити про явище *топофобії* [13].

Розгляньмо *темпоральні виміри* уявлень про дім. У розмірковуваннях студентів можна вирізнити три часові виміри, в яких розгортаються їхні образи дому.

Дім минулого – це дім дитинства, безтурботності, захищеності, ігор з ровесниками, братами чи сестрами. Дружня родина, приємні спогади – усе це відповідає культурному ідеалові батьківського дому, в якому тебе чекають, люблять, оточують увагою, турботою: “Для мене мій дім асоціюється з домашнім теплом. Дім – це там, де завжди тебе чекають, незважаючи ні на що; це там, де завжди тобі раді, де тебе кохають” (Я., чол., 20 р.); “Дім – це місце, яке асоціюється з дитинством, рідними, батьками і святами. Це місце, де тебе завжди чекають” (А., жін., 20 р.).

Звісно, відносини в родині, з батьками не завжди складаються як безхмарні і безконфліктні. Проте поняття “мій дім”, “рідний дім” є високоінституціоналізованими, кодифікованими, насиченими позитивними коннотаціями. Частіше лише зі вступних речень, тема яких далі не розкривається, або з висловлювання в дискусії з попередженням “як не дивно” можна здогадуватися про існування конфліктного сприйняття образу дому: “Как ни странно, все так у всех хорошо, а у меня первая ассоциация – это почему-то однокомнатная квартира и злой папа, который почему-то на меня кричит в последнее время. Ну, вот. Ну, такая ассоциация. Чем не ассоциация. Просто семья, дом, и вот туда” (ФГ-4, жін., гуманіт.).

У розмірковуваннях студентів простежується сформованість сприйняття сім’ї як *ми-групи*, усвідомлення, що це *твої* рідні, що до них треба ставитися особливо, навіть у ситуації конфлікту: “Ты просто понимаешь, что это твои родители, если ты там общаешься с ними, брат, сестра. Это твое, родное. Понятно, что у каждого человека есть своя точка зрения, и это понятно. И каждый имеет право на это. Просто нужно искать компромисс. Нужно искать во всем компромисс. И тогда будет гармония” (ФГ-1, чол., техн.); “У нас маленькая квартира, из-за этого часто ссоримся, но невозможно куда-то уйти и сидеть в своей комнате – дуться на кого-то целый день; ты видишь кого-то, тебе хочется поговорить, и ты разговариваешь, и уже не дуешься” (ФГ-2, жін., техн.).

Співпереживання, залученість до думок, подій рідних людей, співіснування в одному просторі і часі, використання одних і тих самих предметів створюють особливу налаштованість, спільність інтересів, на яких, за А. Шюцем, “базується більш чи менш гомогенна система релевантностей”. Дослідник зазначає, що “в домі для кожного з партнерів життя Іншого стає таким чином частиною власної біографії, елементом особистої історії. Хто він є, ким він виростає, ким він стане – усе це визначається його участю в різноманітних реальних і потенційних первинних відносинах, що переважають у рідній (домашній) групі” [12, с. 214].

Новий досвід, зацікавлення і проблеми, інше коло знайомств віддаляють студентів (дітей) від батьківського дому, рідних: “Такое

ощущение появляется, что ты уже знаешь больше их. Что ты смотришь дальше и они тебе уже ничем не помогут. То есть ты можешь уже сам толкать свои темы, так сказать...”; “Они, может, не знают или не вникают”; “Ну, это как всегда между поколениями разница как минимум, время поменялось и они живут в своей молодости, своими стереотипами” (ФГ-1, чол., техн.). Те, наскільки складно транслювати рідним, що “зоставалися вдома”, новий, особливий досвід, а також втрачену можливість розуміти так легко, як раніше, їхній спосіб мислення, знову-таки описує А. Шюц стосовно того, хто покинув дім: “Життя дому більше не доступне йому безпосередньо. Він зробив крок, так би мовити, в інший соціальний вимір, який не охоплюється системою координат, що застосовується вдома. Він більше не є учасником Ми-відносин, які утворюють тканину рідної групи. Покинувши дім, він замінив ці живі переживання спогадами про те, що означало життя дома до моменту його залишення” [там само]. На такі спогади, типізації, ідеалізації батьківського дому ми часто й натрапляємо в описах студентів, особливо тих, які давно вже не живуть разом зі своїми рідними. Часом дім дитинства зостається лише в спогадах студентів після розлучення батьків, їх переїзду в інше місто чи країну тощо.

Дім теперішнього часу – хоча б і той самий батьківський дім – часто асоціюється радше з відпочинком, спокоєм, захищеністю, можливістю усамітнитися, зі знайомим, звичним порядком дій: *“Вдома ми відчуваємо себе в безпеці. Якщо робочий день видається тяжким, я думаю: “Скоріше б прийти додому!””. Удома завжди тепло, затишно, тут можна відпочити від навчання, розслабитися, подивитися фільм чи почитати книжку. Особисто для мене “мій дім” – це місце, де можна заховатися від проблем. Тут я зазвичай слухаю музику, спілкуюся з друзями, допомагаю рідним” (А., жін., 20 р.). ““Мій дім – моя фортеця” – цей вираз мені дуже подобається. Дійсно, коли ти в рідному домі, ти під захистом від небажаних поглядів та сторонніх впливів. Мати свій куточок у цьому світі – це чудово. Бувають моменти, коли ми жертвуємо веселою вечіркою заради того, щоб просто побути вдома на самоті, відпочити від тягот буднів” (Ю., жін., 20 р.).*

Інші асоціації свого нинішнього дому – спілкування з рідними, домашніми улюбленцями, а також приватність, перебування в оточенні улюблених речей (книги, інтернет, телевізор тощо). Це ласощі, приготовані любимими людьми страви: *“Ты открываешь двери, и тебя встречает радостный лай собаки, которая рада, что ты пришел домой. И наконец почесешь ему пузик, дашь что-нибудь вкусненькое. Ипустишь на солнышке погреться” (ФГ-4, жін., гуманіт.); “Для меня именно пирожки – это дом. Вот. Все. Больше не существует никакого понятия. Ни столовая, ни... Дом. И все. Понимаете? Дом” (ФГ-4, жін., гуманіт.); “Дом – отдых. Прихожу домой – можно отдохнуть. Включить телевизор, там Интернет. ...Поспать можно” (ФГ-3, чол., гуманіт.).*

Коли приватності не вистачає (як у випадку проживання в гуртожитку), її нестача відчувається ще гостріше: *“Чомусь інше уявлення про мій дім пов’язане з ліжком у моїй кімнаті в гуртожитку №2. Оскільки там мешкає 8 осіб у кімнаті, мабуть, особливе місце для кожного – це його ліжко ☺”* (В., жін., 20 р.).

Відвикання від батьківського дому і перехід до нового етапу життя з новими друзями й улюбленими місцями відбувається непросто й іноді рефлексується студентами як суперечність (чи можна загалом необлаштоване, практично позбавлене приватності місце проживання в ще незнайомому великому місті назвати “домом?”): *“На час навчання я проживаю в гуртожитку; і, йдучи з пар, я говорю, “що йду додому”; коли телефонують батьки й питають, де я – кажу “вдома”, а вони перепитують “у гуртожитку?”; гуртожиток можна назвати домом, але не рідним”* (Н. О., жін., 20 р.).

Транзитивність нинішнього стану відчувається досить явно. Від спогадів про минуле і опису нинішньої ситуації можна відмежувати перехід до образу *майбутнього дому* – яким має бути новий, власний дім, із новими мешканцями – членами власної родини. У наративах з’являються насамперед позитивні риси, які приписуються батьківському дому; образ дружної, веселої, турботливої родини (справжній чи уявний) екстраполюється на майбутнє життя.

В образі майбутнього дому можна вирізнити такі смислові вектори:

- пов’язаність з образом батьківського дому;
- асоціації з кодами реклами, зарубіжних і вітчизняних фільмів, де демонструється стиль життя забезпечених верств, вищого середнього класу: замський будинок із присадибною ділянкою, оснащений побутовою технікою, зі всіма комунікаціями і системами опалення, з гаражами, басейном тощо – описана вище модель “Дім – добробут, статус, комфорт”;
- облаштування затишного будинку, де було б приємно проводити час, отримувати насолоду, задоволення від комфортного, впорядкованого, красивого середовища. Елементи, які створюють бажаний настрій у домі, пов’язуються часто з матеріальними об’єктами. Затишок, затишна атмосфера – одні з домінуючих понять. Зручні дивани і крісла, камін, світлі шпалери, приємне освітлення, продумане планування кімнат, гарний вигляд з балкона, квіти у кімнатах і на подвір’ї тощо – ці складові дають змогу, на думку студентів, створити затишну, приємну атмосферу.

За обсягом в описах ідеального дому матеріальні елементи домінують. Але в структурі деяких текстів чітко простежується перехід, акцент на більш значущих елементах уявлення ідеального дому – близьких, коханих людях, членах родини. Ці твердження часто розміщуються наприкінці, у вигляді коди/підсумку: *“Але найголовніше в моєму*

будинку ідеальному – це моя щаслива сім'я!” (І., жін., 19 р.); “Щоб дім був ідеальним, треба щоб і люди в ньому були добрі, щирі і доброзичливі” (Я., жін., 20 р.); “Також ідеальний дім – це не лише речі та інтер'єр, хочу мати двох чудових діточок та чоловіка” (Ю., жін., 20 р.). Дім у цьому випадку стає синонімом щасливої сім'ї, коханої людини, дітей. Дім є також місцем спілкування з гостями: в описах передбачені місця, де будуть у разі приїзду розміщуватися родичі, де саме в кімнатах і на подвір'ї будуть сидіти гості: “Дім має бути великим і просторим. У ньому повинно вистачати місця для великої кількості гостей” (Р., чол., 20 р.); “Обов'язково має бути камін у гостьовій кімнаті для приємного проведення часу з друзями, гостями” (М., жін., 20 р.); “Второй гараж может быть гостевым” (В., чол., 27 р.).

У цілому образ бажаного майбутнього дому в описах студентів є ідеалізованим; у ньому панують комфорт, порядок, затишок, чистота, краса, тобто *Гармонія*. Цей культурний ідеал утворення гармонійного середовища проживання супроводжується ідеалом *Добра* – щирих, доброзичливих стосунків між мешканцями цього дому, членами дружинної родини.

Розмірковування студентів під час фокус-групових дискусій розкривають разом з тим і дещо інші теми: по-перше, певне замовчування конфліктних, негативних асоціацій (треба думати, тому, що вони відчуються як недоречні що до “мовної гри” про “батьківський дім”); по-друге, в образі майбутнього дому можна простежити прояви певних острахів щодо можливого вторгнення партнера в особистий простір; недовіру до того, що кохання може бути “вічним”; бажання жити без конфліктів, напруженості у відносинах: “Для меня должно быть место, единственное ... потому что во всех остальных местах чувствуешь какое-то напряжение. Для меня должно быть просто место, где напряжение просто отсутствует. Где человек может от всего уйти и опять приготовиться к тому, что, как только выйдешь за двери, напряжение опять появится. Поэтому это напряжение должно отсутствовать хотя бы дома” (ФГ-3, чол., гуманіт.).

З приводу ідеальних відносин у родині коментарі хлопців такі: “идеальных, наверное, не бывает”; “кстати, по этому поводу есть такая мысль, что люди вообще друг друга понимают не могут”; “не нависати один над одним і не заважати...”; “это еще время нахождения друг с другом, соответственно надоедание. Пространственное разное расположение, оно как-то...”; “...если разбилась какая-то вазочка, ты не начинаешь грузить, что эта вазочка была смыслом моей жизни, чтобы человек оставался важнее” (ФГ-3, чол.). Наведемо такий діалог: “Вчені довели, що любов існує два з половиною роки...”. І наступна репліка: “А ты думаешь почему я не хочу заводить семью?...”; “Нет, ну, действительно что-то есть, химия какая-то...”;

“Ну, считается, что вначале идет любовь, а потом идет привязанность...” (ФГ-4, чол., техн.).

Дівчата теж можуть бути скептично налаштовані щодо великого кохання: *“да, всегда любви не будет, просто со временем появятся другие ценности”*; *“должна быть какая-то помощь от партнера”* (ФГ-2, жін.). Разом з тим майбутню родину трактують і як джерело натхнення, коли *“різність потенціалів”* може створювати щось нове, цікаве й позитивне, а також як джерело сили, підтримки, взаємовиручки, надійності й стабільності у світі: *“Для меня, например, как моя семья – это взаимопонимание, взаимоподдержка, потому что очень, очень сильная; просто, действительно, каждый поддерживает, и мне хотелось бы, чтобы моя семья тоже была бы такая же сильная и чтобы каждый чувствовал, что это часть какого-то большого организма ... для меня это единство в плане взаимоподдержки и прочувствовать, потому что каждый очень чувствует другого, и для меня это очень ценно”* (ФГ-3, жін.).

За даними моніторингових опитувань 2000–2006 років, частка респондентів, яким не вистачає щастя в сімейному житті, становить 25–28%, ще 23–25% важко відповісти на це за питання, а 3% це взагалі не цікавить. Відповідно відчувають себе щасливими в сімейному житті 43–50% опитаних. Зрозуміло, ці відповіді залежать від індивідуальної ситуації, зокрема сімейного стану, складу сім'ї. За даними 2006 р., серед тих опитуваних, хто живе один, не вистачає щастя в сімейному житті 46%; серед тих, хто виховує дитину (дітей) сам, – 42%; серед тих, хто виховує дитину і живе з батьками, – 48%. Серед опитаних, склад сім'ї котрих – подружжя з дитиною/дітьми, відчувають себе щасливими 62%, не відчувають – 14%, ще 22% вагаються з відповіддю.

Висновки. Отже, Дім як смислове утворення досить показово поєднує всі три перспективи змісту – предметно-просторову, часову, соціальну [14]. У темпоральному вимірі його проєкції конструюються зі спогадів про минуле, емоцій та відчуттів теперішньої ситуації та мрій і фантазій про майбутній дім. Ці спогади, емоції та відчуття часто опосередковані речами, які здатні невербальним чином утілювати та зберігати сенси, що їм приписуються. Дім кваліфікується як цілісність у разі збереження відчуття “Ми” і змінюється на нову конструкцію разом із зміною особистої і сімейної ситуації, вибудовуванням нової гомологічної системи релевантностей, яка дає змогу членам родини розуміти одне одного “без слів”, підтримувати близьких і довіряти їм. Ця “будівля” не з'являється на порожньому місці, а підкріплюється знанням взірців поведінки, стратегій вирішення проблем, засвоєних у рідному домі.

Важливим є й потужний культурний “бекграунд”, утілений в символічних структурах. Образ дому як місця, де тебе люблять і завжди чекають, де ти можеш почуватися захищено, комфортно і незале-

жно, є культурним ідеалом, який репродукується як засобами традиційної культури (родинне виховання, прислів'я, казки, пісні, класична українська література тощо), так і популярної культури (кінофільми, реклама, телесеріали, тематичні телепередачі, спеціалізовані журнали тощо). Ці культурні коди, зокрема, і спонукають нові покоління конструювати в уяві та будувати в реальності нові будинки й квартири, перетворюючи їх на Дім.

Література

1. Башляр Г. Дом от погреба до чердака. Смысл жилища / Г. Башляр // Логос. – 2002. – № 3 (34). – С. 1–26.
2. Blunt A. Home / A. Blunt, R. Dowling. – London : Routledge, 2006. – 304 p.
3. Bardhi F. Home away from home. Home-as-order and dwelling in mobility / F. Bardhi, S. Askergaard // Explorations in Consumer Culture Theory / Sherry John F., Fische Eileen (eds.). – Taylor & Francis Routledge, 2009. – P. 83–97.
4. Бредникова О. Дом для номады / О. Бредникова, О. Ткач // Laboratorium. – 2010. – № 3. – С. 72–95.
5. Марчук У. Б. Асоціативне поле лінгвокультурного концепту “дім”/“home” в англійській та українській мовах (на матеріалі прислів'їв та приказок) / У. Б. Марчук // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць. – К. : Твім інтер, 2007. – Вип. 28, ч. 1. – С. 536–545.
6. Мінаєва Є. В. Гендерна концептологія: мовна репрезентація концептів “дім” і “любов” у жіночій поезії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02. “Російська мова” / Є. В. Мінаєва. – Сімферополь, 2007. – 23 с.
7. Утехин И. Очерки коммунального быта / Илья Утехин. – М. : О.Г.И., 2001. – 248 с.
8. Шпаковская Л. “Мой дом – моя крепость”. Обустройство жилья нового среднего класса / Л. Шпаковская // Новый быт в современной России: гендерные исследования повседневности : [кол. моногр.] / под ред. Е. Здравомысловой, А. Роткирх, А. Тёмкиной. – СПб. : Изд-во Европ. ун-та, 2009. – С. 222–262.
9. Афоризмы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://aphorism.org.ua/>.
10. Державна служба статистики [Електронний ресурс] // Соціально-економічний розвиток України. – 2011. – Січ. – черв. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
11. Головаха С. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Головаха С., Горбачик А., Паніна Н. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2006. – 142 с.
12. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / Альфред Шютц. – М. : Ин-т Фонда “Общественное мнение”, 2003. – 336 с.
13. González B. M. Topophilia and topophobia. The Home as an Evocative Place of Contradictory Emotions / B. M. González // Space and Culture. – 2005. – Vol. 8. – № 2. – P. 193–213.
14. Смысловая морфология социума / за ред. Н. Костенко. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – 422 с.

Скокова Л. Г. Особенности культурной репродукции смыслов дома

Статья посвящена особенностям культурной репродукции смыслов и значений дома в современном украинском обществе. Проанализировано влияние таких институтов трансмиссии смыслов дома, как традиционная культура, семья, масс-медиа. Дом представлен как смысловое образование, достаточно показательно объединяющее разные перспективы смысла – предметно-пространственную, временную, социальную. Выделены разные режимы восприятия смыслов дома, в частности функциональный, режим близости. Рассмотрен процессуальный аспект культурных практик формирования смыслов дома, для чего использованы данные социологических исследований (мониторинг “Украинское общество” Института социологии НАН Украины, результаты фокус-групп и проективных эссе студентов).

Ключевые слова: дом как смысловое образование, инструментальный режим образа дома, предметно-пространственное содержание дома, дом во временной перспективе, дом в режиме близости, механизмы трансляции смыслов дома.

Skokova L. G. Cultural reproduction specifics of meanings of home

The article is devoted to the specifics of cultural reproduction of meanings and values of home in the contemporary Ukrainian society. The influence of such institutions that transmit the meanings of home as the traditional culture, family, and the media is analyzed. Home is considered as a concept that combines different perspectives of meaning – subject-spatial, temporal and social. Different modes of perception of meaning of home – functional mode, proximity mode – are distinguished. Processual aspect of the cultural practices of home meaning formation was analyzed. The sociological data from the monitoring “Ukrainian society” conducted by the Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine as well as the results of focus groups and students’ projective essays are used.

Key words: home as conceptual entity, instrumental mode of the perception of home, subject-spatial meaning of home, home in time perspective, proximity mode of home, mechanisms of transmission of home meaning.

© Скокова Л. Г.

Р. П. Шульга

**ПРОДУКУВАННЯ СМИСЛІВ
У СУЧАСНОМУ МИСТЕЦЬКОМУ ПРОСТОРИ**

Розглядаються питання, пов’язані з виявленням чинників, які визначають нинішні реалії функціонування мистецтва. Окреслено якісно нові риси стосунків між споживачем і художнім продуктом. Наголошується, що висвітлення цих процесів дає змогу визначити реальне місце мистецтва в житті сучасної людини.

Ключові слова: смисли, продукування і вплив смислів, мистецтво, функціонування мистецтва, художній продукт, споживач мистецтва, телепростір.

Проблема. Пошук смислів – одна з постійних складових духовного життя суспільства. Зрозуміло, що для інтелектуальної еліти і всіх, хто зараховує себе до неї, такі ігри розуму є одним з головних занять. Прийнято вважати, що і пересічний громадянин час від часу теж задається питанням доцільності свого буття, переймається осмисленням змістового наповнення свого життя. Маємо, утім, великі сумніви щодо того, що проблема смислів є провідною для переважної більшості наших громадян. Однак маємо також підстави говорити про те, що незалежно від того, чи рефлектує особа з приводу ціннісного наповнення власного життя, чи ця проблема залишається на далекій периферії її свідомості, наявність особистісних смислів існування, їхня присутність унаочнюються у визначенні людиною вектора життєдіяльності, її спрямування. Тож зрозуміло, що всі питання, які стосуються проблем формування, продукування, впливу смислів, залишаються в центрі дослідницької думки, суспільної уваги. Важливість обговорення цих питань не викликає сумніву. Разом з тим треба бачити й враховувати той факт, що ця проблематика обтяжена численними спекуляціями, домислами і міфами.

Дискусії навколо згубної ролі сучасного телебачення як головного продуцента і транслятора смислів підтверджують цю думку. Здавалося б, які тут можуть бути домисли, коли щодня бачимо на екранах, як течуть ріки крові і тріщать кістки; при цьому стосунки героїв, їхні вчинки часто-густо взагалі не підпадають під будь-які моральні норми. Критики такого роду телепродукції, що нахабно нехтує вироблені суспільством моральні критерії, очевидно мають всі підстави для негативного ставлення до неї. Але спекулятивність викривальних промов, праведного гніву полягає в тому, що обвинувач бачить тільки одного учасника процесу – телепродукт, який пропонується, і не враховує інших учасників процесу – по-перше, особу, сприймача, а по-друге – сучасні технічні досягнення, які виступають сьогодні активною стороною, що визначає нові можливості в спілкуванні, сприйманні, а головне – у виборі художнього продукту для споживання. Наразі ми не маємо змоги не тільки розгорнуто подати всі чинники, які визначають сьогодні процес продукування, транслявання та сприймання смислів у телепросторі, а навіть усі їх визначити.

Мета статті: якомога стисліше висвітлити сутність процесів, що відбуваються у сфері функціонування мистецтва, та показати, як вони позначаються на змістовому наповненні особистісних смислів.

Отже, коли ми хочемо побачити справжню, а не бажану картину поширення смислів, необхідно враховувати і розглядати як рівноправного члена цього процесу особу сприймача. Можна скільки завгодно бідкатися і щиро жаліти глядача, який щодня споживає неякісний телепродукт, що нібито загрожує його духовному здоров'ю, а проте не

бачити в цьому глядачеві особистість із сформованими ціннісними настановами, потребами, художніми перевагами тощо. Тобто глядача за цих обставин зазвичай розглядають як *tabula rasa*, тобто “чисту дошку”. Звідси і побоювання, що інформація негативного наповнення може стати безпосереднім керівництвом до дій у реальному житті.

У своїх попередніх розвідках [1–3] ми вже мали нагоду більш детально розкрити всю складність і багатоплановість процесу сприймання, особливо щодо ціннісного орієнтування. Нагадаємо тільки, що для того, щоб пропоновані в художньому продукті цінності стали особистісно значущими для реципієнта, потрібно, щоб ціла низка чинників різного ґатунку – психологічні, соціально-психологічні, естетичні, етичні, соціокультурні тощо – виступили як конкурентоздатні в зіткненні з уже наявною у людини системою цінностей, смислових векторів. Якщо вважати, що художній продукт обов’язково повинен щось змінити в структурі особистості, то треба бачити і розуміти, з якими насправді редуками стикається твір на цьому шляху, тобто в процесі сприймання, і які тут є шанси на реалізацію перетворювальної функції мистецтва, сподівання на яку покладалися впродовж століть.

У цьому контексті не менш важливо враховувати ще один момент, який начебто ні для кого не є таємницею, але часто залишається поза увагою, коли мистецтво розглядають насамперед як засіб. Тож коли в мистецтві поцінують його впливові можливості в донесенні до особи сприймача певної системи значущих для суспільства цінностей, то, звісно, поза увагою залишається та обставина, що мистецтво може бути таким же впливовим чинником і в донесенні, скажімо, антицінностей. Про ці можливості згадують тоді, коли мистецтво виходить з-під контролю влади, суспільної думки (як це відбувається впродовж останніх десятиліть) і функціонує на засадах, що диктуються законами ринку. Ось тоді і починають бити на сполох, вбачаючи в мистецтві суцільні загрози суспільству.

Ще раз наголошуємо на тому, що абсолютизація впливових можливостей мистецтва – як позитивних для особи, так і негативних – стає на заваді дослідженню, а значить і розумінню всієї складності процесів впливу мистецтва і його сприймання реципієнтом. Звідси як результат – викривлена картина цих відносин і неадекватна оцінка їхніх результатів.

Отже, якщо ми хочемо зрозуміти, що насправді відбувається у сфері продукування і поширення смислів, особливо коли йдеться про найбільш затребувані сьогодні глядачами телесеріали різного ґатунку, то повинні, окрім вищезгаданих моментів, враховувати ще й низку складових. Вони також визначають результат впливу телепродукту, але їхній внесок обумовлюється не стільки психологічною природою, як це відбувається з процесом сприймання, скільки змінами, які

відбулися і відбуваються в соціокультурній сфері, революційними змінами в інформаційній сфері, якісно новою ситуацією щодо розповсюдження художньої продукції і доступу до неї, особливо у сфері попиту і пропозиції.

Знову-таки звертаємо увагу на відомі всім речі. Насамперед на кількість телеканалів, які доступні сьогодні пересічному споживачеві. Їхній рахунок ведеться на десятки, а для багатьох глядачів – і на сотні. То ж яким чином це відображається на процесах сприймання і, зрозуміло, продукування і транслявання смислів? Люди середнього і старшого віку мають можливість порівнювати і щовечора відчувати різницю між кількістю пропонованого телепродукту сьогодні і, наприклад, двадцять років тому. Так, наявність можливості обирати свій репертуар серед десятків пропонованих тих же серіалів докорінно змінює ситуацію не тільки кількісно, а і якісно. Насамперед це стосується ставлення до телепродукту. У зв'язку із цим нам видається важливим виділити таке явище, як *подієвість*, і його роль у визначенні місця мистецтва в життєвому просторі особи.

Очевидно, подієвість можна розглядати як опозицію повсякденності. Що більше певна подія відрізняється від тих, які складають звичний, рутинний хід життя, то виразніше відчувається дистанція між усталеним побутом і пропонованими ззовні обставинами, то більше актуалізується діяльність, яку можна віднести певною мірою до рефлексивної. Саме в її площині, якщо зустріч із твором стає для людини подією, задається новий погляд на складові життєвого світу. Тобто реципієнт намагається з'ясувати для себе значущість уже наявних в його особистісному арсеналі смислів і доцільність життєвих стратегій, що диктуються ними. Зокрема, людина в процесі спілкування з твором ніби “вихоплюється” з перебігу повсякденності, дізнається про існування інших смислових світів. І відбувається своєрідне “зважування” вже наявних смислів і тих, що відкриваються. І хоча питання, який ціннісний багаж переважить, залишається відкритим, усе ж “переоблік” власних цінностей, смислів має місце.

Ми звертаємо увагу на подієвість і її вплив на смислотворення тому, що протягом багатьох століть зустріч з мистецтвом мала більшою чи меншою мірою саме подієвий характер. Очевидно, зникнення із простору спілкування з художнім продуктом чинника подієвості змінює і ситуацію щодо смислотворення. Впливовий потенціал мистецтва втрачає одну із своїх значущих складових – викликати яскравий, інтенсивний емоційний відгук, що включає глибокі переживання, здатність актуалізувати, вивести з латентного стану всі рівні диспозиції особи – від настановлень, ціннісних орієнтацій до спрямованості діяльності особи.

Якою ж мірою подієвість властива, скажімо, сьогоднішнім телесеріалам і як її наявність або відсутність позначається на сприй-

няті смислової наповненості серіальної продукції? Можна констатувати значну різницю в тому глядацькому інтересі до серіалів, які демонструвалися наприкінці 1980-х – на початку 1990-х, і до тих, які заповнюють телеекрани сьогодні. По-перше, колись їх дивилося якщо не все населення, то, напевно, його переважна більшість, яка дружно співчувала важкій долі рабині Ізаури. Події серіалу жваво обговорювалися не тільки в сім'ях, а й на роботі, у транспорті тощо. Ще кілька років увага співвітчизників була прикута до мексиканських серіалів. Глядачі докладали неймовірних зусиль, щоб, не дай, Боже, не пропустити жодної серії з участю актриси Вероніки Кастро. Цілком упевнено можна стверджувати, що ці серіали в просторі глядацьких уподобань сприймалися як подія. Однією з причин набуття ними статусу подієвості було те, що тоді вони транслювалися в умовах відсутності конкуренції. Певний час на екрані панував один серіал, тільки після його закінчення запускався в ефір наступний. Вибору практично не було. Демонструвалася історія, так би мовити, одна на всіх, при цьому безпрограшна – про героїню-попелюшку, яка знаходить свого принца.

Далі, як добре відомо, почали відкриватися нові канали, закупівля і демонстрація серіалів постійно зростали. І вже далеко не всі телеглядачі мали можливість дивитися повною мірою серіали, які транслювалися на різних каналах. Згодом до латиноамериканської додалася і вітчизняна телепродукція, виробництво якої з кожним роком набирало обертів, і нині вона значно потіснила зарубіжні серіали. Тож сьогодні навряд чи ті ж “Рабиня Ізаура”, чи “Багаті теж плачуть” могли б стати значною подією для українського глядача. Вони б розчинилися в потоці серіалів-мелодрам, яких нині вдосталь на численних каналах.

Тут уже слід говорити про те, що подієвість як явище в стосунках з мистецтвом потіснила ситуація, яка не має аналогів в історії споживання мистецтва, – це *надмірність, надлишковість* пропонованого художнього продукту. Може здатися, що таке твердження недоречно виглядає щодо мистецтва, але ж маємо класичну ситуацію зі сфери економіки, коли пропозиція перевищує попит. Вибір пропонованих мистецьких, і не дуже, продуктів величезний. Іноді, перемикаючи канали, глядач не може зупинитись у своєму виборі. У результаті вечірнього перегляду власник “чарівної” кнопки отримує часто-густо калейдоскоп з уривків фільмів, різного роду шоу, порад про здоров'я, кулінарних рецептів і багато-багато чого іншого. І ось чуємо бідкання споживачів: каналів величезна кількість, а дивитися немає чого.

Отже, в умовах, коли, з одного боку, зустріч із мистецтвом втратила значення подієвості, а з другого – маємо нечувану раніше ситуацію надлишковості в пропозиціях, виникає нагальна необхідність з'ясувати, як нові обставини у функціонуванні мистецтва позначаються на продукованні смислів, а головне – на їхньому сприйманні, їхній реальній дієвості. Тут знову ж таки слід враховувати, що йдеться про

кардинально нову якісну обставину щодо змістової, а тим більше ціннісно-сислової наповненості пропонованого телепродукту. У цьому переконаєшся, як тільки береш у руки пульт. З екрана виплескується розмаїття думок, поглядів, переконань. Не будемо тут торкатися політики, економіки, суспільних проблем; зазначимо тільки, що сьогодні діапазон суджень з кожного питання, яке обговорюється, величезний. Таку ж ситуацію маємо і щодо масиву художніх творів, що демонструються у величезній кількості. За один тільки вечір можна “поспілкуватися” з героями кінофільмів, скажімо так, усіх часів і всіх народів, тобто знятих упродовж ХХ ст. у різних країнах. Зрозуміло, що значну частину становить вітчизняна продукція, у тому числі твори радянського періоду. Само собою очевидною є різниця в ціннісному наповненні фільмів різних епох.

Тож постає питання (якщо дотримуватися позиції, що кожна зустріч з художнім твором позначається на змістовому наповненні смислів реципієнта), а що ж тоді відбувається з його ціннісною сферою, якщо впродовж одного вечора він має можливість поспілкуватися, скажімо, з американським екшином, соціальною драмою радянських часів, французькою любовною драмою, сучасною серіальною мелодрамою тощо? Сміслові пріоритети героїв цих творів можуть відрізнятись докорінно. Мабуть, наївно було б очікувати, що, подивившись на брутальну поведінку американських захисників порядку, наш глядач візьме її за взірєць для вирішення своїх проблем, але на цьому шляху його зупинить герой радянського фільму і наш глядач почне перейматися проблемами суспільства, забувши про власні негаразди. Наступною його дією може стати поринання разом з героями французького фільму у світ власних почуттів, відчуттів і безконечний пошук відповіді на єдине питання, якою мірою сенс його життя залежить від наявності або відсутності любові і т. ін. І все ж немає підстав боятися за здоров'я наших співвітчизників. Наразі немає відомостей про психічні розлади як результат споживання продуктів різної ціннісної спрямованості.

За мету нашої роботи ми ставили насамперед довести, що ситуація з продукуванням, трансляванням, а головне – сприйманням смислів у сучасному телепросторі демонструє щонайменше неоднозначність процесів, які тут відбуваються і які не вкладаються в спрощені схеми поширених досі підходів і розхожих тверджень про загрози й усілякі негаразди для пересічного глядача. А загалом це спроба бодай побіжно окреслити новації, які приховує в собі ситуація, коли людина вільно обирає репертуар для споживання і керується при цьому тільки власними уподобаннями без огляду на існуючі культурні зразки, суспільно визнані художні пріоритети, настанови моди. Власне кажучи, саме така свобода вибору особливо хвилює ту частину спільноти, яка з ентузіазмом несе тягар культуртрегерства. І турботи її щирі, бо сповідується досить невибаглива думка, що глядач – це та ж сама дити-

на: поспілкується не з тими хлопчиками і дівчатками, що на екрані, і почне говорити погані слова, а то й ще почне роботи щось гірше. Хоча можна зрозуміти і ці страхи, адже низькопробної продукції на екрані вистачає. Але ж глядач не дитина. (Цю вікову категорію та особливості її спілкування з мистецтвом ми наразі до уваги не беремо. Це тема для окремого розгляду і глибинного аналізу.) Навіть за відсутності розвинутого естетичного смаку, художнього чуття його контакти з мистецькою продукцією, як уже зазначалося, обумовлені наявністю цілої низки чинників та механізмів, а також тим місцем, яке займає в його житті мистецтво в нинішніх умовах побутування.

Отже, що ж допомагає глядачеві вижити в цій ситуації і не стати жертвою фрустрації в намаганні пережити для себе значущість пропонувананих у різних творах смислів, які можуть бути взаємозаперечними за своєю суттю? Якщо повернутися до чинників, які визначають процес впливу і сприймання художніх творів, а також до ситуації, яка склалася сьогодні в просторі споживання, то стає більш-менш зрозуміло, чому перебування в різних смислових просторах, навіть упродовж кількох годинного перегляду телепродуктів, не призводить до болісних наслідків для глядача і його смислової сфери. Ще раз наголосимо – процес сприймання надійно регулює процес впливу і просто маркує як незначущу ціннісну інформацію, що не відповідає вже сформованим настановленням особи сприймача. Події, які розгортаються у творі, практично завжди привертають увагу глядача, адже завжди хочеться дізнатися, чим закінчиться та чи та історія. А смисли, якими позначені вчинки героїв, їхня поведінка, тим більше їх апробація у власній життєвій практиці, тоді викликають зацікавленість реципієнта, коли вони, ці смисли, виявляються дотичними до значущих проблем у житті самого реципієнта або ж перетинаються з ними. Та навіть і в цьому разі не відбувається, скажімо так, механічного прийняття пропонованих смислів.

Свій внесок у такий стан речей роблять якраз названі нами *подієвість*, тобто її відсутність, і *надлишковість*, що й визначають нинішні особливості функціонування мистецтва. Його споживання стало частиною повсякдення, яке супроводжує виконання рутинних домашніх справ, або допомагає на якийсь час відволіктися від них, проте не виходячи з дому. Тоді як же оцінювати в таких умовах побутування можливості мистецтва впливати на реципієнта, виступаючи як продуцент і транслятор смислів?

Щоб відповісти на це запитання, доведеться озвучити думку, яка викличе, можливо, різке неприйняття у пафосно налаштованих сповідувачів пієтетного ставлення до культури і її призначення бути хранителем та охоронцем вищих духовних надбань суспільства. Ми ніяким чином не ставимо під сумнів ці функції культури і її складової частини – мистецтва. Ми тільки привертаємо увагу до вкрай важливої

обставини: умови, в яких функціонує художня культура, творення, поширення і споживання творів мистецтва, історично і соціально детерміновані; і саме тому сподівання й очікування, які визначали ставлення до мистецтва ще кілька десятиліть назад, не кажучи вже про століття, не можуть бути продуктивними, конструктивними, адекватними нинішньому станові речей у цій сфері сьогодні.

Вищезазначені обставини дають підстави стверджувати, що нинішній пересічний глядач, читач, слухач у своїй переважній більшості не налаштований ставитися до мистецтва як до інституції, здатної визначати, направляти або ж коригувати його життєві стратегії. Хоча тут простежується важливий аспект, який, власне, і визначає настрої у суспільній думці – її публічний дискурс. Той же пересічний споживач, якщо, скажімо, так станеться і його запитають у прямому ефірі про значення культури, ставлення до неї, навряд чи наважиться заявити про те, що вона не займає провідного місця у його власному житті. І це не від нещирості, а від бажання все ж таки дотримуватися правил поведінки в публічному просторі, де визнання високого статусу культури, на щастя, досі не піддається сумніву.

Але інша річ, коли споживач має нагоду, як це відбувається сьогодні, обирати твори, керуючись тільки своїми потребами, уподобаннями, не звітуючи за них ні перед ким. Зазначимо – він сам обирає серед пропонованої художньої продукції те, що йому до вподоби. Дані соціологічних опитувань, що проводилися впродовж кількох десятиліть, свідчать про те, що серед жанрових уподобань глядацької аудиторії лідирують комедії, мелодрами, детективи. Так було за радянських часів, подібні показники маємо і в останні десятиліття. Такий стан справ украй дратував і сьогодні дратує дослідників, які вважають, що головним завданням мистецтва є розширення духовного горизонту особи, спрямування її зусиль на самовдосконалення, самопізнання і пізнання світу, взагалі на спонукування її до активної творчої діяльності в усіх сферах життя. І тільки мистецтво такого гатунку визнавалося і визнається потрібним людині і суспільству. Зрозуміло, що ні детектив, ні мелодрама, ні комедія за своєю жанровою специфікою не налаштовані на такі діяння. Питання про продукування смислів у цій жанровій палітрі вважається недоречним для обговорення.

Такий стан поглиблюється особливостями соціокультурної ситуації, в якій мистецтво де-факто не відчуває на собі якогось тиску, передусім з боку влади. Разом з тим не обтяжують його якимись зобов'язаннями і сучасні теорії. За наявності грошей на створення продукту кожен може за замовленням або ж за власним бажанням утілювати будь-який задум і називати його продукт мистецтвом. Це якщо говорити про де-юре. А споживач також на свій розсуд вирішує, чи сприймати пропонований продукт як мистецький твір, чи байдуже пройти повз нього. Ці та інші реалії сучасного побутування мистецтва

змушують задуматися знову-таки про його можливості як продуцента смислів. Адже за умови, коли реципієнт сам визначає, які твори йому до вподоби, легко передбачити, крім іншого, що вони близькі йому за своїм ціннісно-смысловим наповненням. Загалом охочих розхитувати свій життєвий світ з усіма його складовими не так уже й багато. Тож сподіватися, що мистецтво в нинішніх умовах побутування може примусити людину підійматися або ж, навпаки, опускатися ціннісно-смысловою драбиною, не варто.

Висновки. Отже, претензії і страхи, що мистецтво може негативно налаштувати споживача в нинішніх умовах, значно перебільшені. Це стосується, зокрема, і телесеріалів, які збирають сьогодні найбільшу глядацьку аудиторію. У драматургічну основу більшості з них закладено ціннісну матрицю народної культури, де чітко визначено константну природу основних цінностей буття – любов, добро, вірність, обов'язок тощо. Тож завдання дослідника – об'єктивно з'ясувати реальний стан справ, уникаючи кон'юнктурних і поверхових висновків.

Література

1. Шульга Р. Современное пространство отношений искусства и потребителя / Раиса Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 73–91.
2. Шульга Р. Искусство и общество: новые правила отношений / Раиса Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 216–233.
3. Шульга Р. П. Искусство и ценностные ориентации личности / Р. П. Шульга. – К. : Наук. думка, 1989. – 118 с.

Шульга Р. П. Продуцирование смыслов в современном пространстве искусства

Рассматриваются вопросы, связанные с выявлением факторов, определяющих нынешние реалии функционирования искусства. Обозначены качественно новые черты отношений между потребителем и художественным продуктом. Подчеркивается, что освещение этих процессов позволяет определить реальное место искусства в жизни современного человека.

Ключевые слова: смыслы, продуцирование и влияние смыслов, искусство, функционирование искусства, художественный продукт, потребитель искусства, телепространство.

Shulga R. P. Producing of meanings in the modern art space

The article raises questions related to the factors that define current realities of the art's functioning, reveals new features of the relations between a costumer and an art product. Highlighting these processes brings it closer to the definition of the actual place of art in the life of a modern man.

Key words: meanings, producing and influence of meanings, art, functioning of art, art product, art consumer, mediaspace.

© Шульга Р. П.

М. В. Ткаченко

ОСОБЛИВОСТІ ІЄРАРХІЧНОЇ БУДОВИ ЧИННИКІВ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Розглянуто проблему професійного самовизначення учнівської молоді. Окреслено чинники професійного самовизначення, здійснено їх ранжування та аналіз. Виокремлено найбільш вагомі чинники професійного самовизначення учнів, а саме: наявні здібності до професії, поради батьків, високий дохід, престижність професії. Принципових відмінностей в ієрархії чинників у різних вікових груп не виявлено. Непринципові відмінності пояснюються провідною діяльністю старших підлітків та юнацтва, а також соціальними обставинами життя учнів.

Ключові слова: професійне самовизначення, самореалізація, чинники професійного самовизначення, емпіричне дослідження.

Проблема. Розвиток суспільства обумовлений практичною діяльністю людини. Суспільно-історична практична дія (практика) особистостей і груп забезпечує поступальний рух суспільства, його прогресивний розвиток. Ідеться передусім про матеріально-виробничу практику, що утворює фундамент суспільного життя; соціальну практику, що формує суспільні відносини, й експериментальну (наукову) практику. Тому поступ суспільства залежить від ступеня розвитку кожного з його членів – рівня їхньої кваліфікації як працівників-професіоналів і сформованості їхньої свідомості як громадян. При цьому людина як суспільна істота може реалізувати себе лише в суспільних відносинах, у професійній діяльності. Тому вибір виду діяльності і кваліфікації для людини (як і для суспільства в цілому) – її професійне самовизначення – є надзвичайно важливим і актуальним.

Питання, пов'язані з вибором професії, були і є предметом розгляду різних наукових галузей. Їх відображено в контексті дослідження проблем соціального аналізу ситуації професійного вибору (Є. В. Лобова), професійного самовизначення як однієї зі складових самовизначення особистості в психологічній (Л. І. Божович, Е. Ф. Зеєр, Л. М. Мітїна, П. А. Шаві́р та ін.) та соціальній (Л. Є. Субботіна, Д. І. Фельдштейн) психології, мотиваційно-ціннісної сфери особистості (К. О. Абульханова-Славська, Є. О. Климов, М. С. Пряжников та ін.), планування життєвих перспектив особистості та її майбутнього (В. І. Журавльов, М. Р. Гінзбург, Є. І. Головаха), теорії та методики

виховання (Т. П. Колісник, Г. О. Корсун) та багатьох інших. Проте аспект чинників професійного самовизначення як фактору самореалізації особистості залишається досі недостатньо вивченим, що й зумовлює необхідність його опрацювання. Особливо актуальним видається дослідження чинників професійного самовизначення учнів – випускників шкіл.

Мета статті: виявлення особливостей ієрархічної будови чинників професійного самовизначення старшокласників. З огляду на поставлену мету визначено такі *завдання:* здійснити ранжування чинників професійного самовизначення старшокласників; проаналізувати їх ієрархію за отриманими емпіричними даними, зокрема за одновимірним та двовимірним розподілом; дати інтпретацію отриманих даних.

Професійне самовизначення як одна із центральних проблем соціального самовизначення особистості привертає увагу і є предметом вивчення різних галузей гуманітарного знання – соціології, педагогіки, психології, соціальної педагогіки тощо. У науковій думці наразі дістали відображення різні підходи до проблеми професійного самовизначення і формулювання самого цього поняття. Так, на думку І. В. Дубровіної і В. О. Моляко [1; 2], професійне самовизначення – це не лише обрання майбутньої професії, а і його реалізація – оволодіння професією та адаптація на робочому місці. Як процес інтеграції особистості в соціально-професійну структуру суспільства, який реалізується на особистісному рівні через ціннісний вибір варіантів професійного розвитку в об'єктивних обставинах, розглядає означену проблему Я. В. Дідківська [3]. З позиції долучення людини до певної соціальної групи тлумачить професійне самовизначення Є. О. Климов. На його думку, особистість обирає групу, приймаючи і засвоюючи її цінності – мету, норми, стиль життя тощо [4]. У розумінні Є. І. Головахи професійне самовизначення означає входження молодого покоління в соціальні сфери і соціальні структури життя [5].

Психологічний підхід К. О. Абульханової-Славської виділяє у професійному самовизначенні самодетермінацію, усвідомлення особою своєї позиції [6]. Л. І. Божович говорить про появу психічного новоутворення старшого шкільного віку, що пов'язано з усвідомленням молодою людиною себе членом суспільства і необхідністю самостійного вирішення питань щодо свого майбутнього [7]. У дослідженнях М. В. Мельник [8] окреслено підхід, який поєднує професійне самовизначення з обдарованістю на основі аналізу внутрішніх можливостей, у тому числі інтересів і здібностей, та співвіднесення їх з вимогами обраної професії.

Педагогічний підхід до розв'язання проблеми обстоє у своїх дослідженнях Я. В. Цехмістер [9]. Обов'язковими складовими професійного самовизначення він вважає професійну орієнтацію, діагности-

ку, відбір дітей за спеціальними програмами, допрофесійну підготовку, що мають здійснюватися як середніми, так і вищими навчальними закладами.

На технологізації складного процесу визначення себе в професії і врахуванні максимальної кількості чинників наголошують американський дослідник Дж. Голланд і японський – С. Фукуяма. Зокрема, Дж. Голланд запропонував підходи, пов'язані з можливістю самореалізації людини, що базуються, з одного боку, на класифікації професій, а з другого – на відповідності людини певній професії [10]. Отже, саме професійне середовище, соціум сприяють, на його думку, самореалізації людини. С. Фукуяма зосередив увагу на розробленні комплексних заходів для розв'язання проблеми, серед яких самоаналіз молоді людини, ознайомлення її зі світом професій та професійні проби (за шістнадцятьма напрямками професійної діяльності) [11].

Найбільш близьким до нашого розуміння є тлумачення поняття професійного самовизначення як процесу формування особистістю свого ставлення до професійної діяльності та способу його реалізації через узгодження особистісних і соціально-професійних потреб, як частини життєвого самовизначення – входження в ту чи ту соціальну групу, вибору способу життя [12, с. 224].

Спільною у наведених визначеннях є думка, що професійне самовизначення – це насамперед акт вибору, здійснюваного на основі зіставлення власних домагань суб'єкта з вимогами професії, що обирається. Тому професійне самовизначення більшість дослідників розглядають як процес, який відбиває становлення особистості та пізнання нею об'єктивної реальності – світу професій, соціально-економічних умов життя тощо.

Соціальне самовизначення людини задається низкою об'єктивних чинників, зокрема соціально-демографічних, етнічних, територіальних, що визначають сталі характеристики людини. Разом з тим воно як таке, що здійснюється власне індивідом, належить до духовного світу особистості, несе відбиток індивідуальних рис – інтелектуальних, фізичних, психоемоційних та інших. Виявляється соціальне самовизначення через систему поглядів, орієнтацій на певні цінності – матеріальні та духовні, серед яких основні життєві вибори – це вибори виду діяльності, професії, рівня освіти, кваліфікації тощо. Ми дотримуємося думки, що професійне самовизначення – це і процес, і результат вибору професії, який полягає у визначенні особистістю виду діяльності, якою вона хотіла б займатися протягом життя, професії в буквальному розумінні слова, а також реалізації смисложиттєвих цінностей у процесі діяльності.

Сутність професійного самовизначення, зазначає Г. О. Корсун, полягає у самостійному та свідомому віднайденні особистістю змісту обраної або вже виконуваної роботи, а також всієї життєдіяльності в

конкретній культурно-історичній та соціально-економічній ситуації і водночас у встановленні змісту в самому процесі професійного самовизначення [13, с. 120]. Іншими словами, це віднайдення умов, за яких особистість реалізує смисли своєї життєдіяльності.

Про самореалізацію особистості в професійній діяльності і завдяки професійній діяльності говорить Г. С. Костюк. На думку дослідника, молода людина, визначаючись щодо свого майбутнього, “включається в певний вид професійної діяльності, в якій, створюючи матеріальні чи духовні цінності, творитиме далі і саму себе” [14, с. 239].

Пошук і визначення сенсу життя зумовлюють актуалізацію здібностей та обдарувань людини, можливість їх реалізації в професійній діяльності. Ці два процеси – професійне самовизначення і пошук сенсу – тісно переплетені й взаємозумовлені, що значною мірою сприяє особистісній самореалізації людини. Отже, можемо зробити висновок, що професійне самовизначення особистості сприяє актуалізації її обдарувань та успішній самореалізації. А це можливо лише в соціумі, у суспільних відносинах; особистісна ж самореалізація в професійній діяльності сприяє розвитку суспільства.

Розглядаючи чинники професійного самовизначення, зауважимо, що слово “чинник” тлумачиться як “умова, рушійна сила, причина якогось процесу, що визначає його характер або одну з основних рис; фактор” [15, с. 766]. Мікросвіт людини, як уже зазначалося, формується під впливом зовнішніх (суспільних) чинників, відповідно до яких коригуються внутрішні потенції. Отже, серед чинників професійного самовизначення можна виокремити внутрішні і зовнішні. Точкою відліку для їх систематизації є особистість. Чинники, пов’язані із фізичними, психічними, інтелектуальними можливостями особистості, її ціннісно-сисловою сферою, належать до внутрішніх. До зовнішніх чинників відносять ті, які пов’язані із суспільними умовами та обставинами.

Вищенаведені умовиводи було покладено в основу нашого *соціологічного дослідження*, що проводилося методом анкетування. У процесі обробки отриманої інформації ми здійснили структурування та кодування (стандартизацію) даних. Автоматизована обробка даних проводилася за допомогою програмного забезпечення IBM SPSS. 21.0. Для їх інтерпретації було використано кількісну методологію.

У дослідженні взяли участь загалом 179 осіб – учнів 9 та 11-х класів двох шкіл м. Ізмаїла Одеської області. Серед опитаних – 106 учнів (60,9% від загальної кількості респондентів) спеціалізованої загальноосвітньої школи з поглибленим вивченням англійської мови та 68 учнів (39,1%) загальноосвітньої школи мікрорайону. Розподіл опитуваних за класами/віковими групами такий: у спеціалізованій школі: учнів 9-х класів (вік 14-15 років) – 54 особи (31%), учнів 11-х класів (вік 16-17 років) – 52 особи (29,9%); у школі мікрорайону: учнів

9-х класів – 37 осіб (21,3%), учнів 11-х класів – 31 особа (17,8%). Розподіл вибірки за статтю: хлопці – 86 осіб (49,4%), дівчатка – 87 осіб (50%). В одній анкеті не було вказано статі; проте прийнято рішення врахувати анкету без змін, аби дотриматися максимальної об'єктивності. Кількісні дані щодо анкет в обох школах співмірні, що забезпечує об'єктивність отриманих даних.

Чому для дослідження було обрано учнів двох типів шкіл – спеціалізованої загальноосвітньої школи з поглибленим вивченням англійської мови і звичайної загальноосвітньої школи мікрорайону? Відомо, що спеціалізована школа приймає на навчання дітей незалежно від їхнього місця проживання, звичайна ж школа мікрорайону – лише за місцем проживання. Це означає, що до спеціалізованої школи діти зараховуються з волі батьків, що вже є опосередкованим чином впливає на вибір професії. Зрозуміло, що володіння іноземною мовою і культурою не лише розширює інтелектуальний та культурний горизонт особистості, а й дає їй змогу опанувати більш престижну (або елітну) професію.

Отже, ми зробили припущення про відмінність пріоритетів у виборі професії респондентами – учнями шкіл різного типу, а також про вплив внутрішніх чинників під кутом зору цінностей і смислів.

Контингент респондентів – учні 9 та 11-х класів – було обрано з огляду на те, що вони незабаром мають визначитися щодо продовження навчання (у загальноосвітній школі, професійному училищі, технікумі тощо). Вікові групи (відповідно 14-15 і 16-17 років) цікаві для нас в аспекті порівняння їхніх вікових особливостей – сформованості самосвідомості, зрілості особистості тощо.

Анкета мала таку структуру: 1) паспортна частина з демографічними даними учнів, зазначенням школи та класу навчання, відомостей про рівень освіти їхніх найближчих родичів (батьків, дідусів, бабусь); 2) змістова частина, що містила відкрите запитання щодо обраної професії та низку запитань із суміщеними альтернативами щодо особистого вибору майбутньої професії та чинників імовірного вибору. Частина запитань щодо чинників включала запитання про очікування респондентів від професії, їхню готовність до трудових витрат, смисл, який вони вкладають в обрання професії, та ін. (Методику, схему аналізу, чинники престижності професії запропоновано М. І. Найдюновим, Л. В. Григоровською [16; 17]).

Центральний блок запитань був присвячений саме вибору професії. Респондентам було поставлено відкрите запитання про обрану професію. Усі отримані відповіді оброблялися методом контент-аналізу з метою визначення частоти виборів та створення рейтингу з переліку обраних професій.

Свої відповіді зазначили 156 осіб (відповідно 89,7% від загальної кількості респондентів; 10,3% респондентів не дали відповіді на це

запитання). Усього було вказано 46 професій (табл. 1). (Для порівняння: в інформаційному бюлетені [16] наведено 112 професій). Перше місце за частотою виборів учнів посіла професія моряка – 22 вибори (відповідно 14,2%). Далі в порядку зменшення ідуть програміст – 12 виборів (7,9%), юрист – 11 виборів (7,1%); інженер – 9 виборів (5,9%), лікар – 8 виборів (5,3%), економіст – 7 виборів (4,5%), військовий та психолог – по 6 виборів (відповідно по 3,8%); по 5 виборів (по 3,2%) отримали менеджер і перекладач. Такий рейтинг обраних респондентами професій свідчить про регіональну специфіку, пов’язану із способом отримання заробітку. Так, наприклад, професія моряка для досліджуваного регіону є традиційною, гарно оплачується, тому й посіла в рейтингу виборів старшокласників чільне місце.

Таблиця 1

**Одновимірний розподіл виборів респондентів
щодо визначення обраної професії**

№ пор.	Назва професії	Кількість виборів	Частота, %
1	автоелектрик	1	0,64
2	актор	1	0,64
3	архітектор	6	3,85
4	бортпровідник	1	0,64
5	ветеринар	2	1,28
6	військовий	7	4,49
7	водій	1	0,64
8	вчитель	4	2,56
9	дизайнер	3	1,92
10	диктор	1	0,64
11	докер	1	0,64
12	еколог	1	0,64
13	економіст	7	4,49
14	електрик	2	1,28
15	електромеханік	2	1,28
16	інженер	9	5,77
17	кондитер	1	0,64
18	лікар	8	5,13
19	логопед	1	0,64
20	маркетолог	2	1,28
21	менеджер	5	3,21
22	механік	1	0,64
23	мистецтвознавець	1	0,64
24	митник	1	0,64
25	моряк	22	14,10
26	музикант	1	0,64
27	патологоанатом	1	0,64
28	перекладач	5	3,21

Продовження таблиці 1

№ пор.	Назва професії	Кількість виборів	Частота, %
29	перукар	3	1,92
30	письменник	3	1,92
31	підприємець	1	0,64
32	повар	4	2,56
33	програміст	12	7,69
34	продавець-консультант	1	0,64
35	психолог	6	3,85
36	соціолог	2	1,28
37	спортсмен	1	0,64
38	танцівник	1	0,64
39	фармацевт	1	0,64
40	фахівець готельно-ресторанного бізнесу	3	1,92
41	фахівець турбізнесу	1	0,64
42	фахівець-міжнародник	4	2,56
43	хімік-парфумер	1	0,64
44	хореограф	2	1,28
45	художник	1	0,64
46	юрист	11	7,05
	Усього	156	100

Наступний блок емпіричних даних презентує вибір респондентів під кутом зору ціннісних характеристик професії (табл. 2, [16, с. 55]). Найважливішим чинником вибору з погляду цінностей для респондентів виявився високий рівень оплати роботи – 108 виборів (відповідно 62,1%); друге місце посіла цінність корисності для суспільства – 86 виборів (49,4%); третє – комфортні умови роботи – 65 виборів (37,4%); четверте – можливість великих професійних досягнень – 62 вибори (35,6%) та затребуваність професії у світі – 61 вибір (35,1%).

Цікавим є факт, що найменшу кількість виборів отримали цінності влади над іншими людьми та незатратності зусиль – по 15 виборів (відповідно по 8,6%).

У цілому отримані результати свідчать про високий рівень потреби молоді в автономії, оскільки така потреба є природною для старших підлітків і юнацтва (високооплачувана робота, комфортні для цього умови, можливість мати професійні досягнення, ні від кого не залежати). Потреба в автономії поєднується з необхідністю працювати задля оволодіння професією (прагнення до професійних досягнень, готовність до важкої праці, готовність брати на себе відповідальність за прийняті рішення, спрямованість на реалізацію творчих здібностей).

Цікавим видається перелік чинників вибору респондентами майбутньої професії (табл. 3, [16, с. 69]). Найбільша кількість виборів

респондентів припадає на чинник наявності власних здібностей до професії – 121 вибір (відповідно 69,5%). Далі йдуть такі чинники: поради батьків, рідних – 86 виборів (49,4 %), високий дохід – 82 вибори (47,1 %), престижність професії – 61 вибір (35,1 %), затребуваність професії (“завжди можна знайти роботу”) – 53 вибори (30,5 %). Отже, переважна більшість виборів респондентів ґрунтується на уявленні про власні здібності; вагомості порад батьків; бажання мати високий дохід, що має забезпечити престижну професію; стабільності за рахунок затребуваності професії. Респонденти готові проявляти самостійність і нести відповідальність за свої вчинки.

Таблиця 2

Одновимірний розподіл виборів респондентів щодо ціннісних характеристик професії

Зміст характеристики	Кількість виборів	Частота, %
потребує непересічних здібностей	33	19,0
приносить славу, дає змогу стати відомим	19	10,9
дає можливість впливати на думки і погляди багатьох людей	35	20,1
пов’язана з прийняттям рішень, які мають надзвичайно важливі наслідки для багатьох людей	53	30,5
дає змогу мати привілеї, пільги	18	10,3
дає владу над іншими людьми	15	8,6
дає змогу ні від кого не залежати	53	30,5
корисна для суспільства	86	49,4
тому що на неї завжди буде попит	50	28,7
дає змогу допомагати конкретним людям, розв’язувати їхні проблеми	34	19,5
є ризикованою, дає змогу відчутти себе переможцем (справжнім чоловіком)	16	9,2
потребує важкої праці, через що відчуваєш задоволення	47	27,0
дає змогу працювати в комфортних умовах	65	37,4
гарно оплачується	108	62,1
не потребує великих зусиль	15	8,6
дає багато вільного часу	17	9,8
дає змогу реалізувати творчі здібності	47	27,0
є професією майбутнього	33	19,0
професія затребувана у світі	61	35,1
потребує високих моральних якостей	26	14,9
дає змогу мати великі професійні досягнення	62	35,6

Таблиця 3

Одновимірний розподіл виборів чинників професійного самовизначення

Зміст чинника	Кількість виборів	Частота, %
маю до цього здібності	121	69,5
невеликий конкурс у навчальний заклад	6	3,4
можливість не розлучатися з друзями	21	12,1
порада батьків, рідних	86	49,4
порада друзів, знайомих	23	13,2
реклама в мас-медіа	2	1,1
престижність професії	61	35,1
сімейна традиція	18	10,3
високий дохід	82	47,1
зручне (близьке) розташування навчального закладу	12	6,9
завжди можна знайти роботу	53	30,5
у цій сфері є знайомі, які допоможуть добре влаштуватися	26	14,9
інше	12	6,9
важко відповісти	8	4,6

Наступний рівень аналізу – розгляд двовимірного розподілу виборів чинників професійного самовизначення (за віковими групами респондентів). Аналіз найвагоміших чинників при виборі професії віковими групами респондентів показав певні відмінності в їхніх пріоритетах (табл. 4). Респонденти обох вікових груп перше місце віддали чинникові наявності здібностей до професії. Для 14-15-річних респондентів (9-й клас) і 16-17-річних (11-й клас) – відповідно 65 виборів (71,4 %) і 56 виборів (67,5 %). Пріоритети виборів другого, третього і четвертого місць для вікової групи 14-15-річних такі: високий дохід – 50 виборів (54,9 %); порада батьків, рідних – 45 виборів (49,5 %), за-требуваність професії – 29 виборів (31,9 %). Серед представників другої вікової категорії (16-17 років) друге й третє місця посіли ті ж чинники, але в дещо іншому порядку: порада батьків, рідних – 41 вибір (49,4 %), високий дохід – 32 вибори (38,6 %). Цікаво, що для старших учнів чинник “порада батьків, рідних” важливіший за високий дохід. Прикметною є розбіжність щодо пріоритету чинника “можливість не розлучатися з друзями”: 14-15-річні обрали його 18 разів (відповідно 19,8 %), тоді як 16-17-річні – усього 3 рази (3,6 %). Такі розбіжності щодо пріоритетів свідчать про зміну провідної діяльності: для 14-15-річних це цінність і потреба спілкування з друзями, для 16-17-річних – усвідомлення своєї неповторності, відокремлення й визначення власного шляху, у тому числі професійний вибір.

**Двовимірний розподіл вибору чинників професійного
самовизначення за віковими групами**

Зміст чинника	9 клас		11 клас	
	кількість виборів	частота, %	кількість виборів	частота, %
маю до цього здібності	65	71,4	56	67,5
невеликий конкурс у навчальний заклад	3	3,3	3	3,6
можливість не розлучатися з друзями	18	19,8	3	3,6
порада батьків, рідних	45	49,5	41	49,4
порада друзів, знайомих	18	19,8	5	6,0
реклама в мас-медіа	0	,0	2	2,4
престижність професії	34	37,4	27	32,5
сімейна традиція	5	5,5	13	15,7
високий дохід	50	54,9	32	38,6
зручне (близьке) розташування навчального закладу	5	5,5	7	8,4
завжди можна знайти роботу	29	31,9	24	28,9
у цій сфері є знайомі, які допоможуть добре влаштуватися	13	14,3	13	15,7
інше	6	6,6	6	7,2
важко відповісти	3	3,3	5	6,0

Для учнів обох типів шкіл перше місце, хоч і з істотною різницею на користь спеціалізованої школи, посів чинник наявних здібностей до професії – 79 виборів (74,5 %) учнів спеціалізованої школи і 42 вибори (61,8 %) учнів школи мікрорайону; друге місце – поради батьків, рідних – відповідно 53 вибори (50,0 %) і 33 вибори (48,5 %); таку ж вагомість (третє місце) для учнів спецшколи має чинник високого доходу – 53 вибори (50,0 %). На четвертому місці – престижність професії – 43 вибори (40,6 %) для спеціалізованої школи і високий дохід – 29 виборів (42,6 %) для школи мікрорайону (табл. 5). Істотно відрізняються і показники індикатора “престижність” професії. Учні спеціалізованої школи відмітили це 43 рази (у 40,6 % випадків) проти 18 (26,5 %) учнів загальноосвітньої школи мікрорайону. Помітною є різниця в урахуванні сімейної традиції: для учнів спеціалізованої загальноосвітньої школи це 14 виборів (13,2 %), а для учнів загальноосвітньої школи мікрорайону – 4 вибори (5,9 %). Цей індикатор свідчить про більшу успішність батьків учнів спеціалізованих шкіл, які, за даними дослідження, мають значно вищий освітній рівень, а в цілому йдеться про втрату сімейних професійних традицій.

Таблиця 5

Двовимірний розподіл вибору чинників професійного самовизначення за навчальними закладами (типами шкіл)

Чинники вибору професії	Спеціалізована загальноосвітня школа		Загальноосвітня школа мікрорайону	
	кількість виборів	частота, %	кількість виборів	частота, %
маю до цього здібності	79	74,5	42	61,8
невеликий конкурс у навчальний заклад	6	5,7	0	,0
можливість не розлучатися з друзями	11	10,4	10	14,7
порада батьків, рідних	53	50,0	33	48,5
порада друзів, знайомих	11	10,4	12	17,6
реклама в мас-медіа	2	1,9	0	,0
престижність професії	43	40,6	18	26,5
сімейна традиція	14	13,2	4	5,9
високий дохід	53	50,0	29	42,6
зручне (близьке) розташування навчального закладу	5	4,7	7	10,3
завжди можна знайти роботу	30	28,3	23	33,8
у цій сфері є знайомі, які допоможуть добре влаштуватися	18	17,0	8	11,8
інше	4	3,8	8	11,8
важко відповісти	4	3,8	4	5,9

Наступний етап аналізу емпіричних даних пов'язаний з визначенням міри впливу чинників при виборі професії (табл. 6). Найбільшою мірою враховуються (у порядку зменшення): власні здібності – 93 вибори (відповідно 53,4 %), очікуване задоволення від праці та затребуваність професії – 77 виборів (44,3 %), знання про професію – 76 виборів (43,7 %), поради батьків, рідних – 56 виборів (32,2 %), узгодженість обраної професії із традиційними життєвими планами – 43 вибори (24,7 %). Скоріше враховували, ніж не враховували, респонденти (у порядку зменшення): поради батьків, рідних – 43 вибори (28,1 %), затребуваність професії – 35 виборів (24,8 %), очікуване задоволення від праці – 37 виборів (24,2 %), власні домагання – 30 виборів (24 %), власні здібності – 36 виборів (23,7 %). Найменшою мірою враховуються та скоріше не враховуються, ніж враховуються, думки однолітків – відповідно 36 виборів (20,7 %) та 23 вибори (13,2 %).

Таблиця 6

Одновимірний розподіл міри впливу чинників при виборі професії

Міра врахування чинників	Чинники															
	Очікуване задоволення від праці		Власні здібності		Власні домагання		Поради старших (батьків, членів родини)		Думки однолітків (однокурсників, друзів)		Узгодженість обраної професії із традиційними і життєвими планами		Мої знання про цю та інші професії		Затребуваність цієї професії	
	кількість осіб	частка, %	кількість осіб	частка, %	кількість осіб	частка, %	кількість осіб	частка, %	кількість осіб	частка, %	кількість осіб	частка, %	кількість осіб	частка, %	кількість осіб	частка, %
Найменшою мірою	8	4,6	3	1,7	8	4,6	21	12,1	36	20,7	15	8,6	6	3,4	3	1,7
Скоріше не враховували, ніж враховували	7	4,0	8	4,6	13	7,5	7	4,0	23	13,2	21	12,1	7	4,0	9	5,2
Наскільки враховували, настільки й не враховували	21	12,1	9	5,2	33	19,0	18	10,3	21	12,1	18	10,3	17	9,8	5	2,9
Скоріше враховували, ніж не враховували	37	24,2	36	23,7	30	24,0	43	28,1	17	11,8	27	19,6	32	22,4	35	24,8
Враховували найбільшою мірою	77	44,3	93	53,4	31	17,8	56	32,2	9	5,2	43	24,7	76	43,7	77	44,3
Не враховували	3	1,7	3	1,7	10	5,7	8	4,6	38	21,8	14	8,0	5	2,9	12	6,9
Усього	153	87,9	152	87,4	125	71,8	153	87,9	144	82,8	138	79,3	143	82,2	141	81,0
Не відповіли	21	12,1	22	12,6	49	28,2	21	12,1	30	17,2	36	20,7	31	17,8	33	19,0
Усього	174	100	174	100	174	100	174	100	174	100	174	100	174	100	174	100

Нами було досліджено також соціально-філософські погляди респондентів – розуміння ними соціальних можливостей, нових напрямів розвитку суспільства, значущості самореалізації тощо, пов’язаних із професійним самовизначенням (табл. 7, [16, с. 111]). Розуміння важливості правильного вибору професії демонструє 68 виборів (відповідно 39,1 % від загальної їх кількості). Майже така ж сама кількість виборів підтверджує розуміння старшокласниками особливостей сучасного цивілізаційного (суспільного) розвитку: 66 виборів респондентів (37,9 %) свідчать про необхідність постійного саморозвитку й самоосвіти, 58 виборів (33,3 %) – про важливість духовного розвитку особистості (“треба обирати, яким бути”); 36 виборів (20,7 %) – про перевагу рівня споживання над іншими смислами. У 18 виборах (10,3 %) зафіксовано, що професійне самовизначення в соціальному плані означає обрання духовно-моральних орієнтирів. Лише 8 виборів респондентів (4,6 %) свідчать про неактуальність ідеї звернення до консультантів-професіоналів у процесі вибору професії.

Таблиця 7

Одновимірний розподіл вибору суджень респондентами щодо професії

Зміст судження	Кількість виборів	Частота, %
професія обирається один раз і на все життя	68	39,1
професії сьогодні швидко змінюються, головне – навчитись постійно самовдосконалюватися	66	37,9
треба обирати не те, ким бути, а те, яким бути	58	33,3
сьогодні обирають не професію, а рівень споживання, який вона може забезпечити	36	20,7
професія має бути такою, щоб давала все і відразу	27	15,5
найважливіше – вибрати з ким бути	18	10,3
не має значення, яку професію обираєш – будеш працювати там, де вдасться влаштуватися	10	5,7
щоб правильно обрати професію, треба звернутися до консультанта	8	4,6

Важливою характеристикою є пріоритети вибору суджень, що впливають на професійне самовизначення представників двох вікових груп (табл. 8). Учні 11-го класу (16-17-річні) частіше, ніж учні 9-го (14-15-річні), обирають такі чинники, як важливість власного духовно-морального розвитку (відповідно 36,1 % виборів проти 30,8 %), зна-

чення морального вибору і статусу соціальної групи (“з ким бути”) – 12 % виборів проти 8,8 %, необхідність особистісного і професійного зростання – 42,2 % виборів проти 34,1 %, професіоналізм як вищий ступінь розвитку (“треба звернутися до консультанта”) – 6,0 % виборів проти 3,3 %.

Таблиця 8

Двовимірний розподіл вибору суджень щодо професії за віковими групами респондентів

Зміст судження	9 клас		11 клас	
	кількість виборів	частота, %	кількість виборів	частота, %
професія обирається один раз і на все життя	40	44,0	28	33,7
треба обирати не те, ким бути, а те, яким бути	28	30,8	30	36,1
найважливіше – вибрати з ким бути	8	8,8	10	12,0
сьогодні обирають не професію, а рівень споживання, який вона може забезпечити	19	20,9	17	20,5
не має значення, яку професію обираєш – будеш працювати там, де вдасться влаштуватися	5	5,5	5	6,0
професії сьогодні швидко змінюються, головне – навчитись постійно самовдосконалюватися	31	34,1	35	42,2
професія має бути такою, щоб давала все і відразу	15	16,5	12	14,5
щоб правильно обрати професію, треба звернутися до консультанта	3	3,3	5	6,0

Висновки:

1. Результати емпіричного дослідження підтвердили висунуті гіпотези: на професійне самовизначення особистості впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники. Більшою мірою на професійне самовизначення респондентів впливають внутрішні чинники, а саме: врахування власних здібностей, очікуване задоволення від праці, потреба в автономії та особистісних досягненнях (прагнення високого рівня забезпеченості, незалежного існування, можливості самореалізації, високих професійних досягнень та очікуваного задоволення від праці), ціннісно-сміслові орієнтації особистості. Найменш впливови-

ми серед внутрішніх чинників є прагнення до самоствердження за рахунок інших (влади над іншими людьми) та за рахунок економії власних ресурсів (професія не потребує великих зусиль).

2. Серед зовнішніх чинників найбільш впливовими є такі: вплив ринку праці (затребуваність професії на ринку праці), думка найближчого оточення, якому довіряють (поради батьків і найближчих родичів). Велике значення має і соціальний статус професії (престижність у суспільстві та високий рівень оплати праці). Зовнішні чинники, які мали б відігравати визначальну роль у ході професійного самовизначення (зокрема професійне консультування психологів та консультантів служби зайнятості) і таким чином гармонізувати інтереси особистості і суспільства, практично не впливають на особистісний вибір молоді.

3. Різниця в ієрархії виборів чинників професійного самовизначення, що спостерігається за результатами двовимірного розподілу за типами шкіл, за віковими групами, пояснюється соціальними умовами життя учнів і провідною діяльністю, притаманною старшим підліткам та юнакам/дівчатам. Зокрема, для підлітків важливим чинником професійного самовизначення є поради друзів та можливість не розлучатися з ними, тоді як для юнаків/дівчат важливо підтримувати сімейну традицію. Учні спеціалізованої школи так само, але більшою мірою, ніж учні звичайної школи мікрорайону, підтримують сімейні традиції і дбають про наявність знайомих, які б могли допомогти їм із працевлаштуванням.

4. Чинники найбільшого впливу та міра їх врахування учнями у професійному самовизначенні свідчать про достатню соціальну зрілість, духовний розвиток учнів випускних класів загальноосвітньої школи. Покоління сучасних випускників прагматичне і готове робити інвестиції у професію важкою працею, сподіваючись на власну творчу реалізацію.

5. Результати дослідження можуть бути використані для розгортання подальших наукових розвідок і теоретичних узагальнень з проблеми професійного самовизначення та професійної орієнтації молоді в галузях філософії освіти, педагогіки, соціальної роботи, професійного консультування тощо.

6. Презентоване дослідження не вичерпує всіх аспектів розглянутої проблеми і підтверджує необхідність пошуку нових інноваційних методів професійної орієнтації молоді з урахуванням міжгалузевої інтеграції знань, фіксації та інтерпретації отриманих даних за означеним напрямом соціологічних досліджень.

Література

1. *Дубровина И. В.* Формирование личности старшекласника / И. В. Дубровина. – М. : Педагогика, 1989. – 169 с.
2. *Моляко В. О.* Психологічна готовність до творчої праці / В. О. Моляко – К. : Т-во “Знання” УРСР. – 46 с. – (Серія 7 “Педагогічна”; № 9).
3. *Дидковская Я. В.* Динамика профессионального самоопределения студентов / Я. В. Дидковская // Социс. – 2001. – № 7. – С. 132–135.
4. *Климов Е. А.* Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – М. : Академия, 2004. – 304 с.
5. *Головаха Е. И.* Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха. – К. : Наук. думка, 1988. – 144 с.
6. *Абульханова-Славская К. А.* Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
7. *Божович Л. И.* Личность и ее формирование в детском возрасте: Психологические исследования / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 252 с.
8. *Мельник М.* Психологічні особливості професійного самовизначення обдарованих старшокласників / М. Мельник // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика : зб. наук. праць. – К. : Ін-т обдарованої дитини АПН України, 2010. – Вип. 4. – С. 32–38.
9. *Цехмістер Я. В.* До проблеми допрофесійної підготовки учнівської молоді / Я. В. Цехмістер // Психологія і педагогіка. – 2000. – № 1. – С. 59–66.
10. *Holland J. L.* Self-Directed Search: Occupational Finder / J. L. Holland. – Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, Inc., 1994. – 42 p.
11. *Фукуяма С.* Теоретические основы профессиональной ориентации / С. Фукуяма. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 108 с.
12. *Педагогический энциклопедический словарь* / гл. ред. Б. М. Бим-Бад ; редкол.: М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др. – М. : Большая Рос. энцикл., 2003. – 528 с.
13. *Корсун Г. О.* Професійне самовизначення старшокласників як проблема теорії та методики виховання в роботах вітчизняних та зарубіжних учених / Г. О. Корсун // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Серія: Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2007. – № 2. – Ч. 1. – С. 120–123.
14. *Костюк Г. С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк ; за ред. Л. М. Проколієко. – К. : Радянська шк., 1989. – 608 с.
15. *Новий тлумачний словник української мови* : у 3-х т. / уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – Вид. 2-ге, випр. – К. : Аконті, 2006. – Т. 3. – 862 с.
16. *Найдьонов М. І.* Динаміка оцінок престижності професій, що користуються попитом на ринку праці. Чинники, умови та особливості вибору професії. Листопад, 2010 : інформ. бюл. / М. І. Найдьонов, Л. В. Григоровська ; упоряд. О. М. Лисенко; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2010. – 128 с.
17. *Найдьонов М. І.* Престижність як аргумент вибору майбутньої професії та її динаміка протягом 2008–2010 років / М. І. Найдьонов, Л. В. Григоровська // Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання населення : матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (24 листопада

2011 р., м. Київ) : у 2 ч. – Ч. 1 / уклад. Л. М. Капченко, С. Д. Тарасюк, Л. Г. Авдєєв [та ін.]. – К. : ІПК ДСЗУ, 2011. – С. 211–221.

Ткаченко М. В. Особенности иерархического строения факторов профессионального самоопределения старшеклассников

Рассмотрена проблема профессионального самоопределения учащейся молодежи. Определены факторы профессионального самоопределения, осуществлено их ранжирование и анализ. Выделены наиболее весомые факторы профессионального самоопределения учащихся, а именно: имеющиеся способности к избранной профессии, советы родителей, высокий доход и престижность профессии. Принципиальных отличий в иерархии факторов не выявлено. Непринципиальные отличия объясняются ведущей деятельностью, присущей старшим подросткам и юношескому возрасту, а также социальными условиями жизни учащихся.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, самореализация, факторы профессионального самоопределения, эмпирическое исследование.

Tkatchenko M. V. Specifics of the hierarchic structure of self-determination factors of senior high school students

The article deals with the problem of professional self-determination of students. The author identified the factors of professional self-determination, ranked and analyzed them. The most significant factors in professional self-determination are highlighted, namely the available aptitude for their chosen profession, the parental advice, the high salary as well as the prestige of the profession. No fundamental differences in the hierarchy of the factors in different age groups were found. Minor differences were explained by leading activity, inherent in older teenagers and youth as well as social life conditions of students.

Key words: professional self-determination, self-fulfillment, factors of professional self-determination, empirical research.

© Ткаченко М. В.

НАШІ АВТОРИ

Бславіна Тетяна Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Васютинський Вадим Олександрович

доктор психологічних наук, завідувач лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Вознесенська Олена Леонідівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Вольфовська Тетяна Олександрівна

науковий співробітник лабораторії психологічних проблем політичної соціалізації молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горностаї Павло Петрович

доктор психологічних наук, завідувач лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Гусєв Ігор Миколайович

аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, завідувачка лабораторії психологічних проблем політичної соціалізації молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жовтянська Валерія Вікторівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Івачевська Ольга Валеріївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Казміренко В'ячеслав Петрович

доктор психологічних наук, завідувач лабораторії фундаментальних і прикладних проблем спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кияшко Лариса Олександрівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувачка лабораторії психології політичної участі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Костенко Наталія Вікторівна

доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАН України

Ларіна Тетяна Олексіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Найдюнова Любов Антонівна

кандидат психологічних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, завідувачка лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти

Найдюнов Михайло Іванович

доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Осадько Олеся Юріївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії фундаментальних і прикладних проблем спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Панга Марія Вікторівна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Плющ Олександр Миколайович

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Пуєртас Савіна Даніела Клавдія

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Семиліт Микола Васильович

докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Скокова Людмила Георгіївна

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАН України

Скрипнік Олександр Вікторович

молодший науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Слюсаревський Микола Миколайович

член-кореспондент НАПН України, кандидат психологічних наук, директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, завідувач лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень

Титаренко Тетяна Михайлівна

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, завідувачка лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Ткаченко Маргарита Вікторівна

член Київської малої академії наук учнівської молоді

Товстокора Юлія Віталіївна

молодший науковий співробітник лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Тригуб Тетяна Миколаївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Фролов Павло Дмитрович

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Хлаповська Тетяна Георгіївна

молодший науковий співробітник лабораторії психології соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Ходієнко Леся Василівна

адвокат (м. Київ)

Хоріна Олена Іванівна

молодший науковий співробітник лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Чаусова Юлія Анатоліївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології
НАПН України

Череповська Наталія Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Чуніхіна Світлана Леонідівна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології
НАПН України

Шульга Раїса Петрівна

доктор філософських наук, провідний науковий співробітник відділу соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАН України

З М І С Т

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

<i>Слюсаревський М. М.</i> Методологічні принципи розроблення і критерії оцінювання соціально-психологічних теорій	3
<i>Жовтянська В. В.</i> Розвиток теоретичного знання в сучасній українській соціальній психології.....	19
<i>Титаренко Т. М.</i> Модуси і ритми життєконструювання у постнекласичному дискурсі	35

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

<i>Бєлавіна Т. І.</i> Уявлення осіб з різним економічним статусом щодо правових та етичних норм	45
<i>Васютинський В. О.</i> Питальник “Психологічне тяжіння до бідності”: методологічне обґрунтування, процедура розробки, зміст.....	54
<i>Гусєв І. М.</i> Психологічний зміст і можливості корекції особливостей політичної поведінки молоді, що належить до субкультури бідності.....	62
<i>Панга М. В.</i> Регіональні відмінності ставлення середнього класу України до національної валюти	70

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

<i>Горностай П. П.</i> Концепція групової ідентичності в малих групах	81
<i>Скрипнік О. В.</i> Лояльність студентів до навчальної групи: психологічні аспекти.....	93
<i>Товстокора Ю. В.</i> Програма дослідження групової рефлексії як чинника професійного самовизначення майбутніх психологів.....	102
<i>Чаусова Ю. А.</i> Типологія сімейних наративів пар із цивільним та офіційним статусом шлюбу	112

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

<i>Ларіна Т. О.</i> Ризикуювання як соціально-психологічна практика життєконструювання особистості.....	121
<i>Семиліт М. В.</i> Джерела та форми проектування образів-зразків життєвого шляху особистості.....	128
<i>Чуніхіна С. Л.</i> Адаптаційний і компенсаторний смисл індивідуального стилю	140
<i>Івачевська О. В.</i> Дослідження особливостей репродуктивної мотивації молодих жінок: проблеми та перспективи	152

ПСИХОЛОГІЯ СПІЛКУВАННЯ

<i>Казміренко В. П.</i> Когнітивна складність спілкування як вимір в умовах спільної діяльності та прийняття рішень і цілепокладанні.....	163
<i>Осадько О. Ю.</i> Психологічні виміри спілкування як простору саморозвитку особистості.....	174

<i>Хоріна О. І., Ходієнко Л. В.</i> Ситуаційні і середовищні чинники професійного вигорання працівників комунальної сфери	184
---	-----

**ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ
У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ**

<i>Жадан І. В.</i> Ціннісна компонента в політичній картині світу молоді: модель емпіричного дослідження	197
<i>Кияшко Л. О.</i> Динаміка когнітивної складової психологічної готовності студентської молоді до політичної участі	207
<i>Вольфовська Т. О.</i> Вплив сучасного інтерпретаційного поля історичного минулого на взаємодію суб'єктів політичної соціалізації: модель дослідження	218
<i>Пуертас С. Д. К.</i> Модуляція особистісних цінностей як чинник формування електорального вибору студентської молоді	227

**ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ
ТЕХНОЛОГІЇ**

<i>Найдьонов М. І.</i> Мультимедійні технології в дослідженні громадської думки	237
<i>Фролов П. Д.</i> Психотехнології супроводу модернізаційних процесів в освіті та суспільстві	251
<i>Плющ О. М.</i> Групова дискусія як елемент технологій формування уявлень про модернізаційні процеси в суспільстві	262
<i>Хлаповська Т. Г.</i> Експертна оцінка ефективності каналів поширення інформації про освітні інновації	277

МЕДІАПСИХОЛОГІЯ

<i>Найдьонова Л. А.</i> Вікова періодизація медіаризиків: бачення батьками впливу телебачення на дитину	285
<i>Вознесенська О. Л.</i> Система ціннісних орієнтацій персонажів сучасних телесеріалів як чинник формування цінностей дітей та молоді	294
<i>Череповська Н. І.</i> Медіаперцептивна комунікація: еволюція візуального сприймання	303
<i>Тригуб Т. М.</i> Медійна активність учнів з різним соціально-психологічним статусом	312

**Міждисциплінарний форум: ПРОБЛЕМА СМISЛУ
В ГУМАНІТАРНОМУ ПІЗНАННІ ТА КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИКАХ**

<i>Жовтянська В. В.</i> Засади понятійного визначення в теорії смислових трансформацій	324
<i>Костенко Н. В.</i> Смислові порядки в соціологічному огляді	331
<i>Скокова Л. Г.</i> Особливості культурної репродукції смислів дому	345
<i>Шульга Р. П.</i> Продукування смислів у сучасному мистецькому просторі	359

Наукові дебюти

<i>Ткаченко М. В.</i> Особливості ієрархічної будови чинників професійного самовизначення старшокласників	368
Наші автори	385

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

<i>Слюсаревский Н. Н.</i> Методологические принципы разработки и критерии оценки социально-психологических теорий	3
<i>Жовтянская В. В.</i> Развитие теоретического знания в современной украинской социальной психологии.....	19
<i>Титаренко Т. М.</i> Модусы и ритмы жизнеконструирования в постнеклассическом дискурсе	35

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

<i>Белавина Т. И.</i> Представления лиц с разным экономическим статусом о правовых и этических нормах	45
<i>Васютинский В. А.</i> Опросник “Психологическое тяготение к бедности”: методологическое обоснование, процедура разработки, содержание	54
<i>Гусев И. Н.</i> Психологическое содержание и возможности коррекции особенностей политического поведения молодежи, принадлежащей к субкультуре бедности	62
<i>Панга М. В.</i> Региональные различия в отношении среднего класса Украины к национальной валюте.....	70

ПСИХОЛОГИЯ ГРУПП И МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ

<i>Горнистай П. П.</i> Концепция групповой идентичности в малых группах	81
<i>Скрипник А. В.</i> Лояльность студентов к учебной группе: психологические аспекты	93
<i>Товстокожая Ю. В.</i> Программа исследования групповой рефлексии как фактора профессионального самоопределения будущих психологов .	102
<i>Чаусова Ю. А.</i> Типология семейных нарративов пар с гражданским и официальным статусом брака	112

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ

<i>Ларина Т. А.</i> Риск как социально-психологическая практика жизнеконструирования личности	121
<i>Семилет Н. В.</i> Источники и формы проектирования образов-образцов жизненного пути личности	128
<i>Чунихина С. Л.</i> Адаптационный и компенсаторный смысл индивидуального стиля.....	140
<i>Ивачевская О. В.</i> Исследование особенностей репродуктивной мотивации молодых женщин: проблемы и перспективы.....	152

ПСИХОЛОГИЯ ОБЩЕНИЯ

<i>Казмиренко В. П.</i> Когнитивная сложность общения как измерение в условиях совместной деятельности и принятии решений и целеполагания	163
<i>Осадько О. Ю.</i> Психологические измерения общения как пространства саморазвития личности	174

Хорина Е. И., Ходиенко Л. В. Ситуационные и средовые факторы профессионального выгорания работников коммунальной сферы.... 184

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ
И ВОСПИТАНИЯ В СОЦИАЛЬНОМ И ПОЛИТИЧЕСКОМ
ИЗМЕРЕНИЯХ**

Жадан И. В. Ценностный компонент в политической картине мира молодежи: модель эмпирического исследования 197

Кияшко Л. А. Динамика когнитивной составляющей психологической готовности студенческой молодежи к политическому участию 207

Вольфовская Т. А. Влияние современного интерпретационного поля исторического прошлого на взаимодействие субъектов политической социализации: модель исследования 218

Пуэртас С. Д. К. Модуляция личностных ценностей как фактор формирования электорального выбора студенческой молодежи 227

**ИНФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И СОЦИАЛЬНО-
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ**

Найдёнов М. И. Мультимедийные технологии в исследовании общественного мнения 237

Фролов П. Д. Психотехнологии сопровождения модернизационных процессов в образовании и обществе 251

Плющ А. Н. Групповая дискуссия как элемент технологий формирования представлений о модернизационных процессах в обществе 262

Хлаповская Т. Г. Экспертная оценка эффективности распространения информации об образовательных инновациях 277

МЕДИАПСИХОЛОГИЯ

Найдёнова Л. А. Возрастная периодизация медиарисков: видение родителями влияния телевидения на ребенка 285

Вознесенская Е. Л. Система ценностных ориентаций персонажей современных телесериалов как фактор формирования ценностей детей и молодежи 294

Череповская Н. И. Медиаперцептивная коммуникация: эволюция визуального восприятия 303

Тригуб Т. Н. Медиаактивность учащихся с различным социально-психологическим статусом 312

**Междисциплинарный форум: ПРОБЛЕМА СМЫСЛА
В ГУМАНИТАРНОМ ПОЗНАНИИ И КУЛЬТУРНЫХ ПРАКТИКАХ**

Жовтянская В. В. Принципы понятийного определения в теории смысловых трансформаций 324

Костенко Н. В. Смысловые порядки в социологическом обозрении 331

Скокова Л. Г. Особенности культурной репродукции смыслов дома 345

Шульга Р. П. Продуцирование смыслов в современном пространстве искусства 359

Научные дебюты

Ткаченко М. В. Особенности иерархического строения факторов профессионального самоопределения старшеклассников 368

Наши авторы 385

CONTENTS

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BACKGROUND OF SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

<i>Slyusarevskyy M. M.</i> Methodological development principles and assessment criteria for social psychological theories	3
<i>Zhovtianska V. V.</i> The development of theoretical knowledge in modern Ukrainian social psychology	19
<i>Tytarenko T. M.</i> Modes and rhythms of life-constructing in post-nonclassical discourse	35

SOCIAL PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF TRANSFORMATION PROCESSES IN UKRAINIAN SOCIETY

<i>Belavina T. I.</i> Representations of people with a different economic status concerning the legal and ethical norms.....	45
<i>Vasyutynskyy V. O.</i> Questionnaire “Psychological inclination toward poverty”: methodological substantiation, development procedure, contents	54
<i>Gusiev I. M.</i> Psychological content and correction possibilities for the peculiarities of young people’s political behavior that belong to the subculture of poverty	62
<i>Panga M. V.</i> Regional differences in attitudes towards the national currency of middleclass representatives	70

PSYCHOLOGY OF GROUPS AND INTERPERSONAL RELATIONS

<i>Gornostay P. P.</i> Concept of group identity in small groups	81
<i>Skrypnyk O. V.</i> Students’ loyalty to their study group: psychological aspects	93
<i>Tovstokora J. V.</i> The research program of group reflection as a factor of future psychologists’ professional self-determination	102
<i>Chausova J. A.</i> Typology of family narratives of the couples with civil and official marriage status.....	112

SOCIAL PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

<i>Larina T. O.</i> Risking as a social psychological practice of person’s life-constructing.....	121
<i>Semylit M. V.</i> Sources and forms of designing the samples of the individual’s life journey	128
<i>Chunikhina S. L.</i> Adaptive and compensative meaning of personal style	140
<i>Ivachevs’ka O. V.</i> The research of the peculiarities of young women’s reproductive motivation: the problems and the prospects.....	152

PSYCHOLOGY OF COMMUNICATION

<i>Kazmirenko V.P.</i> Cognitive complication of communication as a dimension in conditions of common activity, taking a decision, and goal-setting	163
<i>Osad’ko O. Yu.</i> Psychological dimensions of communication as a space of personality’s self-development.....	174

<i>Khorina O. I., Khodijenko L. V.</i> Situational and enviromantal factors of professional burning out of workers in communal sphere.....	184
--	-----

**PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF EDUCATION AND UPBRINGING
IN SOCIAL AND POLITICAL DIMENSIONS**

<i>Zhadan I. V.</i> Value component of youth political world view: a model of empirical research	197
<i>Kiyashko L. O.</i> Dynamics of the cognitive component of students' psychological readiness for political participation.....	207
<i>Volfovska T. O.</i> Influence of modern interpretative field of historical past on interaction of political socialization's subjects: a model of the research	218
<i>Puertas S. D. C.</i> Modulation of personal values as a factor of electoral choice forming of students' young people.....	227

**INFORMATIONAL PROCESSES AND SOCIAL PSYCHOLOGICAL
TECHNOLOGIES**

<i>Naydonov M. I.</i> Multimedia technology in study of public opinion.....	237
<i>Frolov P. D.</i> Psychological technologies of maintenance of modernization processes in education and society	251
<i>Plyushch O. M.</i> Group discussion as an element of technologies of images formation about modernization processes in society.....	262
<i>Khlapovs'ka T. H.</i> Expert evaluation of channels' efficiency of information spreading about educational innovations.....	277

MEDIA PSYCHOLOGY

<i>Naydyonova L. A.</i> Age periodization of media risks: parental vision of TV's influence on a child	285
<i>Voznesens'ka O. L.</i> The system of value orientation of the modern TV-serials' characters as a factor of children's and youth's values formation	294
<i>Cherepovska N. I.</i> Mediaperceptive communication: evolution of visual perception.....	303
<i>Trygub T. M.</i> Mediaactivity of students with different social and psychological status.....	312

**Interdisciplinary Forum: PROBLEMS OF SENSE IN HUMAN SCIENCES
AND CULTURAL PRACTICES**

<i>Zhovtianska V. V.</i> The basics of conceptual definition in the theory of sense transformation.....	324
<i>Kostenko N. V.</i> Meaning orders in sociological perspective	331
<i>Skokova L. G.</i> Cultural reproduction specifics of meanings of home	345
<i>Shulga R. P.</i> Producing of meanings in the modern art space.....	359

Scientific Debuts

<i>Tkatchenko M. V.</i> Specifics of the hierarchic structure of self-determination factors of senior high school students	368
Authors	385

Наукові студії із соціальної та політичної психології :
Н12 зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.]. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 32 (35). – 396 с.

Черговий випуск збірника ознайомлює читача з результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за 2012 рік. Обговорюються питання розвитку теоретичного знання в соціальній психології, актуальні проблеми соціальної психології особистості, психології груп та міжособових відносин, психології спілкування, медіапсихології. Значну увагу приділено трансформаційним процесам в українському суспільстві та психотехнологіям їх супроводу, питанням політичної соціалізації молоді та її готовності до політичної участі. Окремий розділ, до підготовки якого долучилися вчені Інституту соціології НАН України, присвячено міждисциплінарній проблемі смислу в гуманітарному пізнанні та культурних практиках.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

Очередной выпуск сборника знакомит читателя с результатами научно-исследовательской работы Института социальной и политической психологии НАПН Украины за 2012 год. Обсуждаются вопросы развития теоретического знания в социальной психологии, актуальные проблемы социальной психологии личности, психологии групп и межличностных отношений, психологии общения, медиапсихологии. Значительное внимание уделено трансформационным процессам в украинском обществе и психотехнологиям их сопровождения, вопросам политической социализации молодежи и ее готовности к политическому участию. Отдельный раздел, к подготовке которого приобщились ученые Института социологии НАН Украины, посвящен междисциплинарной проблеме смысла в гуманитарном познании и культурных практиках.

Для социальных и политических психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей, аспирантов и студентов.

Yet another issue of the journal presents to the readers the results of scientific and experimental work of the Institute of Social and Political Psychology of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine that was undertaken in 2012. In the focus of discussion there are the issues of theoretical knowledge development in social psychology, hot topics of social psychology of personality, psychology of groups and interpersonal relations, psychology of communication as well as media psychology. Significant attention is drawn to the transformation processes in Ukrainian society and psychological technologies for their support, to the issues of political socialization of young people and their readiness for political engagement. A separate section, prepared with the help of the fellow researchers of the Institute of Sociology of National Academy of Science of Ukraine, is devoted to the interdisciplinary problem of sense in human sciences and cultural practices.

For social and political psychologists, specialists from the allied sciences, teachers, graduate and undergraduate students.

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 32 (35)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. П. Зубко, І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*
Переклад анотацій (англ.) *І. Г. Губеладзе, Ю. С. Кальницької*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
Л. П. Черниш

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 10.12.2013 р. Формат 84x108/32. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 23,7.

Тираж 300 пр.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
